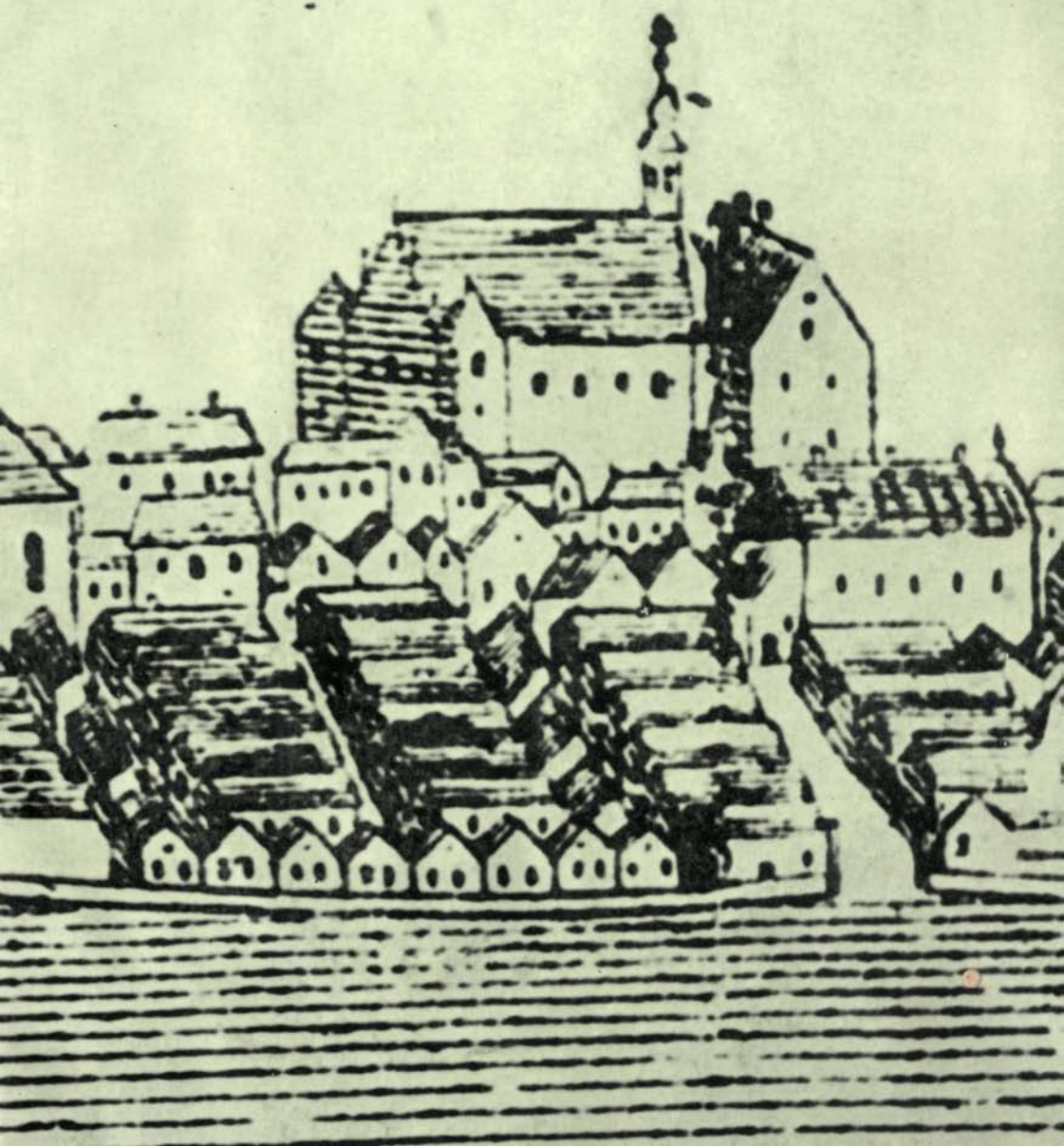

Könyv és könyvtár

XII. 1979

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XII.

DEBRECEN

1979

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE**

Szerkesztette

CSÚRY ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

**CSÚRY ISTVÁN (szerkesztő), B. ANGYAL KATALIN, GOMBA SZABOLCSNÉ
(társszerkesztő), KOROMPAY GÁBORNÉ, MOLNÁR FERENC, OJTOZI ESZTER**

A kötet lektorai

**BÁN IMRE, BITSKEY ISTVÁN, HORVÁTH TIBOR, IRINYI KÁROLY, KATSÁNYI SÁNDOR,
KILIÁN ISTVÁN, PANDUR JULIANNA, SOÓS PÁL, STAUD GÉZA, TAR KÁROLY,
TARNAI ANDOR, ZSIDAI JÓZSEF**

TANULMÁNYOK

PÁRIZSI ALAPELVEK – ISBD – AACR

A bibliográfiai leírás nemzetközi szabványosításának történeti és ideológiai háttéréhez

Vita?

Először azért *nem*, mert azokkal a hazai szakemberekkel, akik e sorokat elolvasásra méltatják, objektíve a barikád ugyanazon oldalán állok, akár egyetértünk a rendszómegválasztásnak (címféjalkotásnak) az IFLA 1961-es párizsi konferenciáján (International Conference on Cataloguing Principles) elfogadott alapelveivel, akár nem, akár helyeseljük a dokumentumok leírására (az adatelemek sorrendjére központosításra stb.) vonatkozólag a 70-es évek közepe óta megjelenő nemzetközi szabványokat (ISBD = International Standard of Bibliographic Description), akár bírjuk vagy ellenezük. Másodszor azért *nem*, mert e nemzetközi megállapodásokban és szabványokban lerögzített elvek és technikák valójában nem tapasztalati adatok általánosítása, eszmék összecsapása és szintetizálása eredményeként jöttek létre, nem egyszerűen a könyvtárosi megismerőfolyamat termékei, hanem a gazdasági, hatalmi érdekekkel szoros összefüggésben, a politikai küzdelmek porondján alakultak úgy, ahogy alakultak. Éppen ezt szeretném néhány adalékkal alátámasztani – hiszen a felszínen csupa ártatlan szakkérdéssel, egyetértő gesztussal stb. találkozunk. Magyarországon már 1961 táján sem került sor elvi vitára. Talán nem túl merész feltevés, ha ezt Domanovszky Ákos konferenciái beszámolójával hozom összefüggésbe. Ha a beszámoló nagyon udvarias *igen-jének* és nagyon határozott *nem-jének* összevetéséből azt érzem ki, hogy a frontális vitát e tárgyban ő is szélmalomharcnak tekintette volna.

Domanovszky beszámolója,¹ amely – szervesen kapcsolódva rokon tárgyú írásaihoz² – joggal tekinthető klasszikus teljesítménynek a bibliográfiai leírás hazai elméletében, először is ujjongva méltatja a nemzetközi egyetértésnek azt az „igen magas fokát”, amely a szabályzattervezet elfogadása kapcsán kifejezésre jutott.³ Majd rámutat, hogy a tárgyalásmód nem is igen adott lehetőséget ettől eltérő eredményre.⁴ Az „Alapelvek” egyes hibásnak ítélt pontjaival kapcsolatban külön is kiemeli, hogy bár a plénumon kritikai ellenvetés vagy pozitív javaslat hangzott el velük szemben, ezekre a szövegezők nem voltak tekintettel.⁵ A vita nyomán vögrehajtott kevés módosításról elismeri, hogy „egyes esetekben a változtatás a szabály lényeges megjavítását” hozta, de hozzáteszi, hogy máskor a jó elrontását, vagy a rossz másik rosszal való felcserélését eredményezte.⁶ Ismételten szemére veti a javaslatot

előterjesztő A.H. Chaplin-nek és S. Lubetzkynek, akinek munkáján Chaplin javaslata alapult, hogy nem volt elég radikális, hogy a címfelvételi hagyományok éles kritikája ellenére megőrzi a testületi szerzőség alapvetően elhibázott konstrukcióját, nem viszi előbbre a címrendszer alkalmazásával kapcsolatos kérdések megoldását, stb.⁷ (Domanovszky egy korábbi írásából tudjuk,⁸ hogy éppen e kettő az angol-amerikai címleírási gyakorlat legtöbb vitára okot adó s kezdettől fogva megoldatlanul maradt kardinális problémája.) Dicséri Domanovszky a Chaplin-féle javaslat tömör elviségét, s hogy nem bonyolódik a szabályozás kazuisztikus részleteibe.⁹ De nem domborítja ki, melyek az itt érvényre jutó, következőképp a párizsi konferencia vívmányainak tekintendő címleírási elvek, hanem az elfogadott tervezet bírálatra nagyon is okot adó pontjait elemzi.

Van ebben a dicséző elmarasztalásban és lelkesült rezignációban valami a Domanovszky-ra jellemző halk nagyvilágiságból, valami szociológikus távolságtartás a „döntéshozókkal” és „pressure group”-okkal, szakmai gyarlóságukkal szemben. Már „A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző” c. 1959-es munkájában, az ALA-kód reformmunkálatairól szólva, felismeri és magyarázza az ellentmondást, amely a szakemberek újító buzgalma és megalkuvó eredményei, pl. a testületi szerzőség fikciójának átörökítése közt megnyilvánul. „Ezekre a magyarázatot csak az angolszász természet alapvető tradícióisztetében, és főleg ennek egyik speciális megnyilvánulási formájában találjuk meg. Az angolszászok kodifikáció alatt általában a szokás, az usus írásbafoglalását értik, amelynek első feladata a szokás érvényrejuttatása, szolgálata, – s csak kivételesen ennek korrekciója, megváltoztatása.”¹⁰ Az „élharcosok” elvi engedményeinek megértő motiválása végigvonul Domanovszky párizsi beszámolóján is. Ha a hagyomány megkötő ereje jó magyarázat, ennél is több: elegendő mentség a nemzetközi megegyezés érdeke, amelyért nem túl nagy ár az egyes országok meggyökeresedett gyakorlata javára tett kompromisszum.¹¹ Dehát mi egyéb volt az egész Párizsi konferencia, mint egyetlen nagy kompromisszum Lubetzkynek keresztül a Library of Congress (LC) és az Anglo-American Cataloging Rules (AACR) javára – akár kimondja ezt Domanovszky, akár csak beszámolójának kritikai olvasatából világlik ki. Nem ilyen szemérmesek a Párizsi Alapelvek amerikai értékelői. A vonatkozó megegyezést K.L. Henderson a katalógizálás amerikai stílusának végső nemzetközi áttöréseként értékeli, méltatva a német-skandináv tradíciók fegyverletételét a testületi szerzőség sokat vitatott koncepciója előtt.¹² Más kérdés, milyen fogadtatásban részesültek az immár nemzetközi címkét hordó amerikai alapelvek saját szülőföldjükön. Erre később visszatérek. Emlékeztetőül még csak annyit, hogy 1908 és 1945 után 1961-ben a testületi szerző, a formai rendszer és több más „angolszász hagyomány” előretörésének immár harmadik hulláma kezdődött, és hogy a nemzeti kódokba való behatolás trójai falovaként akkor is, most is a *nemzetközi együttműködés jel-szava* szolgált.

Az IFLA hivatalos orgánuma, a *Libri* 1961 februári számában közölte Domanovszky (ittthon már előbb publikált) kritikai tanulmányát a testületi szerzőség elburjánzásáról és kártevéséről.¹³ Az írás nem ül végítéletet az ALA (American Library Association) kód és nemzetközi elágazásai fölött, nem hirdeti meg a katalógizálás új világát – tehát nem „radikális” a Lubetzky-féle értelemben. Radikális azonban tudományos értelemben, mert tár-

gyát történeti képződményként vizsgálja, elvileg s empirikus anyagon mutatja be a „testületi szerző” mint fogalom képtelenségét ill. a „testületi rendszó” mint bibliográfiai leírások rendező elemének kudarcát. Bizonyító-anyaga gyakorlati megoldást is szuggerál: a testület szerzőkénti felfogásának elvetését, és megtartását a cím elemeként abban az egyetlen esetben, ha a dokumentumon annak címébe belefoglalva szerepel. Minek titkolnám: abban, hogy az IFLA konferencia figyelmen kívül hagyta Domanovszky eredményeit, nem csupán a nemzetközi kodifikáló munkálatok további menetére kiható mulasztást, hanem a tudományos eljárás mód normáinak durva megsértését látom. És elégtétellel tölt el, hogy a testületi rendszó dolgaiban is tekintélyként elfogadott IFLA sztár, Eva Verona az IFLA egy hivatalos kiadányában oly elméleti kifejtését adja tárgyának, amely Doralyn J. Hickey udvarias bírálata szerint is „reménytelenül eltemetkeznek” az áttekintett katalogizáló kódok elemzése alatt, az elemzésektől pedig nem vezetnek logikai szálak a szerző javaslataihoz.¹⁴

Domanovszky persze, már csak mint érintett sem fogalmazhatott az enyémhez hasonló modorban. Bírálatainak szellemes elhallgatások, udvarias megvédelmek formájában adott kifejezést, s csupán megállapításaiban, a nemzetközi kodifikálás elhibázott sarkpontjainak negatív értékelésében szokimondó. Nem lennének azonban igazságos Domanovszkyhoz, ha bírálatainak visszafogottságát, halk ironiáját csupán egyéni stílusa megnyilvánulásként állítanám be. Ő, mint nagy formátumu könyvtáros, mindennél előbbre helyezte a nemzetközi együttműködés ügyét, s minden bizonnyal tudatos önfegyelme nyilvánul meg a vitáról való lemondásban.

Ugyanez az internacionalista önfegyelem érvényesült az 1952-es magyar szabvány kiadásakor. Tudtuk, hogy a testületi szerző s egyéb ALA járulékok átvétele miatt romlani fog bibliográfiai leírásaink, katalógusaink minősége. Ekkor, s az új szabvány bevezetése kapcsán láttak hozzá nagy és kis könyvtáraink (nem egy helyen több évtizedes) rekatalogizálási programjaikhoz, amelyek keretében sokmillió dokumentum kapott ALA-kompatibilis bibliográfiai leírást. Épp csak azt az egyet nem tudtuk, hogy az ALA Catalog Code 1949-es kiadásának halmozódó következtelenségei ugyanebben az időben indították arra a Librarian of Congress, hogy Seymour Lubetzkyt az ALA szabályok kritikai elemzésével bizza meg „különös tekintettel a testületi rendszó problémájára”.¹⁵

Kell-e ezek után fejtegetnem, mért nem bontakozott ki hazánkban 1971 és 1975 közt ISBD vita? Miért kellett az ISBD-t adaptáló 1977-es magyar szabványtervezet szétküldött példányaihoz hozzáfűzni a figyelmeztetést, hogy annak elvi és tételes alapjai nemzetközileg elfogadottak, hozzászólni tehát csak a részletekhez érdemes? Inkább egy újabb kérdést hadd tegyek fel helyett:

Vajon most, amikor a 61-es Domanovszky példája szerint udvariasan elfogadjuk az IFLA-ISBD döntéshozói által kialakított kész helyzetet, s a továbbfejlesztett kód érdemi vitájába nem bocsátkozva, a nemzetközi együttműködőkészség egyoldalú gesztusait tesszük, vajon amikor 52-höz hasonlóan a katalógusok dezorganizálásának vagy újabb évtizedes rekatalogizálás vállalásának alternatívája előtt szorongunk, milyen biztatás és utmutatás érkezik Washington felől? Hogyan igazolja a „menő” IFLA és UNESCO szakemberek e Mekkája, hogy vigyázó szemüket igenis érdemes volt őreá vetniök?

Aki e szószöveget (deszuperimpozíció = a fölébelyezés kiküszöbölése) be akarja illeszteni az amerikai címleíró gyakorlat változásainak oksági folyamatába, kénytelen legalább 1839-ig visszanyulni. A bibliográfiai leírás szabályait tárgyalva, ekkor kodifikálta a British Museum kuratóriuma Panizzi 91 pontos javaslatát. A 91 pont gyöngéje, hogy az anonimák rendszóválasztása dolgában nem a szerző felfogását tükrözte, hanem a kurátorok kívánságának megfelelően a korábbi kódös szabályzatot erősítette meg – Domanovszky kifejezésével: „a tradicionáli slendriánt kodifikálta”.¹⁶ Panizzi ugyanis – éles logikával – a cím *első* szavát kívánta rendszónak tekinteni. De mert ezt nem tehetette, legalább megkísérelte szabályokba foglalni a régi előírás által rendszónak tekintendő „prominens vagy vezetö szó” megválasztását.

Panizzi 91 pontjából indult ki Charles C. Jewett, az amerikai könyvtárügy kiemelkedö alakja, midön a Smithsonian Institution által 1852-ben kiadott s nemzeti kódnak szánt *Rules for preparing catalogues*-át készítette. Jól látta; át kell vágnia a 91 pont anonimamegoldásainak következetlenségeit, körülményességét. Hogy erre való igyekezetében nem Panizzi eredeti felfogásához, az egyszerű, automatikusan kínálkozó címrendszó általános rendezöelemkénti kijelöléséhez tért vissza, máig kihatóan utját szegte a szerzőtlen címleírás logikus, mert a betürendes szerző-cím katalógus elrendezési és keresési alapelveiböl levezetett megoldásának. A 91 pontnak azok a szabályai ragadták meg figyelmét, amelyek bizonyos kiadványtipusok esetében a testület alatti felvételt teszik lehetővé. És mert ezek a típusok a modern államéletben, a termelés, a tudomány, a kultúra folyamatában igen jelentös szerepet játszó, a testületek tevékenységi szerkezetében alapvetö informatív funkciót betöltö, s tömegüket tekintve is igen számottevö kiadványféleségeket ölelnek fel, Jewett bizonyos szempontból joggal gondolhatta, hogy korának valóságát tükrözö lényeges rendezöelvvel gazdagította a katalogizálás elméletét, midön a 91 pont kezdeményeiböl a testületi szerző konstrukcióját megalkotta, s alkalmazását szélesen kiterjesztette.

Charles Cutter, a katalogizálás elméletének Amerikában, söt világszerte egyik legnagyobb hatásu megalapozója, már mint kialakult hagyományt vette át rendszerébe a testületi szerzőséget a mestereként tisztelt Jewett szabályzatából, s kereste 35 éven át – mint Domanovszky mondja – „keservesen küszködve”¹⁷ a megoldást annak a katalogizálás egy következetes elméletébe illeszthetö, „használható” szabályozására. Hogy ez *Rules for a printed dictionary Catalog* c. 1876-os müvében s annak késöbbi, átdolgozott kiadásában nem sikerülhetett, söt, hogy már az első angol-amerikai érvényü 1908-as ALA szabályzat „a testületi szerzőség rákos burjánzására emlékeztetö hatalmas szabálykomplexumot”¹⁸ volt kénytelen produkálni, abban kétségtelenül része van a testületnevek különleges alkalmazlanságának arra, hogy egy betürendes szerző-cím katalógusban az anonim müvek rendezökeresö fogódzójául szolgáljanak. (Azonos előtagu, vagy teljességükben megegyezö testületnevek tömeges előfordulása, a tagok felcserélödése vagy elmaradása ill. ujak csatlakozása a több szöböl álló elnevezésekben, gyakori névváltozások, a hivatalos és a közkeletü elnevezés különbözösége stb.) A nehézségek legföbbs oka, hogy a testületek szerepe a kiadványok

létrehozásában, s viszonyuk az egyes kiadványok tárgyához ezerféleképpen és alig megkülönböztethető átmeneti eseteket felmutatva váltakozik. Ha el is fogadjuk, hogy bizonyos esetekben a testület a szerzői munkaközösségekkel analóg szerepet játszik egyes kiadványok létrejöttében, ez a szerep sokszor csak behatóbb elemzéssel tisztázható, és a szerzői rendszó alkalmazási gyakorlatához, ill. a szabályokban előirt alkalmazási területéhez képest a kiadványoknak csak egy szűkebb körében valósul meg. A nevével rendszót adó testület viszonya a kiadványhoz többnyire tárgyi, vagy (nem szerzői jellegű) funkcionális. Pl. egy menetrend, egy évi jelentés tárgya maga a közreadó szerv. Funkcionális, de nem szerzői szerepe van a testületi rendszóban feltüntetett szervnek, ha csupán anyagi vagy erkölcsi támogatással segítette az anonim kiadvány létrejöttét, vagy azon fáradozik, hogy egy csoporthoz, a társadalom szűkebb vagy szélesebb rétegéhez bizonyos témájú vagy tendenciájú kiadványok eljussanak. A testületi rendszó funkciója mindkét esetben más lényegű, mint a szerzőé és a címé az un. leíró jellegű betürendes katalógusokban és bibliográfiákban. Helyesen mutat rá Domanovszky, hogy a kiadványok tárgyi vonatkozásaira utaló hasonló keresőelemek bevitele a leíró katalógusba vagy bibliográfiába, idegen annak rendezési-keresési alapelvétől, s következetlenségek forrása.¹⁹ Ami azonban Cutter esetében bocsánatos bűn – hiszen a szerző-cím és a tárgy szerinti keresést egy közös betürendben biztosító szótárkatalógus számára készített szabályzatot, s ezért őt a mindkét célt szolgálni látszó rendezőelemek kiválasztására az ökonómiai követelmény is csábithatta – az már a szerző-cím rendezőelemekre épülő betürendes leíró katalógus céljait szolgáló 1908-as ALA szabályzatban súlyos elvi hiba.

Idézett műveiben Domanovszky kritikailag ismerteti az angol-amerikai kód egyéb fogafékösségeit, köztük a formai rendszó alkalmazásával, vagy a névvariánsok közül a sztenderd forma megválasztásával kapcsolatosakat. Más szerzők történetileg kísérik végig a leíró katalógizálás problémáinak alakulását az Egyesült Államokban ill. nemzetközi viszonylatban.²⁰ Ez engem felment az alól, hogy az amerikai kód sajátos összetevőit, azok történeti fejlődését és nemzetközi összecsapásait külön-külön és összességükben kísérem figyelemmel. Elég, ha utalok rá: ezek az összetevők is sok gondot okoztak a leíró katalógizálás szakembereinek. De ha van a katalógizálási hagyományban az utódnemzetékek hosszú sorát terhelő erendendő bűn, fátum, amely a címleírás, a betürendes szerző-cím katalógus szerkesztésének szabályozását véget nem érő kiegészítések, módosítások és reformok nyugvópontra soha nem jutó folyamatává teszi, azt nem ezekben a tényezőkben, hanem legfőképp a testületi szerzőségben kell keresnünk.

Amivel persze a világért sem akarom azt mondani, hogy egy belső tényező, ha még oly jelentős és még oly elhibázott, elég oka s hajtóereje lehetne a szabályzat alapjait s egészét támadó, késhegyig menő harcoknak, kiváltója radikális igényekkel fellépő kritikáknak s új koncepcióknak – s végül egymaga elegendő ellenállóerővel birhatna ahhoz, hogy lényegileg sértetlenül kerüljön ki az ostromok tüzeiből. Ebben az ellentmondásos folyamatban kétségtelenül részük van mindazon külső tényezőknek, amelyek más országokban is új problémák elé állítják a leíró katalógust: a könyvleírás hagyományos sémájába nem illeszthető, új dokumentumtipusok megjelenésének, újszerű információs szükségletek fellépésének, a meg-

találási fogódzók finomításának a növekvő adattömegben, a katalóguskészítés, az adattárolás és visszakeresés fejlődő technikájának stb. A különbség talán csak annyi, hogy a monopoltökés fejlődés élére törő Egyesült Államokban mindezen tényezők külön-külön és együttesen hamarabb jelentkeznek és erőteljesebben érvényesülnek, mint másutt. De épp ez a fáziselőny, s az azt megalapozó műszaki, gazdasági feltételek gyorsították meg az Egyesült Államok könyvtári-információs rendszerének fejlődését, s alakították azt a többi országhoz képest lényeges vonásokban eltérő módon. A jelen összefüggésben a központi katalógusellátás korai fellépését és minden más könyvtári rendszert meghaladó mértékű általánossá válását kell ilyen tényezőként értékelnünk. Mig ugyanis más országokban – ott is, ahol a központi cédulaellátás bizonyos időszakban, vagy bizonyos hálózatok viszonylatában megvalósult – mindig működtek, és mindmáig működnek katalogizálás szempontjából önálló alrendszerek vagy jelentős könyvtári intézmények, amelyek önálló gyakorlatukkal s tapasztalati eredményeik elméleti általánosításával pozitíve hozzájárulnak az itt fellépő jelenségekre, problémamegoldásokra vonatkozó tudás állományához, s mint önálló pólusok, kikényszerítik, hogy ez a tudás ellentétek harcában jusson előre, az Egyesült Államokban a katalogizálás gyakorlata már korán monopolisztikus jelleget öltött, s e jellegét mindmáig általánosan és szilárdan megőrizte.

Már Jewett fentebb említett 1852-es kezdeményezése egy országosan egységes katalogizálási kód bevezetésére a központi katalógusellátást célzó javaslatának részeként született, s talán csak a műszaki, gazdasági feltételek fejletlenségén mult, hogy a Smithsonian Institution már ekkor el nem kezdte – Jewett elképzelése szerint – a „stereotip lemezekről” levont katalóguscédulákat szolgáltatni. De hogy maga a gondolat mily széles körben gyökeret vert, mutatja, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat százados évfordulóján, 1876-ban Philadelphiában egyesületük megalapítására összegyűlt amerikai könyvtárosok összefojetelük harmadik legfontosabb eredményeként jelölték meg a központi katalógusellátás ügyében megnyilvánult egyetértést.²¹ Mindamellert az ALA csak 1883-ban jutott tovább egy fontos lépéssel, kiadva „Condensed rules for an author and title catalog”-ját, amely Cutter alapelveit és megoldásait követi, s széles körü elterjedésével előmozdítja a katalogizálás Jewett-re viszonyuló amerikai hagyományának megszilárdulását. Ezt teszi Melvil Dewey is, aki a „Condensed rules”-t alkalmazza és bőviti tovább a könyvtárosképzés céljait szolgáló szabályzatának különböző kiadásaiban, nemkülönben Klas Linderfelt, aki „eklektikus” szabályzatában a Karl Dziatzko féle 1886-os boroszlói egyetemi könyvtári instrukciókat is figyelembe veszi. E három közeli rokon szabályzat teljes összehangolása, s ezzel az LC (Library of Congress) központi katalógusellátó szolgálatának előkészítése céljából az ALA szakértői bizottságot küldött ki, amely ajánlásaival hosszú távra utmutatást adott a nyomtatott katalóguscédulák számos formai kellékének kialakításához. 1901 novemberében az LC megkezdte céduláinak szolgáltatását.

Az ALA szakértői bizottság kiküldésével s az LC cédulaszolgálat megindításával vége szakadt annak a gyakorlatnak, hogy a katalogizálás kérdéseit a könyvtáros társadalom közügyeként tárgyalták az ALA plenáris ülésein, s hogy azokat a könyvtárak s a könyvtárügy vezéregyéniségei a könyvtári összevtevényesség, a „rendszer” összefüggésében mérlegelték.

Mondanom sem kell: nem a szakértői bizottságok, vagy a szakosított munkafolyamatok, a nagyüzemesítés ellen emelek szót, hanem a tökéletes munkamegosztás egy súlyos következményekkel terhes könyvtári megnyilvánulására kívánok rámutatni. Annak a fejlődésnek a gyökerére, amelyet teljes kibontakozásában éppen az IFLA „totalitáriánus” antidemokratikus döntéshozói gyakorlatának bírálata során ér tetten az USA könyvtári vezető szerepének egy mai védelmezője. Doralyn Hichkey igen éles szavakkal jellemzi azt a könnyedséget, amellyel az igen sokszor csak önmagukat és szűk katalógizálói horizontjukat képviselő „expertekek” döntenek a nemzetközi szabványosítás dolgaiban, s e visszásságra reagáló valóságérzéssel tapint rá a dialektikus kapcsolatra, amely egy optimális rendszerben a szakszerűen megalapozott *döntésselőkészítés* és a könyvtárpolitikai perspektíván, felelősségen alapuló *döntés* szintje közt létrejön.²² E valóságérzék azonban inkább csak „diplomáciai viszonylatban” működik ilyen élesen. Mint Ronald Hagler a szakma nevében önkritikusan hangsúlyozza, „az Egyesült Államok könyvtári közössége, ámbár az LC bizonyos mértékű dikta-turája ellen nyíltan sohasem lázadt, egyszerűen képtelen volt beletörödni a gondolatba, hogy a katalógizálást érintő jelentősebb előrehaladás külföldről induljon ki – s valóban, ilyesmi Panizzi óta nem is fordult elő”.²³ De ezzel már kissé a Párizsi Alapelvek s az ISBD visszhangját is előlegeztem.

A leíró katalógizálásról szóló gondolkodás és szabályozás egydimenziós fejlődésére visszatérve, abban igazat adhatunk Haglernek, hogy az LC – központilag szolgáltatott cédulái, majd géppel olvasható rekordjai útján – immár háromnegyed százada önkényuralma alatt tartja a könyvtárakat, amely ellen ezek nyílt felkelésig nem jutottak. A ráutaltság elismerése mellett azonban a lázongásokban ki-kitörő elégedetlenség is mindvégig rányomta bélyegét a szolgáltatást igénybevevőknek a szolgáltató LC-hez való viszonyára. A kiszolgáltatott megrendelőnek e jórészt negatív észrevételekben, panaszokban kifejeződő elégedetlensége persze nem az a tényező, amely kikényszeríti az alkalmazott kód mélyére hatoló átfogó bírálatot, s amely a jelentkező problémák pozitív megoldását előrevivő kutatásokra, konstruktív vitákra ösztönöz. A monopolisztikus helyzetű szolgáltató problémaérzékenységét pedig nagy mértékben tompítja az a körülmény, hogy ugyanazt a címleírást szolgáltatja a megrendelőnek, amellyel saját katalógusát építi. Így a leghelytállóbb új eszmét is abból a szempontból kénytelen megítélni, hogyan fér össze óriáskatalógusának szerkezetével, illetőleg a saját katalógusának szükségleteiből levezetett rendezőelvek, megtalálási pontok kialakításánál csak másodrendű szempontként veheti számításba, hogy ezek hogyan funkcionálnak a megrendelők katalógusainak egyedi viszonyai között. Természetesen működik egy fordított előjelű erő is, amely egyrészt a saját katalógus fékező, konzerváló hatásához csatlakozik, másrészt arra kényszeríti az LC-t, hogy a korrekció és a fejlesztés ügyét is állandóan napirenden tartsa, s ez a megrendelői érdek. Amely, ha áttörésre nem is képes, arra igen, hogy valamelyest motiválja az LC minden döntését, amely összefügg a katalógusszolgáltatással, továbbá hogy elvi engedményeket, ígéreteket, programokat és ideológiákat csikarjon ki ott, ahol már valaminek történnie kell – és mégsem történhet.

A leíró katalógizálás eredendő szervei hibákkal terhelt szabályzatának alakítása során e viszonyok a deduktív részletezéseknek, kiegészítéseknek és korrekcióknak kedveztek, s

hozzájárultak egyfajta címléírói korlátoltság eluralkodásához, amely egyszer s mindenkorra megoldottnak tekintve a leíró katalógus funkcionális és szerkezeti alapelveit, érinthetetlennek a rendszómegválasztás és a leírás szerkezet fő szabályait, a gyakorlat által felvetett minden új problémát az eredeti kód előírásai szerint igyekezett megoldani. Így halmozódott rendszer s kellő következetesség nélkül a Domanovszky által kazuisztikusnak nevezett szabályok tömkelege, lávaként konzerválva a kiinduló szabályok eredendő hibáit – az állandósuló, sőt néha látványosan nekilendülő reformok közepett.

1902-ben közreadták a készülő ALA szabályzat előzetes kiadását, segédeszközül az előző évben megindult cédulaszolgálat felhasználásához. A szakértői bizottság „életre szólónak” igéri az új kódot, és siet megnyugtatni a könyvtárosokat, hogy azon már döntő változások nem lesznek.²⁴ Ám 1902-ben az LC már kiegészítő szabályokat küldött szét megrendelői közt, 1904-ben pedig a brit Library Association azzal a javaslattal kereste meg a szakértői bizottságot, hogy közös angol-amerikai szabályzatot hozzanak létre. Mint ilyen jelent meg az 1908-as „végleges” szabályzat, amelyet mindmáig a nemzetközi együttműködés első lényeges diadalaként tartanak számon, s amelyet maga a szerkesztő, az LC Hansonja mint az angol nyelvterületen kívül is alkalmazásra érdemes kooperációs eszközt propagált az 1908-as brüsszeli bibliográfiai konferencián.²⁵ Ettől fogva három tényező, az ALA, az LA és az LC osztozott az angol/amerikai katalógizálási szabályzat gondozásában, bár az irányítás masszívan az LC kezében maradt. Részint azáltal, hogy a két partnertől függetlenül folyamatosan hozta s juttatta el megrendelőihez módosításait és kiegészítéseit, részint azzal, hogy az ALA bizottságban saját emberei vitték a kezdeményező szerepet.

A szaporodó LC kiegészítések, s – ezektől nem függetlenül – a szaporodó kritikák sürgetésére a 30-as évek elején napirendre kellett tűzni az 1908-as kód revízióját. Ez csaknem 10 évig tartott, noha a revíziós bizottság LC szakembereinek intenciója szerint csak az eredeti szabályok részletező kiegészítésére, bő példatárral ellátott, kézikönyvszerű megszerkesztésére került sor, s ehhez a Carnegie Corporation 15.000 dollár támogatást is nyújtott.²⁶ 1941-ben jelent meg az előzetes kiadás. Még ugyanebben az évben Osborn nagy visszhangot keltett előadása, „A katalógizálás válsága”²⁷, s 1943-ban Lubetzky kritikai munkája, „A kurrens leíró katalógizálási gyakorlat elemzése”²⁸. Innentől kezdve követhetetlenül meggyorsulnak az események: bizottságok és ellenbizottságok létesülnek az LC-ben, az ALA-ban, új szerkesztőket neveznek ki, kritikák fűródnek az 1941-es előzetes, majd megjelenését meg sem várva, az 1949-es „végleges” kód céltáblájába. (Amely utóbbi Leonard Jolley „a mérsékelt konzervatívizmus győzelme”-ként könyvelt el.²⁹) Sorra készültek Lubetzky elméleti írásai, kód-tervezete, referátumai,³⁰ amelyeket elvi megalapozásuk és a kazuisztikus szabályozásba bele nem vesző tömör következetességük miatt „a remény hírnökei”-ként³¹ üdvözölnék, amelyek kompromisszumos voltát azonban épp a területi szerzőség dolgában, ismét mások hamarosan felismerik.³² Hadd takarítsam meg a tovább araszolást az AACR (= Anglo-American Cataloging Rules) 1967-es kiadásáig, majd annak máig is folyó revíziójáig! Kivonatolnom kellene Henderson és Maxwell tanulmányát, anélkül, hogy a folyamat jellemzését új vonással egészíthetném ki. De hisz Lubetzky említésével már a párizsi konferencia küszöbén vagyunk.

Ha a Párizsi Alapelveket az Egyesült Államok-beli kód-viták és revíziók szempontjából, tehát amerikai geneziséket és amerikai recepciójukat figyelembe véve vizsgáljuk, nemcsak azok a szálak válnak világosabban kivehetőkké, amelyek az információ nemzetközi áramlatását előmozdító törekvéseket hatalompolitikai érdekeknek megfelelően alakítják, hanem az Alapelvek szakmai hozadékára is fény derül: megmutatkozik, mennyiben tették hatékonyabbá a címleírást, mint az elrendezés és a megtalálás fogódzóit előregyártó eljárást. Már hangsúlyoztam, hogy Lubetzky kód-tervezetével s benne a testületi rendsző egy némileg megreformált koncepciójával Párizsban a katalogizálás amerikai stílusa erősítette meg nemzetközi hegemóniáját. Itt a dolog pozitív oldalát is hadd emeljem ki dialektikusan. Azt, hogy bár Lubetzky nem szakított gyökeresen országa katalogizálási hagyományaival, e hagyományt bírálva általánosítható eredményekre jutott a leíró katalogizálásról szóló gondolkodásban, s a párizsi alapelvek *ezeknek* az eredményeknek a tételes rögzítései. Az ő nyomán határozták itt meg a katalógus funkcióját, állapították meg szerkezetét, jelölték meg a rendszők fajtáit és a különböző fajtájú rendszők funkcióját, megválasztását és formáját. Az ő munkálatai nyomán vált itt lehetővé a rendszőmegválasztásnál jelentkező problémák tarka sokféleségének néhány szilárd alapelve visszavezetett megoldása. Az amerikai könyvtári gyakorlatnak azonban már nem volt szüksége erre a gondolkodásra, s ez úgyszólván a nemzetközi elfogadás pillanatában lett nyilvánvaló.

Az első támadást Lubetzky kód-tervezete ellen 1960 májusában, a párizsi konferenciát előkészítő montreáli értekezlet előestéjén indította a *Library Journal* (LJ). Johannes L. Dewton, az LC Központi Katalógus Osztályának vezetőhelyettese a katalogizáló eljárás egysége nevében utasított el cikkében minden reformot, amely az érvényes szabályokat nem kiegészítené, hanem módosítaná. A kc-ből kigyűjtött tipikus hibák bemutatásával azt a felfogását igyekezett alátámasztani, hogy az egység a szabályzat további finomítását kívánja meg, nem pedig egy új s az alapelvekre szorítókozó (következésképp az egyéni eltéréseknek kedvező) szabályzat kiadását.³³ Egy másik vitacikkben David R. Watkins, a Yale University Library Tájékoztató Osztályának vezetője a gyakorlattól elrugaszkodott s a következményekért felelősséget nem viselő könyvtári fakultások befolyásának tulajdonítja a kód-reviziós bizottságokban eluralkodott radikalizmust, s óva int annak következményeitől: a drága újrakatalogizálástól, vagy egyazon katalóguson belül többféle megtalálási elv érvényesülésétől.^{33/a} (Tudni kell, hogy ekkor már Lubetzky is egyetemi tanár, bár végleg csak 1960 augusztusában válik ki az LC kötelékéből.) A tiltakozásnak ezt az első hullámát a hagyományos katalógus szerkesztésének és használatának, zavartalan üzemelésének közvetlen érdekei váltották ki. Egyszerűen a változás ellen irányult, nem annyira az elvek, formák, megoldásmódok ellen, amelyek a változást napirendre tűzték. Ugyancsak az LJ juttatta ezt világosan kifejezésre, amikor 1964-es évfolyamában Melvil Dewey egy 1902-es írását vonultatta fel a kód-reformok, egyáltalán minden katalógusbeli változtatás ellen.^{33/b} De mert a Párizsi Alapelvek újító tendenciájuk ellenére maguk is megmaradtak a hagyományos katalógus problémáinak síkján, az ellenállás nem zárta ki a kompromisszum, s ennek fejében az 1967-es új AACR-be való beillesztésük lehetőségét. Jellemző, hogy az ALA 1962-es konferenciáján létrehozott, ún. „Miami kompromisszum” főleg épp a testületi szerzőség racionalizálá-

sát célzó pontok elvetésében nyilvánult meg. A még megmaradó problémák kiszűrésére pedig C. Sumner Spalding, az LC Leiró Katalogizálási Osztályának vezetője kieszelte a „szuperimpozíciónak” nevezett eljárást, ami nem egyéb, mint a régi rendsző fölébeírása a párizsi elvek szerint megválasztott újnak. Múltán mutat rá K.L. Henderson, hogy ezek után „tárgyatanná vált a szabályzatnak a Párizsi Alapelvekkel ellentmondó megírása.”³⁴

A második hullám, amely jóval kategórikusabb a Párizsi Alapelvek bírálata és elutasítása tekintetében, az IMCE (=International Meeting of Cataloguing Experts) 1969-es koppenhágai ülésén már teljes erővel betör a szakma nemzetközi fórumára. Bár itt a legáltalánosabb formában esik említés az Alapelvek gyöngéiről, következtelenségeiről és túlhaladottságáról a bibliográfiai adatkezelés számítógépes lehetőségeihez képest.³⁵ különösebb diplomáciai éleslátás nélkül is felismerhető a kapcsolat az LC 1966-ban indult nemzetközi kooperatív katalogizálási programja és a számítógépes együttműködés céljait előmozdító szabványosítás sürgetése közt. A program ugyan a nemzeti kódok különbözőségeinek számításba vételével és kifejezett elfogadásával indult, de csakhamar előtérbe nyomult az igény, hogy a címleírások az LC MARC (Machine Readable Cataloguing) részletesen kidolgozott szabványa szerint készüljenek. Maguk az amerikai szerzők nem is rejtegetik ezt az összefüggést.³⁶ Az angol Michael Gorman a fő- és mellékbeosztás időszerütlenné vált megkülönböztetését tüzi tollhegyére, s kiemeli, hogy a hagyományos szemléletet tükröző Párizsi Alapelvekkel szemben az 1974-es AACR e különbségtételt már nem ismeri. Sürgeti az Alapelvek revízióját, mégpedig az új technológia figyelembe vételével, de „a katalogizálás nagy tradícióját, Panizzit, Cuttert, Lubetzkyt követve”.³⁷ Gorman persze nem áll egyedül a nemzetközi szintér ilyenét amerikanizálásának követelésével. Doralyn J. Hickey a koppenhágai szakértői értekezlet eredményeként emeli ki, hogy „sok prominens katalogizáló szerint az AACR kínálja a legjobb alapot egy teljes nemzetközi kód kiépítéséhez”.³⁸ Az AACR – immár permanenssé vált – revízióját gondozó JSC (=Joint Steering Committee for Revision of AACR) határozatilag is megfogalmazta a célkitűzést, hogy az AACR iránt nemzetközi érdeklődést kell ébreszteni.³⁹

Az Egyesült Államokból kiröpitett, de oda könnyen vissza nem találó ISBD pályája több tekintetben megegyezik a Párizsi Alapelvekével. Az alapul szolgáló tervezetet erre vonatkozólag is brit könyvtáros, Michael Gorman terjeszti elő az IMCE koppenhágai ülésén, az adatelemeknek a szabványos bibliográfiai leírásban alkalmazott sorrendje azonban megegyezik azzal, amit a leíró katalogizálás amerikai kódjai már 1947 óta előírnak,⁴⁰ az interpunkciós séma pedig – a térköz-pontosvesztő-térköz kivételével – megfelel az LC MARC kódban alkalmazott almezőelvlasztó jeleknek. Érthető tehát a JSC 1975-ben hozott állásfoglalása, amely szerint az ISBD és a keretében létrejövő speciális ISBD-k fokozatosan beépítendők az AACR további revideált kiadásaiba.⁴¹ A fogadtatás mégsem egyértelműen pozitív. Azok a szervek, amelyek már pénzt fektettek be bibliográfiai adatkezelő programokba, problematikusnak minősítik a kiúratásnál fontos szerepet játszó interpunkciót, az ISBD ellen lépnek fel.⁴² Jogos kritikába ütközik az ISBD-nek az a sajátossága, hogy a szerzőt eldugja a címszöveg mögé, s hogy e bizarr sorrendiség miatt a szerzői címfej minden esetben a leírás egy elemének megisméltléseként jelenik meg.⁴³ De a szakma idegenkedése

itt is elsősorban magának a változásnak szól és az IFLA, a csupán önmagukat képviselő katalogizálási „szakemberek” diktatúrája ellen irányul.⁴⁴ „Világos – hangsúlyozza D. J. Hickey – hogy az amerikai könyvtárak nem óhajtják újracsinálni katalógusaikat, valahányszor egy új szabvány megjelenik.”⁴⁵ A keresőelemek, a katalógusszerkezet folytonosságához való ragaszkodással, tehát a „terület” konzervativizmusával azonos értelemben hat a végső soron illuzórikussá teszi akár az országos, akár a nemzetközi szabványok következetes érvényesülését az LC újító, helyesebben: új szabályokat nemző és módosító önkénye. Ez utóbbi jellemzéséről idézi K.L. Henderson Lucile Morsch kategórikus szavait, amelyek szerint az LC programjai „nem szenvedhetnek halasztást új szabályokra vonatkozó határozatokra várva; a Könyvtárnak rendelkeznie kell tehát a jogkörrel és a felelősséggel ezek kifejlesztésére nézve, úgy amint azt a katalógusfelvételekről való haladéktalan gondoskodás megkívánja.”⁴⁶

Tiszta beszéd! Az LC szuverén: belátása szerint hajt végre kisebb-nagyobb módosításokat, alkot új szabályokat a katalogizálás napi szükségleteinek megfelelően, indít átfogó kezdeményezéseket az AACR s ezen keresztül a nemzetközi kódok korszerűsítésére. És persze áll ez a szuverenitás fordított értelemben is: a saját gyakorlat fenntartására vonatkozólag az AACR-rel s a belőle származtatott nemzetközi kódokkal szemben. A már említett szuperimpozíció nem egyéb, mint a Párizsi Alapelvek s az 1967-es AACR elfogadásának *látogatását* elősegítő, ténylegesen csak részleges és kompromisszumos alkalmazásukat lehetővé tevő módszer. Az új szabály szerinti címléírás fölé „szuperimponálni” a hagyományos címléírást. Ma a „deszuperimpozíciót” mérlegelik, vagyis a hagyományos címléírást mellőzését, mert a szuperimpozíció „drágának és kellemetlennek” bizonyult.⁴⁷ Így fordul visszajára a szuverenitás: lesz belőle kiszolgáltatottság. Kelepcse, amelyet egy alkalmazkodást és kollektív fegyelmet nem ismerő gyakorlat, a megismerés elméleti és történeti megalapozásától idegenkedő pragmatista gondolkodás, a saját önkény mélyített immár elkerülhetetlenné és leküzdhetetlenné. Ma az LC ugyanazon végzetes keresztúton áll, amelyen a Párizsi Alapelvek és az ISBD csapdájába besétált minden más könyvtár. Vagy lezárja katalógusát és újat kezd az 1974-es, esetleg az 1978-as AACR szerint. Ez esetben a kereső munka megkettőzésével, kétféle keresésmód kényszerítésével, folytatásos művek szétszakításával stb. olvasók és könyvtárosok hosszú nemzedékeiktől rabol el mérhetetlen időmennyiséget. Vagy rekatalogizál – ez azonban csak elvi lehetőség: a világ egyetlen nagy könyvtára sem képes előteremteni a hozzá szükséges (ráadásul abszolút haszontalan, mert újat, többletet nem hozó) emberi és gépi kapacitást, anyagot stb. Vagy meglevő katalógusába oszt be új rendszerű címléírásokat, de ezzel alig enyhíti a kettős keresés szükségét, ugyanakkor olyan „rendet” hoz létre, amely maga az önkény, a kiszámíthatatlan következetlenség. Ezek után a teljes anarchia falrafestésének hat, mégis idézem az amerikai szakemberek figyelmeztetését: az 1978-ra várt AACR kiadás előkészítése *nem az utolsó szó* az amerikai kódreform folyamatában.⁴⁸

De hogyan szegezi szembe „emberi jogait” e fátummal az amerikai könyvtáros? Hadd vágjak be ennek szemléltetéséül néhány magnószalagdarabot az ALA/ISAD (=Information Science and Automation Division) 1977 februárjában a számítógépes bibliográfiai szolgálta-

tás helyzetét, jövőjét vitató konferenciájáról.⁴⁹ A jelen fejezet címében szereplő megállapítást (s jóslásom szerint előbb-utóbb szállóigét): „Ez LC ország!”, itt hozta ki az indulat egy torokból. Egy másik torok (J. Rosenthal, University of California, Berkeley) léggömbhöz hasonlította „a monolitikus nemzeti bibliográfiai hálózat koncepcióját”, amelyet „nem nehéz lelohasztani”, s a felkészületlenül várt „nagy változásokkal” a mindennapoknak azokat a „hirtelen zökkenőszerű” változásait állította szembe, amelyekhez „az LC katalógusszolgáltatása rég hozzászoktatta a könyvtárakat”. Maurice Freedman (New York Public Library) azt a „mitoszt” támadta, amely szerint „egyetlen és egyazon stilusu interpunkcióval tagolt címfelvetelt kellene a világ minden országának katalógusában elhelyezni”, s megkérdőjelezte az LC készségét arra, hogy céduláit saját katalógusán kívüli célokra is alkalmassá tegye. Pedig – úgymond – „technikailag semmi sem indokolja”, mért ne lehetne a MARC rekordról olyan cédulákat előállítani, amelyeken a public librarykban „oly igen ellenszenves ISBD jelek nem szerepelnek”. „Mi a fontos a szabványokban?” – kiáltott fel Stephen Silberstein, s mindjárt válaszolt is: „Nem az, hogyan viszonyul ahhoz, amit te vagy én akarunk, hanem az, hogy viszonyul a döntéshozók akaratához”. Nyomást gyakorolnak szerinte „a számítógépprogramozók is, akik érdekeltek az olyan elemek korlátozásában, mint a keresés fogódzói.” Ami pedig a döntéselőkészítés mechanizmusát illeti, az egyik felszólaló szerint „az LC-nek egyedül arra van gondja, hogy egyetértést módoljon ki hálózati tervei és koncepciói számára”. E megállapítást az LC jelenlévő képviselői (H. Avram, L. Rather, J. Lorenz) nem cáfolták, mint ahogy a többi labdát is hagyták a fejük felett elröppenni, szűkre fogott beszámolóikban pedig tények és adatok említésére szorítottak. Lenyűgöző tények és adatok, semmi kétség. Évi 250.000 cím, stb. Csoda-e – s ezt már Kafkán épülve én ragasztom a szalagokhoz – ha az LC emberek oly gyüretlenül vitték vissza a Kastélyba jó lelkiismeretüket, meghagyva a reményt a többi kétszáznak, hogy egyszer értük is üzenet jön.

Egy kis ideológia

De hogy a zugolódó „kétszázak” reményét elegendő szorongás, kritikai kedvét kisebbségi érzés felhőzze, az ideológia is kitesz magáért. Be kell bizonyítani, hogy a szabványok és szabványmódosítások odisszeája egyrészt harmónikusan illeszkedik a gondolkodás- és magatartásformáknak abba a felsőbbrendű komplexumába, amelyet a manipulációs ipar az „American way of life” címszó alá konstruált, másrészt, hogy e folyamat a technológiai fejlődés elháríthatatlan következménye, akár – mondjuk – a környezetszennyezés. Mert, ugye, ilyen súlyú bizonyítékok előtt el kell némulnia a zugolódó kritikának, bármilyen „nyitott” és „pluralista” is ez az aréna – *egyébként*. (Ti a monopoltőke köreit ily neuralgikus ponton nem érintő kérdésekben.) A „bizonyítás” tehát megtörténik.

Doralyn J. Hickey, a Wisconsin Egyetem könyvtártudomány professzora, a bibliográfiai számbavétel amerikai elméletének alapkérdéseit feszegetve, éppen arról a pontról indul, amelyhez az imént kalauzoltam az olvasót. Az amerikai könyvtárosok – mint ő mondja, „a

fiatalok”, – „akik tanúi voltak gondosan kidolgozott katalogizálási rendszerek kifejlesztésének, s felismerték azok ellentmondásait és következetlenségeit”, gyakran jutnak a szkeptikus következtetésre, hogy az Egyesült Államok könyvtárügye talán „»hosszú« a bibliográfiai számbavétel terén, de szánalmasan »rövid« az elmélet síkján”.⁵⁰ De épp az Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel „nemes céljaival” szembeni amerikai fenntartás, „egy tekintélyes, átfogó nemzeti bibliográfiai létrehozásának kudarca” mutatja, hogy az itt jelentkező problémákat „nem a bibliográfia és a katalógus nemzetközi sémái”, hanem az amerikai viszonyok felől kell elméletileg megközelíteni.⁵¹ Merthisz „az ország szellemi termésének bibliográfiai számbavételére irányuló erőfeszítés termékenysége, ugyanakkor viszonylagos koordinálatlansága” minden bizonnyal a „szabadság eszméjével” függ össze. Ez az eszme kívánja meg egyfelől „a bármily formájú és tárgyú anyagok hozzáférhetőségét s áll ellen ugyanakkor a szabályozásnak és a szabványosításnak. Az amerikai könyvtárosok, úgy tűnik, egy paradoxon csapdájába estek: minél szabályozottabbakká válnak a rendszerek, előmozdítandó az információ könnyű és nyílt transzmisszióját, az emberek annál gyanakvóbbakká válnak velük szemben. Dacára e látszólagos ellentmondásnak, a bibliográfiai erőfeszítés folytatódik”.⁵²

Legyen nekem is „szabad” összefoglalnom Hickey expozícióját! Az amerikai könyvtárosok tehát szkeptikusok a bibliográfiai számbavétel „rendszerével” s különösen annak „elméletével” szemben. *Nem csoda, hisz átfüti őket a szabadság eszméje.* A bibliográfiai számbavétel nemzetközi koncepciójával szemben az Egyesült Államok fenntartja külön útját. *Ez az amerikai szabadság eszmény alapján értelmezhető.* Tekintet nélkül a hazai „gyanakvásra” és a nemzetközi elvárásokra, az LC „folytatja bibliográfiai erőfeszítéseit”. *Teheti, mert szabad.*

A szabadság eszméjét, „az élet, a szabadság s a boldogságra törekvés jogát”, amely kulturális téren az önképzés demokratikus jogát, s a könyvtár ennek megfelelő működését jelenti, 200 év alatt „fejlesztette ki” az amerikai társadalom, s éppenséggel az európai örökséggel szemben – mutat rá Hickey. Rögtön meg is jelöli e kulturális örökség ama három fő tényezőjét, amelyet le kellett küzdeni, „mielőtt az önképzés szabadsága valósággá válhatott”: a szellemi arisztokrácia eszméjét, a hatalmi elit művelődési privilégiumát, s a „Reneszánsz Ember” tradícióját – pontosabban a kulturális öncélúság és kasztképződés utóbbiban rejlő tendenciáját, merthisz a harmónikusan képzett szellem reneszánsz eszménye nem idegen egy demokratikus társadalom törekvéseitől. Sőt, „a reneszánsz alap gondolata az Egyesült Államokban érlelődött meg teljesen, és pedig a kezdeményező, találékony, tehetséges személyek felfele irányuló mobilitása által, amelynek ez az ország származásra való tekintet nélkül oly nagy nyomatékot adott. Az egyéni teljesítményt elismerték és jutalmazták, amint az teljes mértékben sajátja egy szabad vállalkozáson alapuló társadalomnak. Következésképp el kellett látni az egyént az öntökéletesítés eszközeivel, szükség esetén a kormányzat anyagi alapjaiból, a nemzet által hordozott eszményekhez híven.”⁵³

Nem ez a hely, ahol érdemben foglalkozni kellene a spenceri bornirtság, a „survival of the fittest” fenti típusú hollywoodi szirupba mártott vulgarizálásával. Még kevésbé, ahol a jelenlegi USA infemális viszonyait taglalva, esetleg Hickey illúzióit a faji megkülönböztetés

valóságával szembeesítve, a feledés homályát kellene borítani akár az amerikai történelem haladó mozgalmaira, akár a könyvtárügy ottani vívmányaira. De érzékeltetnem kellett, milyen fokozatú kincstári tabuk vannak itt mozgásba hozva. Mert a történeti, társadalomtipológiai keretnek szánt nagy közhelyek látványos vajudása – a Hickey-szöveg többszöri átfésülése után mondom – végül is mindössze két katalóguselméleti kényegű egeret hoz felszínre. Először azt, hogy a szisztematikus renddel, mint a leküzdött európai örökséghez, a hierarchikus társadalomszemlélethez igazodó katalógusszerkezettel szemben a bárki által előképzettség nélkül használható, és alárendeltségi viszonyt a fogalmak közt sem ismerő *szótárkatalógus* felel meg az amerikai könyvtár demokratikus szerepének, amiről minden más típust túlszárnyaló elterjedtsége is tanúskodik.⁵⁴ A másik, hogy a reneszánsztól örökölt „egyéni szerzői hitel” tiszteletével, s a katalógizálás ennek megfelelő gyakorlatával szemben „az amerikai élet »testületi« tendenciákat fejlesztett ki a szerzőség terén”,⁵⁵ következőképp az eg- ini szerző mint elsőrendű megtalálási pont, Amerikában túlhaladott dogmaként terhelte a katalóguselméleti tisztánlátást.

Vigyázat! Nem a szótárkatalógus vagy a testületi szerzőség problémáját *mint problémát* bagatellizálom. Ha Hickeynek sikerülne reális összefüggést kimutatnia az említett katalógizálási megoldások és a társadalmi tudatformák, közelebbről a művelődés demokratizálásának *amerikai* eszméje ill. az alkotó munka *itteni* kollektivizálódása között, e terület két nagy kérdésére derítene világosságot. Ő azonban nemcsak téziseinek pozitív kifejtésével marad adósunk, de a tézisek által közvetlenül kiváltott ellenvetéseket is hallgatással mellőzi, vagy észre sem veszi. Pl. mennyiben tükröz demokratikus törekvéseket a szerző és a tárgyszó közös betürendbe sorolása már a 16. és a 17. sz. *európai* katalógusaiban és bibliográfiáiban?⁵⁶ Vagy mért válik a *dictionary catalog* amerikai elterjedésével egyidejűleg (19. sz. vége-20. sz. eleje) oly népszerűvé az azonos elvű *Kreuzkatalog* a vilmosi németország tudományos könyvtáraiban? Vajon, ha már világnézeti háttérrel keresünk egy olyan praktikus dologhoz, mint a katalógusrend, nem a pozitívista gondolkodás politikai határokat nem ismerő, tudományos és közművelődési könyvtárost összekötő erejére kell-e gondolnunk, mint amely kedvezett a szerzői (tehát genetikai) és a tárgyi (tehát tartalmi) megtalálási pontok elegyítésének és az alfabetikus (tehát külsédleges és mechanikus) elrendezésének?

A pozitívizmus, mint a kor polgári tudományának és oktatásügyének filozófiájaként funkcionáló elmélet, a megismerőfolyamatot a világ darabonkénti leképzésében, az érzékszerveink, műszeres és egyéb mérőmódszereink számára hozzáférhető adatok mozaikszerű „felrakásában” látta s a lényeg és a minőség kategóriáját száműzte a tudományból. Olyan elmélet tehát, amely a jelenségek lényegi, minőségi összefüggéseit felrajzoló szisztematizálással szemben a mozaik-elvű elrendezés formáinak kedvez. Maga a demokratikus művelési cél ugyanúgy szolgálhatott volna a katalógusok szisztematikus elrendezésével a jelenségek reális összefüggéseit demonstráló *didaktikus* elv indokául, mint ahogy itt a könnyen használható szótárkatalógus ideológikus magyarázatát adja Hickey kezébe. De ellenvetéseket provokál a művek testületi létrehozásáról mint amerikai sajátosságról szóló tétel is. Mert ha el is tekintünk a dolog történetétől (hogy ti. Jewett az európai Panizzi egy kényszermegoldásából fejlesztette ki a testületi szerzőséget), maga a katalógizálási probléma nem a kollek-

tív szerzőség címfelvételi kivetítésének mikéntjeként lép fel, hanem mint az a kérdés: hogyan lehet bizonyos típusu anonimákat az egyéni szerzős művek analogiájára a *szervezők* be-tűrendjében megtalálhatókká tenni. Merthisz valóságos kollektív alkotásokat gyakran társszerzők, szerkesztők vagy kiadók alatt kell leírni, a testületi rendsző alatt leírt művek nagy része pedig egyéni alkotás. Ám, mire az ellenvetéseket csak meg is fogalmazhatnók, Hickey elejti a társadalmi magyarázat gondolatmenetét, s a katalogizálás új megoldásait technikai okokkal hozza összefüggésbe. Rámutat, hogy a hatalmasan felduzzadt cédulakatalógusokban a bekevert tárgyszók elviselhetetlenné növelik a fenntartás és a használat nehézségeit, s ez mindenütt a szótár-szerkezet megszüntetését sürgeti.⁵⁷ Majd (pártosan elhallgatva a testületi rendszők dzsungellé sűrűsödésének következményeit) az egységes formára hozott egyéni szerzőnév mint megtalálási fogódzó célszerűségét vonja kétségbe, ma amidőn a katalógusokban valósággal hemzsegnek a rokon témakörben dolgozó, nem közismert és azonos nevű szerzők műveiről készült felvételek.⁵⁸ Az egyéni szerzőnév mint rendező és kereső elv primátusát Hickey szerint végül is a bibliográfiai adatok számítógépes kezelése küszöböli ki. Mivel az új technika lehetővé teszi a keresést és rendezést bármely adatelem mint hozzáférési pont alapján, a fő- és mellékbeosztás, fő- és mellékklap klasszikus megkülönböztetése idejét múlja.⁵⁹

Az új technikának, mint a címleírasi kód reformját kikényszerítő erőnek ilyenén beállítása minden bizonyos tromfnak van szánva azon „szkeptikusok” ellen, akik későbbek főt hajtani természeti kényszerűségek előtt, mint komolyan venni az amerikai kopottas frázisait. De amint a szerző nem veszi észre, hogy ezzel maga teszi semmivé kísérletét egyes katalogizálási elvek társadalmi indoklására, ugyanolyan gyanútlanul csapja agyon technikai okfejtését is egy zárótétellel. „A szakítást egy adott bibliográfiai felvételmóddal – úgy-mond – abból a célból kell bevezetni, hogy a rendszer szerkezetileg alkalmazkodjék, amint azt az amerikai társadalom és a világhelyzet változásai megkívánják. A mesterséges változtatásokat, amelyek csupán a felvétel idejétnúlt kacatoktól való megtisztításának óhaján alapulnak, ki kell küszöbölni a tervszerű változtatások javára, amelyek az olvasó számára nyilvánvalóan értelmezhetők.”⁶⁰

Mintha csak a Hickey-féle technokrata felületességek cáfolására ragadna tollat Michael Malinconico, a New York Public Library Rendszerelemző és Adatfeldolgozó Hivatalának főnökhelyettese a technológiák és a szabványok összefüggéséről szóló elmesuttatásában. Legalábbis így tűnik, ha záró tételei felől közelitünk a tanulmányhoz. Itt teljes dühvel „tébolyra való felhívásnak” bélyegzi az „új könyvtárosság” abbéli igyekezetét, hogy a katalogizálási kódok századok során kidolgozott egészséges alapelveit feladva, a számítógép állítólagos szájjize szerint termék-leírássá redukálja a bibliográfiai leírást, s így kiszakítsa a művet irodalmi összefüggéséből.⁶¹ Igaz, egy kurrens nemzeti bibliográfiában értelmes és elégséges lehet az egyedi termék leírása, s ezt az irodalmi összefüggéstől függetlenül felfogott egyediséget rögzíti az ISBN is.⁶² A katalógus azonban „az az eszköz, amely explicitté teszi egy gyűjtemény implicit rendjét”, összehozza az egyes szerzők műveit, az egyes művek kiadásait, és ezzel „bemutatja az egyes művekben rejlő szellemi kontinuitást”. A főbeosztás „az az egyetlen központ, az a mag, amelyhez egy mű egyedi megtestesülései

viszonyíthatók”. „A főbeosztás meghatározása az a technika, amely egy mű rendszerezésének tartós ismérvét hozza létre. Bár nem tökéletes, mégiscsak kísérlet arra, hogy biztosítsa az állandóságnak egy katalógusban megkívánt fokát.”⁶³ És ha a számítógép elég mozgékony eszköz arra, hogy a rekordokat bármely megtalálási pont alapján kikeresse, s ha a gépi memóriában nincs is értelme e pontok alá- s fölérendelésének, ebből még nem következik, hogy a gép logikájából kiindulva módosítani kellene a katalogizálás alapelveit. A komputer megtalálási technikái – mutat rá éleselméjűen – csak arra jók, hogy adott szempontoknak megfelelő rekordokat kikeressenek, de „nem képesek amaz asszociatív hálózat létrehozására, amely rendet visz a különálló elemek konglomerátumába”. Éppen ezért az ellenkező irányból kiindulva, a feldolgozott információ optimális elrendezését kell célnak tekinteni, s ennek megfelelően előkészíteni a gépi műveleteket, mindenekelőtt a bibliográfiai adat-rögzítés gép előtti formátumát.⁶⁴

E tételek azonban Malinconico számítógépes hozzáértéssel párosult könyvtárosi józanságból következnek csupán, nem pedig tanulmánya kifejtő részéből. Mert fejtegetéseiben még messzebb megy Hickeynél mind a katalogizálási szabványnak az alkalmazott technikától való függőségét, mind az egyéni szerző alatti címleírás túlhaladottságát illetően. Abból, hogy az 1908-as ALA kódot közvetlenül az LC központi céduláit termelő Linotype beállításával hozza összefüggésbe,⁶⁵ sőt már az 1791-es francia szabályzat sajátosságát is a könyvnyomtatás korabeli technikájával magyarázza,⁶⁶ homlokegyenest ellentétes következtetésekhez kellett volna jutnia a zárótelepeiben intellektuális tisztességgel megfogalmazottakhoz képest. De gondolatmenetének másik vonala is épp abba a „kataloguselméleti tébolyba” kellett volna hogy torkolljon, amelyet summázó mondataiban oly élesen elítél. Az egyéni szerző változó mértékű számontartására vet egy-egy pillantást a különböző kultúrtörténeti korszakokban, s – McLuhannal egybehangzóan – a Gutenberg előtti irodalom fülnek szóló szóbeliségét és anonimitását hangsúlyozza, elfogadva McLuhannak azt a tételét, hogy a „nyugati kultúra” kiteljesedése a nyomtatott szöveg írásán-olvasásán alapuló irodalmi kultúra, amelynek egyik fő vonása az alkotó személyének kultusza. Malinconico kísérlete, hogy McLuhan „kultúrfilozófiai” alapjára helyezkedve, „elegánsan egyszerű magyarázatot” találjon az egyéni szerző kiemelésére ill. háttérbe szorulására a különböző korok katalógusaiban, a mesterével azonos lényegű kultúrtypológiai bukfenceket produkál.

Mert ha áll az, hogy az európai középkornak az egyéni szerző iránt tanusított teljes közönyével szemben Gutenberg új technikája hozta meg a szerzők széles körü ismeretét, tiszteletét, s ezzel együtt a művek szerző alatti katalogizálásának szokását, mi értelme van hangsúlyozni az alkotó egyén számontartásának és megbecsülésének a nyugati kultúra általános sajátosságakénti tükröztetését a katalógusokban? Kiemelni, hogy már Kallimachos szerzők szerint rendezte anyagát és nagy gondot fordított a tévesen másnak tulajdonított művek tényleges szerzőjének felderítésére – szemben a katalogizálás *keleti* gyakorlatával, amely még ma is (tehát a *könyvnyomtatás korában*) címe, és nem szerzője alapján tartja számon a műveket?⁶⁷

Hosszú lenne végigkísérni, hol tévedett-torzított McLuhan-Malinconico. Hogy időszerű manipulatív célokra alkalmas tételek kedvéért mindketten eleve lemondtak az összetett tör-

téneti valóság torzítatlan bemutatásáról, talán a lovagi költészet s a hanyatló feudalizmus korabeli irodalmi élet sajátosságainak említésével lehetne legrövidebben igazolni. A tekintélyre és kényszerre támaszkodó középkori kultúra anonimitását ui. *már itt és ekkor* áttörte azoknak a szerzőknek a hire, önérzete, akik eleve is, lovagi mivoltukban számot tarthattak egyéni megbecsülésre. És ugyanezen a társadalmi talajon (azaz századokkal Gutenberg előtt) alakult ki, lett általános – megfelelésben a művek tartalmi, szerkezeti sajátosságaival – az olvasás szokása, s formálódott a modern értelemben vett irodalmi közönség. Vagy utalhatok Tritheimius-szal szemben – aki Malinconico szerint a 15. században elsőként tette *szerezők* alapján hozzáférhetővé az (immár nyomtatásban terjedő) műveket – Hieronymus egyházatyja (340-420) *De viris illustribus* c. művére, amely már ekkor, a középkor hajnalán így tette fel a bibliográfiai kérdést: kik azok a férfiak, akiknek műveivel az egyház élhet s reprezentálhat? Ám itt nem a tények érdekesek, hanem „értelmezésük”.

Mint ismeretes, McLuhannak azért van szüksége az írás-olvasáson alapuló „nyugati” kultúra és a könyvnyomtatás közti összefüggés „kimutatására”, hogy most e kultúra végromlását, s helyében a „dob és a fül”, a hang új barbárságba vivő ellenkultúráját hirdethesse meg, következményeként az ennek megfelelő új technika, az elektronika elterjedésének.⁶⁸ A mass mediák tam-tamjaira mozduló új törzsi világban McLuhan eszkatológikus tanítása szerint a gépi memóriák veszik át a korábban irodalmi formában kommunikált információk kezelését, s az irodalommal együtt az egyéni szerzőhöz való viszony is megszűnik társadalmi tényezőként létezni.

Azt hangsúlyozva, hogy az egyéni szerzőnév katalógusszerkezeti funkcióját, s ennek mélyén a szerzői egyének az irodalmi folyamatban betöltött szerepét oly tisztán látó Malinconico szegődik McLuhan mellé e kalandos utra, nem óhajtanám kisebbiteni a számítógépes információ emberközpontru alakítása terén kifejtett szellemi teljesítményét. Malinconico egy olyan szakmai közegben mozog, amelynek meghatározó élménye az egyén teljes kiszolgáltatottsága a Gépnek, s a gépet is hatalmában tartó társadalmi erőknél. Ez az élmény egyaránt kedvez az irodalom s az információs folyamat társadalmi megvalósulását figyelmen kívül hagyó elidegenedett szakmai megoldásoknak (ld. fő- és mellékbeosztás meg nem különböztetése, testületi rendszó, cím alatti felvétel, a dokumentum egyedi termékénti s nem irodalmi egységkénti felfogása stb.) s a kispolgár feje fölött az elidegenedett végítélet ostorát csattogtató, McLuhan típusu ideológiáknak. Minthogy e közegben maga is fogva van, sem a szakmai megoldásokkal, sem az ideológiákkal szembe nem szállhat. Pozitív mondanivalóját is csak e közeg tényeinek regisztrálása *mellett*, nem pedig azokkal kritikailag leszámolva fejtheti ki.

A bibliográfiai leírás nemzetközi szabványosítása terén érvényesülő amerikai presszió és burzsoá ideológia tendenciáinak kritikai szemléjével egy reális veszélyre kívántam felhívni a figyelmet. Arra, hogy az ISBD, ill. a bibliográfiákkal és katalógusokkal kapcsolatos egyéb

nemzetközi szabványok adaptálása könnyen eredményezheti a katalógusok teljes dezorganizálását, a kutató megzavarását s az „egyszerű” olvasó elidegenítését, amennyiben a szabványosítás mikéntjét továbbra is az USA ill. az LC expertjei diktálják. Mint láttuk, az ALACR-AACR, amely sokszoros megreformálása, látványos fordulatai ellenére mindmáig érintetlenül őrzi szervi hibáinak gyökerét, továbbra is átdolgozásoknak, már-már permanens revízióknak néz elébe. A pragmatista, pozitivista beállítottságu (és történeti tájékozódásukban McLuhan ideológiájától ezen felül is megzavart) amerikai könyvtárosok nem képesek a hagyomány reformálásának s a reform hagyományának ebből az ördögi köréből kitörni.

E terhes örökségtől való megszabadulás titka, hogy minden további elvi állásfoglalást vagy gyakorlati döntést, amely az irodalom bibliográfiai rendszerezésének és feltárásának korszerűsítését célozza, tudományosan kell megalapozni. Szakitva azzal a gyakorlattal, amely eddig minden érvelést, eltérő felfogást a nemzetközi együttműködés jelszavával háritott el a valójában nagyon is nemzeti, sőt individuális intézményi koncepciók érvényesülésének útjából. A bibliográfiákhoz, katalógushoz kapcsolódó jelenségek kutatásának különösen három iránya az, amely gyors és közvetlen segítséget ígér a rögtönzések és vélekedések önkényének kiküszöböléséhez a bibliográfiai rekordok elrendezésének, ill. a katalógusok szerkezetének tervezéséből. Tanulmányozni kellene először is a különböző olvasói rétegek irodalomkutatási szempontjait és szokásait, kipuhatolva, melyek a keresési pontok leggyakoribb, társadalmilag legfontosabb típusai. Ezzel összefüggésben, a dokumentumok nagy számának morfológiai és funkcionális elemzése alapján el kellene készíteni a megtalálási pontként alkalmazható bibliográfiai adatelemek típusainak statisztikáját. Végül: elemezni kellene magukat a katalógusokat és bibliográfiákat abból a szempontból, milyen sajátosságukkal segítik vagy gátolják a dokumentumok megtalálását. Bonyolultabb, s a bibliográfiai heurisztika és rendszerezés elmélete szempontjából csak közvetett tanulságokat kínáló feladat a (legszélesebb értelemben felfogott) irodalom társadalomtörténetében azoknak a jelenségeknek a nyomon követése, amelyekre Hickey és Malinconico szellemesen, bár meglehetősen felületesen utalt. (A szerző – mű – közönség viszony alakulása, az alkotó egyén értékelése, rögződése a társadalom emlékezetében, az anonimitás szerepe stb.)

A szocialista országok könyvtári rendszerének érdeke, s egyben nemzetközi hivatása, hogy a szakirodalmi információ, a könyvtári, bibliográfiai tevékenység nemzetközi fórumain magához ragadja a kezdeményezést. Ennek egyik nélkülözhetetlen feltétele, hogy az itt jelentkező problémákat, azok tudományos feltárása alapján, irodalomtörténeti, társadalmi és katalógustechnikai összefüggésükben tudják elhelyezni.

J E G Y Z E T E K

- 1 A párizsi katalogizálási konferencia szabályzat-tervezete. Bp. 1962.
- 2 A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző. Bp. 1959. — Die korporative Verfasserschaft.
= Libri, 11. vol. 1961. 115-158. p.
- 3 I.m. 1-2. p.
- 4 Uo.
- 5 I.m. 3-4. p.
- 6 I.m. 4. p.
- 7 I.m. 4-6., 11. p.
- 8 A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző. 38-44. p.
- 9 A párizsi katalogizálási konferencia szabályzat-tervezete. 2-3. p.
- 10 A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző. 50. p.
- 11 A párizsi katalogizálási konferencia szabályzat-tervezete. 1-2., 5. p.
- 12 HENDERSON, Kathryn Luther: „Treated with a degree of uniformity and common sense”:
Descriptive cataloging in the United States, 1876-1975. = Library Trends, 25. vol. 1976. 243. p.
- 13 I.m.
- 14 Some IFLA contributions to cataloging theory and practice: a review article. = The Library Quarterly,
47. vol. 1977. 183. p.
- 15 MAXWELL, Margaret F.: The genesis of the Anglo-American Cataloging Rules. = Libri, 27. vol.
1977. 245-246. p.
- 16 A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző. 9. p.
- 17 I.m. 9-10. p.
- 18 Uo.
- 19 I.m. 20. p.
- 20 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. — Maxwell, Margaret F.: i.m.
- 21 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 228. p.
- 22 HICKEY, Doralyn J.: The search for uniformity in cataloging: Centralization and standardization.
= Library Trends, 25. vol. 1977. 578., 581. p.
- 23 HAGLER, Ronald: Changes in cataloging codes: Rules for description. = Library Trends, 25. vol.
1977. 614. l.
- 24 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 230-231. p.
- 25 MAXWELL, Margaret F.: i.m. 240. p.
- 26 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 233-234. p.
- 27 OSBORNE, Andrew: The crisis in cataloging. = R.K. Olding, ed.: Readings in library cataloging.
Melbourne, 1966.
- 28 LUBETZKY, Seymour: Analysis of current descriptive cataloging practice. = Henkle, Herman:
Studies of descriptive cataloging: A report to the librarian of Congress by the director of the
Processing Department. Washington, 1946. Appendix E.
- 29 MAXWELL, Margaret F.: i.m. 245. p. 21. jegyzet.
- 30 Cataloging rules and principles. Washington, 1953. — Code of cataloging rules: bibliographic
entry and description, a partial and tentative draft. H.n. 1958. — Code of cataloging rules: author
and title entry, an unfinished draft. Chicago, 1960.
- 31 MAXWELL, Margaret F.: i.m. 248. p.
- 32 I.m. 250. p.
- 33 DEWTON, Johannes L.: The grand illusion. = LJ 86. vol. 1961. 1719-1729. p.
- 33^a WATKINS, David R.: A reference librarians view of the draft cataloging code. = LJ 86. vol. 1961.
1730-1733. p. —
- 33^b Ha az olvasó elégtelennek érzi informáltságát a Lubetzky körüli viták szenvedélyességének magya-
rázatához, kérem, üsse fel Domanovszky testületi szerzőről szóló idézett művében a 36. oldalt. A
telefonkönyvek címleírási szabályainak bonyolultsága jól érzékelteti, milyen képtelen problémák-

- kal viaskodott nap mint nap az amerikai címfeltevő.
- 34 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 245. p.
- 35 Report of the International Meeting of Cataloguing Experts, Copenhagen, 1969. = Libri, 20. vol. 1970. 115-116. p.
- 36 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 243-244., 251. p.
- 37 GORMAN, Michael: Changes in cataloguing codes: rules for entry and heading. = Library Trends, 25. vol. 1977. 596., 601. p.
- 38 HICKEY, Doralyn: i.m. 578. p.
- 39 „AACR revision plans, ALA Midwinter Meeting”. = American Libraries, 5. vol. 1974. 617-618. p.
- 40 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 244. p.
- 41 HAGLER, Ronald: i.m. 616. p.
- 42 Uo. 614. p.
- 43 Uo. 616. p.
- 44 HICKEY, Doralyn: i.m. 578-579., 581. p.
- 45 Uo. 579. p.
- 46 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 251. p.
- 47 McCALLUM, Sally Hart: Some implications of desuperimposition. = Library Quarterly, 47. vol. 1977. 112. p.
- 48 HENDERSON, Kathryn Luther: i.m. 254. p. – MAXWELL, Margaret F.: i. m. 259. p.
- 49 Karl NYREN beszámolója alapján. (LJ 102. vol. 1977. 761-763. p.)
- 50 HICKEY, Doralyn: Theory of bibliographic control in libraries. = LQ, 47. vol. 1977. 253. p.
- 51 Uo. 270-271. p.
- 52 Uo. 266. p.
- 53 Uo. 255. p.
- 54 Uo. 256. p.
- 55 Uo. 258. p.
- 56 Ld. Encyclopedia of library and information science: „dictionary catalog” címszó a. Pl. Sion College Library katalógusa, 1650. – Andrew Maunsell bibliográfiája, 1595. – Adrien Barillet (1682), s a század végén Chretien-Francois de Lamoignon, Frederik de Rostgaard bibliográfiáinak alfabetikus indexei.
- 57 Hickey, Doralyn: i.m. 257., 260. p.
- 58 Uo. 259. p.
- 59 Uo. 260., 261. p.
- 60 Uo. 270. p.
- 61 MALINCONICO, S. Michael: Technology and standards for bibliographic control. = LQ, 47. vol. 1977. 324. p.
- 62 Uo. 316. p.
- 63 Uo. 316-319. p.
- 64 Uo. 321-323. p.
- 65 Uo. 312. p.
- 66 Uo. 310. p.
- 67 Uo. 314. p.
- 68 CSÜRY István: A Gutenberg galaxis, ahogy mi látjuk. = Előadások Lengyel Lajos könyvművész életmű-kiállításának alkalmából. Debrecen, 1976. 5-12. p.

PARIS PRINCIPLES – ISBD – AACR

On the historical and ideological background of the international standardization of bibliographical description

Summary

In the international organizations and debates of library affairs, the elaboration of conceptions and agreements to create a world system of library and bibliographical information and, as a part of these large-scale efforts, the adoption of international standards necessary to the compatibility of machine readable records and to the gathering of machine data bases of bibliographies have made rapid strides. Among these mention must be made of the family of the ISBD of vital importance and the series of agreements and works on the basic principles of the formation of headings still in progress. New principles and forms came to international agreements, and conflicted more than once with the former practice of compiling catalogue and bibliographies. These and the surviving good and bad traditions are the subjects of frequent discussions in international library periodicals. The present paper – based on the catalogue theory of the noted Hungarian librarian, Ákos Domanovszky – makes an attempt to outline the critical situation of bibliographical and catalogue standardization, mainly on the basis of the recent papers that consider the same question from American standpoints.

These papers consider the above mentioned international agreements unanimously as the success of American peculiarities of, and endeavours in, catalogue standardization. At the same time, they point out that the family of the ISBD, just like the Paris Principles 1961 initiated by American concepts, cannot be accepted without contradiction. The international codification of the endeavours starting here in the past comes back at a later phase of the development when there are already new problems to be solved and discussed, and the principles and rules accepted are to be revised. After having reviewed the studies of Michael Gorman, Ronald Maxwell, Kathrin Luther Henderson, Doralyn J. Hickey, Margaret F. Hagler and S. Michael Malinconico, the author comes to the following major critical conclusions:

1. Librarians in the USA started very early to standardize the library bibliographical description and alphabetic arrangement of documents; however, this has been the subject of constant debates, corrections and revisions for a long time due to mistakes that have been carried on since Jewett and Cutter such as the inadequate solution of the anonymity problem, or the mixing up of the finding points (the author-title finding points with the subject-matter ones), etc.

2. The LC – mainly through its services – forces the rules of its catalogue upon the whole library system of the USA, and even – in alliance with English experts – upon the international system of libraries. The American librarians themselves passionately criticize this selfishness and pressure of the LC, in Europe, however, it has been neglected, even librarians in the socialist countries have been familiar only with the positive features of the American practice of cataloguing.

3. The experts of bibliographical description and catalogue – disregarding a scientific investigation of

the emerging problems – base their plans on everyday experience without any documentary evidence and conceptual explanation, and these plans are accepted by international bodies consisting of experts like them. Neither the responsible heads of libraries nor the scientific critique have the opportunity to influence the experts' decisions to whatever extent.

4. The present-day American library literature full of ideology searches industriously for, and does find, – above all, in McLuhan's anti-Marxist doctrines – the ideological motivation to the bibliographical principles provoking repugnance in the USA, and to the experts' innovations that have nothing in common with practice. As a matter of fact, the ideological disguise guarantees the protection of power against professional critique.

5. Socialist librarians generally assume the point of view of co-operation at the international forums dealing with the library bibliographical standardization, and do not raise objections to accepting western proposals. However, this standpoint which is correct *theoretically*, cannot be an excuse for the passivity shown in *concrete questions*. In the long run, it serves to the advantage of the cause (i.e. the reasonable extension of the world system of libraries) only if the socialist partner acts initiatively, and strives constructively for the modernization of activity, principles and techniques on a scientific basis, and accepts the bourgeois experts' proposals with creative criticism and develops them independently.

PRINCIPES DE PARIS – SIDB – AACR

Notes marginales au contexte historique et idéologique de la standardisation internationale de la description bibliographique

(Résumé)

Les mises au point des conceptions et des conventions concernant la réalisation d'un système universel de bibliothèques et d'information bibliographique sont accélérées devant les forums et aux organismes internationaux des bibliothèques. L'adoption des standards internationaux, – condition importante de ces grandioses efforts – est indispensable à la compatibilité des enregistrements „lisibles par machine” et à la connection des mémoires de données bibliographiques. C'est la famille-standard SIDB (Standard International de Description Bibliographique – ISBD), qui a ici une importance primordiale, ensuite la série inachevée des accords et des travaux concernant les principes de la formation des mots d'entrée. Des principes et des règles de forme nouvelles ont été adoptés par des accords internationaux, et plusieurs fois ils contredisaient la pratique précédente de la construction des catalogues et des bibliographies. Ceux-là, et les traditions bonnes et mauvaises qui subsistent sont les objets de la discussion étendue dans la presse internationale de bibliothéconomie. Cette étude – partant des enseignements de doctrine catalographique de l'illustre bibliothécaire hongrois, Ákos Domanovszky – fait une tentative pour donner un tableau critique sur la situation de la standardisation bibliographique et catalographique, et cela surtout en considération des nouvelles études qui se penchent sur la même question du point de vue américain.

Ces écrits estiment unanimement les accords internationaux mentionnés comme une pénétration des spécialités et des prétentions américaines du catalogue. En même temps ils montrent que – tout comme les Principes de Paris d'origine américaine – la famille-standard SIDB (ISBD) ne peut pas non plus obtenir une réception américaine exempte de contradiction. La codification internationale des exigences jadis parties d'ici entre dans une étape ultérieure de l'évolution, quand déjà de nouveaux problèmes irrésolus soulèvent de véhéments débats, puis les principes et les règles acceptés auparavant sont qualifiés mûrs à une nouvelle révision. Surtout d'après l'examen des études de Michael Gorman, Ronald Maxwell, Kathrin Luther Henderson, Doralyn J. Hickey, Margaret F. Hagler et S. Michael Malinconico l'auteur arrive à certaines conclusions critiques, dont voici les plus importantes:

1. Les bibliothécaires de l'USA commencent de bonne heure la standardisation de la description bibliographique et de l'arrangement alphabétique des auteurs et des titres, mais cela – principalement à cause de défauts entraînés depuis Jewett et Cutter, la malheureuse solution du problème de l'anonyme, le mélange des points d'accès selon l'auteur-titre avec ceux par l'objet, etc. – est devenu durant de longues périodes l'objet constant de la discussion, de la correction et du remaniement des règlements.

2. Le LC – surtout par l'intermédiaire de ses fiches imprimées – impose les règles de son propre

catalogue a tout le système des bibliothèques de l'USA, et puis – en alliance avec les spécialistes anglais – au monde international des bibliothèques. Cet égoïsme et cette pression d'une institution sont critiqués avec passion de la part des bibliothécaires américains – mais en Europe on ne les reconnaît pas, et même les bibliothécaires socialistes reconnaissent plutôt les traits positifs de la pratique américaine de la préparation du catalogue.

3. Les experts du catalogue et de la description bibliographique mettant à l'écart l'examen scientifique des problèmes de la recherche et de la systématisation de la littérature, sans documentation démonstrative et développement conceptuel, préparent leurs projets en considération de l'expérience de chaque jour, et ces projets sont acceptés par des corporations internationales qui se composent d'experts pareils à eux. Ni les chefs des bibliothèques, ni la critique scientifique n'ont le moindre pouvoir d'influencer les décisions des experts.

4. La littérature américaine de *library science* saturée d'idéologie, cherche aujourd'hui agilement, et trouve aussi – surtout dans les doctrines antimarxistes de McLuhan – les justifications idéologiques pour les principes bibliographiques provoquant une opposition dans leur patrie et pour les innovations des experts, étrangères à la vie. Et le manteau idéologique garantit pourtant réellement la défense du pouvoir en face de la critique professionnelle.

5. Les bibliothécaires socialistes travaillant aux organes internationaux de la standardisation des bibliothèques et de la bibliographie adaptent généralement une attitude de coopération, et ils ne soulèvent pas de difficultés quant à l'accueil des propositions occidentales. Cette prise de position, bien que *correcte au sens abstrait*, ne peut pas être excusée à cause de sa passivité vis-à-vis des *questions concrètes*. A long terme, elle ne sera profitable à la cause (c.-à-d. à l'achèvement rationnel du système mondial des bibliothèques) que le partenaire socialiste intervient lui-même en initiateur, sur des bases scientifiques et d'une manière créatrice pour moderniser l'activité, les principes et les techniques. Il doit accorder la même attention aux propositions des experts bourgeois, mais il doit les développer indépendamment, avec une critique créatrice.

KILIÁN ISTVÁN

ISKOLADRÁMAGYŰJTEMÉNY
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRÁBAN

Néhány esztendeje, hosszas kutatás után az egyetem kéziratárában napvilágra került a kézdivásárhely-kantai minorita iskola évtizedek óta kallódó drámagyűjteménye. Erre a meglehetősen gazdag, értékében bizonyos tekintetben a csíksomlyói dramakötetekkel vetekedő kolligátumra, az azokban található XVIII. század második feléből származó latin és magyar nyelvű drámákra a kézdivásárhelyi minorita gimnázium történetének írója, Hassák Vidor tanulmánya hívta fel először a figyelmet, s a drámacímeket fel is sorolta. Ezeket a magyar drámatörténeti kutatás első monográfiusa, Bayer József címlistájába már fel is vette, a kéziratot azonban bizonyos nem vehette kézbe. Hassák és Bayer címfelsorolását követően Kovács Bernardon már részletesen ismerteti a drámák cselekményét, idéz egy-egy drámarészletet, s valamennyi tragédiát és komédiát, amit a kolligátum őrzött meg, minorita drámának könyvelt el. Bayer után megélné a drámatörténeti kutatás, az ügy legszorgalmasabb munkása Alszegehy Zsolt volt, aki egy rövid kis cikkében már a minorita drámák forrásait is kutatja, s megállapítja, hogy azok közül néhány a magyar Illei, illetve Kereskényi műve, vagy a német Neumayr, Le Jay, vagy Claus munkája.¹ Szabó J. Dániel a kantai minorita színjátszás történetét doktori disszertációban akarta összefoglalni, s ezért mestertől Alszegehytől többször kért levélben tanácsot. Alszegehy két alkalommal válaszolt tanítványának, s egyik levelében a kantai minorita drámák forrásait határozottan meg is nevezi.² Szabó J. Dániel a kantai kéziratot kötegből közli a Borka asszony és György deák című közjátékot, valamint a Stolander prókátor és négy mesteremberek a diétán című bohózatot. Évekkel később pedig Szombathy János ismételt rámutat arra, hogy a kantai minorita drámák forrásait kutatva a jezsuita drámapertoárban kell kereskednünk. A fentebb már említett magyar, illetve német jezsuita drámaszerzőket ő is néven nevezi.³

Ezzel gyakorlatilag lezáródhatott volna a kantai színjátszás történetének kutatása, hisz a drámacímeket, néhánynak szerzőjét, majdnem mindnek a rendezőjét ismertük. A szövegnek csak nagyon kis részét közölte illusztratív szándékkal Kovács Bernardon. 1968-ban azonban a miskolci levéltárban napvilágra került a kantai minorita iskola egy, az eddiginél sokkal korábbi drámakolligátuma. Ez az 1738-ig előadott drámákat tartalmazza. A gyűjteményt ismertettem, s első közleményemben az ebben található két magyar nyelvű dráma szövegét ki is adtam. Később folyamatosan publikáltam ennek a korábbi gyűjteménynek

több érdekes darabját.⁴ Időközben a miskolci levéltárban újabb drámafüzetekre bukkan-
tam s lassan-lassan kialakult bennem a kép: a kantai minorita iskolában az alapítás kezdeté-
től, azaz 1696-tól a XVIII. század végéig rendszeresen mutattak be valamiféle színjátékokot.
S minthogy a korábbi drámagyűjtemény egyik drámája, a *Parentum nimius amor* című,
magyar nyelvű darab szövege egyezett azokkal a szövegrészekkel, amelyek a későbbi drá-
magyűjteményben ugyanilyen cím alatt szerepelnek, érthető, hogy a szöveg összehasonlító-
sa miatt kutatni kezdtem a kallódó kantai drámakolligátum után. A miskolci levéltárban
nem volt, kerestem az OSzK-ban, megfordultam Kézdivásárhelyen s még több más közgyű-
jteményben, kötet azonban nem került elő. Mintegy három évvel ezelőtt a Kossuth Lajos
egyetemi könyvtár kéziratárában a kéziratgyűjtemény vezetőjével kezdtük a gyűjteményt
felmérni, s akkor előkerült a korábban évtizedeken keresztül kallódó drámagyűjtemény.
Sorsa csak bizonyos közlések s összefüggések alapján rekonstruálható. A kantai színjátszás
történetét dokumentáló drámaszövegekről 1918-ban vagy esetleg egy évvel korábban Szabó
J. Dániel doktori disszertációt akart írni. Szabó minorita paptanár volt, aki akkor a ma-
gyarországi minorita provinciához tartozó kantai háznak volt tagja. Szándékát az említett
két, ma is birtokomban lévő, Szabóhoz írt Alszeghy-levél bizonyítja. Szabót ezután Mis-
kolcra helyezték s ekkor a gyűjteményt magával hozta. Terve azonban félbemaradt. Dolgo-
zatát befejezni nem tudta, mindössze két komédiát közölt még 1918-ban. A miskolci mino-
riták közül senki nem volt, aki alaposabban akart volna foglalkozni a kötettel, a huszas
években azonban a miskolci ház könyvtárosa a kötetet katalogizálta s egy jellegzetes vignet-
tára írta a kötet címét, valamint egy hasonló, de kisebb másikra a katalógusszámot. (Ké-
sőbb ez a jellegzetes vignetta vezetett el több, egykor ugyancsak a miskolci rendház birto-
kában lévő kolligátum possessorának megállapításához.) A szerzetes rendek feloszlásáig
tehát a miskolci minorita ház könyvtárában volt a kötet. Valószínű, hogy a könyvtárat, s
benne a könyv formájú kéziratok kolligátumot a nemzeti tulajdonba vétel során a begyűj-
tést Kelet-magyarországon végző Debreceni Egyetemi Könyvtár dolgozói az itt működő
tájraktárba szállították, s a kéziratokat – talán eltérő jellegük miatt, talán a fokozott véde-
lem érdekében – a milliós könyvtömegből kiemelték. Ez természetesen ma már csak a hi-
potézis igényével fogalmazható meg. Tény viszont, hogy amikor Korompai Gáborné tudó-
mányos munkatárs, a Könyvtár kéziratárosa a tár felszabadulás előttről katalogizálatlanul
öröklött anyagának feldolgozásához hozzálátott, más 17-18. századi kéziratokkal együtt,
felfedezőként vette kézbe a kolligátumot, s a szerző figyelmét is ő hívta fel az értékes
anyagra.

Így tehát most már két kéziratok drámakolligátumról tudunk. A harmadik mintegy fél
esztendeje került elő ugyancsak az egyetemi könyvtárból. Az *Exercitia Scholastica* című
gyűjtemény több, különböző műfajban megírt iskolai gyakorlatot tartalmaz. Valamennyi-
nek egy közös jellemzője van: szerzői, a gyakorlatok írói az osztrák-magyar jezsuita rend-
tartomány diákjai, tanárai voltak 1673 és 1708 között. Ez a kolligátum nyolc teljes vagy
töredékes drámaszöveget tartalmaz. A bejegyzés szerint 1761-ben altorjai Balás Ferenc
adományozta ezt a kantai konventnek. Nem valószínű azonban, hogy a kantai minoriták
ezeket a drámákat előadták volna. Ezek legfeljebb csak metodikai segítséget nyújtottak a

drámaírással próbálkozó minoritáknak.

Mindhárom kolligátum, tehát az első, amely 1738-ig Kantába került s talán elő is adott, a második, amely a XVII. század végi jezsuita drámaszövegeket tartalmazza, s a harmadik, amely az 1762-ben Kantán be is mutatott színjátékokat őrizte meg, egyértelműen bizonyítja, hogy e Háromszék megyei városka iskolájában az alapítás évétől, megszakítás nélkül, rendszeresen mutattak be drámát.

Most itt alább a 3. számú, a korban ugyan nem a legelső, de a legnagyobb irodalmi érték-re becsülhető drámakolligátum leírását adjuk közre. Kovács Bernardon szegényes közlését a kantai színjátszás történetét egyre inkább feltáró dolgozatok, s más, a legújabb időkben megjelent rendtörténeti, drámatörténeti munkák adatai, valamint levéltári kutatás révén szeretném kiegészíteni. Így kísérletet teszek arra, hogy egy-egy dráma szerzőjét megkeressem, hogy a téma elő- és utóéletét feltárjam, s hogy a szerzők, a rendezők, kompilátorok életrajzi adatait összegyűjtssem. Ez a dolgozatom egy tervezett nagyobb munkának része.

Liber Scholarum

(A 3. számú drámagyűjtemény)

Az említett drámakolligátumok közül ez a legértékesebb. A benne található iskolai színjátszatról a minduntalan előforduló rendezői utasítások, a szereplőnevek bizonyítják, hogy Kantán elő is adták. Pontosán megtudhatjuk, hogy a megnevezett darabot mikor, milyen alkalomból, melyik osztály, kinek a rendezésében vitte színre. A jezsuita Historia Domusok gyakran utalnak a közönség összetételére, sőt arra is, hogy a nézők, a szülők és az előkelő vendégek, a prémiumosztó mecénások a darabot látva, hogyan adtak kifejezést érzelmeiknek. Sajnos, ez a kéziratos füzet az érzelmi megnyilvánulásról nem beszél, ezt minden bizonnyal megtette a kantai iskola és rendház története.⁵

Kötetünket fél papírivekből fűzték össze s látták el úgynevezett félbőr kötéssel, gerincét és a sarkakat erős bőrrrel borították be. A kötés évszázadok alatt megrongálódott, ma mindkét kötéstábla megvan ugyan, de a gerincet borító bőr már leszakadt. Címlapján, mint előbbi kolligátumainknál, megtalálható az a jellegzetes kék, hullámos szegélyes vignetta s rajta a felírat: *Liber Scholarum Cantæ. 1763. Tragoedia, Comodiae* (!). A gerincen ugyanez a gépelt szövegű vignetta.⁶ A katalógusszámot megőrző papír bizonyára elveszett. Az elülső borító belső oldalán azonban egy katalógusjelzetet találtunk.⁷ A kéziratos kötet több lapján a kantai konventnek az előbbi kolligátumokból már jól ismert körbélyegzője, valamint a kantai minorita plébánia pecsétje látható.⁸ A gyűjteménybe azok a drámák kerültek, amelyeket az 1761 és 1779-es évek között Kantában bemutattak. Alább majd látni fogjuk, hogy bár a korábbi szakirodalom a kéziratos drámák javarészét minorita munkának tartja, Alszeghy Zsolt, majd az ő nyomán Szobathy János azonban kimutatta a drámák egy részéről, hogy a kantai minorita rendezők nagyon szívesen kerestek témát jezsuita forrásokban, így Illei, Kereskényi vagy Le Jay, Neumayr vagy Claus valamelyik darabjában. A szövegeket az eredetiekkel, az első ránk maradt variánsal mi is összehasonlítottuk, s mint majd látni

fogjuk a drámák részletes ismertetése alkalmával, a szövegátvétel módja és mértéke különböző. Nyilvánvaló, hogy a latintól szabadon elrugaszkodó magyar drámát a gyakorlat értelmében eredeti munkának kell tekintenünk, ahol azonban az átvétel teljesen szó szerinti, ahol az úgynevezett rendező nem csinált mást, mint bemásolta valakinek a drámaszövegét a kantai kolligátumba, s azt jól vagy rosszul meg is rendezte, ott már csak újra rendezésnek, felújításnak szabad tartanunk a darabot.

Kötetünk két részből áll, az első rész a kantai drámagyűjtemény. A vaskos könyv a drámákkal nem telt meg, hiszen a 304 folióból csak 178-at töltenek meg. A lapoknak majdnem fele üresen maradt.⁹ 1817-ben Nagy István, az iskola rektora a kantai iskolának addig küldött különféle rendeletek, leíratok elenchesát készítette el azért, hogy ha szükség lenne egyikre vagy másokra, könnyen meg lehessen találni.¹⁰ Ezek kutatásunk szempontjából lényegtelenek. A rendeletgyűjtemény a 304 b – a 292 b lapig tölti be a kötetet. A 180-iktól 291. folióig tehát a könyv teljesen üres.

A kolligátum I. drámáját már ismerjük a legelső kantai gyűjteményből. Szerzője, helyesebben kompilátora F[ancsali] I[stván]. Címe: *Parentum nimius amor sui ipsius ultor*. A bejegyzés szerint 1762. augusztus 2-án adták elő a syntaxisták¹¹ Arról a bizonyos spanyolországi fiatalemberről szól, aki a jó ügytől vezéreltetve a szerzetes rend tagjává lett, később azonban engedett szülei csábításának, kilépett a szerzetből, elzüllött, s végül megkeseredett életéért apját okolva, saját apjának lett gyilkosává. A darab 1724-ben a szakolcai jezsuita iskolában került színre,¹² 1738-ban már magyarul mutatták be Kantában,¹³ s végül 1762-ben Szabó Konrád felújította ugyanitt. A drámakéziratot 1763. szeptember 31-én ellenőrizte a vizitációt végző Reiter Jácint minister provincialis.¹⁴ Ez a dráma bizonylyan az egyik leglátványosabb produkció lehetett, hiszen majdnem félszáz szereplő lépett a színre benne. Két magyar variánst tudunk tehát összehasonlítani. Szabó szó szerint követi Fancsali István első szövegét. Néhány versszakot kihagy, néhányat pedig hozzátold. Megváltoztatta a szereplőneveket, ugyanahhoz a szöveghez több szereplőt alkalmaz. Az 1738-as szövegben Cunatus, Datus, Erminoldus és Fructuosus voltak az egyik jelenetben a főszereplő Antaeus társai, az 1762-es rendezésben már többen lettek, Rogerius, Richardus, Gajdenus, Neveus, Fructuosus, Fortunatus, Aloysius és Raymundus. A rossz képviselője a korábbi darabban Cosmophilus, ebben a későbbi drámában Filius Prodigus.

Szabó Konrád darabjában nem találtuk meg a Fancsali-féle első változat negyedik actusának negyedik scenáját, de igen sok rész hiányzik az ötödik actus első scénájából is. Szabó 1735-ben született a Csík megyei Csomortányban. Pappá szentelése után azonnal a kézdivásárhelyi provinciába került tanítónak. 1761-től négy tanéven át tanított az iskolában. Ezután lelkesí feladatot látott el, volt udvari pap s végül Radnóton lett plébános, itt halt meg 1780. március 11-én. 1765. február 12-én adtak elő egy neki tulajdonított komédiát, amelynek címe: *De Bacho*.¹⁵

Kolligátumunk 2. darabja a *FIDELIS VICTIMA christi. Eustachius et Trojana Coniunctum cum Agapito et Teopisto Liberis suis*.¹⁶ A címben található chronostichon szerint a darabot 1761-ben írták. Különös azonban az, hogy az 1762. augusztus 2-án bemutatott darab után másolták a kötetbe. Kovács Bernardon nem vette észre, hogy a cím első részében egy

chronostichont rejtett el a szerző, s így ír a darabról: „A szerző neve és az előadás ideje nincs feltüntetve”.¹⁷ Valóban, ennek a drámának a címlapjára nem írta oda a másoló, hogy melyik esztendőben és ki rendezte meg, a chronostichon azonban elárulja, hogy az írás éve 1761 volt. A füzetbe tehát a későbbi darab került előbbi helyre.

A Hadrianus császár uralkodása idején játszódó darab főszereplője Eustachius, akit a száműzetésből azért hívott vissza a császár, hogy kiváló hadvezéri képességét kamatoztassa a dákok ellen. Eustachius győztesen tér vissza a csatából s ekkor Jupiternek kellene hálaáldozatot bemutatnia, kiderül azonban, hogy Eustachius titokban keresztény s nem vállalja az áldozatot, ezért neki is, valamint két fiának és feleségének, Trojanának vértanúhalált kell szenvednie.

Valóban nem tudhatjuk meg a másoló, a szerző vagy a rendező nevét. Ebben az esztendőben Kantában tanított Szabó Konrád, aki egy évvel később, azaz 1762-ben színre vitte a Parentum nimius amor sui ipsius ultor című darabot, s itt tanított Ladányi Mihály is, akinek a nevét ugyancsak ismerjük a minorita drámatörténetből.¹⁸ Hiszen 1762-ben két darabja előadásáról tudunk, 1765-ben, 1766-ban, 1769-ben ismét megrendezett Kantában egy-egy darabot. Valószínű tehát, hogy Le Jay után írt darabját *Ladányi Mihály* vagy *Szabó Konrád* írta át és rendezte meg a kantai színpadon.¹⁹

Kolligátumunk 3. darabja az *Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságért meg halo Papinianus* címet viseli, melyet *hIven Le raIzoLt, és foLYtatott a' kantai hatoDIk és ötöDIk IskoLákban LéVő Deákság*. A címlapon található bejegyzés szerint 1768-ban Kovács Boldizsár rendezte meg Kantában.²⁰ A chronostichon szerint három évvel később, csak 1771-ben írta az ismeretlen szerző. A nyilvánvaló ellentmondást nem könnyű feloldani. Kovács az 1766/67-es tanévben még Miskolcon tanított, itt tartotta meg a Caesar Caracalla című darabjának a főpróbáját 1767. augusztus 1-én, s a következő napon a bemutatóját.²¹ A darabnak tehát 1767-ben meg kellett lennie. Az 1767/68-as tanév kezdetétől már a kantai iskolában találjuk. Az új tanév 1768-ig minden esztendőben október elején kezdődött.²² A chronostichont hibásnak tartjuk. Szokatlan jelenség ugyanis, hogy az 5-ös szám jelölésére Y-t is használnának. Ha töröljük az Y-t, akkor az előbbi évszám helyett 1766-ot kapunk. Így már könnyű a két évszám közötti összefüggést megtalálnunk. Kovács darabját 1766-ban szerezte Miskolcon, 1767 augusztusában bemutatták ugyanott, s miután a szerzőt áthelyezték Kantába, 1768. május 28-án és június 2-án itt is megrendezte darabját. A rendező sorsa tovább teljesen ismeretlen. Itt is, mint a kolligátum első drámájánál, szereplőneveket is találtunk. Szombathy szerint Kovács Boldizsár Neumayer darabját használta műve megírása közben.²³ A drámában a szereplőkön kívül énekesek, vitézek és poroszlók is szerepelnek. Ének, tánc általában előfordul a darabokban. Murányi egy piarista, Kácsor Keresztély darabjában dallambejegyzést is talált.²⁴ Kéziratunkhoz a másoló elkészítette a kottavonalakat, a dallamot azonban sajnos, már nem jegyezte be.²⁵ Ennél a darabnál kell megemlíteni, hogy az eddigieket is a canonica visitatitot végző Minister Provincialis, azaz a magyarországi rendfőnök láttamozta, a bejegyzés némi adatot ad a kantai iskolai színjátszás történetéről. Hyacinthus Raiter (Reiter) 1763. szeptember 30-án és 1773. augusztus 13-án tartott ellenőrzést Kantában. Megvizsgálta ezt a könyvet is, amelyben a kantai gimnázium

professzorainak darabjait másolták vagy másoltatták be, amit a múltban sok éven át vétkes tájékozatlanságból elhanyagoltak. Ezért a provincialis a szuperior és a tanárok figyelmét felhívta, hogy ezután ezt a könyvet szorgalmasan vezessék, nehogy mint eddig, sok-sok évre visszamenőleg feledésbe menjenek a drámák.²⁶ Mennyi ez a sok év? Mint láttuk, 1738-ig füzetbe gyűjtötték össze a drámákat, amelyek vagy forrásul szolgáltak, vagy be is mutatták őket, a második kolligátumot nem tekinthették a minoriták sajátjuknak, mert abba nem a maguk rendezte darabok kerültek. 1738-tól 1761-ig, vagy csak a két látogatás közötti időben (1763-1773) a minorita tanárok elhanyagolták a drámák bejegyzését.

A kolligátum 4. darabja az *Actus Bacchanalisticus Tempori accommodatus pro anno 1772 quo magna erat vini Carities in Transylvania*, azaz az 1772-es évre aktualizált farsangi aktus, amikor is nagy volt Erdélyben a borhiány.²⁷ A téma jellegzetes farsangi komédia. Plutó kevésnek tartja a pokolba ujonnan érkezőknek a számát. Elküldi hát a földre követét, nyomozza ki, hogy miért kerülnek oly kevesen a pokolba. A követ hamarosan visszaérkezik a válasszal, minden bajnak a legfőbb oka az, hogy a múlt évben nagyon kevés bor termett s így az emberek fényűzés nélkül élnek. Leküldi hát Pluto a földre Bacchust, hogy több legyen a bűn s szaporábban nyitogassák az emberek a pokol kapuit.

Szombathy szerint a darab szerzője a német Jakob Masen,²⁸ a téma azonban rokon a pálos Borss Dániel Bakhus című komédiájával is. Borss komédiája nagyon jóízű istenparódia, mint amilyent a kantai 1. számú kolligátumban is találtunk, s nem sok köze van az itteni Actus Bacchanalisticushoz, s ezt Bayer csak 1897-ben publikálta.²⁹ Szombathy János cikkében mindenáron azt akarja bebizonyítani, hogy a minorita drámák javarésze jezsuita eredetű s így egyáltalán nem lehet igaz az a vélemény, amely a XX. század harmincas éveiben a minorita XVIII. századi színjátszásról kialakult, hogy tudniillik azok sokkal alacsonyabb színvonaluak, mint az akkor kizárólagos példának tartott jezsuita drámák. Szombathy tehát a minorita drámák értékét akarta a bizonygatott jezsuita eredettel emelni. Ma már világosan látjuk, hogy a minorita iskolai színjáték a népies katolikus drámának egyik hajtása, amely kétségtelenül magán visel bizonyos jezsuita jegyeket, tovább örökíti azonban a miráculumok, a misztériumjátékok, a devociós drámák ferences eredetű, népies és nem feltétlenül szakrális hagyományát. Külön úton jár tehát, s ennek az értékét nem lehet az egyébként is egyre inkább merevvé, hagyományőrzővé váló jezsuita oktatás és metódika mércéjéhez mérni.

Az Actus Bacchanalisticus rendezője Kertsó Cirjék. Nevét ebből a kötetből ismerhetjük meg. 1771-től négy tanéven át tanított Kantán. Az ő darabja a Leoninus és Leonina című is, amelynek közjátéka ma már Szabó J. Dániel és Dömötör Tekla publikációjából Varga Balázs televíziós átdolgozásából közismert.³⁰ Kertsó 1744. szeptember 15-én Gyergyószentmiklóson született. A meglehetősen gazdag 19 éves fiatalember a szerzetbelépők szokása szerint 1763. augusztus 31-én végrendelkezett Nagybányán. Apjának egyetlen örököse volt. Testamentumát a családból sokan támadták, mert vagyona egy részét a firtosi minoritákra, más részét öreg édesanyjára s féltestvéreire hagyta. Felszentelése után hitszónok volt a rendben, később a kantai gimnázium rhétorainak és poétáinak lett mestere, innen Eperjesre került, majd kétszer is volt Marosvásárhelyt házfőnök. Itt halt meg 1806. május

10-én. A lőcsei minoriták liber defunctoruma „vir emeritus”-ként említi.³¹ Művét 1773. február 14-én adták elő rhetorok és poéták.

Kertsó Církék szerezte a kolligátum következő darabját is, amelynek a címe: *Keserves játékok, melyben a vak szeretetnek világos kegyetlensége Leonina Herczeg Asszonyban Leoninus Császár Leányában le ábrázoltatik...*³² A Leoninus és Leonina véleményünk szerint első szerelmi drámánk, amely a kor bevett gyakorlata ellenére női szerepet is alkalmaz. Ezt azonban, mint sejteni lehet, fiúval láttatták el. Leoninus római császár leányát, Leoninát mindenáron eljegyzi Charillus hercegnek. A leány azonban Medandert, a császár kiváló hadvezérét szereti. S hogy apja szándékát megakadályozza, ráveszi titkos szerelmesét, hogy meneküljenek el s majd hadat toborozván, indítsanak támadást Leoninus ellen a korona megszerzéséért is. A cselekményt tehát nemcsak a szerelem, hanem a hatalomvágy is motiválja. A tervezett összeesküvésről Leoninus értesül, elfogítja leányát és Medandert. Végül Charillus kérésére, aki még mindig kitarotán szereti Leoninát, a császár megváltoztatja feltett szándékát, s halál helyett leányának megkegyelmez, Medandert pedig száműzeti. Leonina azonban nem nyugszik. Visszacsalja a száműzetésből Medandert s ráveszi, hogy ölje meg Charillust, ő pedig ígéri, hogy atyját, a császárt küldi át a másvilágra. Tervük csak részben sikerül. Leoninus leánya gyilkos törétől valóban meghal, a félnék és bátortalan Medander azonban Charillus áldozatává válik. Az ölte tehát meg, aki ellen gyilkosságot tervezett. A feldühödött Leonina ezután Charillust is megöli s végül saját magával is végez. Kétségtelen tény, hogy az iskolai színpadon új és szokatlan ez a tragikus téma még ebben a században. Talán valóban nem is diákoknak való, hiszen a darab cselekménye folyamán a közönség öt szereplő haláláról értesül vagy szemtanúja is annak.

Kertsónak ezt a darabját 1773 év szeptember 6-án, azaz júniusának 6. napján, Szentháromság vasárnapján adták elő. Szentháromság vasárnapját a kantaiak mindig különös fénnel ünnepelték meg, hiszen ez volt a templombúcsú s egyben a konvent patronusának is a napja. Kertsó, hogy nézőit a szomorú kimenetelű tragédiával a búcsú víg ünnepén végképp el ne keserítse, darabjához nagyon jó érzékkel közjátékot is írt, amely viszont már vaskos naturalizmussal a XVIII. századi vénlánycsúfolókra emlékeztető modorban pellengérezi ki a diákhúsrá áhítózó vénlányt, Borka asszonyt. *Következnek* – írja Kertsó – *ött mulatságos közben való Játékok Mellyek az első keserves Játéknak állapotya szerént ött végzéseihez alkalmaztatva vannak.*³³ Borka asszony beleszeret György deákba, aki hogy jól megtréfálja a vénlányt, próbák alá veti. Hogy friss és fiatalos legyen csávába ülteti, fogait megszeseli és macskát etet vele, hogy foghúsa ne látszódjék, korommal befesti az arcát, de még a fejét is megköszörüli, mert a konty nem megy rá.

Kertsó vaskos bohózata végére még a dátumot is bejegyzi: *Finis 19-na Maji 1773.*³⁴ Tehát ezen a napon írta meg, vagy már be is másolta ebbe a kötetbe a drámát, s alig telt el két hét, már be is mutatták. Ha ez az írás, és nem a másolás dátuma, a diákok nem nagyon tanulhatták meg ez alatt a két hét alatt szerepüket s a rendező, maga Kertsó Církék sem aknázhatta ki a rendezés folyamán különösebben a darab lehetőségeit. Így tehát ezt az iskoladrámák szintjét tekintve nem nívótlan tragédiát és a közjátékot nagyon gyarlón mutathatták be, hiszen mérhetetlenül gyorsan kellett a két darabot színpadra vinniük.

Az V. században vezet el kolligátumunk 6. drámája. Az efezusi zsinat 449-ben megerősítette azt a tant, amely szerint Jézusban csak egy természet volt jelen (monofizitizmus). E tan legfőbb teológusa Eutükhész. Két évvel később a kalcedoni zsinat ezt tévtannak minősíti s mindazokat, akik Eutükhész tanait követik vagy tanítják eretnekeknek nyilvánította. Anastasius bizánci császár a monofizita tanítást vette át s környezetében az e hitet valló papokat tartott. Az *Anastasius imperator Orientalium* dráma témája tulajdonképpen ezt a belső harcot követi nyomon.³⁵

A darab írója a kantai minoriták legtermékenyebb rendező-írója, Jantsó Ferenc. Köteünk huszonhárom drámája közül tizenkettőt Jantsó rendezett vagy írt. Életéről ennek ellenére nagyon keveset tudunk. Háromszék megyében Gelencén született 1744-ben. Tanulmányait, nem tudni, hol végezte, az azonban bizonyos, hogy 1771-ben a kantai iskola tanárai között említik. 1771-től 1781-ig tanított itt, közben azonban egy évig, 1779-ben, nem tudni, hol tartózkodott. 1780-ban már ő volt a gimnázium igazgatója. Innen Firtosra került lelkésznek, majd Marosvásárhelyt választották meg 1794-ben házfőnöknek. Ezután is itt működött s itt halt meg 1800. június 7-én, ötvenhat éves korában. A lőcsei halottak könyve „solers superior”, bölcs házfőnök jelzővel látta el.³⁶

Szombathy szerint ez sem eredeti, hanem Neumayr hasonló témájú drámájának átdolgozása,³⁷ amit 1772 augusztusában adtak elő Kantán. A címlapon a másoló, talán Jantsó maga, a szereplőket is felsorolta.³⁸ Sejtésünk szerint az évszám, mint már korábban is előfordult, itt sem lehet megbízható, hiszen a csak erre a célra rendelt füzetbe előbbre került Kertsó 1773-ban bemutatott Leoninus és Leonina, valamint annak a közjátéka, s csak ezután következik az 1772-ben megrendezett Anastasius. Lehetséges azonban az is, hogy az akkorra már bizonyára meglehetősen rossz állapotban lévő szerzői példányról a másoló téves kronológiai rendben írta be a darabokat. Vagy, mint ahogy sejteni lehet, Kertsó hamarabb kerített időt a darab bemásolására, mint Jantsó s így a későbbi darab előbb, s a korábbi csak ez után következik. Kertsó az Actus poeticus Bacchanalisticus végére odateszi az e korban általánosan rövidített „manu propria” jelzést. S valóban a 4-5. darab azonos írású. Jantsó autográfiját pedig az segít bizonyítani, hogy a neki tulajdonított darabok tekintélyes részét azonos kéz írta.³⁹ Egyébként a középső és a felső grammatikai osztály tanulói adták elő.

Jatsó munkája a következő komédia is, amelynek címét nem az író-rendező, hanem a mű első ismertetője, Hassák Vidor adta: *Kincses Naso fősvény öreg ember*.⁴⁰ Előadták a középső és a felső grammatikai osztály tanulói 1774. május 12-én, azaz áldozócsütörtök napján.

Két idős férfi, az egyik fukar is ráadásul, két vesztegető életmódot folytató fiáról szól a dráma. Amantius, Naso Kintses Todornak a fia, valamint Pikardus, a hasonlóan gazdag és öreg Tornyos Pálnak a fia, míg apjuk távol kereskednek, a családi vagyont elherdálják, amikor megsejtik, hogy a két zsugori apa hazaérkezik, hanyatt-homlok kapkodnak mindenhez, s végül a furfangos, minden hájjal megkent szolga, Zsákosi segíti ki a két léhűtő fiatalembert, s bosszút esküszik a fősvény apák ellen. Mesterkedése révén el is éri, hogy a mérhetetlen adósságot a szülők tudtukon kívül kifizetik a hitelezőknek.

A történet Terentiustól, Plautustól örökölt cselekményelemeket hagyományoz tovább. Szombathy már felfedezi, hogy Jantsó Plautus és Simay darabjainak témáját használva alkotta meg a maga komédiáját.⁴¹

A kéziratos drámagyűjtemény 8. darabja Miklósi Ambrus munkája. Címe: *Stolander*. 1774. február 6-án mutatták be. Február 6-a az utolsó előtti farsangi vasárnap, azaz az Exurge vasárnap.⁴² Kantán, mint az előadások időadatai igazolják, a farsangi játékokat vagy Exurge vasárnapján, vagy az azt követő csütörtökön, illetve pénteken játszották. Nem lehetetlen, hogy a farsang vasárnapját a közeli hamvazó szerdára, azaz a bőjt, a magábaszállás előkészítésére tartották fenn, amikor ugyan a világias komédiázás még nem tilos, az ájtatos szerzetes tanárok azonban már készítették diákjaikat a bőjti szellem fogadására.

Stolander, a buta vidéki kurtanemes bálba akar menni s szolgája, Dromulus révén el is éri, hogy Nonhabeo herceg meghívja a bálba. Hogy azonban ne kelljen butaságával szégyent vallania, tanítókat fogad óriási összegért. Az egyik a helyes hanghordozásra, a másik az illő mozdulatokra és köszönésformákra tanítja meg. Végül szárazpénteken meg is jelenik Nonhabeo bálján, ahol minden vagyont elkártyázza.

Kétségtelen tény, hogy Miklósi Molière: Úrhatnám polgárának egyes jeleneteit végtelenül leegyszerűsítve veszi át komédiájába.⁴³

Miklósi Ambrus Csíktapolcán 1744-ben született. A rendbe 19 éves korában lépett, 1768-ban szentelték pappá. Az 1772/73-as, valamint az 1773/74-es tanévben tanított a kantai gimnáziumban. Pályafutásáról alig tudunk valamit. Tanított még a rendi papnevelő intézetben, majd a noviciusok magisztere is volt, később Besztercén választották meg házfőnöknek s itt is halt meg 1809-ben. Más kiadott vagy kéziratban lévő munkáját nem ismeri a rendtörténet. Bayer is csak drámáinak címét ismeri.⁴⁴

Kötetünk következő darabjának témája is hasonló az előzőhöz. Címet nem adott neki a szerző, Kovács azonban *Stolander procatör és négy mesteremberek a diétán* címmel szerepelteti dolgozatában.⁴⁵ 1774. május 29-én adták elő a kantai diákok a rhetorok osztályfőnöke rendezésében.

A darab témája a Stolander darabhoz kötődik. Négy mesterember: a varga, a szabó, a fazekas és a tímár az elsősegre törekszik. Azon vitáznak, hogy melyiküknek fontosabb a mestersege. Az ügyet a buta prókátor, Stolander szeretné eldönteni már csak azért is, mert a mesteremberek őt már le is kenyerezték. Valamennyi közül azonban a legértékesebb ajándékot a varga adta, egy pár kaptafát. Camillus herceg előbb hallani sem akart arról, hogy a mesterek ügyében diétát hívjon egybe. Stolander szolgája, Dromulus, valamint saját fiai tanácsára úgy határoz, hogy döntsön a vitatkozó mesterek ügyében Stolander. Ki is nevezi teljhatalmú megbízottjává, aki mindvégig ígéretti, hogy a legszebb ajándékért a vargának ítéli majd az elsőséget. Ezt tudván a szabó, a fazekas és a tímár, más prókátort fogad. A diéta végül lezárja az ügyet: egyiknek sincs az elsősegre szüksége. A döntésbe maguk a mesteremberek is belenyugszanak.

Szombathy – bár az említett okok miatt nyilván szeretett volna találni – forrást nem tud említeni, amelyet Miklósi Ambrusnak használnia kellett. Kétségtelen azonban, hogy vagy közvetve, vagy ami még valószínűbb, közvetlenül ismernie kellett Molière Úrhatnám

polgárát, vagy Holberg A politikus csizmadiáját.⁴⁶

A kolligátum 10. drámája Illei műve. Címe: *Keserves játék, melyben Theodosius Zelotypus kegyetlensége és Flavilla jegyessének ártatlansága leábrázoltatik*. Ismét egy szerelmi dráma, amit 1774. augusztus 2-án vitt színre a poéták osztályfőnöke, Schenauer György.⁴⁷ 1749. február 7-én született Komáromban. 1766-ban az eperjesi konventben lépett a minoriták közé. Pályafutását Miskolcon kezdte, 1772-ben a parvisták osztályait bízták rá. Az 1773/74-es tanévben és a következőkben Kantán tanított. Innen Lőcsére került, ahol a gimnázium minorita korszakában annak egyik igazgatója volt. Monay szerint csak ezt az egyetlen munkát írta, a Liber Scholarumban ránk maradt, most ismertetett tragédiát. 1782-ben a szépesi püspöknek adott információ szerint harminchárom évesen volt a lőcsei gimnázium igazgatója, magyarul és németül tudott. A gimnázium fenntartásával nyilván anyagi természetű nehézségei lehettek, mert több alkalommal vett fel nagyobb kölcsönt az épület fenntartására. Lőcséről Dettára helyezték, itt halt meg 1808. január 10-én. A lőcsei halottak könyve szerint administrator omnibus charus, mindenkinek kedves papja volt.⁴⁸

Schenauer a provinciális személyi használatára összeállított egy könyvet a legfontosabb egészségügyi tennivalókról, s minthogy utazó rendfőnök számára készítette recept- és orvosi tanács gyűjteményét, nem hagyta el a legfontosabb útítárs, a ló gyógyításának módozatait sem. A gyakran úton lévő, vizitációkat ellátó provinciálisnak szánta 13 nyelvű szótárát. Kiválogatta az idegenbe érkező számára legfontosabbnak tűnő szavakat, s azoknak összeírta a magyar, német, francia, szlovák, török, olasz, angol, spanyol, svéd, lengyel, litván, román és cigány nyelvi megfelelőjét. Nyilvánvaló, hogy praktikus célokat szolgált Schenauer kéziratban ránk maradt munkájának harmadik része, latin és szlovák nyelven összegyűjtötte a legfontosabb növények neveit.⁴⁹ Nem tudni, hogy ezt a témakörünkbe ugyan nem vágó, de Schenauer egyénisége szempontjából nem jelentéktelen munkát hol írhatta. 1783-ban választották meg Szobek Adalbertet három évre provinciálisnak, Schenauer neki szánta munkáját, tehát 1783 és 86 között kellett keletkeznie.⁵⁰

Mi a Schenauer rendezte dráma témája? Theodosius Zelotypus felesége, Flavilla hűségéről kételkedni kezd, azt gyanítja alaptalanul, hogy Metellussal kötött szerelmi és politikai szövetséget. S hogy minden bajnak elejét vegye, Metellust Flavilla előtt megöleti, az aszszonyt pedig örökös számkivetésbe küldi. Flavilla végül is bosszút esküszik Theodosius ellen, szövetezik a franciákkal, háborút indítat férje és a macedonok ellen. A csatában a macedonok királyát elfogják és fejét veszik. Schenauer meglehetősen hüen követi Illei szövegét. Megváltoztatja a szereplők neveit, a cselekmény fővonalát meghagyja, csak az általa feleslegesnek tartott jeleneteket, jelenetrészeket ollózza ki. Ez is jó példa arra, hogyan bántat magyar rendező egy magyar író munkájával.

A darabban báró Apor Péter is szerepelt, mint az iskola egész történetének egyik perilsztrisz tagja. A női szerepeket a nemesi származású Garnica Ignácra bízták.⁵¹ A 10. számú dráma, az előbb tárgyalt Theodosius Zelotypus című után ismét megtalálhatjuk a vizitációt végző Minister Provincialisnak a bejegyzését, ennek a dátuma 1774. november 8.⁵²

Az Illeinek tulajdonított Tornynos Péter című komédia cselekményének felhasználásával írta Jantsó Ferenc a kötet 11. komédiáját, a *Kincses Nasot*, amit 1775. február 23-án, azaz

Exurge vasárnapot követő szerdán, hamvazószerda előtt egy héttel adtak elő.⁵³ Alszeghy, valamint az ő nyomán Szombathy, kimutatták, hogy a darab szövege nagyrészt azonos Illei Tornyos Péterével.⁵⁴ A nehézséget számunkra csak az jelenti, hogy Illei komédiája 1789-ben, tehát az itteni komédia megrendezése után másfél évtizeddel született. A Kincses Naso előadásának idejében kétségünk végképp nem lehet, hiszen ezt a komédiát követő három dráma ugyancsak 1775-ben került színre Kantán, s az utolsó 1775-ben előadott Prodigus-dráma után pedig ismét megtalálható a vizitátor szokott bejegyzése, méghozzá 1775. augusztus 31-éről. Az 1775-ös évszámot tehát, mint a Kincses Naso című darab kantai előadásának idejét el kell fogadnunk. Hogyan lehetséges hát, hogy a később kinyomtatott Illei komédia szövegével egyezik a most tárgyalt darab szövege? Megoldásként az alábbi lehetőségek kínálkoztak.

1./ Nincs kizárva, hogy Illei már jóval korábban megírta ezt a komédiát, de legkésőbb 1775 legelején, s a kéziratot példányról másolta, alakította ki Jantsó a kantai szövegvariánst. Ez a feltételezés meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik. Természetesnek tartjuk ugyanis, hogy ha már egyszer Illei kiadta volna kezéből a maga Tornyos Péterét, akkor ezután legalább néhány iskola megszerezte volna a maga számára ezt a szöveget és bemutatta volna. Erről azonban eddig semmi adatunk sincs. Igaz, a jezsuita iskolák 1775-ben, amikor a komédiát Illeinek írnia kellett volna, már nem léteztek, nem volt tehát jezsuita iskolai színpad sem. Keresnünk kellene egy találkozási pontot, amely Illei és Jantsó életét összeköti. Illei sokfelé megfordult Magyarországon. Jantsó 1744-ben született, Egerben találkozhattak volna 1752-53-ban, azonban Jantsó ekkor még gyermek volt. Esetleg Kolozsvárott, ahol a minoriták 1724-ben alapítottak házat. Illei itt 1760/61-ben tanított. Jantsó azonban ekkor még 16-17 éves fiú volt. 1766-73-ban ismét Kolozsvárra kerül Illei, ekkor Jantsó Kézdivásárhelyt tanított. Ha egyáltalán találkoztak, akkor csakis Illei második kolozsvári időzése idején találkozhattak. Erre azonban semmi biztos támpontunk nincs.⁵⁵

2./ A második lehetőség, hogy nem Jantsó kölcsönözte a maga neve alatt Illei Tornyos Péterét, hanem Illei kompilált Jantsó, esetleg egy Jantsó előtti szerző művéből. Hisz az bizonyos, hogy a darab kantai bemutatójára legalább 3-4 kéziratot másolatnak kellett készülnie. Ezek közül egy példány nagyon könnyen elkerülhetett Illeihez. A nyolc szereplő közül egy könnyen magával vihette. 1751 óta ugyan már hat osztályos volt a kantai gimnázium is, nem valószínűtlen azonban, hogy egy-egy előkelőbb családból való gyermek a szakszerűbb oktatás kedvéért a felsőbb osztályokat már a kolozsvári jezsuitáknál végezte el. Vihette magával minorita pap is a szöveget, hiszen egy-egy minorita is legalább oly sokat költözött életében, mint az a jezsuitáknál volt szokásban. Alszeghy ismerve a kantai variánst, egy pillanatig sem gondolkozik. A művet Illei munkájának tartja, s emiatt úgy véli, hogy a Tornyos Péternek még Illei jezsuita éveiben kellett születnie.⁵⁶ Ezekután Szombathy természetesen nem kételkedik. Alszeghy még kézbe vehette a kantai drámagyűjteményt, Szombathy cikke idején már kallódott, s cikkéből látszik is, hogy csak Kovács Bernardon tanulmánya alapján, valamint más, a kantai drámatermésre vonatkozó tanulmányok alapján írta dolgozatát.

Sok minden segítene dönteni Jantsó művének eredetisége mellett. Mint láttuk, Jantsó

volt a legtermékenyebb minorita drámaíró-rendező. Ekkorra már mintegy három éves rendezői praxisa is volt, nem jelenthetett tehát számára már nehézséget a kompilálás. Azon sem akadunk fenn, hogy Illei gátlás nélkül írta az idegen „szerzőtől”, azaz kompilátortól származó komédia elé a saját nevét. Hány minorita tette ezt jezsuita drámával? Szombathy több idegen ajkú drámaírót sorol fel, akinek nevét a minoritáknak ismerniök kellett.⁵⁷ Valamennyi közül azonban a legnyilvánvalóbb, hogy Kereskényi két drámáját kölcsönözte el éppen maga Jantsó. S ahogyan Jantsó sem látott abban vétket, hogy Kereskényi nyilvánvaló két darabja elé, még ha az egyiket jócskán meg is „vágta”, a maga nevét írja ki, a jámbor Illeiben sem merült fel semmiféle kétely. Ekkor ugyanis az író és rendező fogalma egybeolvadt. Határait még ma sem lehet pontosan kijelölnünk, hiszen közismert, hogy manapság egyetlen írói művet sem mutatnak be teljesen eredeti alakjában, s az is igaz, hogy ugyanazt a drámát sem viszik színre kétszer ugyanazzal a szöveggel. Ha tehát a XX. századi rendező – esetleg a szerző beleegyezésével – mindig módosít, alakít, változtat a szövegen, mennyivel inkább tehette ezt a XVII. századi gyakorlatlan paptanár, a kompilációt a maga munkájának tartva. Mindenesetre alig tartjuk valószínűnek, hogy az 1789-ben megjelent mű oly sok ideig Illei íróasztalában pihent volna, s ennek egy példányát még Kantában is bemutaták volna.⁵⁸

De miről szól a darab? Kincses Naso a fősvénység megtestesítője elhatározza, hogy nagy vendégséget rendez. Szolgáját, Zsákosit meg is bízza, hogy 54 személyre terítsen asztalt, ő azonban mérgében összeszövetkezik a Gerebontzias Ventifaxszal s úgy megtréfálják Kincses Nasot, hogy annak nem lesz többé kedve bált rendezni. A Gerebontzias elhitei Kincses Nasoval, hogy pénzt is tud csinálni. A pénzsóvár kurtanemes rá is áll a pénzvarázslásra, közben azonban pórul jár, mert a pénzszaporítás végett eldugott tömött erszényt Ventifax ellopja. Azt is megígéri Gerebontzias Kincses Nasonak, hogy bárkit sárkánnyá tud változtatni. Megbeszéli Zsákosival, hogy a kívánt pillanatban bújjon állati bőrbe és jelenjen meg a vendégsereglet előtt sárkányként s hagyja, hogy ura meglovagolja, adott pillanatban azonban kerekedjen felül urán s ő lovagolja meg a vendégek jelenlétében a pénzsóvár Kincses Nasot.

Darabunk tehát némi módosítással azonos az Illeinek tulajdonított Tornynos Péter szövegével. Semmi kétségünk nincs azonban afelől, hogy a darab elején található évszám téves lenne, s így megelőzi Illei művét tizenöt évvel. A 3. számú kantai kolligátumban található Kincses Naso szövege – véleményünk szerint – kétségessé teszi Illei szerzőségét. Ellene szól még a Liber Scholarum több drámájának összefüggő cselekménye. A komikus témák, a kurtanemest kifigurázó plautusi, Molière-i reminiscenciákat tovább örökítő komédiák egy cselekménybokrot képeznek. A Stolander című komédiának nemcsak cselekménye kapcsolódik a Stolander prócátor és négy mesterembek a diétán című darabhoz, hanem még a szerepnevek is azonosak. Stolander a bál után áhítózik, két kóbor diák révén kitanulja a latin tudományokat, valamint a policíát s így megy Nonhabeo herceghez. Szolgáját Dromulusnak hívják. Stolander az úgynevezett bálon minden vagyonát elveszti. A vagyonavesztett nemes titulussal a homlokán, a diáknyelv, valamint a policia birtokában mit is csinálhatna mást, mint prócátorrá lesz. Hagyja is, hogy lekenyerezzék s furfangos szolgája, Dromulus

révén eléri, hogy Camillus – bár semmiképpen sem akarja – rábízza a négy mesterember közötti vita elintézését. A két komédia közötti tartalmi összefüggés egészen nyilvánvaló, hiszen szerzője, Miklósi Ambrus többször hivatkozik a második drámában is a titulusszásra, a policia szerzésre, a deáktudományra. A harmadik komédia szerzője Jantsó Ferenc. Kincses Naso azelőtt fősvény öregúr, most minden vagyonát bálba veri, mert maga is akar bált és szánkázást rendezni. Bár az iskolai színjátszás története nem ismeri a drámatrológia fogalmát, abszurdum is lenne, mégis kísérti a kutatót az a gondolat, hogy valami ilyesféle gondoljon. A 8. és 9. darab kapcsolata egészen nyilvánvaló, a 8-nak cselekményét folytatja a 10. s ennek két főszereplője azonos a 7. darab két főszereplőjével. Ha tehát elfogadjuk, hogy Illei szerezte a Tornyos Pétert még a jezsuita rend feloszlata előtt, s az kéziratban terjedt és Kantában 1775 februárjában be is mutatták, akkor az előbbieken vázolt tematikai és szerepnév választási kapcsolatok révén még a másik három komédiát is neki kell tulajdonítani. Bár ez nem elképzelhetetlen, mégis hihetetlennek tűnik s inkább valószínű, hogy Miklósi és Jantsó előbb nyúltak ahhoz a forráshoz, amihez Illei csak később jutott.

Az említett érvek alapján tartjuk valószínűbbnek azt, hogy Jantsó szerezte a Kincses Nasot s csak ennek alapján dolgozta ki jobban, bővítette ki szakszerűbben Illei. A kéziratban változatokban terjedő darabnak tehát minden bizonnyal Jantsó az első kompilátora, Illei csak a második.

1775 nagybőjtjében adták elő Jantsó *Declamatio Ouadragesimalisát*,⁵⁹ amely kolligátumunk 12. darabja. A darab Florindusról szól, aki ifjúságában semmit sem törődik a jámbor étellel s végül álmodást látva, a keresztre függeszti szemét és megtér. Ennek a nagybőjti darabnak címét Hassák közli, Kovács azonban nyilván tévedésből kihagyta a tartalomelmondások során listájából s így Alszegehy nem is ismeri, Szombathy pedig a kéziratban drámagyűjteményt nem látva, nyilván nem is értesülhetett róla.⁶⁰ A dráma egyébként öt rövid indukcióból áll.

A 13. számú dráma szerzője Kereskényi.⁶¹ Kantában Jantsó rendezte meg 1775. június 6-án, a templombúcsú napján.⁶² Címe: *Ágostonnak megtérése*. Kereskényi drámája 1758-ban jelent meg, nem férhet hozzá tehát kétség, hogy a darab rendezője, Jantsó Ferenc Kereskényi könyvét használta a kantai változat színrevitelénél. Az egyébként nagyon terjedelmes Kereskényi-szöveget Jantsó jócskán lerövidítette, a nyolc aktus cselekményét ötre sűrítette. Nem hiszem azonban, hogy a dráma még így rövid változatban is különösebb érdeklődést kelthetett volna. A címlapon szereposztást is találunk. A téma a harmadik századba vezet el a gnoszticizmus egyik legkifejlettebb változatának, a manicheizmusnak a világába. A gnosztikusok szerint a világban két, öröktől fogva létező principium létezik, a jó és a rossz, a rosszat az Isten nem teremthette, az anyag rossz, tehát nem Isten teremtménye, hanem öröktől fogva létező principium. A Megváltónak nem volt más szerepe, minthogy ettől a rossztól megszabadítson, s neki, tudniillik Krisztusnak teste csak látszólagos volt, hisz a rossz anyagot nem vehette magára.⁶³ Rokon tehát ez a tan bizonyos tekintetben a monofizitizmussal, amellyel korábban már foglalkoztunk a kötet egyik drámájának ismertetése során. Az ember kétféleképpen szabadulhat meg a rossztól, vagy önsanyargató askézissel, vagy féktelen nemi kicsapongásokkal. A rossztól való megszabadulásnak ezt az utóbbi mód-

ját választotta Kereskényi drámájának címszereplője, Ágoston, aki anyja könyörgésére sem tud elszakadni kicsapongó életmódjától, inkább Itáliába szökik s ott Alypiussal, jó barátjával él. Symmachus, Róma egyik előkelő tisztviselője eléri, hogy Ágostont mint tehetséges fiatal embert Milánóba nevezék ki. Itt azonban Ambrus püspököt hallgatva és egy csodálatos jelenést látva, megtér és felveszi az igaz keresztény hitet. A dráma tehát Ágostonnak az őt jóra serkentő barátaival és önmagával való vívódását tárja elénk.⁶⁴

Bende László rendezte meg a kolligátumban található 14. drámát, az *Actio de Filio Prodigio*-t.⁶⁵ Ismeretes, hogy az első, úgynevezett Prodigus-drámát ferences szerző kompilálta,⁶⁶ s ennek egy szövegvariánsát az aradi minorita ház könyvtára is őrizte. A Nádásdi Ferenc vegyes gyűjteményében található Prodigus-dráma szövegét Dömötör Tekla összehasonlította Szentmártoni Bodó János unitárius lelkész Kolozsvárott 1636-ban megjelent *Az Tékozló Fiúnak Historiai* című költeményével, s úgy látja, hogy a salvatorianus ferences „szerző” drámájában, valamint az unitárius prédikátor költeményében igen sok azonos szövegrész található. Dömötör szerint a ferences kölcsönözte Szentmártonitól a szöveget s írta át drámává a költeményt. Dömötör Alszeghyvel ellentétben úgy véli, hogy a drámát a nagyközönség számára írta az ismeretlen ferences barát s azt a XVII. század elején Úrnapján adták elő.⁶⁷

A most ismertetett Prodigus-dráma szövege nem egyezik a salvatorianus ferences szövegével. Szerzője, Bende László azonban ismerhette az Aradon is őrzött variánst. Bende 1742-ben született a Háromszék megyei Petőfalván. Kantán lépett a minoriták közé, 1769-ben szentelték pappá s három éven át (1774-1776) itt tanított az iskolában, innen került Szilágyosmlyóra házfőnökönek 1784-ben, majd Kolozsvárra 1800-ban. Itt halt meg 1816-ban.⁶⁸

A kantai minoriták a Tékozló fiú című dráma előadására Sárlos Boldogasszony, azaz a Mária társulat patrociniumának napján kerítették sort. Sárlos Boldogasszony magyarországi kultusza a salvatorianus ferenceseknek köszönhető. Bálint Sándor bizonyítja, hogy Mária és Erzsébet, Keresztelő szent János édesanyjának bibliabeli találkozását Magyarországon már a XIII. század folyamán kezdték megünnepelni. A kultusz azonban igazában csak az ellenreformáció korában virágzik. Számtalan templompatrocinium, még több ennek a bibliai történetnek szentelt oltár, s Temesváry Pelbárt után még sok irodalmi adat, néhány az ünnephez fűződő mondai hagyomány bizonyítja az ünnep egyre általánosabbá válását.⁶⁹

A terjedelmes drámacím egyértelművé teszi, hogy ennek a most tárgyalt drámának Bende László volt a szerzője. Az előadás idejéhez nem férhet kétség, mert Jakabfalvy Román, a rend akkori minister provincialisa 1775. augusztus 31-én megtekinti s most ismét, mint korábban is, a kantai professzoroknak szigorúan lelkükre köti, hogy ezt a füzetet szorgalmasan vezessék.⁷⁰ Az 1775. július 2-án előadott darabot tehát ugyanabban az évben augusztus 31-én a generális már láttamozhatta. E két hónap alatt a kantai tanárok sort kerítették arra, hogy Bende drámáját a kolligátumba be is másolják.

Témája a közismert bibliai tékozló fiú története.⁷¹ Liberius kiköveteli atyjától az örökségét. Igen könnyelműen bánik az óriási pénzzel, az ivócimborák, valamint „gonosz Helenái” arra készítetik a fiatal embert, hogy vagyont hamarosan eligya és elkártyázza, s ezért a

disznókkal makkot eszik és pocsolyából iszik. Visszatér tehát szégyenkezve atyjához, aki a megtért fiút nagy szeretettel fogadja. Emiatt azonban a másik, az apai házhoz hű fivér felháborodik, atyja Clementius kérésére azonban megenyhül haragja s ő is megbocsát az atyai vagyont hűtlenül elpazarló testvérenek, a tékozlásából hazatért Liberiusnak.

A kolligátum 15. számú drámája tulajdonképpen egy retorikai gyakorlat, s ezt már a címe is elárulja: *Declamatio Latina seu Exercitium Rhetoricum per Locos Rhetoricos, Tropos et Figuras*.⁷² Rendezője a már igen jól ismert Jantsó Ferenc. Esetleges szerzőjét egy szerepnév is támogatja. A darabban szereplő három diák közül az egyiket *Syntapsius Blictrine*k hívják. Ugyanez a szereplőnév előfordul külön *Syntapsius* és *Blictrius* változatban Miklósi Ambrus Stolander című komédiájában.⁷³ A Florindus és Berillus név pedig a XVII-XVIII. századi iskolai komédiák vissza-visszatérő szereplő nevei. Ezt a latin nyelvű dialogizált, a bohózat felé hajló darabot 1776. február 15-én, az Exurge vasárnap utáni pénteken adták elő a kantai iskola poétái és rhetorai. Egy belső adat is megerősíti az előadás évét.

Három diák a buta kocsmárost megismerteti a szónoki alakzatok mellett a versírás műfogaival is. Így *chronostichonos* verssel is, amely ugyancsak az 1776-os évszámot adja ki:

VoX Certa est Caupo nitet ut faX
LaMpaDIs instar bellum carmen!⁷⁴

A darab keletkezési ideje tehát azonos az előadás évével. A szövegben (III. act, 2. sc) két alkalommal is előfordul a *bachus moldavicus*ra való hivatkozás.⁷⁵ Ez ugyan erdélyi eredetét nem bizonyítja, legfeljebb csak annyit, hogy rendezője, Jantsó Ferenc forrását igyekezett aktualizálni. Kovács Bernardon a darab tartalmát meglehetősen szegényesen tárta fel, s ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen valamennyi drámakézirat közül ez az írás a legnehezebben olvasható. Nasiastus kocsmáros kezeügyébe kerül Ciceronak valamelyik retorikai munkája s e beszéd olvastán kezd megismerkedni a szónoki beszéd részeivel, a szónoki stílus alapelveivel. Szolgái, Tyndarus és Picardus szerfelett csodálkoznak gazdájukon, hiszen a pénzsóvár kocsmáros Cicerot olvasva, most annak örül, hogy nincs vendég üzletében. Ezután jelenik meg három diák, *Syntapsius Blictri*, a filozófiai studiumok hallgatója, *Florindus* rhetor, valamint *Berillus poeta*. Darabunknak cselekménye tulajdonképpen nincsen. A buta kocsmárost a három diák megismerteti a poétikai, retorikai alapfogalmakkal, megtanítják verset írni, megismertetik vele a költői mesterség legtitkosabb fogásait, elárulják, hogy prózai dolgokat hogyan lehet költőien előadni. Mindezt némi fizetség vagy legalább jó ital és étel reményében. A kocsmároson azonban felülkerekedik a költészet mellett a pénz szeretete, s követelné a diákoktól az elfogyasztott ételekért és italokért járó pénzt, a diákok azonban fizetni nem tudnak.

Ismert tárgyú a következő darab. A *Szent István*ról szóló drámát Jantsó Ferenc rendezte meg Kantán két nyelven.⁷⁶ Szombathy hívja fel a figyelmet arra, hogy Neumayr *Theatrum Asceticum*ában is megjelent egy István királyról szóló latin nyelvű dráma.⁷⁷ Ez a kantai szövegvariáns több helyütt szó szerint megegyezik egy, Székesfehérvárott talált latin nyelvű *Szent István* drámával. Annak sem szerzőjét, sem rendezőjét nem ismerjük,⁷⁸ Hogyan le-

hetséges ez? Alig valószínű, hogy Jantsó valaha is megfordult volna Fehérvárott, még inkább elképzelhető, hogy a fehérvári darab ismeretlen rendezője járt, illetve tanított Erdély valamelyik jezsuita iskolájában. A Fehérváron előkerült drámát minden bizonnyal 1756-ban játszották,⁷⁹ színre került azonban ugyanez a drámatéma más jezsuita iskolákban is, így a minket sokkal közelebből érdeklő Nagyváradon 1769-ben.⁸⁰ Ha Jantsó egyáltalán látott a maga rendezte dráma előtt valahol szent Istvánról szóló színjátékot, akkor azt csakis Váradon láthatta. Jantsó ekkor huszonöt esztendőös volt. Ez a feltételezés azonban már a drámacím miatt is igen bizonytalan alapokon áll, inkább valószínű, hogy Jantsó Neumayr színművét nyomtatásban olvasta s aktualizálta, megőrizte annak lényeges jegyeit sőt, szövegét is. Ugyanezt a munkát használta forrásként az ismeretlen fehérvári jezsuita rendező is korábban, s így nem különös, hogy a két dráma latin szövege, gondolatmenete helyenként azonos. Jantsó azonban a drámát bővítette, tovább írta, s talán hallgatói, nézői latin tudásában nem bízva, a drámát magyar nyelven folytatta. Ez teszi – véleményünk szerint – különösképpen értékesé a drámát. Ez a magyar nyelv ugyanis stíluselemekben igen gazdag, s az egyházi szónoklat nagyon sok elemét őrizte meg számunkra, annak stílusát, képeit, mondat szerkesztését konzerválta s megőrizte még a XVIII. századi Háromszék megye sajátos magyar nyelvét. Jantsó Szent István drámáját a kantai diákok bizonyosan előadták, hisz a szerepnevek mellett mindenütt megtaláljuk a szerepet ellátó diákok nevét is.

A témát nagyon hatásosan indítja a szerző. Imre halála után István gyászába temetkezik. Ezalatt érkezik a királyi udvarba Astrik, aki pápától hoz Istvánnak koronát, de jön Adolphus, Konrád német-római császár követe, valamint Moradinus, a pogány magyarok képviselője. Konrád mindenképpen meg akarja akadályozni a dinasztia-alapítást. Csapatai az ország nyugati határát fenyegetik. Moradinus pedig a készülő belső felkelés hírére hozza Istvánhoz, ha a pogány hitűeket ki akarja irtani. István elutasítja magától a koronát s végül sejtelmes, tikokzatos szavakkal elárulja, hogy másra bizza az ország ügyeit. A hír mindhárom követet kényelmetlenül érinti, végül kiderül, hogy Máriának ajánlotta országát. Mária pedig csodát tesz, a pogányok megtérnek, Konrád elismeri István hatalmát, Astrik pedig megkoronázza Istvánt, aki e királyi ékszeret Mária lába elé téve, felajánlja neki.

A jezsuita Kereskényi Ádám drámáját mutatták be még ugyanebben az évben Kantában. Címe: *Mauritius Nap Keleti Császár*. A kolligátumban sem a rendező nevét, sem a rendezés idejét nem lehet megtalálni.⁸¹ A drámát 1776. június 2-a, azaz a Szent István dráma előadásának napja után kellett bemutatni. A Mauritius dráma után a szokásos vizitációs bejegyzést találhatjuk meg. Jakabfalvy Román, a rend generalis minisztere 1776. július 23-án, vizitációja során megtekintette a kéziratot, s tovább buzdítja a tanárokat, hogy drámáikat állandóan másolják be a füzetbe.⁸² Június 2-án volt a templom búcsúnapja, Szentháromság vasárnapja. A két időpont között két jelesebb ünnep volt, június 6-án Űrnapja, ez a dátum azonban igen közelinek tűnik, alig valószínű, hogy néhány nap különbséggel ismét előadták volna e darabot. A másik, szerintem valószínűbb dátum, július 2-a. Ekkor volt Mária látogatásának napja, azaz Sarlós Boldogasszony napja, s minthogy ezen a napon adták elő a Prodigus-drámát is két esztendővel ezelőtt, valószínű, hogy az ünnepet ismét színjátékkal tették emlékezetesebbé.

Nem tudjuk ki volt a darab szerzője. Ebben az esztendőben az ismeretlen nevű Lázár Grácián volt a rektor és Gáll Tamás a prefektus. Kívülük azonban ismert nevű drámarendező tanítottak ebben az esztendőben Kantán, Bende László, Jantsó Ferenc, Ágota Demeter, valamint Priznek Rókus.⁸³ Közülük bárki színre vihette Kereskényi Mauritiusát. A két szöveget, Kereskényiét és a kantait összehasonlítottuk. A rendező némileg módosította az eredeti szöveget, néhány jelenetet kihagyott, új jelenetet nem toldott be, átszerkesztette a drámát úgy, hogy a jeleneteket megőrizte, csak másképpen számozta. A Kereskényinél szereplő Rosillus szerepnevét Theodoricusra változtatta. Miért kellett megváltoztatni a Rosillus nevet Theodoricusra? A válasz nagyon egyszerű: két esztendővel ezelőtt Bende László rendezte vagy írta az 1775. július 2-án előadott Prodigus-drámát s ebben a tékozló fiú egyik kísértője, a „gonosz Helena” neve Rosilla volt. A Mauritius-darabban pozitív szerepet betöltő Rosillus és a kétes existenciájú nő, Rosilla közötti ellentétet észre kellett vennie a rendezőnek. A két darabban még azonos szereplők is voltak. Garnika Ignác volt Mauritius, a Tékozló Fiúban pedig Rosilla. Ez a fiatal diák tehát előbb egy negatív szerepet, most pedig egy pozitív szerepet látott el. Az ellentmondást úgy oldotta fel a rendező, hogy a Mauritius-darab szerepnevét Rosillusról Theodoricusra változtatta. Nem lehetetlen, hogy a Mauritius-darab rendezője ugyanaz a Bende László volt, aki két évvel korábban színre vitte a Filius Prodigus drámát is.

A Mauritius-drámát két kéz másolta. Az Argumentumot és a szereposztást ugyanaz a személy írta a füzetbe, amely a 15., a 16. és a 19. számú drámákat. Az Argumentum másolója vette észre a Rosillus és a Rosilla szerepek közötti ellentmondást, a további másolásra azonban már nem volt ideje s a drámaszöveget nyilván úgy, hogy Kereskényi Mauritiusát kézbe adta, másra bízta. Ez a második személy azonban a másolást gépiesen végezve, a Rosillus nevet nem változtatta meg. A szereposztásban tehát Mauritius egyik fia Theodoricus, a darabban azonban ugyanez a fiú már az eredeti Rosillus nevet viseli.

Szombathy szerint Neumayr darabja a 3. kantai kolligátum 18. számú drámája is, amelynek címe: *Constantia Orthodoxa ab Imperatore Constantio Chloro sapienter honorata*. 1777. május 25-én, Szentháromság vasárnapján adták elő, Jantsó Ferenc rendezése alatt, az iskola rhetorikai osztályának tanulói.⁸⁴

A darab Nagy Konstantin apjának idejébe vezeti el nézőit, aki egy különös ötlettel elhatározta, hogy próbára teszi alattvalói hitét. Elhatározta, hogy kiadja a parancsot, hogy mindenki áldozzon atyái isteneinek, s tagadják meg a kereszténység egy Istenét. Aki pedig nem hajlandó a pogány isteneknek áldozni, hanem híven kitart a kereszténység mellett, az azonnal mondjon le hivataláról, hagyja el az udvart s vonuljon önkéntes száműzetésbe. Az udvarban pedig sokan voltak ingatag hitűek, s az ideig tartó örömkért megtagadták az örökévalót. Miután látta Constantinus Chlorus, hogy kik inogtak, visszavonta előbbi rendeletét s azokat, akik hitükhöz hűek voltak, tisztességre emelte, akik pedig nem szégyelltek az isteneknek áldozatot bemutatni, azokat elűzte udvarából. E különös próbatétel drámája latin nyelvű.

A kolligátum 19. drámája úrnapi téma. Címe: *Szerelmes engedelmességnek áldozattya a vagy Abraham Patriarka kedves egyetlen egy Isákjának bé mutatása*.⁸⁵ A darabot Ágotha

Demeter vitte színre, akinek irodalmi tevékenységéről annyit őrzött meg a rendtörténet, hogy ezen kívül még két drámáját mutatták be Kantán. Az egyiknek a címe: *De Philippo rege Macedonum*. 1768. augusztus 2-án adták elő. A másik: *De Lysandro et Maxentio* egy évvel később, 1769. augusztus 2-án került színre.

Ágotha Demeter 1742-ben született Székelyudvarhelyen. Rendi tanulmányai befejezése után hamarosan Kantába kerülhetett tanárnak. Bizonyos, és drámarendezési kísérletei is ezt igazolják, hogy 1767-ben és 1768-ben, valamint 1776-ban ugyancsak Kantán tanított. Negyvenegy esztendőskorában halt meg, 1783. május 25-én.⁸⁶

Az Ábrahám és Izsák történetét feldolgozó dráma, mint említettük, tipikus úrnapi darab, mégsem ezen a napon, hanem június 13-án adták elő. Ekkor ünneplik a középkor óta a ferencesek egyik legnépszerűbb szentjének, Szent Antalnak a napját. Egyébként egyedülálló adat, hogy assisi szent Ferenc szerzetes családjának valamelyik templomában vagy iskolájában mutattak volna be drámát, annak ellenére, hogy a szent Antal kultusz, mint azt Bálint Sándor kimutatja, minden más szent kultuszát felülmúlja, bizonyos mohamedán vagy orthodox keresztény helyeken is fellelhető tisztelete.⁸⁷

Darabunk, bár itt Szombathy nem jelöli meg a forrást, kétségtelen kompiláció. A negyedik inductioban Mundus, Caro, Genius infernalis jelennek meg, hogy támadást készítsenek elő az ember, ebben az esetben Ábrahám és Izsák ellen. A jelenet szövege szó szerint megegyezik az 1738-ban játszott *Parentum nimius amor sui ipsius ultor* című darab harmadik actusa 3 scenájával. Megegyezik azonban a hatodik inductio szövege az ismert Antaeriusról szóló darab negyedik actusa első scenájával.⁸⁸ Ágotha Demeter tehát darabjába beollózta egy sokkal korábbi dráma két pokolbéli jelenetét. Tulajdonképpen ez a tény veti fel a gondolatot: vajon nem ilyen szemszögből kellene-e vizsgálni, keresni valamennyi iskoladráma eredetét. Hiszen egy jezsuita iskolában 1724-ban bemutatott darab került színre magyar fordításban, átírásban, a kantai minorita iskolában 1738-ban, amely alá F[ancsali] I[stván] rejtette monogramját. Ezt, a talán Fancsali fordította magyar darabot vitte újból színre a maga neve alatt Szabó Konrád 1763-ban, s ennek a darabnak két jelenetét kölcsönözte teljesen szó szerint Ágotha Demeter 1777-ben. Így talán igen sok iskoladráma keletkezését korábban kell keresnünk, mint ahogyan azt külső adatok alapján sejtjük vagy tudjuk. S vajon az 1738-as vagy a még korábbi, az 1724-es dráma, amelynek szövegét nem is ismerjük, vajon nem régebbi textust őrzött-e meg?

Kolligátumunk 20. drámája töredék. Csak egy általános címet adott neki rendezője.⁸⁹ A téma azonban, *Sedecias*, közismert az iskoladráma-irodalomban.⁹⁰ Bemutatására 1777. augusztus 2-án került sor Kantában. Rendezője Priznek Rókus.

Sedecias Juda utolsó királya volt. Az egyiptomiakban bizakodva fellázadt Nabukhodonozor ellen, s bár Jeremias próféta bőségesen ellátta reális tanáccsal, ő mégis népszerűiben bízott. Nabukhodonozor erre megszállta Judát, Sedecias Babilonba hurcolta, s ott is maradt egészen haláláig. A ránk maradt első actus tulajdonképpen csak a dráma indítását tartalmazza. Sedecias különleges álmot lát: egész Jeruzsálem elpusztul. Fiai nem tudják mire vélni apjuk hánykolódását. Jeremias ugyancsak megjósolja a város pusztulását. Hamarosan megérkezik Nabukhodonozor követe, aki megadásra szólítja fel Sedecias. A király nem bi-

zik hadserege erejében s egyik tanácsadója javaslatára, ahelyett, hogy az egy igaz Istennek mutatna be illő áldozatot, a pogány isteneket imádja. A pusztulás elkerülhetetlen. Míg Sedecias és udvara az áldozatbemutatással van elfoglalva, addig a várost és Judát elfoglalják Nabukhodonozor hadai. A téma kétségtelenül rokon a magyar irodalomban bibliai históriaként is feldolgozott Cyrus-témával s az iskoladrámaként is ismeretes Boldizsár, Balthasar, Belsazar-témával.⁹¹ Itt Sedecias bélyegzi meg a dráma, aki nem tudott az igaz Istenhez hű maradni, ott Cyrust, illetve Belsazart vagy Nabukhodonozort, mert az elfoglalt jeruzsálemi templomok kegytárgyait megszenteltelennítette.

A Priznek Rókus rendezésében bemutatott dráma kézírata megőrizte a szereposztást, valamint egy magyar nyelvű éneket, amit prológu helyett énekeltek el.

Priznek a darab előadása idején még fiatalember volt. A Sopron megyei Nyéken született 1753-ban. Húszéves korában lépett a rendbe, s amikor darabját a kantai iskola parvistái előadták, akkor még fel sem volt szentelve. Monay ugyan azt írja, hogy Kézdivásárhelyt és Nagybányán hosszabb ideig tanított, Kantában azonban – a mi adataink szerint – mindössze csak egy esztendeig oktatta a parvistákat. Nagybányai professzorsága ismeretlen. 1801-ben Miskolcra került házfőnöknek, majd innen Szilágysomlyóra. Itt is halt meg 1818. június 14-én. 1776. augusztus 2-án mutatták be egy másik iskoladrámáját Kantában, amelynek címe: *De Nerone.Caesare* volt. Ennek a szövege azonban nem maradt ránk.⁹²

Bizonyosan jezsuita darab a kolligátum következő, 21. számú drámája is. Címe: *Poena contempti Missae Sacrificii*, azaz Büntetés az elhanyagolt miseáldozatért.⁹³ Témája röviden az alábbi. Egy diák, Chariolus azt álmodja, hogy vadászat közben egy lövéssel egyszerre két őzet terített le. Rögtön meg akarja az álmodot próbálni s vadászni mennek. Diáktársa, Eustachius azonban azt javasolja, hogy vadászat helyett inkább vegyenek részt miseáldozaton. Chariolusnak nem tetszik a dolog, hisz mint érvel, semmi sem indokolja, hogy ma misét hallgassanak, se vasárnap nincs, se ünnepnap. Eustachius azonban felvilágosítja, hogy a Mária kongregáció törvényei írják elő, hogy közönséges hétköznapon is misét hallgassanak. A színen megjelenő öreg pásztor, Mopsus is a gúny tárgya lesz előttük, hisz fényes nappal lámpával közlekedik. Kérdésükre az öreg azt válaszolja, azért viszi a lámpást, mert a közeli kápolnába igyekszik misére. Hívja őket is. A fiatalok azonban semmiképpen sem állnak kötélnék. Chariolus még mindig éjszakai álmát forgatja agyában. Melléjük szegődik még Cervulus, majd később Vulpulus, s a fel-felbukkanó őz után vetik magukat, ez rejtőzködik, majd kutyákkal meghajtják a vélt vadat, s a nagy vadászszenvedélyükben végül is nem az óhajtott őzet, hanem egyik társukat találja el a pisztolygolyó. Így büntet az Isten a miseáldozat elhanyagolásáért.

Szombathy állítja, hogy ez az *actiuncula* a jezsuita Claus darabja.⁹⁴ Jantsó nem aktualizálta a drámát. Előadására egyébként 1778-ban az Exurge vasárnap utáni pénteken került sor, ez tulajdonképpen a farsang vasárnapját megelőző hét péntekje. Mint fentebb megjegyeztük, a kantaiak – úgy tűnik – a csonka, utolsó farsangi héten már vígságot nem engedélyeztek. Farsangi előadásait a farsang vasárnapját megelőző hétre helyezték. Kérdés, hogy mi ebben a farsangi téma? Kétségtelen, nem sok. A két részből álló s ezen belül több scénera osztott „komédia”. Szereposztásában több ismert s már némi praxissal is rendelke-

ző diákszereplő nevét is megtalálhatjuk.

Jantsó rendezésében került színre kolligátumunk 22. számú darabja, amelynek címet sem szerzője, sem rendezője nem adott, vagy azt a másoló felejtette el a darab elé írni. A magyar nyelvű dráma előadására 1778-ban, a templombúcsú napján, Szentháromság vasárnapján, június 14-én került sor. Feltehetőleg ez volt az egyik legreprezentatívabb kantai darab, mintegy negyven, nevén is nevezett szereplő jelent meg a színpadon, ezeken kívül énekesek, tanúk, muzsikusok és mások. A tragédia témája egyébként tipikusan úrnapi téma. A három actus közül az elsőnek a témája a megtestesülés titkát tárja elénk, a másik azt mutatja be, hogyan foglalja el a gazdag a szegény kicsiny javait, a harmadikban pedig azt olvashatjuk miként ítéli pokolra az isteni igazság a gazdagot. S nemcsak a szereplő diákok száma, hanem a szerepek is reprezentatívává teszik ezt a tragédiát. Megjelenik a színen a Szentháromság, Mária, Gábrriel angyal, keresztelő szent János, Jézus Krisztus, s természetesen a gazdag és a szegény.⁹⁵

A darab forrásáról Szombathy semmit sem tud mondani. Alszeghy ezt a drámát nem említi, Szabó J. Dánielhez írt eligazító levelében viszont határozottan rámutat, hogy a darabot a Lázár-dramával kell összevetni.⁹⁶ Kétségtelen tény, hogy a téma rokonságot mutat a névtelen Comico-Tragédiával, annak műfajával, hisz az is moralitás, ez is. Ott azonban Lázár és a Gazdag bibliai történetét eleveníti meg a szerző, itt Jantsó nem követi a példabeosztást.⁹⁷

A drámakézirat végén, 1778. szeptember 25-én, tehát a színre vitel után néhány hónappal, Hajduk Mózes, a rend miniszter provincialisa jegyzi be, hogy látta a drámák számára fenntartott könyvet.⁹⁸

A kolligátum utolsó, azaz 23. számú drámájának címe: *Actio Hungarica Repraesentans Sanctum Paulinum Episcopum spontanea sua captivitate cives suos e barbara servitute liberantem*. 1779. május 30-án a templombúcsú napján mutatták be Jantsó Ferenc rendezésében a kantai iskola poétái és rhétorai.⁹⁹ A dráma témája az időszámításunk utáni IV-V. századba vezeti el a nézőt. Paulinus Nolában volt püspök (353-431), Gratianus császárt is tanította, aki konzullá tette. 409-ben püspökké választották, 22 esztendeig, haláláig viselte ezt a tisztségét.¹⁰⁰ Ünnepe június 22-én van, kultusza Magyarországon ismert. Életét legendák övezik. Az egyiket, amely szerint, hogy társait kiszabadíthassa, inkább maga vállalta a börtönt, jeleníti meg a dráma. A legenda szerint a vandálok fogságába került. A darab végére 1778. szeptember 11-én jegyezte be Hajduk Mózes a canonica visitatiok során ismert sztereotip szöveget.¹⁰¹

Ezzel befejeződik a Liber Scholarum című harmadik kantai drámagyűjtemény. Mint láttuk, az 1761-től 1779-ig bemutatott drámák kaptak benne helyet. Sejthető azonban, hogy ennél sokkal több dráma is színre került, hiszen egy helyütt a vizitációt végző provinciális kritikus megjegyzése arra figyelmezteti a kantai tanárokat, hogy sok esztendő óta nem vezették ezt a drámafüzetet, s azért igen sok dráma feledésbe merült. Másrészről Monay még össze tudta gyűjteni a kantai rendház historia domusából a drámatörténeti adatokat, s ezek is azt igazolják, hogy a ránkmaradt szövegeknél sokkal több drámát mutattak be.

Ez a kolligátum – véleményünk szerint – a magyar drámatörténeti kutatás számára óriási érték. Hiszen legjobb tudomásunk szerint nincs egyetlen olyan magyar iskola – a csíksomlyóit kivéve –, amelynek a XVIII. századbeli színi repertoárját ennyire pontosan ismernénk, mint éppen a kantai minorita iskoláét. A kantaiak tovább hagyományozták a középkori eredetű liturgikus játékot, teret engedtek a misztérium-drámának, a mártirpassiónak, színre vitték a szó legszorosabb értelmében vett szerelmi drámát, amelyben a szerelmi érzés hazafiúi érzelemmel, más drámában hatalomvágygal is párosul. Megjelenik azonban ennek a kicsiny városkának iskolai színpadán Moliére is, Európát megnevettető komédiái azonban elsekélyesednek, leegyszerűsödnek, egy szálúvá válnak. Ilyen lett minden komédia a XVIII. századi Magyarországon. De mégiscsak Moliére munkája volt ez, akkor is, ha nem tudták, hogy a nevetetés nagy francia mesterének a munkáiból kompiláltak.

Sor- szám	Kéz- írás	Lap- szám	Szerző	Cím
1.	I.	1b- 15a	F. F[ancsali] I[stván] (?)	Parentum nimus amor sui ipsius ultor
2.	II. III.	16a- 29b	Le Jay	FiDeLlIs VICtIma ChrIstI Eustachius et Trojana Conjunx cum Agapito et Teopisto Liberis suis
3.	IV.	30a- 37b	Neumayr	Izonyán kegyetlenkedé KARAKALLA és az igazságért meghaló PAPINIANUS
4.	V.	38a- 49b	Masenius	Actus Poetico Bacchanalisticus
5.a.	V.	50a- 58b		Keserves játék, melyben a vak szeretetnek világos kegyetlensége Leonina Herczeg Asszonyban le ábrázoltatik
5b.	V.			Borka asszony és György deák
6.	VI.	60b- 68a	Neumayr	Anastasius imperator Orientalium
7.	VI.	68b- 77b	Simay	[Kincses Naso fősvény öregember]
8.	VI.	78a- 82b		[Stolander]
9.	VI. VII.	82b- 91b		[Stolander procator és négy mesterembek a diétán]
10.	VIII. VI.	92a- 103b	Illei: Ptolemaeus alapján Schenauer György	Keserves játék, melyben Theodosius Zelotypus kegyetlensége és Flavilla jegyessének ártatlansága leábrázoltatik.
11.	VI.	103b- 109b	Jantsó Ferenc Illei: Tornyos Péter	Kincses Naso
12.	VI.	109b- 111b		Deciamatio Quadragesimalis
13.	VI.	112a- 120b	Kereskényi: Ágoston	[Ágostonnak megtérése]

Keletkezési idő	Rendező	Rendezés ideje	Can. vis. ideje	Nyelv
1738	Szabó Konrád	1762. VIII. 2.	1763. IX. 31.	magyar
1761 (Chronostichon)	(Szabó Konrád és Ladányi Mihály) a rhetorok és poeták mag.	1765. VII. 1.		latin-magyar
1768. 1771. Chronostichon	Kovács Boldizsár	1768.	1773. aug. 13.	magyar
	Kertso Cyriac prof. rhet.	1773. II. 14. Exurge		latin-magyar
	Kertso Cyriac	1773. jún. 6. Szt.Háromság vasárnapja		magyar
1773. máj. 19.	Kertso Cyriac	1773. jún. 6. Szt.Háromság vasárnapja		magyar
	Jantso Ferenc	1772. aug. 2.		
	Jantso Ferenc	1774. máj. 12. áld. csüt.		magyar
	Miklós Ambrus prof. rhet.	1774. febr. 6. Exurge		magyar
	Miklósi Ambrus	1774. máj. 29. Szt.Háromság vasárnapja		magyar
1767	Schenauer György I–II. oszt. tan.	1774. aug. 2. Boldogasszony hava (!)	1774. nov. 8.	magyar
1789. (A dráma megjelenési éve Illei neve alatt)	Jantso Ferenc 1775. febr. 23.	1775. febr. 23. Exurge utáni szerda		magyar
	Jantso Ferenc prof. rhet.	1775		latin
1758.	Jantso Ferenc prof. rhet.	1775. jún. 6. Szt.Háromság vasárnapja		magyar

Sor- szám	Kéz- írás	Lap- szám	Szerző	Cím
14.	IX.	120b- 127a		Actio de Filio Prodigio
15.	X. XI.	128a- 135a		Declamatio Latina seu Exercitium Rhetoricum per Locos Rhetoricos, Tropos et Figuras
16.	X.	135b- 140b	Neumayr: Theatrum Asceticum	Actio de Divo Stephano primo Hungarorum Rege
17.	X. XI.	141a- 148a	Kereskényi:	Mauritius Nap Keleti Császár
18.	XII. XIII.	148a- 153a	Neumayr	Constantia Orthodoxa ab Imperatore Constantio Chloro sapienter honorata
19.	X.	153b- 156a		Szerelmes engedelmességnek áldozattya a vagy Abrahám Patriarka kedves egyetlen egy Isákjának bé mutatása
20.	XIV. XV.	156a- 158a		[Rex Sedecias]
21.	XV.	158b- 161a	Claus	Poena contempti Missae Sacrificii
22.	XV.	161a- 170b		Misterium Divinae Incarnationis, Dives et Pauper, Dives Justo Dei Judicio Condemnatus
23.	XVI.	170b-	Claus	Sanctus Paulinus Episcopus

I.	írás:	1
II.		2
III.		2
IV.		3
V.		4, 5 a-b
VI.		6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13
VII.		9
VIII.		10

Keletkezési idő	Rendező	Rendezés ideje	Can. vis. ideje	Nyelv
	Bende László prof. syntax	1775. júl. 2.	1775. aug. 31.	magyar
	Jantso Ferenc	1776. febr. 15. Exurge utáni péntek		latin
	Jantso Ferenc 1776. jún. 2.	1776. jún. 2.		latin-magyar
1767	[Jantso Ferenc]	(1776. jún. 2. – júl. 23.)	1776. júl. 23.	magyar
	Jantso Ferenc prof. rhet.	1777. máj. 25.		latin
	Agotha Demeter negyedik isk.	1777. jún. 13.		magyar
	Priznek Rókus	1777. aug. 2.	1777. dec. 24.	latin A prologus magyar
	Jantso Ferenc	1778. febr. 26. Exurge utáni péntek		latin
	Jantso Ferenc	1778. jún. 14. Szt. Háromság vasárnapja	1778. szept. 25.	magyar
	Jantso Ferenc	1779. máj. 3. Szt. Háromság vasárnapja	1779. szept. 11.	magyar

IX.	14
X.	15, 16, 17, 19
XI.	15, 17
XII.	18
XIII.	18
XIV.	20
XV.	21, 22
XVI.	23

J E G Y Z E T E K

- 1 HASSÁK: 107-III.; BAYER: II. 397-400.; KOVÁCS; ALSZEGHY: Levél.
 2 A SZABÓ J. DÁNIELnek írt ALSZEGHY-levelek jelenleg az én tulajdonomban vannak.
 3 SZABÓ: 1918 a-b.; SZOMBATHY.
 4 KILIÁN: 1967.; KILIÁN: 1968.; KILIÁN: 1971.a. KILIÁN: 1971. b.; KILIÁN: 1972. KILI-
 5 ÁN: 1973.a.; KILIÁN: 1975.a.; KILIÁN 1975. b.; KILIÁN: 1977.
 6 A Historia Domus létezéséről Monay ad hírt műve irodalomjegyzékében: „Kézdivásárhelyi mino-
 7 rita rendház naplóí. Kéziratos feljegyzések a rendház irattárában.” MONAY: 1953. b. XIII. p.
 8 A kötet teljes címe: Liber Inchoatus A[nn]o 1763. Scholarum Ord[inis] Minor[um] Conventu-
 9 [alium] S[ancti] P[atris] Francisci Cantensium ad S[anctis]simam Trinitatem. Continet Tragoedias,
 10 Comoedias et actiones a Professoribus earumdem productas. Sedula Industria Fratris Diligentis
 11 providet socordiae corrigit sortes Negligentis. Facit hoc amor communis, negligit proprius. Lib.
 12 Schol. Canta l. a.
 13 930/202. Lib. Schol. Canta, az elülső borítólap versoján.
 14 A kantai konvent pecsétje található: Lib. Schol. Canta, l a; a kantai parochia pecsétjének felirata:
 15 Bibl[iotheca] Parochiae Rom[anae] Cath[olicae] Cantaensis. A pecsét belsejében a Szentháromsá-
 16 got ábrázoló rajz. Lib. Schol. Canta. A hátulsó borítólap belső oldalán. 304. b.
 17 A Lib. Schol. Canta mérete: 340 x 215 mm. Lapterjedelme: 304 a-b lap.
 18 Elenchus Ordinationum praecipuarum et Rescriptorum Gubernalium V[enerabilem] Conventum
 19 Kantensem, Gymnasium, Seminarium, quartam Musnensem et Katzensem concernens. Inchoatus
 20 per P. Stephanum Nagy Professorem utriusque Hum[ani] et Regentem Seminarii. Anno 1817.
 21 Sub Provincialatu Ad. R.P. Damasceni Török et Gvardianatu V[enerabilis] Con[ven]tus Kantensis
 22 Ad. R.P. Antonii Kelemen. Ad faciliorem inventionem Ordinationem Gubernalium in fasciculus
 23 divisarum ac in cubiculo Ad. R.P. Gvardiani Minori repositarum, ac primo quidem ab anno 1773
 24 litteris alphabeticis signatorum usque ad annum 1780 inclusive, de in vero Numeris Arabicis,
 25 tertio autem litteris Románis. (Lib. Schol. Canta 304 b)
 26 Lib. Schol. Canta. 2 a.: Tragoedia producta per Fr[atrem] Conradum Szabo p.t. Professorem
 27 Syntaxeos cum juventute scholastica in festo Portiunculae 1762. die 2-da Augusti.
 28 Takács: 58.
 29 Szövegét kiadta: KILIÁN 1967. 41-74.
 30 Lib. Schol. 15 a.: Anno Domini 1763. die ultima Mensis 7-bris... Hyacinthus Reiter Min[ister]
 31 Provincialis...revidit etiam hunc Librum pro conscribendis Tragoedijs, Comoedijs et Actionibus a
 32 Professoribus et Magistris Scholarum Cantensium...productis et in futurum producendis
 33 destinatum. In quem ut singuli Professores dictarum Scholarum Actiones suas productas
 34 immediate post productionem illarum nitide et legibiliter inscribant aut inscribi curent sub gravis-
 35 sima animadversione vigore praesentium demandavit. Fr. Hyacinthus Reiter... fr. Jeremias Hansut.
 36 MONAY: 1953. b; HASSÁK: 67; Liber Defunctorum. Levoča „missionarius zelozus” tulajdonsá-
 37 gát emeli ki.
 38 Teljes cím: FIDE LIS VICTIMA CHRISTI. Eustachius et Trojana Coniunx cum Agapito et Teopisto
 39 Liberis suis Acta A Nobili ac Ingenua Rhetorices ac Poeseos Juventute in Gymnasio de propaganda
 40 Fide Romano Catholica Franciscanorum Conventualium. Lib. Schol. Canta. 16 a.
 41 KOVÁCS: 26.
 42 HASSÁK: 67.
 43 A dráma forrására SZOMBATHY utal.
 44 Lib. Schol. Canta. 30 a.: Tragoedia de Caracalla R[oma]no Imperatore producta a P. Balthasare Ko-
 45 vács p[ro]t[unc] Professore Rhet[orum] 1768.
 46 BAJAY: 208.; KILIÁN: 1977.
 47 HASSÁK: 128.
 48 SZOMBATHY.
 49 MURÁNYI.

- 25 Lib. Schol. Canta. 33 b.
- 26 Lib. Schol. Canta. 37 b.: Anno D[omi]ni 1773. Die 13-tia Mensis Augusti...Hyacinthus Reiter... revidit etiam hunc librum pro Conscribendis Tragoediis...a Professoribus et Magistris Scholarum Cantensium...productis et producendis destinatum et a multis fetro annis ex damnabili Professorum et Magistrorum scordia neglectum et obtenebratum, id circo serio injungit Superiori Locali, ut Professores et Magistros per paenas etiam severiores ad exactissimam hujus libri continuationem adigat et compellat. Idem Fr. Hyacinthus Raiter Minister, Fr. Sigismundus Miksij s[e] c [reta]rius.
- 27 Teljes címe: Lib. Schol. Canta 38 a: Actus Poeticus Bacchanalisticus Tempori accommodatus pro anno 1772 Quo magna erat vini C[h]arities in Transylvania In Schenis exhibitus per Ingenuum Rhetorices ac Poeseos Facultatis Juventutem, Cantae ad S[anctis]simam Trinitatem Ordinis Minor[um] S[ancti] Francisci Conventualium, compositus per P. Cyriacum Kertso, praefati ordinis Religiosum et praedictorum Facultatum Professore. Productus Cantae, 14. Febr. 1773.
- 28 SZOMBATHY:
- 29 BAYER: 1897.
- 30 SZABO 1918 a-b.; DÖMÖTÖR 1954. Kertso Cirjék, valamint egy sárospataki református tanár Szathmáry Paksi Sámuel műveiből készített feldolgozást Varga Balázs s ezt a televízió 1973. január 26-án játszotta el.
- 31 HASSÁK: 68.; MONAY: 1953. b 55.; Szinnyei: VI. 149. Liber Defunctorum Levoča.
- 32 Teljes címe: Lib. Schol. Canta 50 a.: Keserves Játék Mellyben A Vak Szeretettnek világos kegyetlensége Leonina Herczeg Asszonyban Leoninus Császár Leányában le ábrázoltatik Mellyet szerzett Fr. Cyriacus Kertso Seraficus szent Ferencz Minorita conventualis szerzetéből való áldozó Pap a Kantai Klostromban a Romai Szent Hitnek gyarapodására fel állítottat Hatodik és ötödik Iskolának egy ideig méltatlan Tanítója és ugyan Azon Iskola béli Nemes Iffiakkal Theatromi alkalmatossággal meg mutatott 1773-dik esztendőben, szent Iván havának hatodik napján, mellyen esett szent Háromság Ünnepe Napja. Lib. Schol. Canta. 50 b.: Actus productus Cantae 1773. die 6-ta Junij.
- 33 Lib. Schol. Canta. 58 a.
- 34 Lib. Schol. Canta. 60 a.
- 35 A monofizitismusról: VtKL 228.; KL III. 344-345.
- 36 HASSÁK: 68-69.; MONAY: 1953. b. 46. Liber Defunctorum Levoča.
- 37 SZOMBATHY.
- 38 Teljes címe Lib. Schol. Canta. 60 b: Anastasius Imperator Orientalium Ludis scenicis exhibitus Anno 1772 Die 2-da Mensis Augusti per Spectabilem Praenobilem Nobilem ac Ingenuam Mediae et Supremae Grammatices Classium Juventutem Moderatore R[everen]do P. Francisco Jantso.
- 39 V.ö.itt a táblázatot.
- 40 Pontos címe Lib. Schol. Canta. 68 b: Actio Scenica Hungarico Idiomate producta per Illustrissimam Spectabilem Praenobilem Nobilem Ingenuamque Mediae et Supremae Grammatices Classium Juventutem Moderatore R[everendo] Patre Francisco Jantso Anno 1774. Die 12 Mensis Maji, exhibens avaritiae speculum de duobus avaris senibus.
- 41 SZOMBATHY: Simay Váratlan vendégét 1772 előtt írta. TARNAI: 1964.
- 42 Teljes címe Lib. Schol. Canta. 78 a: Actio a R[everen]do Ambrosio Miklósi Professore Rhetorices Anno 1774 die 6-ta Februarii in scenam data.
- 43 HASSÁK: 68.; MONAY: 1953 b 77-78.; BAYER: II. 397-400.
- 44 Miklósi Ambrus életét v.ö.: KILIÁN: sajtó alatt.
- 45 Hassáknál (109) így szerepel a cím: Stólander procurator és négy varga mester ember a Dietán. Kovácsnál: Stólander procator és négy mesteremberek a Dietán. Egyébként az eredeti címe: Actio a R[everen]do Patre Ambrosio Miklosi Professore Rhetorices Anno 1774 die 29. Maji producta. Lib. Schol. Canta. 82 b.
- 46 SZOMBATHY: „Nyilván fordítás, de az eredetije ismeretlen”. ALSZEGHY: 1910. Pálya Ravaszi és Szerencsésivel való kapcsolatát taglalja. ALSZEGHY: levél. „Pálya darabjával (Ravaszi és Szer.) vetendő össze.”

- 47 Teljes címe Lib. Schol. Canta. 92 a.: Keserves játék, Melyben Theodosius Zelotypus kegyetlensége és Flavilla Jegyessének ártatlansága le ábrázoltatik, melyet szerzett Fr[ater] Schenauer György Seraphicus Sz[ent] Ferencz Minorita Conventualis szerzetébül való áldozó Pap a' kantai klastromban, a' Romai szent Hitnek gyarapodására fellállítottatott Második és Első Iskoláknak egy ideig méltatlan tanítója és ugyan azon Iskola béli Nemes Iffikkal Theátrumi alkatosságával meg mutatott 1774-dik esztendőben, Boldog Asszony havának második Napján, melyen esset Porciunkula Napja".
- 48 BAJAY: 208.; HASSÁK: 68.: Schenauer nevét rosszul olvasta ki s munkájában nevét mindkét évben Georgius Senavec-nek írta. MONAY: 1953 b. 105.; Informatio; Liber Defunctorum Levoča.
- 49 DEK Kézirattár. Jelzet nélkül. „Viator Medicus, felicissime Peregrinantium curans ac socius ejus Paraphrastes, Omnes fere Europae Linguas interpretans e Germanico in Latinum traductus per P. Georgium Schenauer Minoritam Conventualem. Az ajánlás Szobek Adalbert minorita provinciálisnak szól. Tartalma: 1. Syllabus Capitum Viatoris Medicí 1-72 p. 2. Interpretationem Paraphrastis Caput 1-mum (az említett 13 nyelvű szótár) 73-134. lapig. 3. Index Nomenclationum Herbarum (betűrendes.)
- 50 Szobek Adalbert életét közli: MONAY 1953 a. 79.
- 51 Apor Péter nem azonos az íróval.
- 52 Lib. Schol. Canta. 103 b.: Anno D[omi]ni 1774-to 8-va Novembris...revidit etiam hunc Librum Tragoedias, Comoedias et alias Actiones per Juventutem Gymnasij Cantensis sub cura praefati Ordinis productas continentem, in quem ut etiam imposterum singularum classium PP. [Patres] Professores producendas ejusmodi actiones fideliter referant, vigore praesentium demandavit... Fr. Romanus Jakabfalvij M[i]n[iste]r Pro[vinci]alis...
- 53 Pontos címe: Lib. Schol. Canta. 103 b.: Actio Bacchanalistica a R[everen]do Patre Francisco Jantso Professore Rhetorices Anno 1775 die 23 Februarij producta Kintses Naso.
- 54 ALSZEGHY: 1910.; ALSZEGHY: 1914. 16-17.; SZOMBATHY.
- 55 Illei életrajzát vö.: ALSZEGHY: 1908. 6-33.; TAKÁCS: 11.; Jantso életét: MONAY: 1953 b. 46.
- 56 ALSZEGHY: 1908. 79-86. Nem tudja megadni azt az időt, amikor Illei a Tornyos Pétert írta. ALSZEGHY: 1914. 16-17.
- 57 SZOMBATHY.
- 58 A darabot megjelenése után azonnal be is mutatták, maga Alszeghy használja fel Toldy egy erre vonatkozó adatát: „...1789-ben Fejér György a papnövédeknek (poszonyiaknak) azt indítványozza, hogy Illei Tornyos Péterét adják elő a maguk iskolai színpadján”. ALSZEGHY: 1908. 32.
- 59 Teljes címe: Declamatio Quadragesimalis producta a R[everen]do Patre Francisco Jantso Professore Rhetorices Anno 1775. Lib. Schol. Canta. 109 b.
- 60 HASSÁK; KOVÁCS; ALSZEGHY: 1910.; ALSZEGHY: levél.
- 61 A Kereskényi-darab címe: Agostonnak meg-térése, Melly A' Személylek közt beszélgetéssel elő adott Kereskényi Ádám Jesus Társaságának Szerzetes Papja által Köszögh Királyi Városában MDCCCLVII Eszten[dőben] (Nagy-Szombatban, 1758. Esztendőben).
- 62 A kantai változatnak címe nincs, csak „A Játéknak alapottya”-ból tudhatjuk meg a mű tárgyát. Az előadás körülményei: Tragoedia producta per R[everendum] P[atrem] Franciscum Jantso Professore Rhetorices Anno 1775. Die 6-ta Junij in festo S[anctis]s[imae] Trinitatis. Lib. Schol. Canta. 112 a.
- 63 VtKL 128-129.; KL II. 262.
- 64 VIL 89-91.; KL I. 18-20.
- 65 Teljes címe: Actio de Filio Prodigio per P[atrem] Ladislaum Bende Professore Syntaxeos Anno 1775. die 2-da July in Festo Visitationis B[eatae] M[ariae] V[irginis] producta Hungarico Idiomate. Lib. Schol. Canta. 120. b.
- 66 Először közli ALSZEGHY 1935, majd DÖMÖTÖR RMDE II. 5-35.
- 67 DÖMÖTÖR: RMDE II. 36-42.
- 68 MONAY: 1953. b 5.; HASSÁK: 68-69. Az 1776/77-es tanév tanárai között minden bizonnyal tévedésnek minősíthető, Ladislaus Blade-nek írja nevét.
- 69 BÁLINT: 1977. 9-29.

- 70 Anno D[omi]ni 1775-to die 31-a Mensis Augusti ...Romanus Jakobfalvij...Minister Provincialis occasione secundae suae visitationis Canonicae revisis de jure revidendis revidit etiam hunc Librum Actiones publicas cum laudabili exercitatione juventutis sub Cura V[enerabilis] Conventus Cantensis... productas quas imposterum quoque...producendas non sine graviore reprehensione P[atris] Professoris Scholae Parvae illas negligenter omittentis singulis Professoribus vigore praesentium rigidissime demandavit. Anno die, Mensis, quibus supra...Fr[ater] Jakobfalvij Romanus... Fr[ater] Michael Knáisz... Lib. Schol. Canta. 127 b.
- 71 Luk. 15. 11-32.
- 72 Teljes címe: Declamatio Latina seu Exercitium Rhetoricum per Locos Rhetoricos, Tropos, et Figuras. Cantae Anno 1776. Die 15 Februarij sub P[atre] Francisco Jantso Ord[inis] Min[orum] Conventualium, agentibus Rhetoricae alumnis scenice exhibitum. Lib. Schol. Canta. 127 b.
- 73 Vö. itt: 8 darab.
- 74 Lib. Schol. Canta. 131 b.
- 75 Lib. Schol. Canta. 133 a, 133 b.
- 76 Teljes címe: Actio Scenica Lationo-Hungarica Producta a P[atre] Francisco Jantso Ord[inis] Min[orum] Conventualium Professore Rhetorices. Cantae Anno 1776. Die 2-da Junij. In Festo Sanctissimae Trinitatis de Divo Stephano primo Hungarorum Rege. Lib. Schol. Canta. 135 b.
- 77 SZOMBATHY.
- 78 Szövegét közölte: KILIÁN 1976. 289-299.
- 79 1756. Székesfehérvár: Rhetorica juncta Poesi per decursum anni ter declamavit, sub finem vero Jacobum Machabaeorum minimum, Syntaxis cum Grammatica Stephanum, seu Zelum triumphan-tem, Principa et Parva Vamingum scenas dedere. HD Alb. Reg. I. 55 a. TAKÁCS: 105.; KILIÁN: 1976. 256.
- 80 Ez azonban a cím alapján aligha egyezett a kantai és a székesfehérvári szövegvariánszal. Címe: Cle-mentia S. Stephani qua Gyulam Avunculum Christo et sibi reconciliavit. Takács: 130.
- 81 Maurutius tsácsár szomorú Játék Melyet magyar nyelvre fordított Kereskényi Ádám Jesus Társasá-gának szerzetes papja. (Kassán MDCCCLXVII.)
- 82 „Anno D[omi]ni 1776-to die 23-a Mensis Julij ...Romanus Jakobfalvij...occasione tertiae suae Visi-tationis Canonicae, revisis de jure revidendis, revidit etiam hunc Librum Tragoedias et alias Actio-nes publicas cum Laudabili exercitatione Scholasticae Juventutis Gymnasio Cantensi praefati Ord[inis] productas Continentem; quem proinde deinceps quoque accurate et diligenter continuand-um Patribus Professoribus Vigore Praesentium demandavit...Romanus Jakobfalvij...Michael Kná-isz. Lib. Schol. Canta. 148 a.
- 83 HASSÁK: 69.
- 84 Tragoedia. Constantia Orthodoxa ab Imperatore Constantio Chloro sapienter honorata. Producta A[nn]o 1777-o Die 25 Maji in festo S[anctis]-s[im]ae Trinitatis sub P[atre] Francisco Jantso Pro-fessore Rhetorices Ord[inis] Min[orum] Conv[entua]lium. Lib. Schol. Canta. 148 a.
- 85 Teljes címe: Szerelmes engedelmességnek áldozattya a vagy Abrahám Patriarka[nak] kedves egyet-len egy Isákjának bé mutatása, melyet folytatott az Negyedik Iskola P[ater] Agótha Demeter alatt. A[nn]o 1777 die 13-a Junij. Lib. Schol. Canta. 153 b.
- 86 MONAY: 1953. b 1.; HASSÁK: 68 Liber Defunctorum Levoča.
- 87 BÁLINT: 1977. II. 433-452.
- 88 KILIÁN: 1967. 52-53, 55-56.
- 89 Actio Scenica. Latino Germanica. Germano Hungarica. Producta a V[enerabili] Fratere Rocho Priz-nek Ord[inis] Minorum S[ancti] Patris Francisci Conventualium Magistro Parvae Anno Salutis repa-ratae 1777-mo Die 2-da Augusti. Lib. Schol. Canta. 156 a.
- 90 TAKÁCS: 82, 86, 93, 98, 110, 113, 126.
- 91 DÖMÖTÖR: RMDE II. 509-510. A további irodalmat l. ott! Egy Boldizsár-dramát kiadott: KI-LIÁN 1976. 257-288.
- 92 MONAY: 1953. b. 98.; HASSÁK: 69. Tévesen Brisnek-nek írja.

- 93 Poena contempti Missae sacrificii scenice exhibita occasione Declamationis Bachiferalis per Juventutem Scholae sextae Gymnasii Cantensis sub Moderatore R[everendo] P[at]re Francisco Jantso Ordinis Min[orum] S[ancti] P[at]ris Francisci Conv[entua]lium 1778. 26-ta Febr[uar]i. Lib. Schol. Canta. 158 b.
- 94 SZOMBATHY. A darabban felmerülő Sodalitas Mariana nem utalja egyértelműen a drámát jezsuita iskolába, 1747-ben ugyanis a kantai iskolában is megalakult a Mária Társulat „sub titulo B[eatae] Virginis S[anctam] Elisabeth Visitantis”. HASSÁK: 102-107.
- 95 Tragoedia Hungarico Idiomate producta Cantae Anno 1778 Die 14-a Junii in festo Sanctissimae Trinitatis per nobiles ac ingenuos utriusque Eloquentiae Alumnos. Moderatore R[everendo] P[at]re Francisco Jantso. Argumentum hujus actionis continet Prologus infra positus. In Actu primo repraesentantur misterium Divinae Incarnationis. In secundo Dives bona Pauperis occupans exhibetur. Tertio denique hic dives Justo Die Juditio condemnatus ostenditur. Lib. Schol. Canta. 161 a.
- 96 ALSZEGHY: 1910.; SZOMBATHY; ALSZEGHY: levél.
- 97 A Lázár-dráma címe: Comico-Tragoedia, Constans Scenis Ouatuor. Az-az: Négy szakaszból álló rész-szerint vig, rész szerint szomorú historia, quarum I. De virtute et vitio: az-az A' jóságos tselekedetről és vétetről. II. De divite purpurato et paupero Lazaro, az-az: A' fényes gazdagról, és a' szegény Lázáról. III. De milite scelerato, az-az: A' hires lator katonáról. IX. De praefecto tyranno, az-az: A' kegyetlen tiszt tartóról.
- 98 Anno 1778-vo Die 25-ta Mensis 7-bris... Moyses Hajduk... occasione secundae visitationis canonicae revisis de Jure revidendis revidit etiam hunc Librum Tragoedias et actiones publicas continentem a Juventute Scholastica In Gymnasio Majori Cantensi... laudabiliter exhibitas, quae ne in posterum etiam laudabili consuetudine continuentur, et a quolibet Professore productum opus diligenter inseratur, vigore praesentium demandavit. Anno, Die, et Mense quibus supra... Moyses Hajduk... Alexander Sztánya. Lib. Schol. 170 b.
- 99 Actio Hungarica Repraesentans Sanctum Paulinum Episcopum spontanea sua Captivitate cives suos e barbara servitute liberantem producta Cantae Anno 1772 Die 30-ma Maji in festo S[anctis]s[imae] Trinitatis. Per Nobile ac ingenuos Rhetoricae ac Poeseos Alumnos sub Professore R[everen]do P[at]re Jantso. Lib. Schol. 170 b.
- 100 KL III. 513.
- 101 Anno D[omi]ni 1779-no die 11-a Mensis Septembris... Moyses Hajduk... occasione tertiae suae visitationis revisis de jure revidendis, revidit etiam hunc Librum Gymnasii V[enerabilis] Conventus Cantensis... Actiones publicas Scholasticae Juventutis continentem, quem et diligenter continuandum Patribus Professoribus committit, ac ut quilibet imposterum ejusmodi exercitationes a se productas in omni inseratur praesentium serio demandavit. Anno, die Mense ut supra... Moyses Hajduk... Michael Knáisz. Lib. Schol. 178 b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 ALSZEGHY Zsolt: Illei János élete és írói működése. (Nagyszombat, 1908.)
- 2 ALSZEGHY Zsolt: Szemelvények a XVIII. század iskoladrámáiból. Idegen kútfőkől magyarra átírta P.Kiss Arisztid. Kiadja a nagyatádi áll. s községi polg.füúiskola. 1908. (Ismertetés) EPhK 1910. 54-55.
- 3 ALSZEGHY Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. (XVI/XVIII. század) Budapest, 1914.
- 4 ALSZEGHY Zsolt: Ismeretlen magyar dráma a XVII.század elejéről. EPhK 1935. 34-63.
- 5 BAJAY Amand: A miskolci kir.kath. Gymnasium története. (Az 1896-iki milleniumi évre) Miskolcz, 1895.
- 6 BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium I-II. Budapest, 1977.
- 7 BAYER József: A magyar drámairodalom története a legrégebb nyomokon 1867-ig. I-II. Budapest, 1897.
- 8 DÖMÖTÖR Tekla: Régi magyar vígjátékok. Budapest, 1954.
- 9 DÖMÖTÖR Tekla: Drámai szövegeink története a XVII. században. In: Régi Magyar Drámai Emlékek I. 193-240. Budapest 1960. [RMBE].
- 10 GECSE Gusztáv: Vallástörténeti Kislexikon. Budapest 1975. (VtKL) Szerk: LAKATOS György.
- 11 HASSÁK Vidor: A kézdivásárhely-kantai róm.kath.gimnasium története. In: Az Erd. Róm.Kath. Status fennhatósága és a Minorita-rendiek vezetése alatt álló Kézdivásárhely-Kantai Róm.Kath. gimnáziumnak 200 éves és a Magyar haza ezeréves fennállása alkalmából kiadott értesítője 1895-96. tanévben. Közli: HASSÁK Vidor. Kézdi-Vásárhelytt 1896. 14-186.
- 12 KILIÁN István: Ismeretlen iskoladrámagyűjtemény a XVII-XVIII. századból. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. Miskolc, 1967.
- 13 KILIÁN István: Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről. Ant.Tan. 1968. XV.évf. 2. 304-320.
- 14 KILIÁN István: A magyarországi Miklós-kultusz első drámatörténeti emléke. Múzeumi Kurir. 1971. Debrecen, 1971. 5. 22-28.
- 15 KILIÁN István: Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a Borsod megyei Levéltárban. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve (HOM Évk.) X. Miskolci, 1971. 383-433.
- 16 KILIÁN István: Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban. (Voluptas a deluso adolescentefusa.) In: HOM Évk. XI. Miskolc, 1972. 219-253.
- 17 KILIÁN István Sanctus Nicolaus episcopus. In: Déri Múzeum Évkönyve (DM Évk.) 1973. Debrecen 1975. 375-446.
- 18 KILIÁN István: XVIII. század eleji komédia az iszákos papról és a részeges magiszterről. In: DM Évk. 1974. Debrecen, 1975. 779-804.
- 19 KILIÁN István: Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról. 1698-ból. (Gladiator Moschus) ItK 1975. 2. 188-191.
- 20 KILIÁN István: Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században. In: Fejér megyei történeti évkönyv. 10. Székesfehérvár 1976. 201-305.
- 21 KILIÁN István: Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében. In: Borsodi Levéltári Évkönyv I. Miskolc, 1977. 11-25.
- 22 KILIÁN István: Miklósi Ambrus komédiája Molière nyomán. Sajtó alatt. Megjelenik a Déri Múzeum Évkönyvében.
- 23 Katolikus Lexikon I-II. Szerk: Bangha Béla. Budapest, 1931-1933. (KL)
- 24 KOVÁCS Bernardon: Kézirati iskoladrámák a XVIII. századból. In: Kézdivásárhely-kantai róm. kath.főgymnasium értesítője az 1905/1906. tanévből. Én.Hn.
- 25 P.MONAY Ferenc: Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról. Róma 1953.
- 26 MONAY Ferenc: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium Memoriae Historicae. In: anniversario 250-mo suae restaurationis. Romae 1953.

- 27 MURÁNYI Róbert Árpád: Két XVIII. századi iskoladráma dallamai. Zenetörténeti Tanulmányok 1954. 501-507.
- 28 SZABÓ J. Dániel: Két minorita iskolai dráma. ItK 1918. 323-343, 403-420.
- 29 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái: Budapest 1891-1914. I-XIV.
- 30 SZOMBATHY János: A kantai minorita iskoladramák. IT 1942. 4. 187-188.
- 31 TAKÁCS József: A jezsuita iskoladráma (1581-1773.) II. Budapest, 1937.
- 32 A magyar nyelvű iskoladráma virágzása. In: A magyar irodalom története. II. Budapest, 1964. 581-590.
- 33 TARNAI ANDOR: A magyar nyelvű iskoladráma virágzása. A magyar irodalom története. (Budapest, 1964.) II. 581-590.
- 34 Világirodalmi Lexikon. I-V. Budapest, 1970-1977. Szerk.: KIRÁLY István, SZERDAHELYI István. VII.

ISTVÁN KILIÁN

SCHULDRAMENSAMMLUNG
IN DER BIBLIOTHEK DER LAJOS KOSSUTH UNIVERSITÄT

(Auszug)

Die Geschichte der Schauspielkunst in Kézdivásárhely-Kanta ist bereits aus literarischen Angaben bekannt. Die Aufmerksamkeit wurde zunächst von Vidor Hassák, später von József Bayer, dem ersten Monographen der ungarischen Dramengeschichte auf die Traditionen der Schauspielkunst in der ehemaligen Minoriten-Schule des kleinen Dörfchens in Siebenbürgen gerichtet. Bernardon Kovács schrieb später eine Inhaltsangabe über die in dieser Arbeit dargelegte Dramensammlung.

Seine Studie rief eine Diskussion über die Originalität der Schauspiele der Minoriten-Schule hervor. Es wurde von Alszeghy, dann viel später von Szombathy bewiesen, dass einige von den Dramen, die zu dieser Sammlung gehören, auf jesuitische Quellen zurückzuführen sind. Die Arbeit wurde aber weiterhin fortgeführt. Von J. Dániel Szabó wurden zwei Dramen der Sammlung mit den Titeln *Borka asszony és György deák*, und *Stolander prókátor és négy mesteremberek a diétán* (Frau Borka und György der Scholar sowie, Stolander der Advokat und vier Meister im Rat) publiziert.

Im Jahre 1967 kam aber eine neue Sammlung im Staatlichen Archiv der Stadt Miskolc zum Vorschein. Sie enthält 13 Dramen, von denen aber nur zwei in ungarischer Sprache aufgezeichnet wurden. Bei der ehemaligen Inventar wurde diese Sammlung mit dem Titel *Parentum nimius amor* und die hier dargelegte mit der Bezeichnung *Liber Scholarum* versehen. Durch diese erste chronologisch aufgezeichnete Dramensammlung von Kanta begann ich mich mit der Geschichte der Schauspielkunst in der Minoriten-Schule von Kézdivásárhely Kanta zu befassen. So habe ich erfahren, dass die früher schon publizierte, chronologisch zweite Sammlung, die den Titel *Liber Scholarum* trug, verloren ging. Mehrere Jahre habe ich danach gesucht und sie endlich in der Manuskriptensammlung der Lajos Kossuth-Universität gefunden. Nach einigen Monaten kam auch eine dritte Dramensammlung zum Vorschein, die aber ausschliesslich jesuitische Schauspiele enthält, und erst nach dem Jahr 1761 in die Schule von Kanta gelangte. Durch den Besitz von drei Dramensammlungen aus Kézdivásárhely-Kanta kann man sich also manche Vorstellungen von der Geschichte der Schauspielkunst in der Schule von Kanta machen.

Die Sammlung Nr. 1. heisst „*Parentum nimius amor*“. Sie enthält die bis zum Jahre 1738 geschriebenen Dramen. „*Exercitia Scholastica*“ ist die Sammlung Nr. 2. Sie beinhaltet einige lateinsprachige Dramen, die am Ende des 17. Jahrhunderts in den Städten Linz, Sopron, Győr aufgeführt wurden.

Die Dramensammlung Nr. 3. trägt den Titel „*Liber Scholarum*“. Darin wurden die Dramen aufgezeichnet, die in der Zeit von 1761 bis 1779 in der Schule von Kézdivásárhely-Kanta aufgeführt wurden.

Von diesen drei Sammlungen wird hier das Sammelwerk Nr. 3. mit dem Titel „*Liber Scholarum*“ dargelegt. Das Band besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil ist die Dramensammlung aus Kanta. Das dicke Buch ist nicht mit Dramen ausgefüllt. Es wurden von 304 Seiten (Folien) lediglich 178 zu diesem Zweck gebraucht. Fast die Hälfte der Seiten ist leer geblieben.

István Nagy, der Rektor der Schule in Kanta fertigte eine Abschrift über die bis dahin an die Schule zugeschickten verschiedenen Verordnungen mit dem Zweck an, diese nötigenfalls leicht wiederfinden zu können. Seine Eintragungen haben hinsichtlich unserer Forschung keine Bedeutung. Die Verordnungen füllen die Seiten von 304 bis 292 b aus. Das Buch ist also von Seite 180. bis 291 vollkommen leer.

Das erste Stück der Sammlung, das den Titel „Parentum nimius amor“ trägt, ist uns bereits aus der ersten Dramensammlung von Kanta bekannt. Der Verfasser, oder genauer gesagt der Kompilator ist István Fancsali. Der vollständige Titel des Dramas ist „Parentum nimius amor sui ipsius ultor“. Der Eintragung nach wurde das Stück am 2.8. 1762 von den syntaktikern aufgeführt.

Das 2. Schauspiel des Sammelwerks trägt den Titel *FIDELIS VICTIMA Christi Eustachius et Trojana Coniunx cum Agapito et Teopisto Liberis suis*. Dem Chronostichon zufolge, das im Titel zu finden ist, wurde das Drama im Jahre 1761 geschrieben. Es ist aber seltsam, dass dieses Stück in dem Buch auf das Schauspiel folgt, welches am 2.8. 1762 vorgetragen wurde.

Das 3. Drama der Sammlung hat den Titel *Iszonyán kegyetlenkedő Karakalla és az igazságért meghaló Papinianus* (der entsetzlich grausame Karakalla und der für die Gerechtigkeit gestorbene Papinianus), *melyet híven Le rálzolt, és foLytatott a kantai hatóDIK és ötöDik Iskolában LéVő Deákság*, (welches von den Schülern der fünften und sechsten Schule von Kanta treu dargestellt und fortgesetzt wurde). Der Eintragung der Titelseite gemäss wurde das Drama von Boldizsár Kovács im Jahre 1768 in Kanta inszeniert. Dem Chronostichon nach wurde das Stück drei Jahre später erst im Jahr 1771 von einem unbekanntem Verfasser geschrieben. Es ist nicht leicht, diesen offensichtlichen Widerspruch aufzuheben. Boldizsár Kovács unterrichtete im Schuljahr 1766/67 noch in der Stadt Miskolc. Hier veranstaltete er am 1.8. 1767 die Hauptprobe bzw. am darauffolgenden Tag die Aufführung seines Dramas mit dem Titel Caesar Caracalla. Das Schauspiel musste also bereits im Jahre 1767 vorhanden sein. Seit Beginn des Schuljahres 1767/68 unterrichtete er aber in der Schule von Kanta. Bis zum Jahre 1768 begann das neue Schuljahr immer Anfang Oktober. Wir halten das Chronostichon für fehlerhaft. Es ist nämlich nicht üblich für die Bezeichnung der Ziffer 5, das Y zu verwenden. Falls wir das Y ausser acht lassen, da erhalten wir die Jahreszahl 1766. anstatt der oben angegebenen. Demnach ist es schon leicht den Zusammenhang zwischen den zwei Jahreszahlen zu finden. Kovács schrieb sein Drama im Jahre 1766 in Miskolc, und es wurde dort noch im August 1767 aufgeführt. Durch Versetzung des Verfassers nach Kanta wurde das Drama auch in diesem Dorf am 28. 5. und am 2.8. 1768 inszeniert.

Das 4. Stück des Sammelwerks ist *Actus Bacchanalisticus Tempori accommodatus pro anno 1772 quo magna erat vini Carities in Transylvania*, dh. Der Faschingsakt wurde aktuell für das Jahr 1772, als auch der Mangel an Wein in Siebenbürgen sehr gross war. Das Thema ist eine charakteristische Faschingskomödie. *Cirjék Kertsó war der Regisseur des Dramas Actus Bacchanalisticus*. Auch das nächste Stück der Sammlung stammt von ihm, und trägt den Titel: *Keserves játék, melyben a vak szeretetnek világos kegyetlensége Leonina Herceg Asszonyban Leoninus Császár Leányában le ábrázoltatik...* (Klägliches Spiel, in dem die klare Grausamkeit der blinden Liebe an der Herzogin Leonina – an der Tochter des Kaisers Leoninus – dargestellt wird). Das Stück wurde am 6. Tag des Monats „Heiliger Ivan“, dh. Juni, am Sonntag der Dreieinigkeit vorgetragen. Um die Zuschauer mit dem tragischen Ausgang des Spieles nicht zu verbittern, schrieb Kertsó auch ein Zwischenspiel zu seinem Stück. In diesem Teil stellte aber der Verfasser die alte Jungfer, Frau Borka, die nach „Scholarenfleisch“ giert, mit echtem Naturalismus und in einem Stil, der uns an die Altjungferspöttelei des 18. Jahrhunderts erinnert, an den Pranger. Kertsó schrieb: *Következnek ött mulatság közben való játékok Mellyek az első keserves Játéknak állapottya szerént ött végzéseihez alkalmaztatva vannak.* (jetzt folgen fünf lustige Zwischenspiele, die sich im Thema an das vorangehende Stück anknüpfen).

Das 6. Stück der Sammlung führt uns in das 5. Jahrhundert. Sein Titel: „*Anastasius imperator Orientalium*“. Der Verfasser ist Ferenc Jantsó.

Auch die nächste Komödie stammt von Jantsó und hat den Titel: „*Kincses Naso fősvény öreg ember*“, („Der an Schätzen reiche Naso, geiziger alter Mann“).

Das 8. Stück der im Manuskript erhalten gebliebenen Sammlung wurde von Ambrus Miklósi geschrieben und trägt den Titel: „*Stolander*“.

Auch das nächste Schauspiel des Bandes behandelt das ähnliche Thema wie die schon oben erwähnten. Der Verfasser hat dem Drama keinen Titel gegeben, Kovács nahm es aber in seine Arbeit mit dem Titel: *Stolander procorator és négy mesteremberek a diétán* (Stolander der Advokat und vier Meister in der Diät) auf. Am 29.5. 1774 wurde das Stück von den Schülern, den Rethorikern, in Kanta unter Inszenierung des Klassenvorstandes aufgeführt.

Das 10. Drama der Sammlung stammt von Illei, und wurde mit dem folgenden Titel versehen: *Keserves játék, melyben Theodosius Zelotypus kegyetlensége és Flavilla jegyesének ártatlansága leábrázoltatik* (Klagliches Spiel, in dem die Grausamkeit von Theodorus Zelotypus und die Unschuld seiner Braut Flavilla dargestellt ist). Das ist wieder ein Liebesdrama, das am 2.8. 1774 unter der Regie von György Schenauer, dem Klassenvorstand der Poeten inszeniert wurde.

Das 11. Drama des Bandes wurde von Jantsó geschrieben, der zu seinem Werk „An Schätzen reicher Naso“ die Handlung der dem Verfasser Illei zugeschriebenen Komödie *Tornyos Péter* gebraucht hat. Das Stück wurde am 23. 2. 1775, dh. am Mittwoch nach Exurge-Sonntag, also eine Woche vor Aschermittwoch aufgeführt. Es wurde von Alszeghy und ihm folgend von Szombathy bewiesen, dass der Text zum Teil mit dem des Schauspieles von Illei übereinstimmt. Ein Problem bedeutet für uns noch die Tatsache, dass die Komödie von Illei im Jahre 1789, also anderthalb Jahrzehnte nach der Inszenierung in Kanta, geschrieben wurde. Unserer Ansicht nach ist es kaum wahrscheinlich, dass die im Jahre 1789 geschriebene Komödie so lange im Schreibtisch von Illei gelegen hat, und dass man ein Exemplar davon sogar in Kanta vorgetragen hätte. Es ist viel wahrscheinlicher, dass das Drama „An Schätzen reicher Naso“ von Jantsó geschrieben wurde. Illei bearbeitete diese Komödie gründlicher und erweiterte sie. Aller Wahrscheinlichkeit nach war Jantsó der erste Kompilator des in handschriftlicher Form verbreiteten Dramas. Illei konnte nur der zweite sein.

In der Fastenzeit des Jahres 1775 wurde das Drama von Jantsó mit dem Titel *Declamatio Ouadragesimalis* aufgeführt, das das 12. Stück der Sammlung ist.

Der Verfasser des 13. Dramas ist Kereskényi. Das Schauspiel wurde in Kanta in der Inszenierung von Jantsó am 6.6. 1775, am Tag der Kirchweih vorgetragen. Der Titel des Dramas: „*Ágostonnak megterése*“ („Die Bekehrung von August“). Das Drama von Kereskényi erschien im Jahre 1758. Es kann ohne Zweifel festgelegt werden, dass Ferenc Jantsó, der Regisseur des Schauspieles, das Buch Kereskényi bei der Inszenierung der Version von Kanta gebrauchte. Jantsó verkürzte bedeutend den übrigens sehr umfangreichen Text von Kereskényi. Er reduzierte die Handlung von 8 Akten auf fünf.

Das 14. Drama der Sammlung, dessen Titel *Actio de Filio Prodigio* ist, wurde von László Bende inszeniert.

Das 15. Drama der Sammlung ist eigentlich eine rhetorische Übung, und selbst der Titel *Declamatio Latina seu Exercitium Rhetoricum per Locos Rhetoricos, Tropos et Figuras* weist darauf hin. Der Regisseur des Stückes ist der bereits wohl bekannte Ferenc Jantsó. Auf den vermutlichen Verfasser weist auch die Bezeichnung einer Figur hin. Einer von den drei Scholaren des Schauspieles heisst *Syntapsius Blictri*. Der gleiche Figurenname kommt getrennt als Bezeichnung von zwei Figuren, dh. Syntapsius und Blictri auch in der Komödie von Ambrus Miklósi mit dem Titel *Stolander* vor.

Das Thema des nächsten Stückes ist bekannt. Das Drama über Stephan den Heiligen wurde in Kanta von Ferenc Jantsó in zwei Sprachen inszeniert. Szombathy richtete die Aufmerksamkeit darauf, dass ein lateinsprachiges Schauspiel über König Stephan auch im *Theatrum Asceticum* von Neumayer aufzufinden ist. Jantsó las das gedruckte Drama von Neumayer, er aktualisierte das Thema, bewahrte die wichtigsten Züge und sogar den Text. Das Drama wurde von ihm erweitert und fortgesetzt. Er vertraute vermutlich nicht den lateinsprachigen Kenntnissen des Publikums, da er das Drama in ungarischer Sprache ergänzte.

Noch in demselben Jahr wurde das Drama von Adam Kereskényi dem Jesuiten in Kanta aufgeführt.

Der Titel des Dramas: „*Mauritius Nap Keleti Császár*“ (Mauritius, der Kaiser von Morgenland). In der Sammlung ist weder der Name des Regisseurs noch das Datum der Aufführung eingetragen. Man musste das Drama am 2.6. 1776, also einen Tag nach der Aufführung des Stückes „Stephan der Heilige“ vorgetragen haben.

Der Ansicht von Szombathy nach ist das Drama von Neumayer mit dem 18. Drama des 3. Sammelwerks von Kanta identisch.

Der Titel des letzteren: „*Constantia Orthodoxa ab Imperatore Constantio Chloro sapienter honorata*. Das Stück wurde am 25. 5. 1777, am Sonntag der Dreieinigkeits von den Schülern der Klasse für Rhetorik in der Inszenierung von Ferenc Jantsó vorgetragen.

Das 19. Stück des Sammelwerks behandelt ein Thema von Fronleichnam, und trägt den Titel: *Sze-relmes engedelmességének áldozattya a vagy Ábrahám patriárka kedves egyetlen egy Izsákjának bé mutása* (Das Opfer der verliebten Gehorsamkeit oder die Darbringung des lieben einzigen Isaaks vom Patriarch Abraham). Das Schauspiel wurde von Demeter Ágotha inszeniert, über dessen literarische Tätigkeit nur so viel aufbewahrt wurde, dass man noch zwei Dramen von ihm in Kanta aufführte.

Das 20. Schauspiel der Sammlung ist ein Fragment, welches der Regisseur nur mit einem allgemeinen Titel versah. Das Drama *Sedicias* ist aber in der Schuldramenliteratur wohlbekannt. Die Aufführung fand am 2.8. 1777 in der Regie von Rókus Priznek in Kanta statt.

Das nächste 21. Stück des Sammelwerks ist vermutlich auch ein jesuitisches Schauspiel mit dem Titel *Poena contempti Missae Sacrifici* dh. Bestrafung wegen des versäumten Messopfers.

In der Regie von Jantsó wurde das 22. Drama der Sammlung, das weder von dem Verfasser noch vom Regisseur einen Titel bekam, inszeniert. Es besteht auch die Möglichkeit, dass der Abschreiber vergessen hat, den Titel vor das Drama zu schreiben. Die Aufführung des ungarischsprachigen Stückes fand am 14.6. 1778, am Tag der Kirchweih, am Sonntag der Dreieinigkeits statt. Dieses Drama war vermutlich eines von den repräsentativsten Stücken in Kanta, da 40 mit Namen versehene Figuren, und noch Sanger, Zeuge, Musikanten und andere auf der Bühne erschienen. Die Tragödie behandelt ein typisches Fronleichnamthema. Der erste von der drei Akten macht uns mit den Geheimnissen der Leibhaftigkeit bekannt. Der zweite Akt stellt dar, wie die kleinen Güter des Armen durch den Reichen erobert werden. Im dritten schildert der Verfasser, wie der Reichtum von der göttlichen Gerechtigkeit zur Hölle verdammt wird. Die Tragödie ist nicht nur durch die grosse Anzahl der Figuren, sondern auch durch die Rollen selbst repräsentativ geworden. Auf der Bühne erschienen die Dreieinigkeits, Marie, Der Engel Gabriel, der heilige Johann, Jesus Christus und natürlich auch der Reiche und der Arme.

Mit diesem Stück schliesst die Dramensammlung von Kanta unter dem Titel „Liber Scholarum“. Wie es zu sehen war, wurden darin die in der Zeit von 1761 bis 1779 vorgetragene Dramen aufgezeichnet. Vermutlicherweise waren noch mehrere Dramen inszeniert, denn an einer Stelle macht die kritische Anmerkung des Provinzials, der die Kontrolle durchgeführt hat, die Lehrer in Kanta darauf aufmerksam, dass sie das Führen des Dramenheftes seit einigen Jahren versäumten, und so infolgedessen viele Dramen in Vergessenheit gerieten.

Die Sammlung hat – unserer Meinung nach – eine grosse Bedeutung für die Forschung der ungarischen Dramengeschichte. Denn unserem besten Wissen nach gibt es keine solche ungarische Schule – die Schule in Csiksomlyó ausgenommen – deren Bühnenrepertoire so genau, wie die eben der Minoriten-Schule in Kanta bekannt wäre. Die Schüler in Kanta überlieferten ihren Nachfolgern das liturgische Spiel mittelalterlicher Herkunft, sie boten ein weites Feld dem Mysteriumdrama, der Marterpassion, inszenierten die Liebesdramen im strengen Sinne des Wortes, in dem sich die Liebe mit patriotischem Gefühl, in anderen Dramen auch mit der Machtsucht verknüpft. Auf der Schulbühne dieser kleinen Stadt erschienen auch die Stücke von Molière. Seine Komödien, die ganz Europa zum Lachen brachten, vereinfachten sich auf der Schulbühne von Kanta. Diese Züge sind aber auf alle Dramen des 18. Jahrhunderts in Ungarn charakteristisch. Es waren auch Arbeiten von Molière vorhanden, wenn sie auch nicht wussten, dass sie aus den Stücken des grossen französischen Komödiendichters kompiliert haben.

**CULEGEREA DE DRAME SCOLÁRE
ÎN BIBLIOTECA UNIVERSITĂȚII LAJOS KOSSUTH**

(Rezumat)

Istoria activității teatrale din Tîrgul-Secuiesc-Cantă este cunoscută deja din date literare. Prima dată Vidor Hassák, apoi József Bayer, primul monograf al istoriei dramatice maghiare, atrăgea atenția asupra activității teatrale a școlii minorite de odinioară al acestui mic sătuleț ardelenesc. Mai târziu Bernardon Kovács scria o expunere tematică tot despre acest coligat dramatic. După apariția studiului său lua începutul discuțiilor despre originea pieselor școlare minorite. Alszeghy, cu mult mai târziu Szombathy au documentat, că o parte ale acestor drame aflate în acest coligat pot fi reduse la izvoare de iezuit. Cercetarea însă s-a continuat mai departe. Dániel, J. Szabó a și publicat două drame al acestui coligat (Femeia Borka și diacul György, precum și Procatarul Stolander și cei patru meseriași la dieta).

În anul 1967 însă a ieșit la iveală un alt coligat în arhiva de stat al orașului Miskolc. Acest coligat conține 13 drame. Între ele sînt numai doua drame scrise în limba maghiară. Acest coligat primea titlul *Parentum nimius amor* de către inventariatul de odinioară, iar coligatului expus momentan dădea titlul *Liber Scholarum*. De fapt aceasta prima culegere de drame după ordin cronologic din Cantă ridică ideea, ca să mă ocup cu istoria activității teatrale a școlii minorite din Tîrgul-Secuiesc-Cantă. În același timp aflasem și faptul, ca culegerea publicată mai înainte, adică a doua după ordin cronologic, cu titlul *Liber Scholarum* s-a pierdut. Am căutat-o ani de zile fără succes. În sfîrșit a apărut în colecția de manuscrise a Universității Lajos Kossuth. După cîteva luni a ieșit la iveală și o a treia culegere de drame, care conține exclusiv piese de iezuit, și a ajuns numai după anul 1761 în școala din Cantă. În așa fel în posesia ale acestor trei coligate de drame din Tîrgul-Secuiesc-Cantă putem crea o oarecare imagine despre istoria activității teatrale a școlii:

Parentum nimius amor. Culegerea cu numărul 1. conține drame alcătuite pînă la data de 1738.

Exercitia Scholastica. Colecția cu numărul 2. colecționează cîteva drame interpretate în limba latină pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea în Linz, Sopron, Győr.

Liber Scholarum. Culegerea de drame cu numărul 3. conține drame prezentate între anii 1761 și 1779 în școala din Tîrgul-Secuiesc-Cantă.

Dintre aceste trei culegeri momentan ne ocupam cu coligatul de drame nr. 1. din Cantă, cu culegerea *Liber Scholarum*.

Volumul nostru constă din două părți. Prima parte conține culegerea de drame din Cantă. Cartea voluminoasă însă nu s-a umplut cu drame, deoarece dintre cele 304 de folii au umplut-o numai 178 de folii. În așa fel mai mult de jumătate ale foliilor au ramas gol. În anul 1817 István Nagy, rectorul școlii, a pregătit elenchusa ordinelor și ale descripțiilor trimise școlii pînă în momentul acela la Canta. În cazul, dacă ar fi nevoie de una sau alta ale acestor ordine sau descripții, sa găsească cît mai usor. Din punctul de vedere a cercetării noastre aceste sînt neesențiale. Colecția de ordine umplă volumul de la pagina 304 b pînă la pagina 292 b. Cartea deci e complet goală de la folio 180 pîna la folio 291.

Prima dramă al coligatului cu titlul *Parentum nimius amor* o cunoaștem deja din prima culegere din

Cantă. Autorul, mai precis, compilatorul dramei era István Fancsali. Titlul dramei: *Parentum nimius amor sui ipsius ultor*. Pe baza înregistrării syntaxiştii prezentau drama la data de 2. august al anului 1762.

A doua piesă al coligatului este *FIDeLIs VICtIma ChrIstI Eustachius et Trojana Conjunx cum Age-pito et Teopisto Liberis suis*. După chronostichonul găsit în titlu, piesa era scrisă în anul 1761. Este interesant înşsa faptul, că în volum au copiat-o numai după spectacolul din 2. august al anului 1762.

A treia piesa al coligatului poartă titlul *Karakalla, cine comite atrocitaţi groaznice şi Papinianus, cine moare pentru dreptate, care au desenat fidel şi au continuat Diecii din şcoala a şasea şi a cincea din Cantă*. După înregistrarea găsită pe pagina de titlu era înscenată de către Boldizsár Kovács la Cantă. După chronostichonul înşsa autorul necunoscut scria cu trei ani mai târziu, adică în anul 1771. Acest contrast este greu de rezolvat. În anul şcolar 1766/67 Kovács preda încă la Miskolc, acolo ţinea repetiţia generală a piesei Caesar Caracalla la data de 1. august 1767., şi a doua zi premiera piesei. Piesa deci a trebuit să fie scrisă deja în anul 1767. De la începutul anului şcolar 1767/68 îl găsim deja pe Kovács la şcoala din Cantă. Noul an şcolar în fiecare an – pînă la data de 1786 – s-a început pe la începutul lunii octombriei. Chronostichonul în aşa fel îl ţinem greşit. Este un fenomen neobişnuit folosirea indicării numărului 5 pentru litera Y. Dacă ştergem înşsa litera Y, atunci în locul numărului de mai înainte primim anul 1766. În aşa fel este mult mai uşor să găsim legătura dintre cele două date. Kovács compunea piesa lui în anul 1766 la Miskolc, au prezentat-o tot acolo în luna august al anului 1767, şi după ce autorul era transferat la Cantă a înscenat piesa lui şi acolo la data de 28. mai şi 2. iunie al anului 1768.

A patra piesă al coligatului poartă titlul *Actus Bacchanalisticus Tempori accommodatus pro anno 1772 quo magna erat vini Carities in Transylvania*, adică este un act de carnaval actualizat pe anul 1772, cînd lipsa de vin în Transilvania era destul de mare. Tema piesei e o comedie caracteristică de carnaval. *Regizorul piesei Actus Bacchanalisticus era Cırjék Kertsó*.

Kertsó compunea şi piesa următoare al coligatului cu titlul: *Joc amărit, în care este reprezentat crucea împede a tubirii oarbe a Princesei Leonina, fiica împăratului Leoninus...*

Această piesă al lui au interpretat-o în luna Sfîntului Ivan al anului 1773, adică la data de 6. iunie, duminică a Sfîntei Treimii. Kertsó, să nu-l amărească publicul cu sfîrşitul trist al tragediei, scria cu un foarte bun simţi lîngă piesă principală şi una secundară, care cu un naturalism grosolan, caracteristic batjocoritoriiilor fetelor bătrîne din secolul al XVIII-lea, satiriza fata bătrînă, Doamna Borka, lacomă după carne de diac. *Urmăresc – scria Kertsó – cinci jocuri distractive, care după situaţia amăruie al primului joc sînt aplicate la deciziile respective*.

A şasa piesă al coligatului ne conduce în secolul al V-lea. Are titlul: *Anastasius imperator Orientalium*. Scriitorul piesei era Ferenc Jantsó.

Urmatoarea comedie este tot munca lui Jantsó, cu titlul: *Tezaurosul Naso, bătrînul om zgîrcit*.

A opta piesă a culegerii de drame în manuscris este munca lui Ambrus Miklós. Titlul piesei: *Stolander*.

Tema următoarei piese al volumului este asemănător cu piesa precedentă. Autorul n-o dădea titlu piesei, iar Kovács o aminteşte în lucrarea scrisă de el cu titlul *Procatărul Stolander şi cei patru meseriaşi la dietă*. Diecii din Cantă interpretau această piesă la data de 29. mai al anului 1774 în regiaia dirigintului ai retoriilor.

Drama a zecea al coligatului este munca lui Illei. Titlul dramei: *Jocul amărit, în care se reprezintă crucea lui Theodosius Zelotypus şi nevinovăţia logodniciei Flavillei*. Această piesa este o dramă de dragoste, care reprezenta György Schenauer, dirigintul poeziilor la data de 2. august al anului 1774.

A unsprezecea comedie al volumului, *Naso Tezauros*, scria Ferenc Jantsó după acţiunea comediei Petru Turnos atribuit lui Illei, care prezentau la data de 23. februarie al anului 1775, adică miercuri, după duminica de Exurge, cu o săptămînă înainte de miercurea cenuşie. Alszeghy, pe urmele lui şi Szombathy au demonstrat, că textul piesei în cea mai mare parte este identic cu piesa lui Illei, adică cu Petru Turnos. Dificultatea pentru noi înşeamă deci faptul, că comedia lui Illei a apărut în anul 1789, deci cu

un deceniu și jumătate după înscenarea comediei de aici. Nu prea sîntem de părere, că piesa apărută în anul 1789 să fi odihnit așa de mult timp pe masa de birou al lui Illei, și un exemplar a piesei să fi prezentat și în Cantă. E cu mult mai probabil, că Jantsó era autorul piesei Naso Tezauros, și pe baza acestei piese prelucra și completa în mod special piesa respectivă. Deci primul compilator a variantei rămas în manuscris îl putem ține cu siguranță pe Jantsó. Illei e numai al doilea autor.

În postul mare al anului 1775 interpretau piesa lui Illei *Declamatio Quadragesimalis*, care reprezintă a douăsprezecea piesa al coligatului.

Autorul piesei a treisprezecea este Kereskényi. Jantsó regiza această piesă în Cantă la data de 6. iunie al anului 1775., cu ocazia pelerinajului bisericești. Titlul piesei: *Convertirea lui Agoston*. Drama lui Kereskényi a apărut în anul 1758, deci e fără îndoială, că regizorul piesei, Ferenc Jantsó folosea cartea lui Kereskényi la prezentarea variantei din Cantă. De altfel Jantsó prescurta destul de bine textul foarte voluminos al lui Kereskényi. Acțiunea celor opt acte precursa în cinci acte.

László Benda regiza a patrusprezecea dramă, *Actio de Filo Prodigio*.

A cincisprezecea dramă al coligatului este de fapt un exercițiu retoric. Acest fapt reiese și din titlul dramei: *Declamatio Latina seu Exercitium Rhetoricum per Locos Rhetoricos, Tropos et Figuras*. Regizorul dramei era bine cunoscutul Ferenc Jantsó. Numele întîmplătorului autor este sprijinită și de un nume de rol. Dintre cei trei dieci din piesă unul poartă numele de *Syntapsius Blictric*. Tot acest nume de rol apare și separat în varianta *Syntapsius* și *Blictrius* în comedia lui Ambrus Stolander.

Piesa următoare are o temă cunoscută. Drama scrisă despre *Sfîntul Ștefan* Ferenc Jantsó regiza în două limbi la Cantă. Szombathy atrăgea atenția asupra faptul, ca și în *Theatrum Asceticum* al lui Neumayer a apărut o dramă în limba latină despre regele Ștefan. Jantsó citea piesa de teatru al lui Neumayer apărută deja tipărit. Jantsó a actualizat-o piesa, păstrînd semnele ei esențiale, ba chiar și textul piesei. Ne avînd încrederea în cunoștința limbii latine ai eleviilor și al publicului a tradus-o în limba maghiară.

Drama iezuitului Ádám Kereskényi au prezentat-o încă în același an la Cantă. Titlul dramei: *Imparatal Soarelui de Rasarit*. În coligatul nu se poate găsi nici numele regizorului, nici data înscenării. Drama trebuia fi prezentată la data de 2. iunie al anului 1776., adică cu o zi mai tîrziu după spectacolul dramei Sfîntul Ștefan.

După parereă noastră și al lui Szombathy piesa lui Neumayer este tot odată și a optsprezecea dramă al treilea coligat din Cantă cu titlul: *Constantia Orthodoxa ab Imperatore Constantio Chloro sapienter honorata*. Piesa era prezentată la data de 25. mai al anului 1777., duminica a Sfîntei Treimii, sub regia lui Ferenc Jantsó. Piesa prezentau elevii clasei retorice a școlii.

Tema dramei a nouăsprezecea al coligatului e o temă a zilei domnești. Titlul dramei: *Sacrificiul supunerii amoroase sau prezentarea scumpului, singurului Isac al Patriarhului Abraham*. Piesa era regizată de către Ágotha Demeter. Despre activitatea ei literare istoria călugăriei a mai păstrat, ca în afară de această dramă au mai prezentat la Cantă încă două drame scrise de Ágotha Demeter.

A douăzecea dramă al coligatului este numai un fragment. Regizorul dramei îi dădea numai un titlu general. Tema însă, *Sedecias*, este bine cunoscută în literatura dramelor școlare. Spectacolul avea loc la data de 2. august al anului 1777. la Cantă. Regizorul dramei era Rókus Priznek.

Următoarea dramă al coligatului, drama a douăzeci și una este fără îndoială o piesă iezuită. Titlul piesei: *Piena contempti Missae Sacrifici*, adică Pedeapsa pentru sacrificii liturgice neglijate.

În regia lui Jantsó era prezentată și a douăzeci și una piesă al coligatului. Acestei piese nu-i dădea titlu nici autorul, nici regizorul, sau copistul uitase să scrie înaintea piesei. Spectacolul dramei în limbă maghiară era în anul 1778, în ziua pelerinajului bisericești, duminica a Sfîntului Treimii, în ziua de 14. iunie. Probabil această piesă era cea mai reprezentativă piesă din Cantă. În piesa apăreau aproape patruzeci de actori cu nume, în afara lor cîntăreți, martor, muzicanți și alții pe scena. Tema tragediei de altfel este o temă tipică a zilei domnești. Dintre cele trei acte tema primului act scoate la iveală taina încarnării. Al doilea act ne arată cum ocupă cel bogat proprietatea mică al omului sărac. În al treilea act auto-

rul ne prezintă cum condamnă dreptatea divină la iad pe cel bogat. Datorită numărului mare ai interpretelor și ale rolurilor ai elevilor tragedia devenea reprezentativă. Apare pe scenă Sfânta Treime, Maria, ingerul Gabriel, botezătorul Sfântul Ioan, Jesus Christos, și bineînțeles bogatul și săracul.

Ultima dramă al coligatului, drama a douăzeci și trei poartă titlul: *Actio Hungarica Repraesentans Sanctum Paulinum Episcopum spontanea sua captivitate cives suos e barbara servitute liberantem*. Piesa au prezentat-o la data de 30. mai al anului 1779. cu ocazia pelerinajului bisericesți în regia lui Ferenc Jantsó poezii și retoricii școlii din Cantă.

Cu această se și termină a treia culegere de drame școlare, Liber Scholarum, din Cantă. După cum am văzut în această culegere primeau loc drame prezentate între anii 1761 și 1799. E de bănuie însă, ca mult mai multe drame erau prezentate în acest interval, deoarece observația unui critic provincial, care făcea vizită într-o localitate, atrăgea atenția profesorilor din Cantă la faptul, că n-au ținut în evidență de mai mulți ani de zile caietul de drame, și din această cauză multe drame s-au dus uitării.

Acest coligat după părerea noastră este foarte important în privința cercetării istoriei a dramei maghiare. Deoarece după cea mai bună cunoștință a noastră nu exista nici o altă astfel de școală maghiară – în afara școlii din Șumleu – a carei repertoriu teatral din secolul al XVIII-lea sa-l cunoaștem așa de bine, cum îl cunoaștem repertoriul școlii minorite din Cantă. Cei din Cantă au testat mai departe jocurile de origină liturgică medievale, lăsând spațiu dramelor misterice. Au prezentat în sensul cel mai strâns al cuvântului și drama de dragoste, în care simțul iubirii s-a împerechiat cu simțul patriotismului, în alte drame însă și cu simțul stăpînirii. Apare însă pe scena școlară al acestei micuțe orașel și Molière. Comediile sale însă, care a făcut Europa să rîdă, aici s-au micșorat, au devenit banale, s-au simplificat. Așa formă aveau însă toate comediile din secolul al XVIII-lea în Ungaria. Cu toate acestea această activitate era totuși activitatea lui Molière, și atunci, dacă nici n-au știut, că s-au compilat din lucrările marelui meșter francez.

A DEBRECENI SAJTÓ KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE ÉS IRODALMA

Távolabbi tervünk a debreceni időszaki sajtó első évszázadának történetét megírni. Bevezető fejezetnek szántuk a téma eddigi kutatásában elért eredmények összegzését, az előttünk álló feladat meghatározását.

Debrecenben 1843-ban jelent meg az első újságnak nevezhető lap,¹ ettől az évtől számítjuk a helyi hírlapirodalom, sajtó-élet kezdetét, amelynek első évszázada egy új történelmi korszak beköszöntésével zárul 1944-ben.

Vállalkozásunk sok tekintetben megegyezik az országos, azaz a magyar sajtótörténet megírásának feladatával: a hatalmas kollektív szellemi örökség számbavétele, értelmezése, rendszerezése, hogy időtálló értékeit történelmi ismereteink, tudatunk részévé tehesük. A sajtótörténeti kutatásokkal kapcsolatban a felszabadulást követően korán megfogalmazódtak a tudományos, marxista igények.² Jelentős sajtótörténeti összefoglalás azonban csak 1954-ben született.³ Megjelenése fokozta az érdeklődést a sajtótörténet iránt. Témánk szempontjából különösen tanulságos a szaksajtóban megjelent elvi vonatkozású cikkek sora.⁴

Ezek jelentősége elvitathatalan a korszerű magyar sajtótörténeti kutatómunka programjának, módszereinek kidolgozásában. Az eredmények: bibliográfiák, monográfiák, tanulmányok és adatközlések jelentős része országos sajtóorgánumokkal foglalkozik, pedig a nemzeti sajtótörténetben nagy szerepe és sajátos helye van a vidéki újságitrásnak, amely része az egésznek, fő tendenciájában azzal megegyezik, de önálló képet mutat az egyes területek társadalmi, gazdasági fejlődésének függvényeként.⁵

Alapjában véve a lokális vonatkozás az a tényező, amely a vidéki sajtó létjogosultságát minden időben vitathatalanná tette. Történetének kutatásánál következetesen szem előtt kell tartani Janus-arcúságát, mivel kettős kötődése részben az országos sajtóhoz, részben a helyi viszonyokhoz kapcsolja.

A hazai sajtótörténet módszertani irodalma eddig szinte érintetlenül hagyta az ilyen irányú kutatásoknál felmerülő speciális problémákat. Véleményünk szerint itt elsősorban az arányok kérdése lehet döntő; a sajtótörténeti és helytörténeti aspektusból való vizsgálódás mértékének és módszereinek helyes összehangolása. Nem kétséges, hogy a helyi sajtót mint történeti jelenséget és mint történeti forrást kell elemeznünk – csak ilyen módon alkothattunk képet fejlődéséről, értékeiről és a társadalom életében betöltött szerepéről. Feladatunk megoldásához ismernünk kell a kutatás tárgyát képező periodika anyagot, történeté-

nek forrásait és a rá vonatkozó irodalmat, – másfelől – az adott terület gazdasági, társadalmi és kulturális életének alakulását a hazai és világtörténeti eseményekkel összefüggésben.

A debreceni sajtó történetének forrásai

a/ Belső források

Munkánk elsőrendű – mondhatnánk belső – forrása maga az időszaki sajtó fogalomkörébe tartozó helyi hírlap, folyóirat és egyéb periodika anyag. Egy-egy újság megjelenést számainak hiánytalan sorozata lényegében magában hordozza önnön történetének jelentős részét: az indulás idejéről, körülményeiről, a lap célkitűzéseiről az első szám (esetleg mutató-vány-szám) programadó, beköszöntő cikke tájékoztat. A szerkesztő és a munkatársak személye, a kiadó (párt, egyesület, testület) kiléte és ezek változásai szintén a lapban követhetők nyomon. Tartalmi vonatkozásban a politikai hovatartozás, eszmei elkötelezettség, vagy éppen az üzleti érdek által befolyásolt szellem, a társadalmi-, gazdasági kérdésekben való állásfoglalás, a tudományos és művészeti élethez fűződő szálak, a helyi eseményekről szóló tájékoztató, vagy ilyen vonatkozásban a kezdeményező szerep tisztázása csakis az adott orgánus alapos ismerete, elemzése révén képzelhető el. Szintén belső forrásból, a lapból alkothatunk képet újságírói stílusáról, a szerkesztői elv és technika változásairól, a műfajok alakulásáról, fejlődéséről, továbbá a külső megjelenéséről: formátum, terjedelem, nyomda-technika. Végül egy igen jellemző adalék: az előfizetési díj, vagy az egyes számokra szabott ár ugyancsak a periodikákról olvasható le.

Külön említjük a lapok önmagukról szóló szerkesztőségi közleményeit, amelyek bekövetkezett vagy várható változásokról, esetenként azok okairól is beszámolnak. Az évfordulós számok, albumok, vagy a lap irányítóinak jubileuma alkalmából írt megemlékezések sok-sok kiegészítő adalékot tartalmaznak, különösen a szerkesztőségek belső életéről: a munkatársak közti feladatmegosztásról, az újságírói munka „műhelytitkairól”, külső munkatársakról, közönségkapcsolatokról, nyomdai munkáról, lapterjesztésről – azokról a kérdésekről, amelyek egyébként jórészt külső források alapján tisztázhatók (pl. Debreczen, jubileumi szám. 1934. ápr. 1. 120 l.) Sajátos helyet foglal el a debreceni sajtó történetének belső forrásai között az „Újságírók Újságja” című időszaki lap, amely a sajtóélet egykorú eseményeivel, problémáival foglalkozik.

(Más kérdés – később visszatérünk rá – hogy a korszerű sajtótörténet számára nélkülözhetetlen adalékok egy része csak külső forrásokból gyűjthető össze.)

Az előbbiekben arról adtunk vázlatos képet, hogy mennyiben forrása önmaga történetének egy-egy periodika. Egy lépéssel tovább menve arról is szólunk kell, hogy szinte kivétel nélkül minden lapban található olyan forrásértékű közlemény, amely más orgánusokra vonatkozik. Az ilyen adatokat természetesen fokozott kritikával kell kezelni, mert gyakori a politikai, üzleti, személyi rivalizálásból eredő, s éppen ezért a reális alapot nélkülöző vagy torzító beállítás.⁶ Ide tartozik végső soron az egymástól (hivatkozva vagy hivatkozás nél-

kül) átvett cikkek kérdése is. Ezek a szempontok azonban olyan messze vezetnek, hogy módszeres áttekintésükre nem vállalkozhatunk, hiszen a teljes hazai periodika anyagról feltételezhető, hogy valamilyen formában forrásul szolgálhat témánkhoz. E tekintetben elősorban a bibliográfiailag feltárt adatokra építhetünk.⁷

A fentiekből következik, hogy kutatásunk tárgyának megközelítésében az első és legfontosabb teendő a Debrecenben megjelent időszaki sajtótermékek jegyzékének összeállítása. E dolgozathoz tizenegy táblázatot mellékelünk, amelyeken kronológiai sorrendben található az 1843-1944 között itt kiadott, összesen 418 periodika.⁸ Minden megkezdett évfolyamot egésznek tekintve, a vizsgált időszakban 2278 évfolyamra tehető a lapok össz-élettartama. Ez a szám önmagában nem fejezi ki elég plastikusan az anyag mennyiségét. Hozzávetőleges számítás szerint több, mint száz folyóméternyi polcot foglalna el ennyi periodika, feltételezve, hogy egyetlen gyűjteményben hiánytalanul volna meg mind a 418 féle hírlap, folyóirat, stb.

A helyi sajtótermékek teljességre törekvő bibliográfiai feltárása nem csak előmunkálata a történeti feldolgozásnak, hanem része is. Rése annyiból, hogy a sajtótermékek bizonyos csoportjának bibliográfiai leírásánál többre nem vállalkozhat a sajtótörténeti kutatás sem. Az esetek nagy részében ugyanis csak a sajtótörténeti statisztika szempontjából érdekesek. (Ezzel nem állítjuk azt, hogy az összefoglaló sajtótörténeti munkában éppen csak regisztrált dokumentumoknak másfajta történeti kutatásnál nem lehet jelentőségük.)

A debreceni sajtó kronológiai táblázatai alapján az alábbi statisztikai adatok olvashatók le: a legtöbb periodika (184) élettartama 2 és 9 év közötti, hatvan időszaki sajtótermék érte el, illetve haladta meg a tizedik évfolyamát, a huszadik évfolyamot már csak 26 lap, s ebből mindössze tizenkettő jutott el a harmincadik és tíz a negyvenedik évfolyamába. Ötven esztendőt csak négy periodika ért meg, közülük kettő eljutott a hatvanadik évéhez, sőt egynek a pályája több mint hetven esztendőt átvitt.

Munkánk során néhány összefüggésre a mennyiségi mutatók világítottak rá: külön csoportba gyűjtve a 0-1-ig, 2-9-ig, 10-19, stb. évre terjedő élettartamu kiadványokat – első lépésként – részletes tartalmi elemzés nélkül megállapíthattuk, hogy a leghosszabb életű periodikák nem politikai jellegűek, hanem egyesületek, társaságok, intézmények kiadványai, megjelenésük időszakossága éves, negyedéves, havonkénti, ritkábban heti ciklusú, viszonylag kis publicitásúak. A politikai tartalmu, napi eseményekhez kapcsolódó, nagy publicitású újságok és hetilapok, valamint irodalmi, művészeti folyóiratok és a szaklapok élettartama – néhány kivételtől eltekintve – nem túl magas, de számszerűen ezek alkotják a legnépesebb csoportot. Igen nagy a számuk a legrövidebb életű kiadványoknak is (174), amelyeknek egy része alkalmi lap volt, tehát nem is lépett fel a folytatóság igényével. Más részük a kedvező politikai helyzettel, jelentős történelmi vagy helyi eseménnyel egyidejűleg (1848-49, 1861, 1882, 1918-19) megjelenők – aktuális mondanivalójuk miatt rövid életük ellenére – jelentős sajtótörténeti, történeti értékkel bírnak. Végül ebben a csoportban, a sok életképtelen vállalkozás mellett feltűnik néhány haladószelemű orgánus, amelyeket hatalmi eszközökkel hallgattattak el.

Az egyidőszakban megjelenő lapok száma a helyi sajtóval való ellátottság mértékének

alakulására nézve tanulságos; határozott összefüggést mutat a történeti eseményekkel, politikai változásokkal, az írni-olvasni tudó lakosság számának emelkedésével s nem utolsósorban a nyomdatechnikai feltételek fejlődésével. 1843-1848-ig egyetlen – csak jóakarattal újságnak nevezhető – lap, a Debreczen-Nagyváradai Értesítő képviselte a helyi sajtót. A szabadságharc idején tizenegyre emelkedett az itt megjelenő időszak kiadványok száma 1850 után évekig csak a Debreczen-Nagyváradai Értesítő folytathatta pályáját. Kiemelkedő ugrást az 1861. év statisztikája mutat: az átmeneti politikai enyhülés több röpvét, néplapot hívott életre. 1867-ig összesen 26 lap jelent meg, a kiegyezés után fokozatosan emelkedett a periodikák száma, 1900-ig pontosan elérte a százat. (Az elkövetkező négy és fél évtized alatt több, mint háromszor ennyi a megjelenő lapok száma). A századforduló évében ismét jelentős emelkedést mutat a statisztika, ez a tendencia a háborús években is kimutatható, csak a forradalmakat követően állt be hosszabb stagnálás. A harmincas évektől kezdődően addig nem ismert mértékben elszaporodtak a különféle időszak kiadványok, egészen 1938-ig. Ebben az esztendőben 81 féle periodika jelent meg, megközelítőleg annyi, mint a múlt században összesen. 1939-től aztán folyamatosan csökkent a számuk a megszigorított sajtórendszabályok és a feszült politikai helyzet hatására. 1939-40-ben 35 periodika szűnt meg, s ezután újak már alig indultak. A felszabadulást közvetlenül megelőző időszakban csak 28 helyi orgánus jelent meg, ezzel a számarány a századforduló előttinek megfelelő szintre csökkent.

A kronológiai táblázat mutatja a századforduló előtti-utáni években lezajló sajtótörténeti korszakváltást is: nagy múltú, hagyományosan szerkesztett hírlapok, vegyestartalmú közlönyök szűntek meg. Az akkoriban induló hírlapok pedig sok tekintetben elütnek a régiektől: másfajta szerkesztés, stílus, tipográfia jellemző rájuk, a részletes tartalmi, formai elemzés és összehasonlító munka fogja feltárni a döntő különbségeket. A múlt században népszerű vegyestartalmú közlönyök helyett határozottabb karakterű lapok indulnak: színházi-, irodalmi-, humorisztikus lapok, sport-újságok, szakközlönyök és tudományos folyóiratok.

Arra a kérdésre, hogy a hatalmas periodika anyagból mennyi található meg ma, nem könnyű választ adni. A megyei sajtóbibliográfia összeállításához három nagy gyűjteményben végeztünk kutatást: az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában, a Tiszántúli Református Kollégium Nagykönyvtárában és a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. Megkíséreltünk pontos kimutatást készíteni a meglévő anyagról. Összesítésünk szerint a 2278 évfolyamra tehető anyag 88 %-a megtalálható. (Debrecenben csak 74 %.) Ennek az adatnak a finomításához hozzátartozik, hogy megemlítsük: sok napilapnak csonka évfolyamai, gyakran csak szórványszámok maradtak fenn, a 88, illetve 74 % tehát azt jelenti, hogy ennyi a hiánytalanul, vagy csonkán meglévő évfolyamok százalékaránya. A hírlapok kategóriájában mutatkozó hiányok a bibliográfiai munkában is komoly nehézséget okoztak, s ezzel számolni kell a történeti kutatásnál is. (Ez is egyik oka, hogy semmiképpen nem elégedhetünk meg a belső források vizsgálatával!)

Az egykorú dokumentumok között első helyen kell szólnunk a sajtóviszonyokat szabályozó törvényekről⁹, amelyeknek ismerete nélkül lehetetlen alapvető kérdések (pl. engedélyezés, lapterjesztés, cenzúra) tanulmányozása és a rájuk vonatkozó levéltári dokumentumok felkutatása. A sajtóból összegyűjthető adatokat részben kiegészítik, részben helyesbítik az egykorú hivatalos iratok, a levéltári és kéziratári dokumentumok. Összegyűjtésük azonban rendkívül nehéz feladat, mert az újság és folyóiratkiadás a kapitalizmus korában magánjellegű vállalkozásnak számított, nem volt tehát egy olyan iratképző szerv, amelynek irattárában együttesen került volna megőrzésre a helyi sajtóra vonatkozó anyag. Igen tanulságos lehetne egy-egy kiadóhivatal, szerkesztőség irattára, de eddigi kutatásaink során mindössze egy folyóirat iratanyagára sikerült rábukkanni.¹⁰

Jóformán arra a néhány dokumentumra kell szorítkoznunk, amelyek a sajtó munkatársainak kéziratossá emlékezéseihez csatoltan kerültek a Debreceni Egyetemi Könyvtár sajtótörténeti archívumába. Az időszaki sajtóval szoros kapcsolatban működő nyomdavállalatok iratai szintén elkallódtak, vagy jobb esetben lappanganak valahol. A fennmaradt – Debreceni Levéltárban őrzött – dokumentumok elsősorban a sajtó hivatalos, külső kapcsolatairól tájékoztatnak: lapengedélyek, nyilvántartások, sajtóperek aktái. Különösen a jogszolgáltatás területén képződött iratok között található fontos adatok a lapok betiltásáról, elkobzásáról, sajtóperekéről.¹¹ „A Mi Utunk” című folyóirat szerkesztője és munkatársai ellen indított eljárás nagy terjedelmű iratanyaga például teljes egészében fennmaradt, ezt használta fel M. Pásztor József a folyóiratról szóló publikációjának megírásához.¹² A Városi Nyomda működésével kapcsolatos levéltári dokumentumok között sok a sajtótörténeti vonatkozású, ezek különösen a múlt századi sajtóviszonyok tisztázásához szolgálnak forrással – ebben az időszakban ugyanis a Városi Nyomdának még nagyobb szerepe volt az időszaki kiadványok előállításában. Ember Ernő, a XIX. századi debreceni sajtó történetének kutatója tanulmányozta és munkájában felhasználta ezeket a dokumentumokat.¹³ A levéltári kutatást ki kell terjeszteni Hajdúvármegye és Debrecen főispánjának és polgármesterének fondjához tartozó iratokra is, hiszen a kormányhatalom helyi képviselőjében és a helyi önkormányzat élén hatalmuk, jogkörük igen kiterjedt volt, többek között a lapengedélyek iránti kérelmeket is ezen a szinten bírálták el. Az Országos Levéltár Sajtólevéltárában őrzött „könymatosok”, (hírszolgálatlalt foglalkozó intézmények hírközlései a szerkesztőségek számára) a sajtóhírek egykori forrása ma a sajtótörténet forrása lett.¹⁴ Tanulmányozásuk fontos felismerésekhez vezethet: egy-egy könymatos hírnek a különböző lapokban való közzétételét, megfogalmazását vizsgálva rejtett összefüggések, különböző politikai vagy üzleti érdekeltségek kerülhetnek felszínre.

Egykorú sajtótörténeti forrás naplófeljegyzésekben, levelezésekben is található.¹⁵ Sajnos az ilyenfajta dokumentumok előkerülése véletlen-szerű, módszeres felkutatásukat, gyűjtésüket személyi tényezők nehezítik.

Más a helyzet a visszaemlékezések gyűjtésével. Ezeknek egy részét – egyéb források híján – forrásértékűnek kell tekintenünk. A Debreceni Egyetemi Könyvtár az 1950-es évek

első felében, a kéziratári különgyűjtemény létrehozásakor megkezdte a sajtótörténeti adalékok gyűjtését. Több, akkor már nyugdíjas szerkesztőt és újságíró felkértek, hogy adatközlés vagy tanulmány formájában írja meg lapjának történetét, személyes emlékeit. A megvásárolt kéziratokból két évtized alatt jelentős gyűjtemény fejlődött, amely tudomásunk szerint az egyetlen sajtótörténeti archívum Debrecenben, s mint ilyen, jelentős adattár századunk első felének helyi sajtótörténetéhez. Balassa Sándor, Kólya Sándor, Nagy Gábor, Ötvös Béla és id. Pálffy József írták le emlékeiket, vagy gyűjtötték össze egy-egy újság történetére vonatkozóan az adatokat. Legjelentősebb a Pálffy József hagyatéka: nem kevesebb, mint öt napilap történetét írta meg, ezen kívül a debreceni élclapirodalom történetét, valamint egy kötegni kisebb feljegyzést készített hírlapokról, sajtóügyekről.¹⁶ Nagy körültekintéssel írta dolgozatait, nem hagyatkozott pusztán emlékezetére, hanem felhasználta a régi újságokat, korábbi feljegyzéseit, a birtokában lévő egykorú dokumentumokat, amelyeket mellékletként csatolt a kéziratához. Felvette a kapcsolatot egykori kollégáival, s a hiányzó adatokat (pl. életrajzok) az ő segítségükkel pótolta. A hírlapok tartalmi ismertetésén kívül részletesen írt azok alapításának körülményeiről, a lap irányításáról, anyagi érdekeltiségeiről, a sajtóellenőrzés, cenzura, sajtótájékoztatás kérdéséről, a szerkesztőség munkájáról, egyes munkatársakról, kiadóhivatali és nyomdai ügyekről. Különösen értékesek azok az információk, amelyek más forrásokban nem találhatók: példányszám, álnevek feloldása, bizalmas, egykor csak szóban elhangzott utasítások leírása. Megbízható, korrekt képet kapunk az általa leírt hírlapokról, személyekről, s egyben a felszabadulást megelőző negyven esztendő sajtóviszonyairól. Balassa Sándor hagyatékában két újság története, tíz neves debreceni újságíró életére és működésére vonatkozó leírás, néhány sajtótörténeti kutatásának ismertetése, s számtalan fontos adalék és sajtótörténeti kuriózum található.¹⁷

Kólya Sándor a Debreceni Újság történetének első szakaszát írta meg,¹⁸ Ötvös Béla a századeleji debreceni hírlapírók életéről és a kor sajtóviszonyairól írt élményszerűen.¹⁹ Nagy Gábor rövid összefoglalást adott a harmincas évek debreceni sajtójáról.²⁰

A Déri Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében lévő kézirat sajtótörténeti munkára Kilián István hívta fel a figyelmemet: a „Tiszántúl” – egy ideig a népi írók napilapja – történetéről szól, szerzője Simándy Pál, a lap egykori szerkesztője.²¹

A „Tiszántúl” történetét Pálffy József is megírta. A két kézirat elemzése, összehasonlítása megerősítette vélekedésünket a visszaemlékezések forrásértékéről. Jóllehet, Pálfynak hivatalos szerkesztői vagy munkatársi kapcsolata nem volt a „Tiszántúl”-lal, feljegyzései mégis megbízhatóak, Simándy visszaemlékezéseiben Pálfynak ellentmondó adatokat nem találunk, bőséges kiegészítést nyújt viszont a lappal kapcsolatos ideológiai, személyi és anyagi kérdésekről.

Az Egyetemi Könyvtár kézirtatárához tartozó szakdolgozat és disszertáció gyűjteményben is van egy-egy sajtótörténeti munka, de ezek már a debreceni sajtótörténet irodalmához tartoznak, (ismertetésükre ott visszatérünk) itt csak kéziratok voltunk miatt tettünk róluk említést.

A debreceni sajtótörténet irodalma

A város időszaki sajtójának múltja iránti érdeklődés először irodalmi, történeti vizsgálódások részkérdéseként jelentkezett. 1861-ben Kulini Nagy Benő irodalomtörténeti áttekintésében mint az irodalom „kiegészítőjét” említi az időszaki kiadványokat.²² Ez az első, igen rövid távra visszatekintő összefoglalás kissé hiányos, az 1848-49-ben itt megjelent orgánumok közül mindössze négyet ismer. Szűcs István várostörténeti monográfiája²³ nagyobb körültekintéssel írta össze a debreceni sajtótermékeket, s rövid ismertetést és értékelést is adott róluk. Újabb tíz év után Géresi Kálmán foglalkozott a témával.²⁴ Később, a millenium évében megjelent hírlap-monográfia ismertetett néhány debreceni lapot²⁵. Ezek a feldolgozások még távol állnak attól, amit ma sajtótörténeti munkának ismerünk, többnyire egyszerű, regisztratív jellegű leírások. Századunk első évtizedében már készült olyan cikk, amelynek szerzője a helyi sajtó történetére összpontosította a figyelmét.²⁶

A korai sajtótörténeti érdeklődés középpontjában – érthető okokból – a szabadságharc debreceni sajtója és a Csokonai Lapok (1850) története állt. A húszas években sajtótörténeti munkákkal jelentkező Szabó István is a szabadságharc debreceni hírlapjairól írt először, majd a Csokonai Lapokról.²⁷ Tulajdonképpen az ő írásai az első tudományos sajtótörténeti feldolgozások debreceni lapokról.

Mindössze ennyi előzménye volt annak a komoly munkának, amely a XIX. századi debreceni hírlapirodalom összefoglalására vállalkozott, Bácsy Ernő készítette, 1933-ban tanári szakdolgozatnak.²⁸ Részletesebben foglalkozunk vele úttörő jellege és kézíratos volta miatt. Mint láttuk, nem sok irodalmi adalékra támaszkodhatott; a helyi hírlapok összegyűjtésétől kezdve a feldolgozás módszereinek kimunkálásáig mindenben saját belátása szerint kellett eljárnia. Bibliográfiai felsorolásából kiderül, hogy az országos sajtóbibliográfiai összeállításokat ismerte, ezekből és néhány nagy gyűjtemény hírlappállományából gyűjtötte össze azt a 29 hírlapot, amelynek történetével foglalkozott. Tájékozódott a magyar sajtótörténet irodalmában, különösen érezhető dolgozatán Ferenczy József hatása. Jó érzékkel használta fel történeti munkák és néhány emlékirat adatait, levéltári iratokat, valamint a régi újságíró nemzedék tagjaitól kapott személyes információkat. Pontos hivatkozásai nincsenek, de adatai többnyire megbízhatóak. Összefüggések felismerésében, döntő események, fordulatok megítélésében, szerkesztők, újságírók működésének értékelésében szakszerű és megalapozott a véleménye. Dolgozatában csirájában megvan a komplex sajtótörténeti kutatás minden eleme. Külön kell szólnunk két figyelemre méltó eredményéről, egyrészt a helyi sajtó korszakolásáról, amely időtállóan bizonyult, másrészt a helyi vonatkozások következetes kiemeléséről.

Bácsy dolgozata kéziratban maradt, emiatt eredményeit, módszereit nem használhatták fel a téma iránt érdeklődők. Így történhetett meg, hogy a Vármegyei Monográfiák sorozat „Debrecen sz. kir. város és Hajdú Vármegye” kötete számára sajtótörténeti összefoglalást író Benyovszky Pálnak újra kellett kezdeni a kutatómunkát, ahelyett, hogy a már ismert adatokra, feldolgozásra építhetett volna.²⁹ Benyovszky, aki maga is újságíró volt, nagyvonalúan fogta fel feladatát. „...ebben a dolgozatban sok adatot halmoztam fel ... kissé akkori

vonuláson. Ez hiba volt.” – írta később.³⁰ Benyovszky írása a debreceni sajtó első évszázadának csaknem teljes időszakát felöleli és nem csak a hírlapirodalommal, hanem egyéb periodikákkal is foglalkozik. Századunk első felének debreceni sajtójáról mind ez ideig ez az egyetlen összefoglalás.

Részkérdésekről találunk elvétve egy-egy cikket, tanulmányt, ilyen például Kardos Albert Szabolcska Mihályról,³¹ és Zsigmond Ferenc könyvében az ifjúsági folyóiratokról szóló leírás.³² Molnár Pál Debrecen irodalmi életét ismertető könyvében³³ sok sajtótörténeti adalék van. Különösen figyelemre méltó sajtóbibliográfiai összeállítás. „E jegyzék Debrecen politikai és társadalmi, napi és hetilapjainak, továbbá irodalmi, kritikai, közművelődési, egyháztársadalmi és tudományos folyóiratainak kimutatása. ... Az itt [Debrecenben] kiadott testületi folyóiratok (ipari, kereskedelmi, iskolai, egyházi szaklapok) valamint az országos jellegű testületi folyóiratok (pl. Protestáns Tanügyi Szemle, Theológiai Szemle, Lelkészegyesület) e kimutatásban nem fordulnak elő” – írta tájékoztatásul. Ehhez annyit kell hozzátennünk, hogy a betűrendben közölt hatvan periodika kiválasztása körültekintő alapossgal történt – bár a haladó mozgalmak Debrecenben megjelent, rövid életű lapjait (A Mi Utunk, Tovább) nem említi.

A debreceni sajtó történetére vonatkozó irodalom jelentősebb része a felszabadulás után keletkezett. Ha számbavételénél a sajtótörténet kronológiája szerint haladunk, akkor az eredmények mellett előtűnnek a „fehér foltok”, az előttünk álló feladatok is.

Az első negyedszázad (1843-1867) sajtótörténete ismert, ez elsősorban Ember Ernő munkásságának köszönhető, aki részletesen feldolgozta a Debreczen-Nagyváradai Értesítőt és a szabadságharc bukása utáni időszakban megjelent periodikákat.³⁴ A szabadságharc debreceni sajtójáról bőségesen találunk adatokat „A szabadságharc fővárosa Debrecen” c. kötetben.³⁵ Több-kevesebb adatot tartalmaz minden olyan tanulmány, amely a szabadságharc sajtójával foglalkozik,³⁶ ezekben azonban előfordul helyesbítésre szoruló adalék; Kemény G. Gábor például azt írta, hogy „A kormány említésre méltó helyi lapot nem talált Debrecenben. Az 1848. máj. 1-én indult Alföldi Hírlap vagy Debreczen-Nagyváradai Értesítő hirdetési lap nem voltak számbavehető orgánumok”³⁷ Az Alföldi Hírlap jelentőségét, társadalmi szerepét később Lengyel Imre tisztázta.³⁸ Az ő véleményét igazolja a „Debrecen, 1848-1849” című kiadvány szemelvénygyűjteménye is.

A dualizmus korabeli debreceni sajtó története csak részben ismert. Ember Ernő megírta az Alföldi Hírlap (1867-76), az Alföldi Lapok (1876-77), a Debreczeni Lapok (1867-69)³⁹ és az 1869-ben induló „Debreczen” című napilap történetét.⁴⁰ Ez utóbbiról így ír összefoglalásként: „... annak következtében, hogy fél évszázadot ölel fel pályája – értékes adatokat szolgáltat a magyar időszi sajtó általános történetéhez is, mert egy lap történetében mutatja be a magyar időszi sajtó fejlődését a 19. század derekától a 20. század második évtizedének végéig.”⁴¹ A „Debreczen” pályája valóban tanulságos az általános magyar sajtótörténet szempontjából, de korántsem elégedhetünk meg azzal, hogy egyetlen lapnak a pályafutása alapján rajzoljuk meg Debreczen sajtótörténetének ezt a korszakát, amelyre éppen a különféle lapok sokszínűsége jellemző. Elsősorban a „Debreczen” nagy riválisa, a kormánypárti Debreczeni Ellenőr (1874-1900) feldolgozása sürgető feladat, de igen fontos

lenne a kiegészítés után megjelent többi hírlap, a különféle szaklapok,⁴² tanügyi közlönyök,⁴³ hitbuzgalmi lapok,⁴⁴ és a fontosabb eseményekhez kapcsolódó alkalmi lapok⁴⁵ ismertetése is. A múlt századi élclapokra vonatkozóan Pálffy József – korábban említett – kézíratos munkája nyújt tájékoztatást, az irodalmi folyóiratokról egy cikksorozat keretében jelent meg rövid összefoglalás⁴⁶. Különböző részlettanulmányok, kisebb cikkek jelentek meg egy-egy szerkesztőről, írók hírlapírói működéséről, illetve egykorú események sajtóvisszhangjáról⁴⁷ – ezek értékes adalékok a sajtótörténet számára, de nem pótolják a szakszerű alapkutatásokat, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a sajtótörténeti kézikönyvek összehasonlító adatainak és utalásainak,⁴⁸ valamint az újabb kutatások eredményeinek⁴⁹ felhasználásával képet alkothassunk a korszak debreceni sajtóviszonyairól.

Lényegében ugyanez a helyzet a századfordulót követő idésszakkal kapcsolatban is.⁵⁰

A Tanácsköztársaság debreceni sajtójáról viszonylag gazdag irodalom áll rendelkezésünkre. Az évfordulók alkalmából nemcsak népszerű megemlékezések, hanem újabb adalékokat, összefoglaló értékeléseket és dokumentumgyűjteményt is közreadtak.⁵¹

A két világháború közti időszak helyi sajtójával foglalkozó irodalom élénken tükrözi a korszerű sajtótörténeti kutatásnak azt a törekvését, amely a haladó hagyományok feldolgozására helyezi a hangsúlyt. Elsősorban a baloldali mozgalmakhoz kapcsolódó irodalmi lapok és folyóiratok kutatására terelődött a figyelem. Egyes orgánumokról tanulmányok, másokról monográfiák készültek⁵². Hasonló szándék vezette a Debrecenben szerkesztett „Helikon” című nemzetközi irodalomtörténeti folyóirat ismertetőjét, aki egy olyan folyóiratra hívta fel a figyelmet, amely a második világháború idején, az általános háborus uszítással szemben a békés tudományos együttműködésért munkálkodott.⁵³ Tudományos folyóiratok közül ezen kívül csak a Debreceni Szemlé-ről (1927-1944) készült ismertetés.⁵⁴ A művészeti és színházi lapokról cikksorozat jelent meg.⁵⁵ Politikai lapokról szóló publikáció alig született.⁵⁶ „...sajtótörténészeink ... bátortalanul nyúlnak a kor lapjaihoz, nyilvánvalóan a kor bonyolult politikai és ideológiai viszonyai miatt, mely bonyolultság a periodikákban – azok jellegének megfelelően – szembetűnőbben tükröződnek” – fogalmazta meg Bényei József a kutatás egyik legnagyobb problémáját⁵⁷. A hírlapok történetére vonatkozóan a kézíratos visszaemlékezések és feldolgozások alkotják az irodalmi bázist, csakhogy az ilyen jellegű periodikák feldolgozása korántsem tekinthető még így sem teljesnek. Nem foglalkozott senki a kormánypárti, majd egyre inkább jobbratoló Debreceni Újság – Hajdúföld történetével, társadalmi, politikai szerepével, holott ennek ismerete nélkül nem lehet reális képet adni a Horthy-korszak debreceni politikai sajtójáról.

Igen nagy a száma azoknak – a bizonyára nem érdektelen – orgánumoknak, amelyeknek csak bibliográfiai adatait ismerjük. Az értékek kiválogatása, feldolgozása további feladat. A hatalmas-mértékben elszaporodó időszaki sajtótermékek egy részéről nem véletlenül feledkezett meg a sajtótörténeti kutatás: a szűkebb kör érdeklődésére számot tartó egyesületi periodikák vagy dilettáns lapalapítási kísérletek csak kísérő jelenségei a sajtó fejlődésének – feldolgozásuk nem célja a sajtótörténeti munkának.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a debreceni sajtó történetéről vannak ismereteink, de nem állíthatjuk, hogy ismerjük, mert az eddigi kutatás nem vállalkozott arra, hogy

az összefüggéseket feltárva, globálisan értékelje a helyi sajtó kapitalizmuskori társadalmi szerepét, történelmi jelentőségét – mindez az előttünk álló kutatómunka feladata. A sajtó történelmi szerepének megítélésében máig kísért az a polgári szemlélet, amelynek képviselői a politikai sajtót gyakran „nagy hatalom”-ként emlegették, s bizonyos – közismert – jelenségek alapján (a sajtó számtalan legális szálon és titkos kapcsolat révén kötődik a kor politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életéhez, e területek vezető rétegéhez, s időnként olyan látszatot kelt, mintha nem eszköze, hanem részese lenne a hatalomnak) ezt a fikciót bevitték a köztudatba. E kérdésben elég utalni a kapitalizmuskori szubvencionált sajtóra, amely mint a hatalom kiszolgálója eleve nem lehet hatalmi tényező, de ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy komoly politikai erőként, a közgondolkodás befolyásolójaként, irányítójaként jelenjen meg. Jelentőségét tehát elsősorban ott keressük, hogy a mindennapok valóságában milyen szerepet töltött be, mennyire volt tájékozott és hogyan tudott tájékoztatni, hatósugara meddig terjedt, részese, vagy krónikása volt-e az eseményeknek. Hatóerő vagy csak jelenség a kor történetében?

A korszerű, marxista sajtótörténet ezekre a kérdésekre keres választ, s e munka során felszínre hozza mindazt, amit a sajtó nyújthat a történettudománynak; a történelmi ismeretek és a sajtóforrások összevetése közben forráskritikai tevékenységet is végez.⁵⁸

J E G Y Z E T E K

- 1 Debreczen-Nagyváradí Értesítő, adatait ld. Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája. – Debrecen, 1973. 42-43. l.
- 2 –x–: Magyar sajtótörténet ... = Politika (Bp.), 1947. nov. 8. 10. l.
- 3 DEZSÉNYI Béla - NEMES György: A magyar sajtó 250 éve. I. köt. – Bp. 1954. 288 l.
- 4 SÁRKÁNY László: A magyarországi sajtó történeti kidolgozásának jelenlegi állása. = Magyar Sajtó, 1955. 489-491. l.
- KEMÉNY G. Gábor: Bevezető a magyar sajtótörténet irodalmába. = Magyar Sajtó, 1955. 492-494. l.
- SÁRKÁNY László: Még egyszer a sajtótörténeti kutatások néhány kérdéséről. = Magyar Sajtó, 1956. 85-86. l.
- NEMES György: Néhány megjegyzés (Válasz Sárkány Lászlónak). = Magyar Sajtó, 1956. 133-134. l.
- DERSI Tamás: Néhány szó a sajtótudomány érdekében. = Magyar Sajtó, 1963. 114-117. l.
- A sajtótörténeti munkaközösség terveiből. = Magyar Sajtó, 1963. 48. l.
- Sajtótörténeti kutatómunka a megyei könyvtárakban. = Magyar Sajtó, 1964. 239. l.
- GOMBÓ Pál: A sajtótudomány fellendítéséért. = Magyar Sajtó, 1965. 100-103. l.
- DERSI Tamás: A magyar sajtó történetének korszakai. = Magyar Sajtó, 1968. 429-332. l.
- DERSI Tamás: Az élő sajtó igényei szerint. (A készülő magyar sajtótörténet gondjairól.) = Magyar Sajtó, 1968. 97-100. l.
- PIKAY István: A sajtótörténet hiteléről. = Magyar Sajtó, 1968. 215-217. l.
- DEZSÉNYI Béla: Tények és adatok a magyar tudományos sajtókutatásban. = Magyar Tudomány, 1968. 544-553. l.
- DEZSÉNYI Béla: A tudományos sajtókutatás helyzete Magyarországon a két világháború között. = Magyar Könyvszemle, 1969. 159-162. l.
- MÁRKUS László: A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról. = Magyar Sajtó, 1970. 229-231. l.
- K.I.: Sajtótudományi konferencia Prágában (1971. nov. 15-19.) = Magyar Sajtó, 1972. 20-21. l.
- DERSI Tamás: Sajtótörténeti kutatás a Szovjetunióban. = Magyar Sajtó, 1972. 116-118. l.
- KÓKAY György: Histoire générale de la presse française. – Paris, 1969. (Ism.) = Magyar Sajtó, 1972. 158-159. l.
- KÓKAY György: Hutt, Allen: The changing newspaper. Typographic trends in Britain and America, 1622-1972. – London, 1973. (Ism.) = Magyar Könyvszemle, 1977. 96-98. l.
- KÓKAY György: Encyklopedia wiedzy o prasie (Red. Juliana Maslanki) – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1976. (Ism.) = Magyar Könyvszemle, 1977. 199-201. l.
- 5 SZOMORU István: A ceglédi hírlapírás története, I. 1878-1919. – Cegléd, 1957. 48. l. (Ceglédi Füzetek, 3.)
- SZOMORU István: A ceglédi hírlapírás története, II. 1919-1958. – Bp. 1958. 56 l.
- JAKAB István: A sajtóélet első száz éve Zalában. (1861-1961) = Életünk, 1963. 3. köt. 183-192. l.
- KUNTÁR Lajos: Száz éves a vasi sajtó. = Életünk, 1968. 1. köt. 109-121. l.
- HELTAI Nándor: Százéves a kecskeméti hírlapírás, I. (1868-1944) – Kecskemét, 1968. 35. l.
- SZAKÁTS István: Battonya hírlapírodalma (1890-1925) – Battonya, 1970. 36 l. (Battonyai Füzetek, 15.)
- ARATÓ Antal: A jászági sajtó története (1868-1948) – Jászberény, 1964. Kézirat, 264 l.
- KOLOZSI Tibor: A szabadkai sajtó (1848-1919) – Szabadka, 1973. 575 l.
- VELIKY János: A vidéki politikai sajtó a kiegyezést követő években. – Debrecen, 1977. Kézirat, 31 l.
- 6 Vö. Ujságok[...ról szóló szemelvények az egykorú sajtóban] = Debrecen 1848-49-ben. Események, dokumentumok, bibliográfia. Szerk. Bényei Miklós. – Debrecen, 1974. 80-84. l.
- 7 A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705-1945) Szerk. József Farkas. – Bp. 1972. 428 l.
- 8 Korábbi kiadványunk: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája, 1843-1970. (Szerk. Korompainé Szalasi Rácz Mária) – Debrecen, 1973. 317-332. lapjain található kimutatások alapján.

- 9 DÉR Ferenc: Sajtójogi ismeretek. – Bp. 1967. Tankönyvk. 99 l.
- 10 Helikon, 1938-1944. Szerk. Hankiss János. DEK kézfrattár: Hankiss-hagyaték.
- 11 NÁGY Sándor: Az állami igazságügyi hatóságok iratai. = A helytörténetírás levéltári forrásai, II. – Debrecen, 1972. 377-418. l.
- 12 M. PÁSZTOR József: Elkobzott könyvek és folyóiratok Debrecenben 1934-ben. Adatok az ellenforradalmi rendszer cenzúra-történetéhez. = Magyar Könyvszemle, 1965. 39-43. l.
M. PÁSZTOR József: Szocialista debreceni folyóirat 1933-34-ben. = Alföld, 1968. 1.sz. 47-57. l.
M. PÁSZTOR József: A Mi Utunk. – Debrecen, 1972. Városi Tanács. 243 l.
- 13 EMBER Ernő: A debreceni időszaki sajtó, 1849-1967. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1954. 301-382. l.
EMBER Ernő: A debreceni időszaki sajtó, 1867-1900. I-II. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955. 261-370 l. és 1956. 77-141. l.
- 14 Magyar Országos Levéltár. Sajtólevéltár, (1897) 1920-1944 (1950) Repertórium. Összeáll. Bekény István. – Bp. 1964. 220. [4] l. (Levéltári Leltárak, 23.)
- 15 SZALACSI RÁCZ Imre naplója, 1937-1942. (14 db. kéziratos füzet, magántulajdon)
- 16 BALASSA Sándor hagyatékában hivatalos levelek, sajtó ügyekben. Jelzete: DEK Ms. 25/12:58-6 l.
PÁLFY József hagyatékában lévő sajtótörténeti kéziratok: „Debrecen – Keletmagyarországi Napló” története, 1924. márc. 15 – 1951. márc. 11. Különös tekintettel a korabeli helyi, országos és világeseményekre. – Debrecen, 1956. 260 l. Jelzete: DEK.Ms. 11/1
A „Tiszántúli Hírlap” története. – Debrecen, 1957. 98 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/2
A „Debreczeni Független Újság” (és a „Tiszántúli Független Újság”) története, I-III. rész. – Debrecen, 1959. 3. köteg. Jelzete: DEK. Ms. 11/3-5
A „Tiszántúli” politikai napilap története, 1941. febr. 4 – 1942. júl. 31. – Debrecen, 1962. 59,4 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/6
A „Szabadság” debreceni politikai napilap története, 1902. márc. 23 – 1906. dec. 1. – Debrecen, 1962. 222 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/7
A debreceni élcapirodalom története. – Debrecen, 1963. 244 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/8
Szathmáry Zoltán debreceni író, Újságíró küzdelmes élete, munkássága és tragikus halála. – Debrecen, 1968. 12 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/25
Feljegyzések debreceni politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági eseményekről, közállapotokról, nevezetesebb személyekről, főleg századunk első felében. – Debrecen, 1971. 368 l. Jelzete: DEK. Ms. 11/26
- 17 BALASSA Sándor hagyatékában lévő sajtótörténeti kéziratok: A Debreceni Hírlap története, 1912-1938. – Debrecen, 1957. 45 l. Jelzete: DEK. Ms. 25/6
Az „Új Debreceni Hírlap” rövid élettörténete. – Debrecen, 1957. 4 l. Jelzete: DEK. Ms. 25/7:9
A „Vegyes feljegyzések c. köteggben: Rudnyánszky Gyula – Márk Endre – Szathmáry Zoltán – Lóránt József – Than Gyula – Rostkowitz Arthur – Székely Imre – Thury Levente – Benedek János – Zilahy Gyula (Zsül) – Debrecen, 1957. Jelzete: DEK. Ms. 25/2:4,6,7,8,9,10,11,13,15,28
Kisebbsajtótörténeti cikkek találhatóak az alább felsorolt kötegekben: Debrecen XX. századi társadalmi eseményeiről. – Debrecen, 1956. Jelzete: DEK.Ms. 25/4, Ms. 25/5
Debrecen múltjából ... – Debrecen, 1957. Jelzete: DEK. Ms. 25/7, Ms. 25/8
Vegyes tárgyú kéziratos cikkek. – Debrecen, 1959. Jelzete: DEK. Ms. 25/9, Ms. 25/10
- 18 KÓLYA Sándor: A „Debreczeni Újság” története, I. rész: Alapításától a rotációs gépen való előállításig, 1897. XII. 28-1903. XIII. 31. – Budapest, 1961. 86 l. Jelzete: DEK. Ms. 50
- 19 ÖTVÖS Béla: Kődön át... (A századeleji debreceni újságírók életéről, sajtóviszonyokról.) – Nagyvárad, 1962. 126 l. Jelzete: DEK. Ms. 55
- 20 NÁGY Gábor: A debreceni sajtóról. (1935-1938) – Miskolc, 1959. 9 l. Jelzete: DEK. Ms. 27
- 21 SIMÁNDY Pál: Egy szerkesztő emlékei, 1941-42. A népi Magyarország napilapja, a Tiszántúl – Kodolányi János, Némethi László, Veress Péter nevével. – Budapest, é.n. 140 l. Megtalálható: Déri Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteménye, Jelzete: X. 77. 47. 2.
- 22 KULINI NAGY Benő: Debrecen irodalomtörténetének rövid áttekintése. =Csokonai Album. – Debrecen, 1861. 248-249. l.

- 23 SZÜCS István: Szabad kir. Debrecen város története, I-II. – Debrecen, 1872. Hírlapirodalomról: III. köt. 1068-1069. l.
- 24 GÉRESI Kálmán: Debrecen irodalomtörténetének rövid átnézete. = Debrecen szabad kir. város egyetemes leírása. Szerk. Zelizy Dániel. – Debrecen, 1882. 492-523. l.
- 25 Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monográfiája, I-VI. köt. – Bp. 1896. (I. köt. 8. l., IV. köt. 6. l.)
- 26 SZATAI Ferenc: A debreceni hírlapirodalom történetéből. = Ország-Világ, 1909. nov. 21. 1020-1021. l.
- 27 SZABÓ István: A szabadságharc debreceni hírlapjai. = Debreczeni Képes Kalendárium, 1924. 55-58. l.
SZABÓ István: Egy irodalmi vállalkozás Debrecenben a szabadságharc bukása után. = Debreceni Képes Kalendárium, 1927. 89-93. l.
- 28 BÁCSY Ernő: Debrecen hírlapirodalma a XIX. században – Debrecen, 1933. 251 l. (Tanári szakdolgozat, Pap Károly bírálataval) Jelzete: DEK Kézírtattár, A. 182
- 29 BENYOVSZKY Pál: A debreceni sajtó. = Debrecen szabad kir. város és Hajdú Vármegye. Szerk. Csobán Endre. – Bp. 1940. 320-329. l.
- 30 BENYOVSZKY Pál levele Pálffy Józsefhez, Bp. 1957. nov. 9. Jelzete: DEK.Ms. 11/2-melléklet
- 31 KARDOS Albert: Szabolcska Mihály, mint debreceni hírlapíró. = Debreceni Független Ujság, 1934. dec. 25. 14. l.
KARDOS Albert: Szabolcska Mihály Debrecenben (A „Debreczen” munkatársa) = Debreceni Képes Kalendárium, 1935. 61-70. l.
- 32 ZSIGMOND Ferenc: A debreceni Kollégium és a magyar irodalom. – Debrecen, 1940. Ifjúsági lapokról: 123-128. l.
- 33 MOLNÁR Pál: Debrecen a magyar irodalom történetében. – Debrecen, 1941. 159 l. (Sajtóról: 144-148. l.)
- 34 EMBER Ernő indézett munkái: 1954, 1955. (Debreczen-Nagyvárad Értesítő, 1843-1902 – Csokonai Lapok, 1850 – Debreczeni Közlöny, 1860-62 – Nélapok és röpívek 1861-ben – Hortobágy, 1861-67.)
- 35 A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerk. SZABÓ István. – Debrecen, 1948. 593 l.
- 36 ÉBER Ernő: Hírlapirodalmunk a szabadságharc előtt és alatt. = Huszadik Század, 1949. 274-281. l.
DEZSÉNYI Béla: A magyar hírlapirodalom 1848-49-ben. = Irodalomtörténet, 1949. 1. sz. 105-116. l.
D.SZEMZŐ Piroska: Tánácsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újságja. = Irodalomtörténet, 1952. 2-3. sz. 481-509. l.
KEMÉNY G.Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. – Bp. 1957. 171. l.
V.WINDISCH Éva: Közlöny (1848-49) A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története. – Bp. 1958. 92 l.
- 37 KEMÉNY G.Gábor, i.m. 10. l.
- 38 LENGYEL Imre: Az Alföldi Hírlap 1848-ban. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. = Könyv és Könyvtár, V. 1966. 135-180. l.
LENGYEL Imre: Az Alföldi Hírlap 1849-ben. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. = Déri Múzeum Évkönyve, 1966/67. 319-342. l.
- 39 EMBER Ernő, i.m. 1955. 327-362. l.
- 40 EMBER Ernő, i.m. 1956. 77-142. l.
- 41 EMBER Ernő, i.m. 1956. 136. l.
- 42 Közlemények a Debreczeni Gazdasági Egylet Köréből, – Közérdek, 1879 – Kereskedelmi Lapok, – Kereskedelem és Ipar, – Magyar Pincérek Lapja, – Közérdek, 1889-1903 – Magyar Iparosok Lapja, – Debreceni Gazdasági Lapok.
- 43 Alapnevelők és Szülők Lapja, – Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, – Protestáns Népiskolai Lap, – Tanítók Lapja.
- 44 Evangélimi Protestáns Lap, – Protestáns Hetilap, – Debreceni Protestáns Lap, – Vasárnapi Tanító.

- 45 Emléklapok a Debreceni Országos Dalárünnepély alkalmából, – Zsinati Tudósító, – Napi Közölny a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók debreceni üléséről.
- 46 KÓROMPAI Gáborné: Kis debreceni sajtótörténet. Irodalmi lapok és folyóiratok a XIX. században. = Hajdú-Bihari Napló, 1974. júl. 21. 12. l.
- 47 (k.i.) [KISS István]: Ady Endre a régi „Debreczen” szerkesztőségében. = Debreczen, 1949. 1. sz. PEREPATITS Antal: Krúdy Gyula és Debrecen. = Építünk, 1953. 3. sz. 76-81. l.
B[alassa]S[ándor] Ady Endre a debreceni újságíró. = Néplap, 1954. 273. sz.
SZIKLAY László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből [Gáspár Imre munkássága] – Bp. 1955. 198 l.
VÉRTESSY Miklós: A lapszerkesztő Vértesi Arnold. = Egyetemi Könyvtár Évkönyve, (Bp.) 1966. 159-163. l.
- 48 BÉNYEI Miklós: Egykorú debreceni lapok a párisi kommünről. = Alföld, 1971. 5.sz. 55-61. l.
A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, 1849-1945. Összeáll. Kovács Máté. – Bp. 1970. 722 l.
DERSI Tamás – SZÁNTÓ Tibor: A magyar sajtó képeskönyve. – Bp. 1973. 301 l.
DEZSÉNYI Béla – NEMES György, i.m.
- 49 GERGELY András – VELIKY János: A sajtó útja a politikában 1867 után, I-II. = Rádió és Televízió Szemle, 1977. 80-89, 117-125. l.
VELIKY János, i.m. 1977.
- 50 KARDOS Pál: Tóth Árpád, a debreceni hírlapíró. = Építünk, 1953. 3.sz. 62-75. l.
HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló (A második reformnemzedék története, 1896-1914) – Bp. 1974. 654 l.
KOROMPAL Gáborné: Kis debreceni sajtótörténet. Irodalmi lapok a századfordulótól az I. Világháborúig, I-II. = Hajdú-Bihari Napló, 1974. júl. 26. és aug. 4.
- 51 [PEREPATITS Antal]: A Vörös Ujság szerkesztői. = Hajdú-Bihari Napló, 1969. márc. 16. 10. l.
BÉNYEI Miklós: Ötvenéves újságlapok [Cikksorozat és lapszemle a Tanácsköztársaság debreceni újságjairól] = Hajdú-Bihari Napló, 1969. márc. 21.–ápr. 24.
BÉNYEI Miklós: „Mi proletároknak írunk...” Sajtó és könyvkiadás Debrecenben a Tanácsköztársaság idején. = Hajdú-Bihari Napló, 1971. márc. 21. 10-11. l.
A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban, 1919. Dokumentumgyűjtemény. – Debrecen, 1959. 600 l.
- 52 NAGY Sándor: Debreceni irodalmi lapok a két világháború között. [Alkotás, – A Mi Utunk, – Rosta, – Tiszántúli Figyelő, –Válasz, – Számadás, – Tovább] = Alföld, 1961. 3.sz. 145-153. l.
BATA Imre: A Válasz indulása. = Alföld, 1963. 11. sz. 59-67. l. és 12. sz. 58-65. l.
K.NAGY Magda: A Válasz. – Bp. 1963. 380 l.
KARDOS Pál: A Válasz és az Ady Társaság. = Alföld, 1964. 2. sz. 151-152. l.
JUHÁSZ Izabella: Gulyás Pál és Sárközi György levelezése (A Válasz történetéhez) = Könyv és Könyvtár, V. 1966. 77-133. l.
MÓD Aladár: A „Válasz” útja a harmadik úttól a Márciusi Frontig.
MÓD Aladár: Sors és felelősség. – Bp. 1967. 102-128. l.
M. PÁSZTOR József, i.m. 1972.
BÉNYEI József: A Válasz repertórium (1934-38; 1946-49). –Debrecen, 1973. XI. 174 l.
BÉNYEI József: Tovább (Egy forradalmi folyóirat története) – Debrecen, 1972. 210. (Doktori disszertáció) Jelzete: DEK. Kézirattár, A.6072
Nyomtatásban megjelent: Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez, 1973, 1974, 1975. évi kötetekben.
- 53 LUDÁNYI Valéria: A Helikon című irodalomelméleti folyóirat története (Debrecen, 1938-1943) = KLTE Könyvtárának Évkönyve, 1955. 371-400. l.
- 54 KOROMPAL Gáborné: Bevezető a Debreceni Szemle Repertoriumához. = Debreceni Szemle Repertoriuma. I-XI. l. (Sajtó alatt)
- 55 ABLONCZY László: Egy rövid életű színházi lap története: Debreceni Szinpad, 1936-39. = Színház, 1970. 2. sz. 41-42. l.
KOROMPAL Gáborné: Kis debreceni sajtótörténet. Művészeti lapok, I-X. rész. = Hajdú-Bihari Napló, 1975. márc. 9. –máj. 25.

- 56 JUHÁSZ Izabella: A „Tiszántúl” című politikai napilap történetéhez. = Alföld, 1968. 5.sz. 62-63. l.
- 57 BÉNYEI József i.m. 1972. 2. l.
- 58 A sajtóról, mint történeti forrásról más alkalommal részletesen kívánunk szólni.

MÁRIA KOROMPAI

FORSCHUNG UND LITERATUR DEBRECENER PRESSEGESCHICHTE

(Auszug)

Der Beginn einer regelmässigen Pressetätigkeit in Debrecen liegt mit der Herausgabe „Debreczen-Nagyváradí Értesítő“ (Debrecen-Nagyvárad-er Nachrichten), eines wöchentlich erscheinenden Annoncenblattes, auf das Jahr 1843 zurück. In den hundert Jahren bis zur Befreiung erschienen insgesamt 418 Presseprodukte in Form verschiedener Tages- und Wochenblätter, monatlich oder vierteljährlich verlegter Zeitschriften und auf einen einmaligen Anlass bezogene Veröffentlichungen. Unter diesen sind politische Zeitungen, Wochenblätter gesellschaftlichen und kulturellen Charakters, Zeitschriften über Wissenschaft, Literatur und Kunst religiöse Zeitungen sowie Jugend- und Unterhaltungsblätter zu finden, deren bibliografische Erfassung eine unserer früheren Veröffentlichungen zum Inhalt hatte.

In unserer Arbeit wird die Aufmerksamkeit auf die Quellen gerichtet, die bei der historischen Bearbeitung der Entwicklungsgeschichte der Presse in Debrecen am meisten behilflich sind. Es wurde danach gefragt, welchen Wert diese Presseprodukte als Quelle zur Fortsetzung ihrer eigenen Geschichte haben bzw. welche Details es sind zu deren Bearbeitung die Kenntnis aus Zeitungs- bzw. Zeitschriftenangaben unersetzlich ist. Bei einigen Quellen befassen wir uns nur mit den Pressegesetzen und der Bedeutung von Archivadokumenten und zeitgenössischen Aufzeichnungen.

Im weiteren werden handschriftliche Reminiszenzen und Studien, die im Archiv der Lajos Kossuth Universität zu finden sind, dargelegt. Die entwicklungshistorische Pressetätigkeit in Debrecen wird nach Erscheinungstermin der bezüglichen Literaturquellen erfasst. Unsere Auseinandersetzung mit dem Pressegeschehen nach der Befreiung erfolgte jedoch in chronologischer Reihenfolge. Auf diese Weise kommen Gebiete und Probleme zum Vorschein, die durch bisherige Forschungen nicht behandelt worden sind. Zum Schluss werden die Angaben und die Grundgesichtspunkte unserer Forschung umschrieben.

RAMUS HATÁSA DEBRECENBEN

Petrus Ramusnak (Pierre de la Ramée, 1515-1572) magyarországi hatását már Apáczai munkásságában, gondolkodásában játszott szerepe is jelentőssé teszi.¹ E hatás határai azonban nem korlátozódnak Apáczaira, s nem érnek véget a 17. sz.-dal. Czegle Imre egy szép tanulmányban ugyan már 1972-ben rámutatott e hatás szétágazó voltára,² a kutatást azonban az ő munkájával sem tekinthetjük befejezettnek. Vizsgálatait ugyanis nem terjesztette ki a 17. sz. második felére s olyan nagy ramista tevékenységére, mint Martonfalvi Tóth György, a nevezetes debreceni professzor, akinek a tanítása révén a ramusi gondokodás a nagy alföldi városban egészen a 17. sz. végéig élő erő volt, a debreceni Kollégium kisu-gárgása folytán pedig szinte az egész országra kiterjedt. Nem vette figyelembe továbbá Ramusnak a 17. sz. magyar irodalomelméleti tankönyveire, azokon keresztül pedig az irodalmi gyakorlatra tett befolyását. Könyvészeti adatok szerint ezek a tankönyvek szintén Debrecenben éltek legtovább, ott jelentek meg még a 18. sz. elején is.

*

Apáczai Csere János, aki *Magyar Logikácska*, (Gyulafehérvár, 1654) c. munkáját teljesen Ramus *Dialecticae libri duo* c. művére építette, s *Encyclopaedia*jában is jelentős mértékben támaszkodott reá³, a gyulafehérvári Kollégiumban tartott beköszöntő beszédében (De Studio Sapientiae) mintegy a reformáció betetőzőjének teszi meg nevezetes francia bölcse-lőt, elsősorban tudományos vonatkozásban, mert mint írja: —,„az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Ocolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Ur a mult században Petrus Ramust, aki segítséget hozott az akkoriban már hal-dokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, meg-cáfolta a hamis és a keresztény igazsággal ellenkező tanokat, az igazság ragyogásával elűzte a kimmeriosz homályt, és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában. Hites tanú erre a grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geomet-ria. És bizonyítékai ennek az ő grammatikai, retorikai, dialektikai, matematikai, fizikai, me-tafizikai magyarázatai és a vallásról szóló magyarázó jegyzetei.”⁴

Igen, valóban ez volt Ramus, a filozófia megújítója, ami a kor viszonyai között szinte valamennyi tudomány megújítását jelentette,⁵ a vallás terén pedig, azt, hogy a filozófiában kialakított meggyőződéseit kiterjesztette vallási felfogására is.

Ramus egész életében megnyilvánuló személyes bátorságára jellemzően már legelső munkájában, magisteri értekezésében (*Animadversiones in dialecticam Aristotelis*, 1543) szembefordult a kor egyedül uralkodó s minden vallási és világi hatalmától támogatott filozófiájával: Aristotelésnek a középkor folyamán iskolássá (skolasztikussá) merevített tanításával⁶, majd *Dialecticae libri duo* (Parisi, 1556) c. munkájával (francia nyelven egy évvel korábban) megalkotta a maga logikai rendszerét és módszerét, kulcsot adva ezzel szinte valamennyi művéhez, s megalapozva hatását.⁷ Magától értetődik, hogy a logika alapfogalmait a görög filozófusoktól (Platon, Aristotelés) veszi (ezek a fogalmak és elnevezéseik máig használatban vannak), de megváltoztatta a logikus gondolkodásnak a középkorban elfogadott alapjait (a szabályok pontos követése) és célját (a szabályoknak a valóságtól független, gyakran öncélú alkalmazását), s egy olyan rendszert igyekezett kialakítani, melynek célja a szabályok megkötő ereje helyett a természetes értelem szabad mozgásának elősegítése, a valóság megragadása érdekében (Tehát mintegy a sokratési módszert hozta vissza). E felfogása természetesen kihatott a logika részleteire is: mellőzte pl. az aristotelési kategóriákat (*canones*), s erősen csökkentette a szillogizmus szerepét, a gyakorlati célt pedig a „bene disserendi” megháízozásban, egy tárgy helyes felvetésében és fejtegetésében jelölte meg. Ez a meghatározás arra is utal, hogy a logika, akárcsak a régieknél, de kortársai egy részénél is (Lorenzo Valla, Agricola, Nizolius), szoros kapcsolatban áll nála a rétorikával. Ez a kapcsolat azonban megintcsak nem formális, hanem gyakorlati jellegű. Míg ugyanis Ramus a dialektikában a valóság megragadására óhajt eszközt nyújtani,⁸ retorikájában (annak *elocutio* c. részében) ennek pontos, szemléletes megjelenítését tűzi ki céljául. A dialektika és rétorika erős kapcsolatát az teszi Ramusnál, hogy a két tudományt szinte egybeolvasztja: a klasszikus rétorika *inventio*, *dispositio*, *memoria*, *elocutio*, *pronuntiatio* c. részei közül az első hármat pl. a dialektikába illesztette, annak megfelelő szakaszaiba, s a rétorikában csak a két utolsó részt tartotta meg, az *elocutio*ban a stílust, a *pronuntiatio*ban pedig az előadást fejtegetve. A stílusban elvetette a régi retorikáknak a stílus díszítésére vonatkozó felfogását, s azt tanítja, hogy a stílus a dolgok szavakba öltöztetett párja, inkább vizuális, mint vokális jellegű, vagyis elsősorban szemléletességre, pontosságra törekedett.

*

A dialektika és rétorika összefüggése *Dialecticája Methodus* c. részében mutatkozik legszembetűnőbben. Ramus itt logikai elveinek gyakorlati alkalmazására ad tanácsokat, a *Dialectica* jellegének, s hozzátehetjük, saját érdeklődésének legfőbb területein, a grammatikában, rétorikában, poétikában s filozófiában. A legfontosabb szempont, mondja, az összetartozó (homogeneous) s tökéletesen megismert (absoluta notione) anyag elrendezése. Az elrendezés alapelve pedig, hogy az általánosabbtól haladjunk az egyedi felé. Az első lépés a legát-

fogóbb fogalom meghatározása, majd ennek részekre osztása (többnyire kettőre) s a részfogalmak meghatározása, felosztása mindaddig, míg a fogalmak körét teljesen ki nem merítettük. Ez eljárás alkalmazása főleg a tudományban fontos, de így járnak el – mondja – a szónokok s a költők is (Cicero, Vegilius, 420, 436. l.). Ettől csak a hallgató vagy olvasó részvétele végett, annak gyönyörködtetése céljából vagy más okból térnek el. (L. pl. az Aeneis szerkezete, 40. l.) Eljárásának példájára a nyelvtan (Grammatica) meghatározását és felosztását hozza fel. „A logikusan gondolkodó tehát e tudatos módszer fényénél ebben az edényben (képes kifejezés: a nyelvtanra vonatkozó, elrendezetlen ismeretek tömegét jelenti) kiválasztja a nyelvtan meghatározását, s azt az első helyre állítja: A nyelvtan a helyes beszéd tudománya; aztán ugyanabban az edényben, megkeresi a nyelvtan felosztását, s a második helyre azt helyezi el: A nyelvtannak két része van, az alaktan (Etymologia) és mondattan (Syntaxis). Ezután ugyanabban az edényben [megkeresi] etymologia és syntaxis meghatározását” ., és így tovább, lépésről lépésre (419-20. l.).

*

„Grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria” – e fentebb idézett szavak Ramus általános tudományos és nevelési törekvéseit is kifejezik: „bene loqui, bene ratiocinari, bene numerari”, s ez elveket a saját életében tudományos és tanári munkásságában igyekezett elsősorban megvalósítani.

*

Ha keletkezési körülményeik szerint akarjuk csoportosítani Ramus tudományos munkáit, akkor azt látjuk, hogy műveinek egy része közvetlenül az aristotelési filozófia elleni harchoz kapcsolódik, a többi viszont tanári munkája során az anti-aristotelési filozófiának a tanításban, az iskolai tárgyak körében való megvalósítását szolgálta. Ezek, mint már utaltunk rá, szinte az akkori tudományos életnek egész körét felölelték. Tankönyvei közül legelőször matematikája jelent meg (*Arithmeticae libri tres*, 1555). Majd nyelvtani művei következtek. Ezek közül hármát forgattam, a *Rudimenta Grammaticaet* (1558), amely valójában részletes latin nyelvtan, a *Scholae Grammaticaet* (1559) s a „*Libri duo de veris sonis literarum et syllabarum*” stb. (1564) címűeket,⁹ s van még egy *Rudimenta Grammaticae Graecae* c. görög nyelvtana is. Jellemzően írja latin nyelvkönyve előszavában: „*Grammatica nuda et simpliciter explicabitur, ut artes explicandas arbitramur*” (3. l. V): a nyelvtant csupaszon és egyszerűen fejtegetjük, ahogy véleményünk szerint a tudományokat fejtegetni kell, kimondva ezzel az értekező módszerre és stílusra vonatkozó felfogását is. Egyébként nyelvtana felépítésében is ugyanazt a két lépcsős módszert alkalmazza, amelyről már logikájával kapcsolatban szóltunk. Nyelvtani munkáiban Ramus Aristotelés általános, „metafizikai” nyelvi tanaival szemben egy gyakorlati, empirikus nyelvtudományt alakít ki, s köny-

vei a kor gyakorlati nyelvtani érdeklődésének lesznek példaképei.¹⁰ Ezeket fizikája (1565), metafizikája (1566), geometriája (1569) követte, s mindezeknek maga által készített összefoglalása, a *Scholae in liberales artes* (Basel 1569, 1572), mely *Scholae Grammaticae*, *Scholae Rhetoricae*, *Scholae Dialecticae*, *Scholae Physicae*, *Scholae Metaphysicae* címen valamennyi korábbi munkáját magába foglalta, az *Arithmetica*-t kivéve, mely külön jelent meg (1569).

Már abból a körülményből is, hogy itt tankönyvekről van szó, nyilvánvaló, hogy pl. alkotójuk sem a fizika, sem a matematika területén nem bizonyul jelentős, e tudományterületek előrevivő tudósnak, de azzal, hogy a figyelmet e tárgyakra irányítja olyan időben, amikor azok tanítása több nevezetes egyetemen, főiskolán szünetelt¹¹, s hosszú időre mintát adott eredményes tanításukhoz, nagy mértékben fokozza munkásságának értékét, s egyúttal bizonyítékát adja annak, hogy felfogásának megfelelően figyelme a „filozófia” egész területére kiterjedt.¹²

Tudományos eredményei, pedagógiai felfogása vallási nézeteivel együtt hatottak. Ramus 1561-ben formálisan is szakított a katolicizmussal, s a reformációhoz csatlakozott.

Vallási nézeteiről, melyek halála után 1576-ban jelentek meg nyomtatásban *Commentariorum de religione Christiana libri IV* (Frankfurt) címmel, a szakirodalom ugyan meglehetősen zavaros képet ad, törekvéseinek lényege azonban itt is az, hogy a teológiát megtisztítsa az arisztotelizmus örökségétől, a reneszánszban feléledő pogány filozófiai gondolatoktól, s a Szentírásra támaszkodó tiszta tanokat juttassa érvényre, egy humanisztikus, gyakorlati célú vallásos élet érdekében. Szerinte a teológia: „doctrina bene vivendi, i.e. Deo, bonorum omnium fonti, congruenter et accomodate”, azaz: a helyes életmód tana, hogyan kell Istennel, minden jó forrásával, megegyezően élni.”¹³ Egyházi hovatartozását illetően Zwingli tanaihoz állt legközelebb, de fontosabb az, hogy egyházkerületi, de dogmatikai tekintetben is ellene volt minden merevségnek, megkötöttségnek. A rendelkezésünkre álló adatok szerint „ismételt és határozottan követelte, hogy szélesebb közösség döntsön a tan dolgaiban éppenúgy, mint személyi, szervezeti kérdésekben, nem utolsó sorban az egyházfegyelem dolgában”¹⁴ Pierre Bayle Lexiconának róla szóló cikke szerint pedig demokratikus vezetést kíván az egyházban, s bátran szót emelt az oligarchia és tirannizmus ellen.

Protestáns meggyőződése természetesen visszahatott filozófiai felfogására is. Valószínűleg ez óvta meg attól, hogy nagy humanista műveltsége ellenére nem került a reneszánsz új-pogányság hatása alá, s kihatott stilisztikai felfogására (az egyszerű, ékesítés nélküli stílus kedvelése), de ama meggyőződésére és gyakorlatára is, mely igyekezett távoltartani az iskolától a frivolabb latin, görög írókat, vagy legalább is munkáik ilyen részleteit.¹⁵

Ramusnak szemére szokták vetni, hogy a filozófia végső kérdéseit, pl. az ismeretelmélet problémáit, az egységes világmagyarázat szempontjait nem is érintette. Ezt azonban nem is tehetette. Kolumbus sem fedezte fel egész Amerikát, de megtette az első, a legdöntőbb, az óriási lépést az Újvilág feltárására. Az újkori filozófiának ilyen Kolumbusa volt Ramus. Korunk tudományának hajóját ő állította a helyes irányba, abba az irányba, amely felé ma is halad: a valóság megismerése és a tárgyhoz illő módszerekkel, eszközökkel való megragadás, kifejezés irányába.¹⁶ Bacon, Descartes azokon a vizeken haladtak, újabb és újabb területeket, s a megismerés újabb lehetőségeit fedezve fel, melyekre korunkban ő merészkedett először, nem szólva arról, hogy logikai elveit, tudományos módszerét, nemcsak elméletben hirdette, hanem mint láttuk, az egykorú tudománynak szinte minden területén kipróbálta s kiterjesztette az élet más fontos területeire is (pl. a vallásra, ami akkor a politikát is jelentette). Igazi reneszánsz-ember volt, egyike e korszak óriásainak, akinél a reneszánsz magatartás, gondolkodás a reformáció irányába haladt, anélkül hogy az új vallási tanok dogmatikus követőjévé vált volna.¹⁷

Hatása éppen ezért rendkívül átfogó és dinamikus volt, s kiterjedt egészen a felvilágosodás koráig, a 18. századig. Munkássága jellegénél fogva elsősorban az iskolákat vonta befollyása alá, főleg a református „gymnasium”-öket, főiskolákat, pl. Herbornnt, ahol Johannes Piscator, Heinrich Joh. Alsted, Heinrich Alting voltak a követői, s Heidelberget, a föderális teológia központját. Waddington szerint Németországban a 16. sz. végén 13 német egyetem filozófiai tanszékén rámisták ültek, akik Melanchthon logikájával szemben a Ramusét tanították.¹⁸ (Hessenben pl. Moritz, a nevezetes tartományi gróf, a mi Szenczink pártfogója, vallotta mesterének). Franciaországban Saumur, Angliában Cambridge egyeteme volt tanainak „kiröpítő fészke”. Ez utóbbi helyen pl. William Perkins, a puritanizmus úttörő ideológusa s Milton, a költő,¹⁹ váltak híveivé, de angol volt a puritanizmus legnagyobb hatású képviselője, William Ames (Amesius, 1576-1636) is, akit pl. a mi Martonfalvink a legnagyobb rámistának nevez.²⁰ – Hollandiában hatása kezdetben főleg szaktudományi téren érvényesült (dialektika, aritmetika), pl. a két Snellius, Rodolphe és Willebrord esetében, aztán a puritanizmus előretörésével, ami főleg annak köszönhető, hogy legnagyobb képviselője, Amesius tíz évig (1623-1633) működött Hollandiában, tanított a franekeri egyetemen, – tanai áthatották az egész életet, a tudományoktól a mindennapi életig, az iskoláktól, a teológiától a politikáig, s el egészen a távoli Magyarorszáig.

Valamennyi hatása azonban leginkább vallási felfogásával, magatartásával együtt, azokkal a protestáns egyházi törekvésekkel karöltve érvényesült, melyek szakítva a genfi ortodoxia Béza képviselte dogmatizmusával s Melanchton protestáns arisztotelizmusával, a „semper reformari” jegyében humanista reformátori, bibliai alapokon szabadulni igyekeztek minden középkori jellegű megkötöttségtől, mint pl. a heidelbergi föderális teologia, Perkins és Amesius puritanizmusa s a saumuri humanista kálvinizmus, de szerepe volt a németországi kryptokálvinizmus elterjedésében is, s alapja lett a kálvinista humanizmusnak, melyet Amyraut, Arminius, Witenbogaert képviselt.²¹

Mind e törekvések között a ramizmus és puritanizmus kapcsolata volt a legátfogóbb és legmesszehatolóbb.²² Amesius felfogása: a teológia: „Ars deo vivendi”, nem egyéb mint Ramus idevágó nézetének tömör megfogalmazása, tanai pedig ennek az elvnek a gyakorlati, tehát a mindennapi életben történő megvalósítására irányulnak, annak összes következményeivel, tehát a társadalmiakkal is. Joggal mondják, hogy a puritanizmus gondolatrendszere mögött három nagy gondolkodó áll: Augustinus, Kálvin és Ramus. Közelebbről ez azt jelenti, hogy az első kettő gondolatrendszere a ramusi logika sémájában s a ramusi rétorika (stíluseszmény) köntösében jelentkezik, más szóval: ahol a puritanizmus elterjedt, Ramus *Dialecticája* annak módszere, rétorikája, stíluseszménye is érvényesült.

*

Mint Czegle Imre mondja, „az 1570-es évektől kezdve [Ramus] szinte az egész magyar református teológiai irodalomra és iskolai életre rányomja bélyegét (i.mű, 335. l.), s bizonyításul fel is sorolja ez időszak legjelentősebb protestáns személyiségeit, akik hatása alatt álltak, tanait terjesztették, köztük a pataki Tolnai Dali Jánost s természetesen Apáczait. A debreceni rámistákra azonban Ujfalvi Imre kivételével jóformán csak nevük említésével (Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György, Martonfalvi György) tér ki, de munkáikat nem elemzi, holott a legtevékenyebb s legnagyobb hatású magyar rámista éppen Martonfalvi volt. Ugyancsak futólag érinti azt a tényt, hogy Patak után Várad lett a rámizmus (ami azt is jelenti: a puritanizmus) fő fészke, s a város a 17. sz. közepén több jelét adta a francia humanista eszméihez való ragaszkodásának, mind munkáinak megjelentetésével, mind rámista tankönyvek kiadásával. Itt jelent meg először Ramus logikája 1653-ban Amesius néhány művével együtt (RMK. II. 799.), L-Ph. Piscator *Rudimenta Oratoriaeja* (1645, 1649, RMK. II. 655 s 718) s *Rudimenta Rhetoricaeja* (1549, RMK. II. 759.).

*

Martonfalvi T. György (1635-1681), erdélyi származású lévén, valószínűleg már ifjúkorában, gyulafehérvári tanulása idején, ha nem is volt közvetlenül tanítványa Apáczainak, – a nagy puritán pedagógus sugárzásának hatása alá került. Utrechtben, Franekerben, Oxfordban Leidenben végzett tanulmányai során (1655-1659) pedig szinte teljesen átítatta a puritanizmus, amint azt Hollandiában s később itthon megjelent munkái tanúsítják.²³ A puritanizmussal együtt pedig nyilván mélyítette, gazdagította rámista ismereteit is, amint erre ugyancsak megvannak a nyomtatott „bizonyítékok.” 1658-ban Utrechtben adta ki ugyanis *Petri Rami Dialecticae libri duo... ungarico idiomate resoluti et illustrati* c. munkáját (RMK. III. 2021.) Adrian Heerebordnak, a leideni egyetem filozófia tanárának a szerzőhöz intézett levelével²⁴. Hazatérve egy évig (1659) a várad ref. kollégium tanára volt, azután, mint tudjuk, Debrecenben telepedett le, s itt működött haláláig.²⁵

Néhány kisebb, de nagy jelentőségű puritánus eszmeiségű munka után²⁶ Martonfalvi Debrecenben 1664-ben ismét kiadta az előbbinél is terjedelmesebb formában Ramus logikáját, a kollégiumi coetus költségén *Petri Rami Dialecticae libri duo* címmel (RMK. II. 1031). A könyv 730 nyolcadrét alakú lapból áll. A szerző a coetushoz intézett ajánló szavában mesferét „Author Classicus”-nak s valamennyi logika-szerző fölött állónak nevezi. Itt a továbbiak megértése végett szükségünk van Ramus *Dialectica* c. művének rövid ismertetésére.

A „klasszikus szerző” művét szinte egész életén át csiszolgatta, bővítette s többször is megjelentette. Csíráját az *Animadversiones in dialecticam Aristotelis* (1543) majd az ugyanez évben megjelent *Dialecticae partitiones* s az *Institutiones dialecticae* c. művei jelentették²⁷ végső formáját pedig az 1555-ben franciául kiadott *Dialectique*, majd a következő évben latin nyelven kinyomtatott *Dialecticae libri duo* (Páris), Omar Talon (Audomarus Talaeus) bőséges magyarázataival.

A mű ebben a formában három könyvre oszlik. Az első, „De Inventione” címmel az előadandó téma megtalálásáról, meghatározásáról és felosztásának szempontjairól értekezik. A második könyv címe „De Iudicio”, s az ítéleteket vizsgálja, osztályozza az előbbi részben megismert eljárás szerint (meghatározás, felosztás, újabb meghatározás, újabb felosztás és így tovább). A harmadiké pedig „De Methodo”, s az eddig előadottaknak a különböző tudományok (ars) területen való gyakorlati alkalmazására ad tanácsokat. Legfőbb elve, amely az előbbiekből is következik, s egyben Ramust, a nagyhatású pedagógust is erőteljesen képviseli, hogy „amit könnyen és világosan meg akarunk tanítani” (quas facile et perspicue docere volumus, 430. l.), azt úgy rendezzük el, hogy az általánostól haladjunk az egyedi felé (a „nem” (genus)-fogalomtól a „faj” (species)-fogalom irányába) s az ismerttől az ismeretlen felé.

Könyvében Ramus mindenütt klasszikus irodalmi példákra hivatkozik. Az irodalmi mű helyes szerkesztésére például Vergilius Georgicon-ját hozza fel (430.s köv. lapok). Talon magyarázataiban, melyek terjedelemben jóval meghaladják Ramus szövegét, a mestere és barátja által felhozottakat még nagyszámú idézettel toldja meg.

*

Martonfalvi ezt a művet adta ki először Utrechtben, majd kibővítve Debrecenben a magyarországi iskolák módszeréhez alkalmazva. Ezt a módszert az olvasóhoz címzett előszavában tömören így foglalja össze: 1. az egész logikából kérdéseket s azokra feleleteket készített; 2. röviden előadja a peripatetikusoknak (Aristotelés követőinek) a Ramus logikájával szemben felhozott ellenvetéseit (objectio) és cáfolja azokat (responsio); 3. megfelelő példákat hoz fel a szónokok, költők, történetírók írásaiból, hogy azokat a tanítók felhasználhassák a szabályok megvilágítására; 4. a szakkifejezéseket, a magyar ifjúság használatára magyar nyelven is megadta, amint arra már a címlapján is utalt (2. számozatlan lap r-3. v.) (Ezután következik Adrian Heerebord fentebb említett levelének ismételt leközlése; majd a

szerzőt, illetve művét köszöntő latin nyelvű versek Komáromi György, Debreceni János, Báthori Mihály debreceni lelkészek, illetve Tsétsi (I) János tollából).

A könyv tehát minden részletében Ramus *Dialecticáját* követi, legfeljebb abban különbözik tőle, hogy még aprólékosabb, még részletezőbb, mint mestere. Szó szerint véve annak tanítását, szinte minden szavát definiálja, az így definiált fogalmat két speciesre osztja, azokat ismét meghatározza, és így tovább. Pl. az „argumentum”-ra vonatkozó kérdés esetében így jár el: „Quot in omni argumento adessee debent? Duo, Arguens; quod particula quod, et Argutum seu thema, quod vocula aliquid in definitione significatur”.

Ugyancsak részletezőbb, Ramus általános útmutatásainál „szakszerűbb” egy-egy irodalmi műfajhoz tapadóbb a könyv harmadik, „Usus Logicae Rameae” c. része, Ramus Methodus c. fejezetének tankönyvszerű lebontása (677-704. l.). Pl. a korban szokásos disputációk megalkotására ilyen utasításokat kapunk: „Quae est Methodus disputationis de simplici themate conceptae, haec est. I. Thematis simplicis definitio proponitur. II. Verba definitionis explicantur. III. Causae, subjecta, objecta, adjuncta etc. enumerantur. IV. Si opus sit, dividitur; vel in membra vel in species. V. Rursus membra divisionis. 1. Definiuntur. 2. Eorum causae, subjecta, objecta, adjuncta, si opus fuerit, enumerantur” (691. l.).

E részben derül ki legvilágosabban, hogy a ramusi logika elsősorban írásművek, disputációk, szónoki beszédek, prédikációk alkotásához nyújt segítséget. Ramus Methodusára hivatkozva ugyanis az érdekeltek figyelmébe ajánlja a szentírás, a tudományok, szónoklatok, levelek, a történelem tanulmányozását, mégpedig mint lentebb mondja, a logika, grammatika, retorika hármasszemponjtja alapján, s példának hozza fel Piscatort, aki „úgy látszik, mindenekelőtt e három tudomány segítségével magyarázta a Bibliát” (698. l.).²⁸ Mint befejezésül mondja: „Ilyenekben áll a ramusi logika (Dialectica) haszna (használata, usus). Persze az ilyenekben csak a természetes Dialectica használatáról van szó, ezért az összes jó írók is természetszerűleg az ilyesmiben csak az egyetlen valódi dialektikát használták.” (704. l.) Vagyis Martonfalvi Ramus logikáját természetes és nem mesterségesen alkotott logikának tartja.

Mondanivalója külső felépítésében is eltér Martonfalvi Ramustól. Míg ugyanis amaz kerül a dramatizálást²⁹ s folyamatos értekező formában adja elő mondanivalóját, szerzőnk kérdésekre, feleletekre bontja az anyagot, vagyis visszatér a korábbi skolasztikus, katekizáló módszerhez, s ezzel gondolkodásra nevelés helyett mechanikus memorizálássá teszi a tudnivalók elsajátítását.

Igen érdekes, jelentős és jellemző vonása a műnek a logika műszavainak, egyes fordulatainak magyar nyelvű megszólaltatása. A puritanizmus mindjárt hazai fellépésétől a magyar nyelvű tudatos képviselőjének mutatkozik. Akárcsak a korai reformációnak, ennek az új hullámnak is szüksége van a tömegek megértésére, egyetértésére, s ezt hogy érhetné el másfépp, ha nem azoknak a nyelven.³⁰

Martonfalvi is, elsősorban tanítványai munkájának megkönnyítése végett, igyekezett a *Dialecticában* a műkifejezéseket, olykor szabályokat is magyar nyelven megszólaltatni. Pl. mindjárt első kérdésében: „Quid est Dialectica (A dolgok közönséges tekintetnek tudománya? 2.l.), s tovább is: „Quid est Argumentum (tekéntet)? (12. l.). Az Argumentum pedig

többek közt lehet: „consentaneum,” ez pedig: — „Consentaneum est Absolute (igen) vel modo quodam (nem igen) consentaneum” (24. l.), vagyis ahogy ma mondanánk: teljesen vagy csak részben megegyező. Megmagyarítja a sokféle „causa” (ok) nevét, pl. „causa efficiens (szerző ok), c. procreans: teremtető ok, c. tenens: még-tartó ok, c. solitaria: egyedül való ok, c. socia: másokkal való ok, c. principalis: első, fő ok, c. Adiuuans: segítő ok, c. ministra: szolgáló ok; c. instrumentalis: eszközi ok, stb. (26-44. l.). Hallunk még „belső magán való ok”-ról (causa per se, 50. l.), „Természetből cselekedő ok”-ról (c. naturalis 50. l.), akaratból, tanácsból cselekedő ok”-ról (c. voluntaria, 51. l.), s „kényszerítésből cselekedő ok”-ról (necessitas 54. l.). A finis pedig „végező ok” lesz. (77. l.). Látjuk, hogy inkább meglehetősen nehézkes körülírásokról, mint nyelvi telitalálatokról van itt szó. Tamen est laudanda voluntas. — S itt ezen a téren ragadható meg leginkább Martonfalvi és Apáczai szellemi kapcsolata. Mint Bán Imre is megállapítja Apáczai-monográfiájában, Martonfalvi „művének magyar terminusai csaknem egészükben Apáczai szakkifejezéseit veszik át (I. mű, 543. l.). Ilyen pl. „a dolgok közönséges tekintetének tudománya” (1. l.), „a dolgok közönséges tekintetének feltalálása” (inventio, 11. l.), a „csupán csak egymást néző argumentum simplex”-et (22. l.) jelentő kifejezések vagy az okok elnevezésének legnagyobb része. — Sajnálatos módon abban is igaza van Bán Imrének, amint majd később még világosabban fogjuk látni, hogy ez a bölcséleti műnyelv a XVII. sz. végére „menthetetlenül elavult”, (i. mű, 545. l.), mert túlélte önmagát, s a fejlődésben nem kapcsolódott egy esetleg reá is támaszkodó kartézianus logikához, amely legalább részben tovább élte volna Apáczai, Martonfalvi nyelvi leleményeit. A karteizianizmus ugyan Debrecenben Martonfalvival egyidőben jelentkezett Szilágyi Tönkövel, de nem a logika, hanem a természettudományok területén s teljesen latin nyelven.

*

A *Dialecticával* egyidőben (a debreceni példányban egybe is kötve, talán valójában együtt), mintegy tanításának igazolására — mint az előszóban írja — kiadta Martonfalvi *Examen Logicum undecim decadibus absolutum* (Logikai vizsgálódás 11 fejezetben) stb. c. munkáját (RMK. II. 1032), melyben mint a címlapon mondja, vizsgálat alá veszi Keckermann, Wendelin, Bisterfeld³¹ s mások logikai tanításait (praecepta), azokat „igaz okok” alapján elutasítja, ellenvetéseiket pedig megcáfolja. Nem más ez az ugyancsak 8° alakú 180 lapból álló mű, mint — ahogy Zoványi mondja — „hatalmas támadás” a régi, elavult, aristotelési logika ellen.³²

Mind az előbbi, mind ebből a munkából az látszik, hogy Martonfalvi nemcsak igen tanult, nagy műveltségű tudós, de rendkívül világos, rendszeres elme (talán kissé aprólékos) is. Ezek a tulajdonságai mind művei megszerkesztésénél, mind tanítási munkájában, ez utóbbi téren nagy nevelő hatással is, kitűnően érvényesültek.

Könyve előszavában Martonfalvi ezúttal is tömören jellemzi munkája szempontjait, törekvéseit, hat pontba foglalva azokat: 1. a logika megtanítása; 2. bemutatása annak, hogy

a „Dialectica nostra” a dolgok természetében gyökerezik s szabályai kölcsönösen összefüggenek; 3. a műkifejezések és szabályok magyar nyelven való megszólaltatása; 4. annak bemutatása, hogy a peripatétikusok által annyira kedvelt kánonokra (logikai formulákra), az új logika irányításával a kezdő tanulók is képesek rájönni; 5. a logika különböző gyakorlati célokra való alkalmazásának megismertetése, 6. a peripatétikusok tanainak cáfolása.

A fejezetek során Martonfalvi sorra veszi Keckermann, Wendelin, Bisterfeld logikájának azokat az állításait, melyek eltérnek a ramusi logikától, s itt is kérdések és feleletek formájában cáfolja őket, ilyenformán: „An recte definit Keckermannus Logicam per artem, dirigendi mentem in cognitione rerum? Non”. (I. decas, I. kérdés, I. l.); ezután következik a tagadás megindokolása, a lehetséges ellenvetések megcáfolása. S ez így megy végig az egész művön. Igen érdekesek és jellemzők a szerzőnek a X. decas IX. kérdésével kapcsolatos fejtegetései. Itt arról van szó, hogy „helyesen osztják-e a szillogizmusokat névleges (notionalis), illetve valóságos (realis) szillogizmusra?” (161. l.) A felelet itt is nem, s a megokolás: „purus Grammaticus est asinus; purus Logicus est etiam purus asinus” (163. l.). Arra az ellenvetésre pedig, hogy „az athéni tanítók a pusztá logika segítségével bármilyen tárgyról pro et contra dicséretesen vitatkoztak” a felelet: „Fecsegtek. Az athénielkhez hasonlítanak azok a magyarok, akik szakadatlanul tanulják a logikát, még pedig azzal a céllal, hogy majd egyszer olyan tökéletességre jutnak benne, hogy mindenről, még soha nem hallott, olvasott, dolgokról is pro et contra vitatkozni tudjanak. Nem ez az ut vezet a csillagokba, barátaim, hanem ha jól akartok értekezni, akkor a logikával együtt minden tudománynak legalább a meghatározásait és felosztásait tanuljátok meg, mert a fejsze szerszám, de nem tudtok vele fát vágni, ha nincs fa; a logika is szerszám, amelyet azonban nem használhatsz a fizikában, teológiában stb., ha nincsenek fizikai, teológiai s egyéb ismereteid” (163-164. l.). Ime: a ramusi logika gyakorlati célja és jellege. – Martonfalvi művében többször közvetlenül is hivatkozik Ramusra s a nagy tanítványra, Amesiusra (1. pl. a könyv előszavát). Utolsó mondataiban is Ramust idézi: „Azokat a következtetéseket, melyeket Ramus olykor a logikai szabályokhoz kapcsol, nem a kényszerűség, hanem a hasznosság és a könnyebb megismerés végett illeszti oda” (179-180. l.).

A könyv használhatóságát, pedagógiai értékét fokozta, hogy a decasokban felvetett kérdéseket a szerző egy betürendes indexben szószertint megismétli a végén. Természetesen e munkában is találkozunk szétszórtan a műkifejezések magyar változataival.

*

Érdekes és jellemző, hogy míg Nyugat-Európában a ref. főiskolákon a 17. sz. második felében I. Clauberg és Chr. Wittich kartéziánus logikája került a Ramusé helyébe, Debrecenben és nyomában a magyarországi kisebb iskolákban (particulák) s néhány más kollégiumban (Patak, Kolozsvár) egészen a 18. sz. közepéig élt a ramusi logika, ami elsősorban a puritanizmus makacs továbbélésének volt köszönhető. Mint korábban utaltunk rá, Szilágyi Tönkö Márton tanári működésével (1670-1700) már Debrecenben is megszólalt a descar-

tes-i filozófia, sőt 1678-ban nyomtatásban is megjelent (*Principia Philosophiae*, Heidelberg), de csak ismeretelméleti és természettudományi téren hozott újat.

Martonfalvi munkáját, a ramusi logika tanítását, talán már az ő élete vége felé, az inkább történeti munkáiról nevezetes professzor, Lisznyai Kovács Pál (1630-1693) folytatta. Erre utal legalábbis az a debreceni Kollégium könyvtárában található kéziratos jegyzet (Jelz. R. 617), mely Apáti Miklós (1662-1724), a későbbi kiváló karteziánus filozófus tollából került ki még kollégiumi tanuló korában. A kézirat címe magáért beszél: „Notationes in Petri Rami Logicam, ex dictatis Clarissimi ac Doctissimi Viri Pauli K. Lisznyai excerptae. Anno d[omi]ni 1680”. A 15 nyolcadrét alakú lapra terjedő szöveg minthacsak tartalomjegyzékét adná Ramus logikájának, pontosan követve annak beosztását (inventio, dispositio, stb.) s meghatározását. A logika itt is: „Ars bene disserendi” 1. l.r.). Az utolsó (15.) lapon a Methodus így jelentkezik vázlatosan:

Methodus 2 plex [duplex]	–	Analoga v. Regularis v. Anomala v. Irregularis.
Analoga Methodus est	–	Universalis vel Particularis
Universalis Methodus est	–	◊ematis sim[p]licis v. ◊ematis compositi.
Particularis Methodus est	–	◊ematis simplicis v. ◊ematis compositi.
Anomala Methodus	–	Perfecta v. Imperfecta
Imperfecta Meth. triplex	–	Deficiens – Redundans – Inversa.

Az ezután következő zárószavak azt jelzik, hogy a jegyzetelés 1682. december 3-án ért véget, s itt olvashatjuk azt is, hogy készült „Per Nicolaum M. Apathi mppia.”

*

Benda Kálmán – Irinyi Károly *A debreceni nyomda története* (Debrecen, 1961.) c. munkájukban Ramus logikájának három debreceni kiadását regisztrálják a 17-18. sz. fordulója tájáról. Az első szerintük 1695-ben, a második 1697-ben s a harmadik 1704-ben jelent meg. Mind a három címe: „Petri Rami Veromandui Regii Professoris Dialecticae libri duo”. Mind a három kiadás 12° alakú és lapszámra is (64 l.) megegyezik, de megegyeznek abban is, hogy mindhárom izben együtt jelentek meg L.-Ph. Piscator *Rudimenta Rhetoricae*jával, illetve *Rudimenta Oratoriaejával*.³³

A csinos kis könyvecske a végsőig leegyszerűsített, tömörített formában adja a ramusi logika lényegét. Két könyvből (libri), illetve három részből áll. Az első könyv itt is „De Inventione”, az „argumentumok” megtalálásáról és fajtáiról, majd a különböző okokról s azok eredményeiről (de effectis) szól 38 oldalon. A második könyv „De Iudicio” címmel az ítéleteket s következtetéseket tárgyalja 16 caputban, a 17. caputtól kezdve pedig a „Methodus” foglal helyet, vagyis a ramusi logika harmadik része. Talán mondanunk sem kell, hogy a meghatározások, szakkifejezések is Ramus *Dialecticájából* valók. A logika itt is „ars bene

disserendi”, a téma vagy érv: argumentum s a sokféle ok is a ramusi (illetve aristotelési) neveket viseli. De Ramusra ismerünk az olyan kifejezésekben, mint „axiomata homogenea” vagy „notio absoluta”. A „módszer” itt is az, hogy az önmagában világostól közeledjünk a homályosabb felé („ut per se clarius praecedat, obscurius sequatur” (55. l.), s az egyetemestől az egyedi irányába (56. l.). A módszer itt is általános, kiterjed a tudományoktól kezdve a költészetre, szónoklatra stb.: „Atqui methodus non solum in materia artium et doctrinarum adhibetur, sed in omnibus rebus, quas facile et perspicue docere volumus” (57. l.), vagyis mindenre alkalmazható, amit világosan és könnyű formában akarunk előadni.

Az elméletet itt is bőszeges klasszikus idézetek, példák kísérik, amelyek már Ramusnál és Martonfalvinál is olvashatók voltak. Ilyen pl. az egyszerű következtetés példája:

Octavius haeres est Caesaris:

Ego sum Octavius:

Sum igitur haeres Caesaris (51. l., Martonfalvinál 616. l.) vagy a Vergilius *Georgicon*-jának a szerkezetére való hivatkozás (57-58. l.). De szerepel itt a már emlegetett edény – (urna) hasonlat is, szinte szóról szóra, mint az előbbi szövegben (56-57. l.).

De akad eltérés is, elsősorban a Martonfalvi könyvéhez képest. Ez a kiadás ugyanis melőzi a kérdés-felelet formát, s csupán a meghatározásokat, felosztásokat adja. Tartalmilag viszont jelentős eltérésre utal, hogy a kis könyv, amikor csak alkalma van rá, erőteljesen kiemeli a ramusi logika aristotelési elemeit. Ennek sok oka lehet, amelyekre most nem térhetünk ki: mindenesetre a compendium szerzője ezzel a fogással mintha elfogadhatóbbá akarná tenni munkáját Aristotelés még mindig nagyszámú hive (a jezsuiták, a Melanchthon-követők) előtt. A módszerről szóló 17. c. címe pl. így hanzik: „De methodo secundum Aristotelem unica” (55. l.), a caput vége pedig: „Hac enim sola et unica via procreditur ab antecedentibus omnino et absolute notioribus ad consequentia ignota declarandum, eamque solam methodum Aristoteles docuit” (56. l.): „– ezt az egyedüli módszert Aristotelés tanította.” Mintha Ramus nem is irt volna a módszerről.

Ennek a kiadásnak szőszerinti másolata utoljára 1704-ben jelent meg Debrecenben, ugyancsak Piscator két *Rudimentájával* együtt³⁴, s hogy ebben a formában, illetve tanári dictatum formájában szinte a század közepéig használták, azt Maróthi Györgynek (1715-1744) ellene s egy új logika-könyv bevezetése érdekében indított harca bizonyítja. De erről később.³⁵

*

A *Dialectica* mellett a ramusi rétorika is megtette a hatását ugyancsak a puritanizmus keretében. Ez a vallási irányzat, mint azt többen kifejtették (legújában Perry Miller az angolszász világban, l. *The New England Mind* c. könyvét, Cambridge, Mass., 1953) Ramus nyomán az egyszerű stílust (nude et simpliciter, „plain style”) vallja eszményének. Szakít az ókori és reneszánsz rétorika hármass felosztásával, mely magas (grandis, sublimis) közepes

(mediocris), alacsony (humilis, tenuis) stílusokat különböztet meg, s inkább a szabatos, pontos kifejezésre törekszik. Elve, hogy „a stílus legyen a dolgok szavakba öltöztetett párja”³⁶. A debreceni puritánus tanár és lelkész, Komáromi Csipkés György ezt a felfogást így fejezi ki (és munkáiban természetesen igyekeznek is megvalósítani): „...,a szóknak cifrázására, és hasztalan ékesgetésére keveset vágytam, kevesebbet vigyáztam, és legkevesebbet hajtottam, azt akarom mondani, semmit sem: Meg gondolván először azt, hogy nem valami piperés és szemén szedett szókból öszve rakogattatott orationak, hanem a mi keresztény valásunk summájának, és hitünk ágazatainak, fordításában fáradozom, a hol még csak az saraglyában sem adattatik hely a féle beszédekben való bujálkodásnak, és himes szóllásnak. Másodsor, hogy a Vallásnak dolgaiban fölötte káros és veszedelmes az beszédnek cifrázása és az hallgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szóknak vadászása.”³⁷

Martonfalvi pedig *Ars concianandi Amesiana* (Debrecen, 1666., RMK. II. 1079.) c., a prédikációk szerkesztését, előadását tanító pompás kis könyvében (12°), így határozza meg a jó szónoklat kívánalmait: „In sermone haec sunt observanda: 1. Ut sit clarus, distinctus. 2. Patheticus, movens et penetrans. 3. Ut ne sit affectatus, sed naturalis”, (C₂¹) azaz a beszéd legyen világos, jól szerkesztett, szenvedélyes, megindító s ne legyen erőltetett, hanem természetes. Az egész könyvecskében pedig szót sem ejt a stílus ékítgetéséről, a rétorikai kellékek használatáról.

De nemcsak ezekben az elvi, elméleti megnyilatkozásokban lehet nyomon követni a ramusi stíluseszmeny és rétorika hatását, hanem a reformátusok iskoláiban használatos kézikönyvekben is. A magyarországi ref. iskolákban eleinte Melanchthon Rétorikája³⁸ mellett és után B. Keckermann *Systema Rhetoricae* c. nagy terjedelmű (1608-i hanai kiadása 720 nyolcadrét lapot tesz ki, nem számítva a 60 számozatlan lapnyi Indexet) szolgált kézikönyvül, de mellettük csakhamar megjelent Pécselyi Király Imre *Isagoges rhetoricae libri duo* c., az előbbinél jóval rövidebb 281 (+ 15 számozatlan) 8° lapból álló, világosabb, logikusabb felépítésű munkája. (Első, kiadásának – Oppenheim, 1612 – előszava 1611-ben kelt. Magam harmadik, 1639-ben, Nürnbergben megjelent kiadását forgattam). Ezek a tankönyvek valamennyien a klasszikus forrásokat, Aristotelést, Cicerot, Quintilianust követik, amint pl. Pécselyi ezt munkája címlapján is kiemeli: „In usum scholarum Hungariae, ex Aristotele, Cicerone, Quintiliano et aliis quibusdam vetustis ac novis autoribus breviter adornati” (t.i.: libri duo). A tanítói célul kítűzött stíluseszmeny is a cicerói stílus (bár Keckermann bőbeszédűnek, „asiaticus”-nak tartja Cicerót, i.mű 378., 681. l.) Pécselyi már műve előszavában kiemeli a „cicerói iskola” (–, „schola Ciceronis veri, verae eloquentiae parentis, 1. sz. n.) fontosságát, s teszi ezt még könyve számtalan helyén (pl. „Cicero in manibus habendus est”, 194. l.) Példáit is szinte kivétel nélkül Cicero műveiből meríti (pl. 162., 171., 177., 174. stb. lapok). Rendszere magától értetődően a klasszikus rétorika felosztását követi (inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio v. promuntiatio) bár a legutolsót Pécselyi Keckermannal ellentétben (377-401. l.), nyilván a rövidség kedvéért, elhagyja.

A következő, magyar református iskolák számára megjelent rétorika, M. Philippus-Ludovicus Piscator³⁹ *Rudimenta Rhetoricae* (Gyulafehérvár 1635., RMK. II. 500) már, ha nem is szakít teljesen a cicerói stíluseszmennyel („Ornatus orationis est, qui addit orationi

elegantiam suavem et flexanimam”, A₂), minden valószínűség szerint Ramus példájából mériti a bátorságot, hogy mellőzve a rétorika négy részét, művében az elocutiot, azaz pusztán a stilisztikát adja.

Ramus befolyására vall a könyv módszere is: meghatározás, felosztás, az utóbbi többnyire a dichotomia rendjében. De Ramus „gyakorlat”-ára utal az is, hogy a kis könyvet egy Praxis Rhetoricae c. rész zárja, mely a tanultak gyakorlati felhasználására („usus praeceptorum” ad tanácsokat (49-50.)). A cicerói eszménytől való távolodás pedig abban mutatkozik, hogy bár természetesen itt is jelentős számban találunk az ókori irodalomból származó példákat, ezek között kevés származik Cicerótól, annál több a Bibliából. Például az emphasis (kiemelés, nyomaték) példái: „Joh. 6. 48. Ego sum panis ille vitae. Matth. 5.13. Vos estis sal terrae.” (A₂v.) Az anaphora (ismétlés) példája: „Psalm.: 148. 1.2.3.4. Laudate Jehovam Coelites, laudate eum in excelsis: Laudate eum omnes angeli eius... (s így tovább, még négy „laudate”).

Az Appendix-ben szereplő „másodlagos rétorikai alakzatok”-at pedig, mint maga mondja: „placuit— exemplis ex sacrarum literarum penu depromptis illustrare” (35. l.): vagyis a Szentírásból vett példákkal illusztrálta. A polysyndeton (szóhalmozás) példája ezért így hangzik: „I. 4.22. Sive Paulus, sive Apollos, sive Cephas, sive mundus, sive vita, sive mors, sive praesentia, sive futura, omnia vestra sunt (35. l.). Mi ez, ha nem a puritán biblicizmus betörése a ramusi keretekben megjelenő rétorika (stilisztika) területére? A könyv egy újabb gyulafehérvári s egy váradi kiadásán (1644., RMK. II. 643, 1649., RMK. II. 759) túl még kétszer jelent meg Debrecenben (RMK. II. 2032 s 2149) a szerző *Rudimenta Oratoriae*jával és Ramus *Dialecticá*jával együtt.⁴⁰

A ramusi gondolkodás, puritanus ízlés nyomai ismerhetők fel L.Piscator *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642., RMK. II. 591.) c. munkájában, azaz költészettanában is.⁴¹ Czeglé Imre találó összefoglalása szerint „a ramista szellemiségből táplálkozó költészet szembevetően tanító jellegű vagy elmékedő költészet, mely senkihez sem szól, csak töpreng egy tárgy felett”. (I.mű, 333. l.) Piscator is mindjárt könyve előszavában a költészet gyönyörködtető volta mellett erőteljesen kiemeli annak hasznát, azaz tanító jellegét, mind a nyelvten, mind a szónoklat, mind pedig a filozófia (azaz a tudományok) szempontjából. A költemények tárgya (materia) szerint való felosztásánál is (123. l.) első helyen a tanító költeményeket sorolja fel (Lucretius, Hesiodos, Vergilius, Aratos műveit, George Buchanan *De Sphaera* c. csillagászati munkáját). Ugyanez a helyzet a műfajelmélet terén is. Itt a rétorikából vett csoportok (genus didascalium, demonstrativum, deliberativum, iudiciale) között első helyre a tanító (didascalium) nemet teszi, s elmondja, hogy ennek anyaga lehet fizika, etika, gazdaságtan, stb., de a többi műfajcsoportnál, pl. a tanácskozó (deliberativum) nemnél, a drámánál is kiemeli azok tanító jellegét.

A költészet tanító (és alkalmi) jellegének erős hangsúlyozása mellett jellemző vonása a műnek reformatori keresztyén szelleme. Pl. mindjárt előszavában Melanchthonra hivatkozik. A sorfajok rendszerezésénél Buchanan metrikus zsoltárai szolgáltatták a legtöbb példát, s az újkor latin költői közül is a reformációhoz közel álló német humanista költőket emlegeti (P.Melissus, M.Laubanus, D.Heinsius, Eubanus Hessus, G.Sabinus, 138.l.), sőt a klasszikus

költők (Ovidius, Vergilius, Horatius, Martialis) példaként való felhasználására buzdító sorait is azzal fejezi be, hogy a tanuló csatlakozzék mielőbb a keresztyén költőkhöz, hogy elméjét a világi tanulmányoktól a kegyesség felé fordítsa. E felfogás következtében mondhatja Bán Imre említett munkájában, hogy Piscator művében már nyomát sem lehet érezni a reneszánsz teóriának (26. l.), s bár mint ugyancsak ő írja, a szerző ismeri Vidát és Scaligert⁴² (10. l.), a „reneszánsz irodalomelmélet lényegét nem tudja magáévá tenni” (39.l.). Nem, mert a reneszánsz gondolkodás, izlés helyét az új reformatori, sőt puritán életszemlélet, felfogás és az annak alárendelt elmélet foglalja el.

Magára Ramusra közvetlenül a könyv módszere utal, ti. ez legtöbbször a ramusi dichotómia. De Ramus „methodus”-át (és gyakorlatát) követi Piscator *Ars poeticájának* utolsó (IV.) sectiójában is, melyben a verscsináláshoz (de praxi poetica) ad gyakorlati útmutatásokat.

*

Az ismertetett felfogás, útmutatások nyomán született meg pl. az a nagyszámú fordítás, puritánus szellemű prédikáció, elmélkedés stb. mely a 17. sz. második felében legnagyobb részt magyar nyelven a debreceni nyomda sajtója alól kikerült.⁴³ Igen érdekes és mind irodalomtörténeti, mind elméleti (s nem utolsó sorban nyelvészeti) szempontból gyümölcsöző feladat lenne ezeknek a köteteknek gondos átbüvárlása (Martonfalvi, Komáromi Csipkés György, Köleséri Sámuel életrajzának megírása). – De idetartozik, mert az ismertetett poétikák, rétorikák nyomán keletkezett, a latin és magyar nyelvű üdvözlő verseknek az a hosszú sora, mellyel ezek a puritánus felfogású és műveltségű emberek a kinyomtatott köteteket üdvözölték, nemkülönben az ugyancsak nagyszámú halotti vers, melyeket barátaik, az elhunyt nevezetesebb emberek halálára irtak.⁴⁴

A puritán gondolkodás, életfelfogás és stíluseszmény befolyásolta Comenius tankönyveit is, melyek a 18. sz. kezdetétől szinte a század közepéig (Maróthiig) uralták a debreceni Kollégiumot⁴⁵, s terjesztették egyebek mellett a ramusi-puritán stílusterkvéseket. Az ő reális ismereteket közlő egyszerű felépítésű mondatai lettek a kollégiumi diákok latin „nyelvjárásának” példaképeivé, annál is inkább, mert például ez időben szinte teljesen mellőzték Cicerót, s auktorként legfeljebb Cornelius Nepost olvasták, akit 1737-ben ki is adtak Debrecenben. De hallgassuk meg az egykori tanút erről a helyzetről, a nagy tudású Szilágyi Sámuel, aki 1742 tavaszán lett a Kollégium professzora, s ifjúkorában az iskola tanítványa volt: „..., azoknak az időknek a legnagyobb szerencsétlensége volt, hogy mellőzve a tiszta latinság legigazibb forrásait, Comeniusnak s más efféle sötét alakoknak tisztátalan pocsolóival kínozták a gyermeket, s ezek fárasztó fecsegésein vezették őket körbe-körbe”.⁴⁶ Maróthi pedig, aki 1738 óta tanított a Kollégiumban, ezt írja: „Latin szerző eddig egy sem fordult meg a gyermekek kezén. Kb. két éve, hogy Cornelius Nepost kiadták és befogadták, de jószágos Isten, hogy milyen hanyagul és eredménytelenül tanítják”.⁴⁷ – Ime, ide vezetett a „puritán szellemű” nyelvoktatás, ami természetesen a rétorika (stilisztika), poétika tanításának szintjét is meghatározta.⁴⁸

A helyzet ellen Maróthi vette fel a harcot két arcvonalon is: küzdött a ramusi logikának egy korszerűbbre való kicseréléséért, s a latin nyelv tanításának a klasszikusok szintjére való emeléséért. Jakob Christoph Beckhez, bázeli barátjához intézett levelei valóságos „hadijelentéseket” közölnek a harc eseményeiről. 1739 márciusában pl. ezt írja a logikával kapcsolatban: „Petrus Ramus logikáját tanulják (ti. a diákok), amelyben annyi a rejtvény, ahány a szó, s ha még oly híres lenne is, szinte semmibe kellene venni.”⁴⁹ Éppen ezért 1741 elején készített *Opiniones*-ében kétszer is megemlíti, hogy Ramus könyvét ki kellene cserélni a Claubergével (B.V.8., IV. 1.). Clauberg, mint jeleztük, kartézianus volt, s a Kollégium tanári kara, sőt az egyház vezetői is szinte kivétel nélkül ekkor már maradinak nevezhető Descartes-követők voltak, amint azt *Descartes és Debrecen* c. tanulmányomban kimutattam,⁵⁰ s Maróthi úgy gondolta, hogy még egy avult descartes-i logika is jobb lenne, mint a még avultabb ramusi. A dolog azonban nem ment könnyen. 1741-ben nyilván Maróthi sugalmazására a város Tanácsa (Senatus) is foglalkozott az üggyel; ez év július 23-án levélben kéri a professzorokat, nyilatkozzanak arról, hogy a Ramus logikája helyett nem lehetne-e az Engelhardét „introducálni”. A professzorok Maróthit kivéve nem-mel válaszolnak. Maróthi véleménye így hangzik: „Ha notionalis Logicát az az üres nevek[ne]k tanulásából állót, akarunk tovább is tartani (tsak mi egyedül: mivel más Nemzetségek már ezt mindenütt le-tették) tehát a Ramusén kívül mást nem itélem(!) szükséges[ne]k, hogy keressünk. Az Engelhardé arra tzeloz, mint kelljen az elmének az igazság esméretében jó renddel folytatni magát. A mi legszükségesebb volna benne, lehetne megkülönböztetni: a mint hogy Ramusban sem tanultak mindent. Az a baj, hogy eleget memorizálnak a tanulók: de értelem nélkül: mert homályos és nincs connexio a dologban”.⁵¹

Maróthi nem hátrál meg a háromszoros túlerővel szemben (három idős professzor-társ volt), tovább harcol az új, korszerű logika-könyv bevezetéséért. 1743. október 8-án ezt írja Becknek: —„itt a logikát illetőleg új viszály lépett fel: melyiket kellene a gyermekeknek (pueris) tanítani. Mert bár Ramus zavaros talányai nincsenek pártfogók hiján, mint minden régi, képtelen dolog, többeknek jobban tetszene valami más világosabb, s az emberi életben használhatóbb (azaz gyakorlatibb — tölem) könyv. Bemutattam sok újabb rendszert és kivonatot”, s mindjárt azt is elárulja, hogy milyen rendszerre gondol: „...,itt minden fűben, amelyet Wolff csak éppen érintett, már azt hiszik kígyó lappang”, tehát valamilyen wolffi „ihletésű” tankönyv lebeg előtte. Mindjárt meg is kéri barátját, hogy azt az *Ars cogitandi* (a gondolkodás tudománya) melyet a bázeli akadémián a kezdők használnak, küldje el neki az első alkalommal.⁵²

A harc végül is győzelemmel járt. Annál is inkább, mert Maróthi e téren is segítséget kapott az ifjú Szilágyi Sámuelától. Szilágyi már 1742. augusztus 11-én egy Johann Jacob Breitingherhez címzett s ránk maradt levélfogalmazványban az iránt érdeklődik volt zürichi professzoránál, hogy hozzá járulna-e ahhoz, hogy *Principia Artis Cogitandi* c. művét filozófiai előadásainak bevezetőjéül használja, s mivel a könyv Debrecenben nem áll elegendő példányban rendelkezésre, azt a debreceni nyomdában kinyomtassa. Egyben kéri, hogy ha valamilyen változtatni vagy javítani való volna a hat évvel ezelőtt megjelent művön, azt is közölje.

Breitinger még ugyanazon év október 22-én elküldte beleegyező nyilatkozatát azzal a megjegyzéssel, hogy a régi könyvnek egy teljesen új kiadásán dolgozik, s reméli, hogy munkájával rövidesen elkészül. Ezt hajlandó akár részeiben is elküldeni Szilágyi számára, csak jelölje meg a módot, ahogy ezt teheti.⁵³

E levélváltás következményeként aztán Breitinger Zürichben 1742-ben megjelent „Ars cogitandi principia Recentiorum philosophorum Compendia exhibita atque in usum privatae Institutionis concinnata”. c. műve még ugyanazon évben kijött Debrecenben is, 1050 példányban.⁵⁴

Igy és ekkor ért véget a ramusi logika szerepe Debrecenben.

Hogy a logika és retorika tanítása milyen szorosan összefüggött, mutatja az is, hogy a Ramus *Dialecticájának* a tanításból való kivonásával egyidejűleg befejeződött a Kollégiumban a ramusi ihletésű rétorikák tanítása is. Maróthi 1742. október 6-án kelt levelében ezt írja Becknek: „Hieronimi quoque Freyeri Oratoria nuperrime edita est”, azaz Debrecenben kiadták H.Freyer (1675-1747) hallei professzor *Oratoria in tabulas compendarias redacta* c. tankönyvét. A kiadvány ugyancsak Szilágyi Sámuel közreműködésével történt, s az eredetivel, mint a kiadó írja, „ad latum unguem”, azaz szóról-szóra megegyezik, annak csupán függeléke maradt el a kiadás sürgős volta miatt.

A ramusi tankönyvek szinte egy évszázados debreceni pályafutása véget ért.

J E G Y Z E T E K

- ¹ L.BÁN Imre: Apáczai Csere János, Ak.k., Bp. 1958. (a továbbiakban: Bán) 196-200. s k. lapok.
- ² Theologiai Szemle 1972., 329. s k.l.
- ³ BÁN, i.mű, 194-206, s 421-427. l.
- ⁴ APÁCZAI CSERE János: Magyar logikácska és egyéb írások, Kriterion könyvkiadó Bukarest, 1975. 63. l.
- ⁵ Martonfalvi idézi Ramusnak a filozófiát illető meghatározását: „philosophia, per quam intelligimus humanae et naturalis sapientiae comprehensionem”. Dialecticae libri duo, Debrecen, 1664., 682. l.
- ⁶ Scholae in physicam Aristotelis és Scholae in metaph. Arist. c. munkái szintén Aristotelés tanait cáfolják.
- ⁷ Munkája jelentőségével maga is tisztában volt. Előszavában ezt írta: „Archimedes (lector) sphaerae et cylindri rationem (in cuius inventionem vehementius elaborasset) sepulchro suo incidere voluit. Et quidem si me de vigiliis studiisque meis interrogas, sepulchri mei columnam e Logica artis institutione desiderem.” (L. Petri Rami— Dialecticae I. duo, Debrecen, é.n. 3.l., RMK.II.1878.)
- ⁸ Johannes Piscator (1546-1625) pl. egy Bézához intézett levelében így védelmezi Ramus logikáját: „Ego vero de logica Ramea longe aliter sentio: et lucem veritatis, perspicuitatis, ordinis et denique disserendi usus in illa agnosco, ac proinde in meis qualibuscumque scriptis ducem illum sequi me non pudet nec poenitet.” Idézi Jürgen MOLTMANN Zur Bedeutung des Petrus Ramus für Philosophie u. Theologie im Calvinismus c. tanulmányában, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1957., 301. l.
- Báthori Mihály (1631-1669) debreceni lelkész is ezt írja Martonfalvi Dialecticájára (Debrecen, 1664) írott üdvözlő versében: „Parva quidem Logica est Praeceptis, maxima Praxi”...
- ⁹ Ezek a művei G. 1825 jelzet alatt megtalálhatók a debreceni Ref. Kollégium könyvtárában egybekötve, gyönyörű, domborművekkel díszített reneszánsz-kötésben. A kötésen egyéb feliratok mellett az 1567-es évszám olvasható.
- ¹⁰ Szenczi Molnár Albert magyar nyelvtanának (Novae Grammaticae Ungaricae stb., Hanau, 1610) az olvasóhoz (Lectori Benevolo) intézett előszavában „forrásai” között elsőnek említi Ramust: „Methodum autem Rameam sequutus sum Grammaticae Latinae pro scholis Hassiacis ab illustrissimo Principe Mauritio Hassiae Landgravio etc. conscriptae” (22.l.) — DÉZSI Lajos Szenczi M.A. naplója, levelezése, irományai (Bp. 1898) c. munkájában idézi Rátkay György akkori nagyszombati lelkésznek 1611. február 22-én Szenczihez írott levelét, mely szerint a nyelvtant a nagyszombati kardinális is elkérte tőle Pázmány Péter révén, „az egészét elolvasta, csodálkozva dicsérte, csak a ramusi módszer nem tetszett nekik” (I.mű. 366. l.).
- ¹¹ R.HOYKAS Humanisme, science et réforme (Leiden, 1958.) c. munkájában a matematikának Ramus korabeli tanításáról ezt olvashatjuk: „Beaucoup d’universités négligeaient les mathématiques. Il y avait des exceptions favorables (Vienne, Cracovie), mais à Paris Lefèvre d’Étaples constata en 1534 l’absence de l’enseignement mathématique” (84. l.).
- PÉCSELYI KIRÁLY Imre Isagoges rhetoricae libri duo (Nürnberg, 1639., 3. kiadás) c. munkájában Magyarországot illetően azt írja: „Nam ut Geometria, ut Arithmetica, et quae huius generis sint, omnino ab usu, occiderunt”: Magyarországon a geometria és aritmetika teljesen kiveszett az iskolákból.
- ¹² Walter ONG Ramus, Method and Decay of Dialogue (Cambridge, Mass., 1959) c. munkájában a ramista gondolkodás, módszer nagy elméleti és gyakorlati jelentőségét éppen a ramusi mű pedagógiai beállítottságában látja. Valóban: ebből fakadnak erényei, de a szaktudomány szemüvegén át nézve, fogyatkozásai is. Vekerdi László is azt írja róla egyik cikkében: „Igaz, nagy matematikus Ramus sohasem volt, de senki nálánál jobban nem tudott matematikára, fizikára lelkesíteni ifjakat” (Apáczai Erdélyországban, Élet és irodalom, 1975., 39. sz. 11. l.)
- ¹³ L.MOLTMANN, i.mű 303. l.
- ¹⁴ L.KESERŰ Bálint: Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus IX., Szeged, 1969. 42. l.)

- 15 NAGY KÁLÓZI Balázs Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II. rész. Szilvás-ujfalvi Imre pedagógiája (Református Egyház, 1968., 1. sz.) c. tanulmányában így idéz Ujfalvi ramusi befolyás alatt írt „Admonitiones” c. munkájából: „igen csúnya dolog keresztények iskoláiban egész könyveket tárgyalni Homérosztól, Vergiliustól, Ovidiustól... bűn, hogy gyermekeink jobban tudják, ki a pogány Jupiter, aki hajadonok tisztességét tépte le, mint azt, hogy kicsoda az Atya, Fiú és Szentlélek Isten”... (14. l.) Ez a felfogás a puritanizmus révén eljutott egész Comeniusig.
- 16 „Ramus számára a kiindulópont a filozófiai és teológiai fejlődés irányába a filozófia megszabódítása a dogmatikus tekintély megkötöttségeitől, a gondolkodásnak a «ratio» és «experientia» felé való irányítása, a tradíció tekintélyétől való megszabódítása s egy elfogulatlan empirizmus felé való irányítása” – írja J.Moltmann (i.mű, 300. l.).
- 17 Hooykas tömör megállapítása: „Ramus est un homme libre” (i.mű, 17. l.).
- 18 Charles WADDINGTON: Ramus, sa vie ses écrits, sa mort, Genève, 1970., 393. l.
- 19 Milton szerkesztett egy logika könyvet is Ramus elvei szerint Artis logicae plenior institutio, ad Petri Rami methodum concinnata (1672) címmel.
- 20 L. az Examen Logicum stb. előszavát (Lectori Benevolo), A₃ r.
- 21 Jürgen Moltmann emlegetett tanulmányában részletesen elemzi Ramusnak a filozófia, főleg pedig a teológia területén elért nagy hatását (301-318. l.).
- 22 Hooykas szerint „Au commencement du XVIIe siecle ramisme et puritanisme etaient a peu près synonymes en Angleterre” (i.mű, 118. l.).
- 23 L.ZOVÁNYI Jenő. Puritanus mozgalmak a magyar ref. egyházban, Bp. 1911. 370. s.k.lapok.
- 24 Heerebord, Adrian (1614-1659) a filozófia professzora volt a leideni egyetemen. Maga is több logikai tárgyú munkát írt. Meggyőződéses kartézianus volt, de Ramus iránti tiszteletét is megőrizte; Dialecticáját Martonfalvihoz intézett levelében „aureolus libellus”-nak mondja.
- 25 L.ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Bp., 1977. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (TREKL) Őrzi Martonfalvi Györgynek egy Csúky Lajos által készített életrajzát. A meglehetősen rendszertelen munka igen kevéssel egészíti ki a Martonfalvival kapcsolatos közismert adatokat.
- 26 L.ZOVÁNYI: Puritánus mozgalmak stb. 371-383. l.
- 27 Valószínűleg ez utóbbira céloz Ramus a Dialecticae libri duo (1556) előszavában, mikor azt írja, hogy e műve 25 évvel ezelőtt jelent meg (Az időköz valójában nem ilyen kerek).
- 28 Johannes Piscatorról van szó, aki németre fordította a Bibliát és kommentárt írt valamennyi könyvéhez (Die Religion in Geschichte u. Gegenwart, Tübingen, 1930., 4. k., 1265-66. h.)
- 29 L. CZEGLE I. I. mű, 333. l.
- 30 Ismeretesek Tolnai Dali János és társai magyarnyelvi törekvései (1. MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen) Ak.k., Bp. 1952, 87,93,95. l.), Apáczai felfogása a magyar nyelv használatáról (Bán, 417. l.), de a puritanizmus Debrecenben is a magyarnyelvű irodalom jelentős fejlődését hozta. A debreceni nyomda termékei e korban 60-65 százalékban magyar nyelvűek, szemben az országos 32 %-kal, amelyben pedig „benne van a debreceni nyomda 60 %-a is” (1. BENDA Kálmán A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16-18. században. In: Előadások a Nemzetközi Könyv- és debreceni ünnepén. Debrecen, 1973.).
- 31 Bartholomaeus Keckermann (1571-1609), a danzigi „illustre gymnasium” tanára, az akkori „középsiskola” szinte minden tárgyához írt tankönyvet, melyek még halála után is, és a mi protestáns iskoláinkban is használatban voltak. M. Friedrich Wendelin (1584-1652) német teológus. Christianae theologiae systema c. munkáját Apafi Mihály fejedelem fordította magyarra, s adta ki Kolozsvárt 1674-ben (RMK. I. 1161.).
J.Heinrich Bisterfeld (1605 (?) -1655) 1630-tól haláláig a gyulafehérvári kollégium professzora volt. Logikája 1642-ben jelent meg Gyulafehérváron (RMK. II. 498).
- 32 ZOVÁNYI: Purit. mozg, 386. l.
- 33 A kiadványok RMK.száma: 1695:II.2034; 1697:II. 1878; 1704:II. 2206. A számok sorrendjében jelentkező felcserélődés is mutatja, hogy SZABÓ Károlynál némi zavar van e kiadások leírása körül. Ő az 1695-i kiadást (II.2034) csupán 17. századnak jelöli, és Karancsi betűkkel nyomottnak mondja. Ez azonban nem lehetséges, mert Karancsi 1662-1676 között működött Debrecenben. Az 1697-i kiadást (II.1878) 81+3 laposnak mondja, holott 64 lapból áll, mint a következő, melyet az előbbi 12

- alakjával szemben 8° alakúnak mond, holott alakra is egyformák. A 3. kiadás annyiban tér el az előzőktől, hogy ez nem közli Ramus előszavát. Szabó Károly mindhárom kiadvány ősenek a váradi 1653. évi kiadást tekinti. Ezt nem volt módomban megnézni.
- 34 Benda Irinyi emített nyomdatörténetükben (1.33.j.) a két Rudimenta kiadását 1703-ra teszi. Valószínű azonban, hogy ez az évszám csak a nyomtatás évét jelzi, s mind három mű, élén a Dialecticával, 1704-ben egyszerre jelent meg.
- 35 A debreceni kiadásokkal párhuzamosan Patakon, illetve Lőcsén is több ramusi felfogású és módszerű logika jelent meg a 17. és 18. sz.-ban (L. RMK. II. 938; 974; 1156; 1833; 2112), s maradt fenn kéziratban a sárospataki könyvtárban (L. ERDÉLYI János: A bölcsészet Magyarországon, Bp., Franklin t., 1885., 148. l.) – Kolozsvárt 1680-ban Tolnai F. István adott ki ramusi logikát (RMK. II. 1467). – Érdekes, hogy Kolozsváron 1700-ban J. Clauberg kartézianus logikája is megjelent Logica contracta címen Régeni Mihály gondozásában (RMK. II. 1994), s később még egy kiadásban, de a református iskolákban nem tudott tért hódítani.
- 36 L. CZEGLE Imre i.m., 333. l.
- 37 „Az keresztény isteni-tudománynak – rövid summája – Mellyet irt volt Wollebius János a Th. Doct. és az Basiléai Academiában rendszerént való Professor, Mostan pedig Magyar nyelvre fordított Comaromi Csipkés György, Nyomtatattott Ultrajectomban, MDCLIII Esztendőben,” (. : .) 4 jelzetű l.r.v.
- 38 Melanchthon Rétorikája először De rhetorica libri duo címmel jelent meg Wittenbergben 1519-ben, végleges formában pedig Elementorum rhetorices libri duo címmel 1531-ben ugyanott (L. Bretschneiders Corpus Reformatorum, Halle, 1846., 13.k. 412-413. hasáb). Később Lucas Loss Erotemata dialecticae et rhetoricae Ph. Melancthonis (Frankfurt, 1583) címmel a nagy tudós logikájával (Erotemata dialectices) együtt adta ki. A magyar protestáns iskolákban elsősorban ezt a kiadást használták (L. Szombathi-Gulyás: A sárospataki főiskola története, Sárospatak, 1919., 187. l.).
- 39 Marcus Philippus-Ludovicus, Piscator Johannes P. herbormi teológus fia volt. 1630-1647 között Gyulafehérváron működött. Itt készített tankönyvei többször megjelentek hazánkban.
- 40 Érdekes, és némileg zavarba ejtő az a körülmény, hogy mint a Rudimenta Rhetoricae címlapjának a hátoldalán Piscator már jelezte a készülő munkát, 1645-ben, ugyancsak Gyulafehérvárt (RMK. II. 655.) megjelent a Rudimenta Oratoriae, mely minden részében a klasszikus rétorikához való visszatérést mutatja. A rétorika itt is öt részből áll, a beszédek fajtája pedig négyből, mint Pécselyinél, egyes részei pedig (pl. az argumentumok, a törvényszéki beszédek fajtái, Keckermann erős befolyását mutatják. A példák legfőbb forrása ismét Cicero s más klasszikus vagy reneszánsz írók (Livius, Sallustius, Plutarchos, Lycosthenis, Erasmus). A ramusi dialektika, rétorika nyomai természetesen itt is fellelhetők, pl. a dichotomia alkalmazásában, másrészt abban, hogy a könyv a rétorikai ékességek (ornatus) alapjává a nyelvtant, a nyelvet teszi meg, vagyis az oratiót visszahelyezi természetes közegébe, amit pedig a beszédhangok sajátosságairól mond, erősen emlékeztet a „Ramus Libri duo de veris sonis literarum et syllabarum” stb. (Párizs, 1564.) c. könyvében előadottakra. A könyv mindkét debreceni kiadása a Dialecticával és Rudimenta Rhetoricae-vel együtt jelent meg.
- 41 A kis művet kitűnően ismerteti Bán Imre Irodalomelméleti kézikönyvek stb. c. munkájában (Ak. k., Bp., 1971) a 25-40. lapokon.
- 42 M.G. Vida (kb. 1485-1566) kanonok, majd albai püspök Poeticorum libri III. (1527) c. könyvéről van szó (Magyarra fordította Várdai Béla, Bp., 1900.). Julius Caesar SCALIGER Poetics libri septem c. műve 1561-ben jelent meg Lyonban.
- 43 L. 30. j.
- 44 Ilyen kötet jelent meg Martonfalvi György halálára Lamentum metricum címmel (Debrecen, 1681., 1.M. Könyvszemle, 1918., 84. l.) A kiadvány a RMK-ban nem szerepel. Kőleséri Sámuel halálára Braebaeum vitae (Debrecen, 1683., RMK. II. 1517.) s Szilágyi Tönkö Márton halála alkalmából Honor Posthumus (Debrecen, 1700., RMK. II. 1689.) címmel többszáz verset – latinul és magyarul – magába foglalva.
- 45 1700 és 1737 között hét kiadásban 24000 példányban jelentek meg Comenius tankönyvei a debreceni nyomdában (1. BENDA-IRINYI i.m., A nyomda kiadványai, 321-407. l.).
- 46 SZILÁGYI Sámuel: Oratio funebris (Maróthi György halálára) Megj.: Museum Helveticum 1746. évf. Part. sec. 249-280. l.

- 47 LENGYEL Imre–TÓTH Béla: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei (Könyv és könyvtár VIII:2, Debrecen, 1971., 70. l.)
- 48 Makkai László írja A magyar puritanusok harca a feudalizmus ellen (Ak.k., Bp., 1952., 87. l.) c. munkájában, hogy Tolnai Dali János pataki tanársága idején „a klasszikus csiszolt latinságra törekvést gúnyolta és mellőzte.”
- 49 A leveleket kiadta LENGYEL Imre–TÓTH Béla Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei címmel, Könyv és könyvtár VIII:2., Debrecen, 1971., 70. l.
- 50 Lásd KLTE, Studia Litteraria, 1978., Debrecen.
- 51 TREKL. z.60.ab.94/741. – Nikolaus Engelhard (1696-1765) Maróthi professzora volt Groningenben. Filozófiát (matematikát és fizikát) hallgatott nála. Tankönyve, melyben logikája is szerepel, 1732-34-ben jelent meg Groningenben. A könyv 1737. júliusában került be a Kollégium könyvei közé (I.R.71.8, c. jelz. Albumot a kollégiumi könyvtárban). Engelhard tanításában már Chr.Wolff követőjének mutatkozott.
- 52 Könyv és könyvtár VIII:2 (Debrecen, 1971), 94. l. A levél keltezése (1743. okt.8.) valószínűleg előírás, mert mint kissé odább látni fogjuk, 1742-végén már megjelent Debrecenben J.J.Breitinger zürichi professzor logikája. – A bázeli egyetemen használt logika-könyv Johann Rudolf Zwinger (1692-1777) munkája volt, mely 1715-től 1758-ig volt használatban.
- 53 Mindkét levél megtalálható a debreceni Kollégiumi könyvtárban R.607.I. jelzetű dobozban 48 § és 71 jelzés alatt.
- 54 L. BENDA–IRINYI 344. l.

L'INFLUENCE DE RAMUS À DEBRECEN

(Résumé)

L'influence de Ramus en Hongrie se manifesta la première fois probablement chez Imre *Ujfalvi Anderkó* à Debrecen, ensuite après Patak (János *Tolnai Dali*) à Gyulafehérvár (*Alsted, L.-Ph. Piscator, Apáczai*) afin qu'elle lève sa tête à Várad après sa défaite de là-bas, en tout lieu, non plus que dans la reste de l'Europe, dans le cadre des efforts ecclésiastiques puritains. Mais son influence, étant la plus vigoureuse et impérisable, s'exprima à Debrecen. La cause en fut que la ville a été influencée par le puritanisme à partir du coeur des années 1700 presque pendant un siècle, en établissant absolument son aspect spirituel jusque dans la vie quotidienne. A cette époque l'institution éducationnelle de haute importance de la ville Debrecen, le Collège, aussi subit l'influence du puritanisme et à la suite de celui celle du ramisme respectivement. Cela fut – en premier lieu – due à l'activité du grand théologien, György *Martonfalvi Tóth*, qui, dans les années soixante du XVIIe siècle, en dehors des doctrines du théologien puritain de plus haute importance, William *Ames (Amesius)*, avait transplanté aussi le système logique et la méthode de *Petrus Ramus* – influençant aussi cette théologie – à Debrecen, et par l'intermédiaire de son Collège à la part importante du pays respectivement. En 1664 *Martonfalvi* publia deux oeuvres spacieuses – inspirées par *Ramus* – dans l'atelier de typographie de Debrecen, qui ont pour titre: *Petri Rami Dialecticae libri duo* et *Examen logicum* etc. A la suite de ces oeuvres bientôt fut pareillement publié dans la ville le compendium logique de l'ex-professeur de Gyulafehérvár, M.L.-Ph. *Piscator*, un libret encore ayant pour titre: *Petri Rami Dialecticae libri duo*, qui vit quatre publications à Debrecen jusqu'à l'an 1704.

En outre de la logique, l'enseignement de la rhétorique – étant liée étroitement à la logique – ainsi que celui de l'art poétique aussi fut en cours sous le signe des doctrines de *Ramus* encore. Les oeuvres de *Piscator* encore – étant extrêmement concises et „enlevées jusqu'à l'os” – (*Rudimenta Rhetoricae, Rudimenta Oratoriae, Artis Poeticae praecepta*) servirent pour ouvrage d'enseignement de ceux-là, qui – à l'exception de la dernière – virent des plusieurs publications dans cette ville embourgeoisée. A la suite de ces oeuvres se réalisa l'idéal puritain de style – lequel encore se laisse ramener partiellement à ses efforts de style – la diction à la manière de „nude et simpliciter”, qui omet l'ornementation du style, comme entre autres György *Komáromi Csipkés* et *Martonfalvi* de la ville Debrecen donnent l'exemple à cet égard. Cet idéal de style signifia en premier lieu l'omission des efforts cicéroniens de style dans le rapport scolaire à telles enseignes que le grand orateur classique fut presque absolument éliminé dans le Collège de la ville Debrecen, et sa place fut remplie par la simple et objective diction des ouvrages d'enseignement de *Comenius*.

Cette situation se termina par l'apparition de György *Maróthi* qui – contre l'opposition de ses associés enseignants – obtint au prix de grands efforts la publication de la logique – inspirée par *Wolff* – de J.J. *Breitinger* de Zurich (*Artis cogitandi principia*) à Debrecen au bout de l'année 1742, et dans la même année l'*Oratoria* du professeur Hieronimus *Freyer* de la ville Halle succéda à la rhétorique ancienne de *Ramus*.

DIE WIRKUNG VON RAMUS IN DEBRECEN

(Auszug)

Der Einfluss von Ramus machte sich in Ungarn zuerst vielleicht bei Imre *Ujfalvi Anderko* in Debrecen fühlbar, dann in Patak (János Tolnai Dali) und nachher in Gyulafehérvár (*Alsted*, L. – Ph. *Piscator*, *Apáczai*), um nach seiner dortigen Niederzwingung in Várads (Wardein) im Rahmen puritanisch-kirchlicher Bestrebungen, wie auch in vielen anderen Teilen Europas, aufzuleben. Die kräftigste und dauerhafteste Wirkung entfaltete er jedoch in Debrecen (Debreczin). Der Grund dafür lag in dem Umstand, dass der Puritanismus diese Stadt von der Mitte des 18. Jahrhunderts an fast ein Jahrhundert unter seinem Einfluss hielt und ihr geistiges Antlitz bis in das alltägliche Leben bestimmte. Das Kollegium, das bedeutendste Lehrinstitut von Debreczin, geriet zu dieser Zeit auch unter den Einfluss des Puritanismus bzw. unter den Einfluss des Ramismus. Das war in erster Linie der Tätigkeit des grossen puritanischen Theologen György *Martonfalvi Tóth* zu verdanken, der in den 60er Jahren des 17. Jahrhunderts neben den Lehren von William *Ames (Amesius)*, dem bedeutendsten puritanischen Theologen, auch das diese Theologie beeinflussende Logiksystem und die Methode von Petrus *Ramus* in Debrecen, d. h. am Kollegium der Stadt einführte und damit eben auch in einen wesentlichen Teil des Landes verpflanzte. Im Jahre 1664 hat *Martonfalvi* zwei umfangreiche, von *Ramus* inspirierte Werke in der Druckerei von Debrecen mit den Titeln *Petri Rami Dialecticae libri duo* und *Examen logicum* usw. erscheinen lassen. Kurz darauf erschien in der Stadt das logische Kompendium des einstigen Professors von Gyulafehérvár, M.L.-Ph. *Piscator*, ein Büchlein mit dem selben Titel: *Petri Rami Dialecticae libri duo*, das bis 1704 in Debrecen 4 Auflagen erlebte.

Neben der von *Ramus* Lehren abgeleiteten Logik gab es auch Unterricht in der der Logik nahestehenden Rhetorik sowie in der Poetik. Als Lehrbuch für diese Disziplinen dienten ebenfalls die ausserordentlich bündigen „bis auf die Knochen abgehackten“ Werke *Piscators* (*Rudimenta Rhetoricae*, *Rudimenta Oratoriae*, *Artis Poeticae praecepta*), welche mit der Ausnahme des letzten, in der bürgerlich fortschreitenden Stadt, auch mehrere Auflagen aufweisen können.

Mit ihnen kam das puritanische Stilideal ins Leben, das zum Teil ebenfalls auf die Stilbestrebungen von *Ramus* zurückzuführen ist, nämlich ein Vortrag „nude et simpliciter“, der die Verzierung des Stils vermeidet, wie wir es unter anderen bei György *Komáromi Csipkés* von Debrecen und bei *Martonfalvi* vorfinden können. Dieses Stilideal bedeutete in erster Linie die Beseitigung der Schule der ciceronischen Stilbestrebungen, und es wurde so weit gebracht, dass der grosse klassische Redner beinahe vollkommen aus dem Unterricht des Kollegiums von Debrecen verdrängt und durch die objektive, einfache Vortragsweise von *Comenius* ersetzt wurde.

Diese Lage wurde mit dem Auftritt von György *Maróthi* geändert. Er erkämpfte gegen seine zopfigen Lehrerkollegen im Jahre 1742 die Herausgabe der von *Wolff* inspirierten Logik des Züricher J.J. *Breitingers* (*Artis cogitandi principia*) in Debrecen, und gegen Ende desselben Jahres trat die Oratoria des Halenser Professors Hieronimus *Freier* an die Stelle der alten Rhetorik von *Ramus*.

A Ramus kötet kötéstáblája

PETRI RAMI
DIALECTICÆ
LIBRI DUO. **RMK 723**

Perpetuis Eroticismus Objectionibus, Exem-
plis, Unguicis, Idiomate & Quæ ita resoluunt,
& illustrant, ut itaque qui Mathematicarum Magi-
strum Petrum Ramum in Dialecticæ imi-
tandam sibi proponunt, brevi cuncta longam
altius respiciant. *Ed. 1664.*

Studio

GEORGII MARTONFALVI

TRANSYLVANI,

SS. Theologiz Doctore, & Illustris Scholæ
brevice Reçtoris.

Ediitio secunda prius multo accuratior

reviser et duplo seiorum

Cliv. S. J. M. 1664

Pauli

Ab AÑO 1683

empres

DEBRECINI.

PER GEORGIUM KARANCSI 1664

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

1683

EXAMEN
LOGICUM
VNDECIM DECADIBVS
ABSOLVTVM;

In quo præcepta quædam Logica
xeckermanni. Venseiani. Bitterfeldii & alio-
rum quorundam. examinantur, ob iustas
causas relictur, aique eorum
objectiones refutantur; **RMK 724**

Institutum

A

GEORGIO MARTONFALVI,

SS. Theologiz Doctore, & Scholæ De-
brevice Reçtoris.

Inß. Vrb.

Mee mihi pro Ramo, nec docto est pugna

Philippo,

Verus uterque placet, falsus uterque iacet.

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

1664

R. 617

DEBREENI REF. FOISKOLA

NOTATIO

nes, in Petri Rami Logi-
cam, ex dictatis Claris-
simi, ac Doctissimi Viri

D. Pauli K. Lisnyai.

excerpta. Anno Dni 1680.
ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

1. In Logica duo sunt. N:

Logica Definitio et membra.

2. Definitur Logica, quod sit. Ars bene discernendi.

3. Membra Logicae sunt duo: *1. Invenio nō simpl: 2. Dispositio; Jud: 3. nō comp*

1. De Inventio, quae est primum membrum Logicae.

1. Inventionis objecta sunt Rōnes Logicae rerum simplici-

um; seu sunt Rōnes simplices.

2. Nōo est *2plez* prima v. secunda.

3. Secunda Rōo est *2plez*. Simple v. Composita.

4. Simplez Rōo est *2plez* Oena v. Argumentum.

5. Oena est simplez v. Comp: seu questio dubia.

6. Argūm est v. *Artificiale*. v. *Artificiale*: seu Test: Uas: 4.

7. Artificiale est v. *Primum* v. *Primo ortum*. Class. 4.

8. Primum est v. *1. Simplex*. *2. Comparatum* Class. 3.

Sim ale

RUDIMENTA
RHETORICÆ,
IN USUM
ILLUSTRIS
SCHOLÆ
DEBRECZINENSIS
succinctè tradita.

DEBRECZINI.

RUDIMENTA
ORATO-
RIÆ,
IN USUM
ILLUSTRIS
SCHOLÆ
DEBRECZINENSIS
Recente excusa.

DEBRECZINI.

ARTIS ^{no 0197}
COGITANDI
PRINCIPIA

ad mentem
RECENTIORVM PHILOSOPHORVM
Compendio exhibita,

atque ^{no. 923.}
IN VSVM PRIVATAE INSTITVTIONIS
concinnata

opera
IOANNIS IACOBI BREITINGERI,
PROFESS. IN ACAD. TIGVR. PVBL.
Secundum Exemplar TIGVRINVM
edita.

RECENI REF. FÖISKOLA
KUNYVTARA

DEBRECINI,

Per IOANNEM MARGITAL.
A. G. N. clō lcccxxxii.

VÁZLAT A JEZUITA „MISSIO TRANSYLVANICA” TEVÉKENYSÉGÉRŐL
ÉS KÖNYVTÁRÁNAK SORSÁRÓL
(1571-1603)

Jelen tanulmány summázása annak a római és hazai levéltári adatokra épülő kutatásnak, melynek legfőbb célja – és ezt mindjárt előljáróban külön hangsúlyozni kívánjuk – a tárgyilagos történet szemlélet biztosítása. Az utolsó 20 év alatt ui. a hazai szabadgondolkodás feltárásának jegyében folyt elsősorban a szakirodalom tevékenysége. Eredményeink azonban némi egyoldalúság veszélyével is párosultak. Ez az összefoglalás az „audiatur et altera pars” követelményének szellemében íródott, és nem ok nélkül. Ahogy látni fogjuk, az „ellenzéki tábor” szellemi tevékenységének pusztán vázlatos bemutatása is több ponton szükségessé teheti a szellemi áramlatokról eddig alkotott nézetünk revízióját.

*

A legtöbbször Észak Itáliából menekülő, az ikvizició hatósugarából szabadulni vágyó szabadgondolkodók valóságos aziluma volt Lengyelország, de még inkább a Sforza-Jagello-Szapolyai szellemi örökség fellelője: Erdély. A teljes tisztánlátás megköveteli már mindjárt a kezdet kezdetén, hogy egy félígazságot tisztázzunk. A négy úgy nevezett „bevett vallás” szabad gyakorlása csak papíron volt érvényben. Valójában hol az egyik, hol a másik ellen indult irtó-hadjárat. Hosszú évtizedeken keresztül pl. a katolikusokat a szó szoros értelmében megfosztották legegységesebb jogaikról: szerzetesházait feloszlatták, könyveiket, liturgikus felszereléseiket elkobozták, sőt egyetlen élő püspöküket száműzték, még hozzá országgyűlési rendelettel. A Báthoryak négy évtizede alatt viszont az anti-trinitáriusokat (mai néven unitáriusokat) üldözték, illetve gátat emeltek az egyre inkább szabadelvűség felé hajló, csírájában az ateizmust is magában rejtő szélsőséges tevékenységének. A két pólus között elhelyezkedő lutheri és calvini tábor aránylag élvezte a szabadságot elveiknek szóban, írásban, iskolákban való terjesztése terén. A gyulafehérvári udvar légkörét olykor robbanásig feszültté tette a két pólust képviselő szellemi agitátorok harca. A katolikus Gromo testőrkapitány pl. azzal a javaslattal állt elő titkos jelentéseiben a Signoriának, hogy hajlandó

akár láb alól is eltenni honfitársát, Blandrata doktort, a szabadgondolkodók erdélyi vezérét.¹ De nem ő lett a győztes, hanem az inkvizíció elől menekülő Blandrata. A hitújítók és a szabadgondolkodók teljesen átalakították Erdély szellemi életét és a fejedelmi udvar nyomására a politikai élet vezetői sorra valamelyik felekezet tagjai lettek. Ez a folyamat ifj. Szapolyai János haláláig (1571) nagyjából lezajlott. Ellenállásról alig lehetett szó, – de a passiv rezisztenciáról vannak adataink, különösen *Báthory István és családja köréből*. Már a kortársak észrevették, hogy a két testvér, István és Kristóf egyre jobban elhatárolják magukat az újítóktól. És ha egyértelmű adat nem is áll rendelkezésünkre, a jelek mégis arra engednek következtetni, hogy már-már kegyvesztett lett a fiatal fejedelemnél a jezsuitákat ősei otthonába, Somlyóra letelepíteni akaró tanácsosa, Báthory István. Erről a szándékáról Európa-szerte tudtak és így érthető, hogy amikor katonai erejében bizva kész tények elé állította a rendeket és fejedelmükké kiáltotta ki magát, a Rómához hű tábor ország-világ előtt nem győzött újjongani. A vatikáni követek és a jezsuiták jelentései révén két hét alatt Róma, Madrid, Párizs, Prága, Bécs értesült a hírről.² Mivel a szabadgondolkodóknak igen nagy ellenzékük volt, általában nemcsak a katolikus kormányok, de pl. Genf is abban reménykedtek, hogy Erdélyben sikerül visszaszorítani a szélsőséges antitrinitáriusokat. Az újjongók táborától azonban – hatalmi féltékenységből – a bécsi udvar elhatárolta magát. Az egyre népszerűbb Báthory Istvánnal szemben tanúsított ellenszenvé, gáncsoskodása annál feltűnőbb, mert Bécs – legalábbis látszatra – a katolikus egyház támaszának tüntette fel magát. Csakhogy a magyarság nemzeti egységétől való félelem nagyobb tényező volt a bécsi diplomáciában, mint a Rómához való hűség. Ez teszi érthetővé, hogy épp a jezsuiták letelepítése terén Báthorynak a katolikus Bécs volt legnagyobb ellenlábas. Ennek – a számunkra ma már érthető, de a kortársaknak visszaszatizító, felháborító – magatartásnak egyes fázisaival telve vannak a magyar és külföldi levelezések, titkos jelentések. Ezeknek pontos ismeretében vált lehetségessé egy eddig nem méltatott mozgalom körvonalainak felmérése. A bécsi jezsuita provincia magyar származású, vagy a magyarokkal szimpatizáns tagjai megdöbbenve vették észre, hogy Bécs még a vatikáni diplomáciát is megbénítja és késlelteti egy erdélyi misszio létrehozását. Amikor ezt az adatok birtokában teljesen tisztán látta maga előtt a kis csoport, akkor titokban ellenakcióra határozta el magát. A jelek szerint a szálak a Rómában tartózkodó Szántó Istvánon kívül Alfonso Pisához vezetnek. Mindketten jezsuiták, a felismert igazság tántoríthatatlan harcosai; az egyik magyar, a másik spanyol és mindketten Báthory István legőszintébb tisztelői. Ők biztatják a bécsi „ellenállókat”, mindenekelőtt Leleszi Istvánt.

*

Mig Szántó (Arator) Istvánról sok mindent tud a szakirodalom – bár levelezésének áttanulmányozása után nyilvánvaló lett, hogy korántsem teljes még a róla alkotott képünk sem –, addig *Alfonso Pisa* magyarországi kapcsolatairól és a szellemi áramlatok terén betöltött szerepéről még nem ejtettünk szót. Éppen ezért a *Missio Transylvanica* hiteles történetéhez

elengedhetetlen a vele való megismerkedésünk. A római jezsuita központ, az un. Generalizia titkára ezekben az években Antonio Possevino volt, Szántó István és később Báthory István meghitt barátja. A rendi vezetőség figyelmét ő hívta fel az egyik legképzettebb teológusokra, az akkor Halléban tartózkodó Alfonso Pisára. A rendben nem sok olyan szakember volt, aki úgy ismerte volna az arianusoknak és modern utódaiknak, az antitrinitáriusoknak ügyét – nemcsak elméleti, de történeti síkon is –, mint Pisa. A Szántó-Possevino „sakkhúzás” oly sikeres volt, hogy a jezsuita generális maga írt Pisának: tudományos felkészültsége miatt ráesett a választás, induljon máris Bécsbe, ahonnet majd Erdélybe küldik egy ott létesítendő misszio megszervezésére. Ugyanebben az időben rendelte Bécsbe Leleszi János magyar jezsuitát is.³ Így a bécsi kollégiumban már megerősödött az ott tartózkodó magyar növendékekkel együtt a hazai misszó létrehozásáért harcolók tábora. A felkészülés két irányban történt. Lankadatlanul küzdöttek a tényleges és a felnagyított, szándékosan kieszelt akadályok elhárításán, de ugyanakkor szorgalmasan tanultak, olvastak és írtak az antitrinitárius ideológia megismerése és cáfolata érdekében. Ez utóbbinak szellemi irányítója Alfonso Pisa volt. Levelezéséből megtudjuk, hogy már évekkel előbb minden erdélyi megmozdulásról értesült, olvasta az ott kinyomtatott vagy tárgyalt heretikus tanokat, speciális studiumot vezetett a hallei kollégium tanítványainak az ariánus-unitárius tézisek tudományos cáfolatára. Bécsben szemtől szembe vitatkozhatott Kelet felé utazó zsidó orvossal, egy tényleges ateistával. De magyar kálvinistával is, akit áttértett.⁴

Pisa elsőik között volt, aki észrevette, hogy közvetlen előjárója, Laurenzio Maggio bécsi provinciális feltűnően ellenzi a Possevino-Szántó tervet. Rájött, hogy a császári udvarba bejáratos Maggio a bécsi diplomácia szócsöve, sőt a római generálist is le akarja beszélni az erdélyi misszióról. Ennek okát is világosan látta: Bécs magának tartja fenn a jogot, hogy az egykori magyar királyság területén – és ebbe beleértette Erdélyt is! – egyházi ügyekben, püspöki kinevezésekben, új alapítások létrehozásában stb. döntsön. Lényegében nem erősíteni, hanem gyengíteni akarta Báthory pozícióit, akinek legnagyobb támasza épp a nemrég alapított jezsuita rend magyar származású tagjai voltak. A bécsi kollégium falai között ezekben a hónapokban eleinte titokban, majd nyíltan megindult egy olyan *patrióta jezsuita mozgalom*, mely ellenkezője mindannak, amit e rendről a hazai történetírás ismer. Ti. a XVII. században ez a Bécs-ellenes szituáció a harminc éves háború idején már nem létezett és a magyarországi jezsuiták legtöbbször később a Habsburg dinasztia mellett tört lándzsát. De amikor Erdély, majd pedig Lengyelország élén a nemzeti egységért is küzdő katolikus Báthory állt, egyértelműen ez utóbbi köré csoportosultak. Szándékukban a nagytekintélyű Alfonso Pisa magatartása is megerősítette őket. Leleszi és társai Pisával együtt úgy tekintettek a török hódoltságban szenvedő lakosságra vagy az erdélyi heretikus harcok miatt némaságra ítélt magyar hitsorsosaikra, mint akiktől a bécsi politikai taktikázás szakítja el. Pisa elsőként ragadott tollat és egyik levelét küldte a másik után magának a római generálisnak.⁵ A hazánk iránti lángoló szereteténél csak a szerencsétlen nép irányában érzett aggodalma volt nagyobb. Visszautasítja bécsi provinciálisának meglepető állítását, aki életveszélyesnek mondta, hogy rendtársait a török által megszállott területre küldjék. Szellemeesen visszavág: még az osztrák jezsuiták is biztonságosabb helyzetben lennének Erdélyben

egy esetleges török invázió esetén, hisz nem Erdély ellen kíván harcolni a szultán, hanem Bécsset akarja lerohanni. Ami pedig a veszélyre vonatkozik, rámutat a távoli India, Etiopia területén működő jezsuita missziókra, – vajon ezek létrehozásánál miért nem került még szóba sem a rendtársakra leselkedő veszély? Amikor pedig minden kísérlet, érvelés ellenére sem tudta jobb belátásra bírni bécsi és római vezetőit, a konspirációtól sem idegenkedett. Különösen Báthory István lengyel királlyá választása után szánta rá magát erre. Maggio ui. – bizonyára a bécsi politikai maffia hatása alatt – nyíltan Báthory ellen agitált. Pisa és a magyar jezsuiták nyíltan állást foglaltak amellett, hogy az erdélyi misszió ügyét vegyék ki a bécsi provinciális kezéből és bízzák rá a lengyelekre, akiknek Jaroslaw nevű kollégiumuk a legalkalmasabb erre a feladatra. Ide kellene tehát küldeni mindazokat, akiket évek folyamán erre a misszióra kiszemeltek. Ezzel természetesen maga ellen vonta előjárói rosszalását. Még un. monitio-t is kapott, dorgálásban részesítette a római generális. Ennek ellenére nem habozott kijelenteni: „sed animus noster ardet in Transylvaniam” (mégsem szününk meg Erdélyért égni!) A bécsi pestis elől menekülve több társával együtt Olmützbe utazott és itt egy váratlan pillanatban átszökött Báthory István Lengyelországába) a jelek szerint 1577/78 telén). Közben Bécsből Leleszi és társa, Törös György kikönyörögték, hogy legalább hazájuk határáig mehessenek el. Ami ott szemük elé tárult, soha nem feledhették el. A testi-lelki nyomor láttán ők is úgy döntöttek, hogy ha másként nem lehet, kész tények elé állítják legfőbb előjáróikat és elhagyják a biztos fedezéket nyújtó osztrák provinciát. Elhatározásukat még jobban érlelte a magyarországi püspökök egyre sürgetőbb hívása. Elsőként Leleszi utazott az egi püspökhöz, Radéczy Istvánhoz; onnét már nem tért vissza a római generális tiltakozása ellenére sem. Néhány hónap múlva Báthory Kristófnál jelentkezett Gyulafehérvárott (1579. ápr. 7.)⁶

*

A szakirodalom Veress Endre kutatásai óta nem sok újat hozott felszínre az erdélyi misszió tevékenységének szerteágazó életéből. A jelen tanulmány kereteit szétfeszítené az új adatoknak akárcsak vázlatos összefoglalása is. Ezért most csupán a szellemi áramlatok története szempontjából nélkülözhetetlen működésükkel kívánok foglalkozni. Jól tudjuk, hogy az erdélyi antitrinitárius mozgalom szorosan összefügg a lengyellel. De ugyanez érvényes a katolikus tábor ellenakciójára is. Az előbbi témával az utóbbi időkben behatóan foglalkoztak, az utóbbival itthon mostohán bántunk. Téves lenne azt gondolnunk, hogy a szabadgondolkodásnak egyedül a Báthoryak erőszakos intézkedései (pl. cenzúra bevezetése vagy a Dávid Ferenc ellen hozott ítélet) vetettek gátat. E politikai akciók mögött egy nagyon komoly és tudatosan megszervezett teológia-filozófiai arcvonalról is van tudomásunk. Az egyház legjobban képzett csoportjának, a jezsuitáknak osztották ki a feladatot, hogy tudományos szinten – tehát nem a szokásos szó-csaták ingoványos módszerével – vegyék fel a harcot a lengyel-erdélyi szélsőséges újítókkal. Nyugaton, ha nem is nyíltan, de hallgatólagosan helyeselték ezt még a protestáns teológusok is, hiszen a mindmáig közös

Credojukat érte halálos csapás. Miguel Serveto-t Genf és Róma egyaránt halálra ítélte! A magyar jezsuiták megjelenéséig ez itthon is hasonlóan történt, de mint látni fogjuk, Laskai Csókás Péterrel az élen az erdélyi reformáció hovatovább nagyobb ellenséget látott a jezsuitákban, mint az antitrinitáriusokban.

Alfonso Pisa a Missio Transylvanica szervezése közben sem hagyott fel tudományos kutatásaival, sőt a még Halléban elkészült és a niceai zsinatról szóló könyvét több fejezettel kibővítve Kölnben újra kiadatta (1581). Művének címe: Nicaenum Concilium primum generale in quattuor libros distinctum.⁷ A római generálishoz küldött levelében félreérthetetlenül kifejti, hogy ezzel a lengyel és erdélyi arianusok elleni offenzívát akarja szolgálni. A levélből megtudjuk azt is, hogy a könyv megírása előtt „ex vaticano codice greco” lefordította a szükséges részeket. A négy részre osztott művön nemcsak Pisa dolgozott, hanem a keleti nyelvek nagy tudósa, az ugyancsak jezsuita Battista Eliano. Ez utóbbi állította össze a könyv harmadik részét Egyiptomi Alexander arab kódexéből („80 canones ex arabico codice”). Posnanból küldött másik levelében (1579. okt. 2.) még fontosabb összefüggésekre mutat rá. Amint írja, Tirolban, Ausztriában, Morvaországban több antitrinitárius könyvet olvasott ugyan, de itt, Lengyelországban újabbak kerültek kezébe, melyek a Szentháromság és a megtestesülés (incarnatio) ellen íródtak *lengyelül*. Ezeket lefordította latinra és már el is készült egy száz oldalnyi cáfolat. És hogy ne legyünk kétségben aziránt, mindezzel mi volt a célja, megemlíti az erdélyi misszio lengyel vezetőjének, Jacobus Wujeknek nevét, aki ezeket magával viszi és felhasználja az ottani arianusok ellen. A levéltári kutatások alapján a jezsuiták arra a következtetésre jutottak, hogy Paruta 11 tézisének cáfolata is ekkor foglalkoztatta Pisát. Kéziratban fennmaradt kisebb művének címe: Responsio Alphonsi Pisani ad argumenta Nicolai Parutae antitrinitarii. Azért kellett ezzel foglalkoznia, mert az évekkel előbb Alba Juliában megjelent De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione, libri duo-ra nem tért ki a híres jezsuita apologeta, Franciscus Torres sem.⁸ A fentiekből tehát nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak prédikációk szintjén mozgott a szellemi harc, hanem arab, görög, latin szövegek filológiai tanulmányozásán nyugvó tudományos nívón! Alfonso Pisa nem jutott ugyan el Erdélybe, mely számára mindvégig „Igéret-földje” maradt, nélküle mégsem szerzett volna olyan tekintélyt a kolozsvári jezsuita kollégium. Az európai latin polémiairodalom egyik fontos művét, melyet „Kolozsvári Disputa” néven tárgyalok még, a jelek szerint ő sugalmazta vagy írta. Ha ez még bizonyításra szorul is, Báthoryhoz fűzött reményei, iránta érzett ragaszkodása annál kevésbé. Azért szökött hozzá, mert az erdélyi misszio ügyében jobban bízott benne, mint római generálisában, Everardus Mercurianban.

*

1579 szeptember 14-én útra készen állt a misszió kis csapata Wujek lengyel jezsuita vezetésével. A jezsuita és a lengyel nunciatura kötetre való jelentésanyaga rendelkezésünkre áll.

Ebből kitűnik, hogy most már Báthory Istvánon kívül XIII. Gergely pápa is lelkes támogatója volt az erdélyi missziónak szellemi, anyagi vonatkozásban egyaránt. Mindketten úgy döntöttek, hogy a többi európai kollégium mintájára a kolozsvárnak is megadják majd az egyetemi, Universitas rangot. Az 1580. május 18-án keltezett királyi diploma pl. félreérthetetlenül kijelenti, hogy akik a humaniorákban, a latin-görög-héber nyelvi studiumokban megállják a helyüket, a kollégiumon belül felállított teológia és filozófia fakultásra is beiratkozhatnak. A legfelsőbb óhaj szerint ui. Kolozsvárott is elnyerhető lesz – a többi európai akadémiákhoz hasonlóan – a baccalaureatusi, magisteri és a doktori gradus!

De amikor október elsején Kolozsvárra érkezett az első jezsuita csoport, mindez még csak távoli tervezettségnek tűnt. Egyelőre a létezéshez legszükségesebb eszközökért kellett harcolniuk egy velük ellenséges érzelmű légkörben, az „erdélyi arianusok” egyik fellegvárában, Kolozsvárott. Az Európa-szerre jól bevált jezsuita tanmenettel, tantárgy-, illetve óra-beosztással azonban a legrövidebb időn belül magukra hívták a szülők figyelmét, tartoztak azok bármelyik felekezethez. Különösen a lutheránus atyafiak tanúsítottak nagy érdeklődést, akik nemcsak a megindított alsó tagozatba küldték örömmel gyermekeiket, de a közben Rómából Kolozsvárra érkezett Wolfgang Schreck képzett teológus német prédikációira is szinte valamennyien eljöttek. Megérkezésük után két hónappal, vagyis 1579. dec. 20-án ünnepélyes keretek között már disputát is rendeztek.⁹ A megnyitó ünnepségen Kovácsóczyval az élen számos vezető államférfi is jelen volt. Sunyer lengyel provinciális jelentéséből tudjuk, hogy az Eucharistiáról szóló iskolai disputa felbőszítette az antitrinitáriusokat és Basilius István, sőt Blandrata is elleníratot állítottak össze („un certo scrittaccio...certe anthitesi contro le nostre”). De fennmaradt az 1580-as tanév ún. Catalogus lectionum-a is. Ebből tudjuk, hogy már reggel hétkor és kilenckor, délután pedig még háromszor voltak órák. A görög nyelv alapjait Nicolaus Clenardus (Kleynaerts) könyvéből, a latint Emanuel Alvares grammatikája szerint tanulták. Kolozsvárott is érvényben volt a jezsuita iskolák szigorú előírása: „Latine semper inter se et emendate colloquantur”. A Syntaxis, Prosodia el-sajátítása mellett Cicero, Ovidius Virgilius, Basilius, Augustinus ismeretében kellett a szüntelen latin nyelvű beszélgetést csiszolniuk.¹⁰ – Érdemes megjegyezni, hogy a jezsuiták iránt tanúsított magatartásban kettősséget lehet észrevenni. A szülők ui. – ahogy az lenni szokott – elsősorban gyerekeik előmenetelével törődtek és csak másodlagosan a tanárok katolikus beállítottságával. Ezzel szemben a kálvinista és unitárius vezetők, superintendensek szigorú intézkedéssel, büntetéssel akarták sújtani azokat a hiveiket, akik e „veszélyes szekta”, vagyis a jezsuita rend iskolájába járatják gyermekeiket. Ellenszenvük oly méreteket öltött, hogy memorandumban figyelmeztették Báthory Kristófot, István király erdélyi helynökét, hogy ne engedje be a szomszédos Kolozsmonostorról a jezsuitákat a városba és különösen ne itt, Kolozsvárott indítsák meg a tervezett kollégiumukat. A fejedelmi válasz egyértelmű volt: Francesco Tenchetta olasz építész megkapta a megbízatást, hogy a jezsuiták terveinek figyelembevételével hozzákezdjen a kollégium épületének átalakításához, illetve kibővítéséhez.¹¹ Dávid Ferenc ellen megindított per még tovább szította a jezsuiták elleni gyűlöletet. A harcias Szántó István is megérkezett Rómából. Ugy bonyolódtak az események, hogy robbanásig feszültté vált a légkör.

Az erdélyi ariánusok új stratégiája. A Báthory testvérek (István király és Kristóf vajda) központi intézkedései, a cenzúra, a jezsuiták tekintélyének növekedése, különösen pedig Blandrata kétes magatartása a Dávid-perben új módszerek kidolgozására kényszerítette az antitrinitárius vezetőket. Nemcsak a külföldi kapcsolataikat erősítették, hanem két fronton is megkísérelték rendezni itthoni soraikat. Egyrészt az erdélyi jezsuiták körében kerestek maguknak szabadelvű gondolkodókat, – másrészt viták provokációjával akarták tekintélyüket lerombolni. Mindkét irányban sikerült zavart kelteniök; hisz óriási port vert fel a vallási skepszis útját végigjáró ex-jezsuitának, Christian Franckennek erdélyi jelenléte, – de a nyílt vitákra való sorozatos felhívás is.¹² Elég ha az 1580 őszén történt kihívásra gondolunk, amikor is a jezsuiták ellenfelei – melyet a Báthoryak politikai ellenzékének is nevezhetünk – Kisvárdán a nép bevonásával egybekötött hitvitát követeltek. Ez a Lodovico Odescalchi Erdélyből küldött levelében található adat rendkívül fontos az un. Kolozsvári Disputa történetének megértéséhez. A belső békére különösen vigyázó Báthory István, a rá jellemző diplomáciai óvatosságból olyan üzenetet küldött Lengyelországból, hogy a jezsuiták elfogadhatják a kihívást, de csakis „tudományos szinten”, vagyis – Odescalchi szavai szerint – „academicamente”¹³. A jelek szerint tehát István király tudtával, sőt szellemi irányításával kezdtek ahhoz a disputa-anyag elkészítéséhez, melyet nem az erdélyi jezsuiták, hanem Alfonso Pisa és társai Lengyelországban állítottak össze. A kérdés minket azért érint különösképpen, mert „1581 – Claudiopoli” megjelöléssel 31 tézist magában foglaló könyvecske hagyta el a sajtót. A félreértések özöne vette körül ezt a kiadványt nemcsak 400 évvel ezelőtt, de a szakirodalomban is. A lengyelek, bizonyára Báthory István óvatosságot követelő intenciójára, szándékosan tüntették fel Krakkó helyett Kolozsvárt. Ezzel eleve megghiúsították az ellenzék gyakori és nem alaptalan vádaskodását, hogy ti. külföldről irányítják az erdélyi ügyeket politikai és vallási síkon egyaránt! A komoly tudományos felkészültséggel összeállított 31 tézist – a jelek szerint – 1581 májusában kifüggesztették a kolozsvári kollégium vagy a katolikus templom kapujára, épp úgy, mint Európa-szerte bárhol a tudományos igényvel megrendezett disputák esetében. Óriási megrökönyődéssel fogadták ezt az erdélyi szélsőségesek, akik különben is nehéz helyzetben voltak vezérük, Dávid Ferenc elvesztése óta. Tisztában voltak, hogy a filozófia – keleti nyelvek – bibliai exegézis területén magas tudással rendelkező jezsuitákkal egyedül Dávid Ferenc tudott volna megmérkőzni. Így állt elő az a fonák helyzet, hogy épp azok maradtak tüntetően távol a május másodikán (?) meghirdetett certámenen, akik ezt provokálták. Az ellenzék vezére, Hunyadi Demeter („superintendens novorum arianorum seu anabaptistarum..”) megszervezte a jezsuiták ellenes propagandát.¹⁴ Széltében-hosszában terjesztette azt a megtévesztő hírt, hogy a dispután résztvenni kívánó Báthory Kristóf eleve úgyis megvételzná az ő felszólalásukat, ezért nincs értelme, hogy megjelenjenek. Ez kétélű taktikázás volt. Igaz ugyan, hogy így a kudarcra ítélt szerepléstől megszabadultak, viszont a nép egy része gyávasággal illette őket. A szellemi mozgalmak hazai története számára még egy adatot látok említésre méltónak. 1581 májusa fordulópontot jelent a szabadelvűségükről nevezetes antitrinitáriusok és

a helvét irányzatú reformátusok (kálvinisták) közeledése, sőt bizonyos értelemben vett szövetsége szempontjából. A Thomány Mátyás jezsuitának tulajdonított levél külön kiemeli, hogy a két felekezet vezetői testvérnek nevezték egymást, pedig mostanáig legnagyobb ellenségek voltak.¹⁵ Ez a véd- és dacszövetség nemcsak alkalmi taktika volt, hanem jól átgondolt szellemi kézfogás. Erre utal a Kolozsvári Disputa történetének második szakasza. Azzal ugyanis, hogy opponensek híján valódi certámen helyett csak egymás közötti „csendes vetélkedés” folyt le az ünnepséggel egybekötött dispután, még nem jelentette azt, hogy ezt a különben igen jelentős művet a feledés örvényei elnyelték volna. Épp ellenkezőleg! Oly port vert fel, hogy a disputa tézisei nemzetközi porondra kerültek. *Genf, 1583 október*. A szakirodalom azért sem foglalkozott a kolozsvári tézisekkel, mert jóformán hozzáférhetetlen volt az említett Kolozsvár-Krakkó féle kiadvány. Az egyetlen példány a székelykeresztúri unitárius iskola könyvtáráé volt, – de a háború után eltűntnek nyilvánították. Nyolcvan évvel ezelőtt Veress Endre még látta, címlapjáról másolatot is készített, de a művel, tartalmával lényegében nem foglalkozott és a 31 tézis közül is csupán egyet közölt.¹⁶ Ezidő szerint többet nem is tudnánk a Kolozsvári Disputáról, ha nem bukkantam volna rá Monedulatus Lascovius Petrus, alias *Laskai Csókás Péter* Genfben írt és ott kiadott válasziratára. Ebben ui. mind a 31 tézist szóról szóra megtalálhatjuk. Mivel a vitát elindító anyag és az arra adott 400 oldalnál több válasz önmagában véve is filozófia és teológia vonatkozású, nincs arra lehetőség, hogy itt belekezdjek e különben igen tanulságos disputa elemzésébe. Annyit azonban szükségesnek vélek, hogy összefoglaljam mindkét mű könyvészeti adatait a legújabb kutatásaink fényében.

Az elveszett (vagy lappangó) unikum példány, vagyis a vita-indító jezsuita könyvecske 95 mm széles, 156 mm un. magas tükrű címlappal jelent meg, A-C₃ ívjelzésű 4 rétü 14 számozatlan levélnyi lengyelországi kiadvány. Címe: *Theses de puro et expresso Dei verbo tam scriptis quam voce tradito; et pari utriusque auctoritate, necessitate, utilitate ac fine*. Ad disputandum publice proposita cum Claudiopoli in Transylvania novum gymnasium Societatis Jesu aperiretur. Anno Domini 1581, Claudiopoli. – Kiegészítésre szorul a szakirodalomnak az a megállapítása, hogy a téziseket egyedül Wolfgang Schreckius nevéhez kell kötnünk. Az első lapon szerepel azonban egy másik személy is: „*Defendentur a Joanne Puschio Societatis Jesu.*” A név mögött sikerült Joannes Pusz Erdélyben működő jezsuitát felfedni. A vilnai kollégium katalógusának 1587-ből való bejegyzése szerint „*P. Joannes Pusz fuit concionator germanicus in Transylvania.*” A németek hitszónoka és gyóntatója volt és a jelek szerint jól képzett teológus. Borsa Gedeon betűtípus vizsgálata alátámasztotta R. Bzenski (+1715) határozott állítását, hogy a téziseket Krakkóban nyomtatták. A megtévesztő „Claudiopoli” megjelölés tehát eleve választ ad azoknak, akik erre való hivatkozással egy Erdélyben működő jezsuita nyomda létezését tételezték fel.¹⁷

Ahhoz hogy a disputa tartalmáról fogalmat alkothassunk magunknak, az említett Laskai Csókás Péter *Theorematum de Puro et Expresso Dei Verbo* 1583 októberi ajánlással megjelent művét kell tanulmányoznunk.¹⁸ Az „Alexio Kendio, Volfgango Kovasoczio, Ladislao Somborio, Dionysio Tsakio, Joanni Galfio” írt dedikáció és a 18 lap terjedelmű Epistola hangsúlyozni kívánja, hogy az Egyház ősi ellensége, a Sátán új formában jelent meg Erdélyben is. A sátáni praktikát félreérthetetlenül a „jezsuiták szektájában” jelöli meg. E kifeje-

zéssel és annak hangsúlyozásával, hogy a jezsuiták eleve nem tekinthetők teológusoknak, keresztény tudósoknak, Laskai olyan hangot üt meg, mely sértő és a tárgyilagosság helyett a polémiák ismert szubjektivitásának útvesztőjébe keveredik. Kik az igazi platonisták, aristotelianusok, pythagoristák? Akik olvassák és ismerik e nagy filozófusok műveit. A jezsuiták azonban saját fantázia-szüleményeiket és álmaikat hirdetik, nem pedig Jézus Krisztus és a Biblia tanításait. „Quomodo Jesuita aut Christianus qui epistolis Jesu Christi sua omnia proponit?” Ennél is gúnyosabb az a kitétel, mely szándékosan a Societas Jesu-t – Jézus társaságát – a Societas Judae-vel, vagyis az áruló Judáséval cseréli fel. Ettől függetlenül Laskai Csókás Péter genfi művét sajnálatos módon a szakirodalom nem méltatta, pedig e szubjektív elemek ellenére életének egyik legnagyobb alkotását látom e válasziratában. Filozófiai élelítés, szintézisre törekvő okfejtések, nagy olvasottságra valló történetiszemlélet jellemzi a Theorematumot.¹⁹ Tanulmányunk szempontjából pedig nélkülözhetetlen, mert jelenleg egyedül ebben található meg az egyes fejezetek elé átmásolt jezsuita tézisek szövege. Laskai ezzel kívánja az objektivitás látszatát kelteni és egyúttal helyreigazítani hitsorsosainak és az antitrinitariusoknak két évvel előbbi és sok vitára okot adó taktikázását, vagyis a disputa elől való elmenekülésüket. Művének indirekte is nagy jelentősége van. Ti. ezzel is igazolható egyrészt Laskai kimagasló filozófiai-teológiai tudása, másrészt a tudományos felkészültségű jezsuita tézisek fajsúlya. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Dávid Ferenc halála után egyedül ő volt akkora műveltséggel megáldva, hogy nemzetközi porondon szégyen nélkül válaszoljon a jezsuiták, illetve a katolikusok lehengerlő érveléseire. Ez utóbbi megállapítás nem tőlünk származik. Az erdélyi hitújítók – és hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak az unitáriusok! – azonnal észrevették, hogy a jezsuita tézisek az összes protestáns teológiai irányzat és vallás alapjai ellen intézett tudományos támadás. Teljesen leegyszerűsítve e kérdés-komplexust, világosan kiolvasható a jezsuita Kolozsvári Disputa anyagából, hogy az Egyház kezdettől fogva a hagyományt ép olyan hit-bázisnak tartja, mint a Szentírást! Sőt kijelenti, hogy az Egyház és a katolikus dogmarendszer akkor sem lenne más, ha az apostoli időkből egy írásos dokumentum sem maradt volna fenn. Jézus ui. nem az írásra adott parancsot, hanem az élő szóval való igehirdetésre. Érthető, hogy ez a kisarkított érvelés mindegyik felekezet létkérdését érintette, hisz mindegyik *egyedül* a Bibliában olvasható hit – és erkölcsi tanítások magyarázatán alapult. Ha a Biblia nem az egyedüli bázis, akkor könnyen sebezhető lesz Luthertől-Calvinton keresztül – Dávid Ferencig minden hitújítói tevékenység és okoskodás. Ez is egyik oka volt – minden valószínűség szerint – hogy az erdélyi arianusok szívesen vették a Laskai Csókás Péter szellemi irányítása alatt kibontakozó ellenakciót. Ennek az offenzívának több összetevője van. Az írásos válasz csak az egyik. De van érzelmi, hangulati „fegyvertára” is. Laskai nem véletlenül írja az előszóban, hogy a közelmúltban Rómában járt és az ott szerzett tapasztalatai, vagyis a pápá, a jezsuita szektasátáni praktikája érlelte meg benne a végső elhatározást a válaszra. Különös római peregrináció! Kezében a kolozsvári tézisekkel előbb ellenfeleinek fellegvárába utazik, hogy onnét Észak Rómájába, Genfbe térjen. Az ironia, a gyűlölködésig fokozódó ellenszenv a Kolozsvár-Róma-Genf között megtett utazás alatt éles fegyverré kovácsolódott.²⁰ A 31 tézisre irt válaszában keltezése sem véletlen: „*Datae Genevae ex Museo Nostro*”, vagyis a genfi

reformáció fellegvárából kívánja megindítani szervezett ellentámadását. Erthető, hogy ezzel csak fokozta az európai közvélemény érdeklődését az Erdélyben forrongó-kavargó állapotok és az egymással élet-halálharcot vívó szellemi irányzatok iránt. Lényegét tekintve ez a mostani vázlatos ismertetés is azt a célt szolgálja, hogy ráirányítsa a szakirodalom figyelmét a hazai kutatás egyik feladatára: a kolozsvári jezsuiták tézisei és a Genfben kiadott Laskai-válasz körül kialakult számtalan probléma feltárására. Itt ugyanis az a fonák helyzet áll elő, hogy míg behatóan foglalkoztunk a helyi, tehát csak magyarországi viszonylatu disputákkal, addig nem figyeltünk egy olyan szellemi párbajra, mely ugyan itthon vette kezdetét, de Róma-Genf viszonylatával mérhető arányok jellemzik.

A két vitairat számtalan érdekességet rejt magában. Látszólag Laskai Csókás vaskos kötetete a borotvaéles racionalizmus jegyében íródott, mégis ebben találtam a legmeglepőbb logikai buktatókat. Ezt azzal a példával illusztrálom, ahogy Laskai bibliai érvekkel védelmezi épp a jezsuitákkal szemben Jézus anyjának, Máriának örök szüzességét. Mig ui. a katolikus tézis ezt egyedül a hagyományra való hivatkozás alapján fogadja el, addig a helvét irányzat teológusa egy ószövetségi textusra, Izaiás jövendölésére építi opponensi válaszát.²¹ Az észérvekkel támadó Laskai itt irracionalistává válik. Műve végülis olyan akkordokkal fejeződik be, melyek már a szellemi párbajozás szabályainak körén kívül esnek.²² Könyvének utolsó 37 lapja ugyanis egyértelműen a jezsuiták ellen intézett szenvedélyes, vaskos gúnyolódás. A *Pigmentum originis sectae iesuiticae* kezdetű fejezetben pl. a rend alapítójának, Loyolai Ignácnak műveltségét csúfolja ki, mondván, hogy testi fogyatékosága (vagyis egy harcban szerzett sántasága) kellően megmagyarázza szellemi nivójának alacsony fokát. A *Pigmentum* épp úgy, mint a pápa ellen írt éles hangú latin verse megérdemli a szakirodalom további elemzését. Az amúgy is möstohán kezelt genfi válaszirathoz csatolt rész ugyanis elkerülte a kutatók figyelmét.²³ Összegezve a Kolozsvári Disputáról eddig elmondottakat, fontossága nyilvánvaló. Különösen azért, mert az amúgy is gyér magyarországi katolikus disputálás egy korai, latin nyelven írt és ezért Európa-szerte könnyen hozzáférhető dokumentuma. A levelezésekből kiderül, hogy a jezsuita téziseket a Vatikánban épp úgy olvasták, mint Genfben. Laskai válasziratának jelentősége pedig abban rejlik, hogy az eddigieknél is jobban meggyőződhetünk széleskörű műveltségéről: hazai viszonylatban legnagyobb tudósaink egyikét látjuk benne.

*

A Missio Transylvanica tragikus sorsárak szemtanúi. A jezsuiták mindenekelőtt a siralmas iskolai állapotokon akartak változtatni. Tevékenységüket a Báthoryak minden eszközzel támogatták. Rövid időn belül oly sikereket értek el, hogy még a legnevesebb protestáns családok is hozzájuk küldték gyermekeiket. Bizonyára ez is egyik oka volt annak, hogy az erdélyi misszió, különösen az értékes könyvtárral is ellátott kolozsvári kollégium az ellenfél szenvedélyekkel teli kirohanásainak céltáblája lett. A két Báthory-nak, István királynak és Kristóf erdélyi vajdának halála után ez az ellenszenv oly méreteket öltött, hogy a kiskorú

Zsigmond fejedelemmé választásának feltétele a jezsuiták kitiltása volt. Mivel Báthory Zsigmond világnézeti és humanista neveltetését, reneszánsz kultúráját épp az Erdélyben működő jezsuitáknak köszönhette, érthető, hogy a kikényszerített határozat ellenére nem hajtotta végre a rendek kívánságát. Ahogy nőtt hatalma, diktátori tekintélye, úgy lettek engedékenyebbek – de csak látszatra! – a jezsuita ellenes tábor vezetői. A fiatal fejedelem kül- és belpolitikájának kudarcait nyomban követte a lefojtott szenvedélyek kitörése. Trónjáról több alkalommal lemondva hatalmát unokatestvérére, Báthory András bíborosra ruházta át. A néhány hónapig uralkodó bíboros-fejedelem politikai gyilkosság áldozata lett, így ő sem menthette meg a jezsuita missziót, még kevésbé a kolozsvári kollégiumot. Közben rettentő pestis ütött ki és egyik neves jezsuita professzort temették a másik után. Ennek ellenére még mindig számottevő szellemi központnak számítottak a kolozsvári, gyulafehérvári, nagyváradai stb. „jézustársasági iskolák”, vezetésük alatt titokban működő templomok. A szakirodalom minderről tudomást szerzett Veress Endre elévülhetetlen kutatásai révén. Hagyatékának egy része azonban még kiadatlan. Ennek az anyagnak a jelen tanulmány számára az utolsó erdélyi Viceprovinciálisról, Giovanni Argenta jezsuitáról, jelentéseiről írt része tartalmaz nélkülözhetetlen forrást. Filológiai pontossága, jelzeteinek megbízhatósága segített abban, hogy az Országos Levéltárban az eredeti szövegek egy részét is megtalálhassam. Az alább sorrakerülő összefoglalás e két forrás adatainak felhasználásán nyugszik.²⁴

1603 tavasza. A sok viszontagságot látott erdélyi missziót a római központ újabb tagok küldésével kívánta megerősíteni. Ekkor érkezett Kolozsvárra a padovai kollégiumból a nagyképzettségű, vezetésre alkalmas Argenta jezsuita. Claudio Aquaviva generális úgy intézkedett, hogy ő vegye át a misszió vezetését. Szeretetre méltó, körültekintő és a másitűeket is tisztelni tudó ember volt, de saját vallásának, szerzetének apostola is. Nem gondolta, hogy megérkezése után néhány hónapra a felekezeti gyűlölködés olyan vulkánkitörésének lesz szemtanúja, mely elődeinek és a Báthoryaknak minden eddigi alkotását széjjeljelzúzza. Az eseményeket nemcsak átélte, hanem mint koronatanú azonnal le is írta generálisának Rómába. Később sem tudott szabadulni legyilkolt rendtársának, Neri sekrestyésnek szomorú történetétől, a földig lerombolt kollégiumuknak romjaitól, a gyönyörű könyvtár megsemmisülésétől, melyről azt vallotta, hogy még álmában sem látott szebbet, jobbat. Élete végéig foglalkoztatta a kolozsvári dráma és ezt több kiadást megért latin könyvében épp úgy megörökítette, mint abban az olasz nyelvű könyvecskében, melyet Veress Endre kutatott fel és címlapjáról másolatot is készített: – *Copia di una lettera del R.P. Gio. A r g e n t a della Compagnia di Giesu.... Delle insolenze delli Heretici Arriani, fatte nella Chiesa & Collegio di detti Padri in Claudiopoli di Transilvania, & come Iddio ha cominciato a castigarli. In Brescia Per li Figliuoli di Vincenzo Sabbio. 1608.* –²⁵

Argenta írásai azért jelentősek számunkra, mert igen kevés hiteles beszámoló maradt fenn ezekből a hónapokból. Hiányosak még az országgyűlési határozatok anyaga is, – vagy a rendek tanácskozásairól készített beszámolók. Számtalan irat megsemmisült vagy a tényeket elferdítő jellegük miatt megbízhatatlanok. Ismervén azt a jezsuita előírást, hogy az egyes országok vagy rendi provinciák vezetői rendszeresen kötelesek beszámolni a velük kapcsolatos eseményekről, eleve feltételezhető az erdélyi misszió Rómába került levélanya-

gának rendkívüli értéke. Ha például számításba vesszük, hogy a tárgyilagos Szamosközy sem részletezi a kolozsvári kollégium lerombolását, csupán felháborodását fejezi ki és Antonio Marietti jezsuitának kölcsönadott kódexe elvesztése miatt kesereg, akkor Argenta művei és levelei az 1603-1608 közötti erdélyi események pontosabb megismerése szempontjából feldolgozásra váró forrás. A történeti hűségére oly mértékben vigyázott, hogy a később nyomtatásban is megjelent referatumán kívül egy szigorúan bizalmas jellegű jelentést is küldött Rómába, melyben nyíltan felsorolja az erdélyi misszió részéről elkövetett súlyos hibákat.²⁶ Az elsőt 1603 aug. 15-én, a másikat a rá következő napon írta Krakkóból. E két olasz nyelvű jelentés nélkül nemcsak hézagossá lenne az eseményekről alkotott képünk, de a dráma indítóokait sem értenénk meg. Összegezve az iratokban találtakat, Argenta a következő – és számunkra nem egyszer új – adatokat nyújtja:

1603. június 9. délután négy óra. Alig vonult be Kolozsvárra Székely Mózes, az unitáriusok és kálvinisták vezetői (Toroczkai Máté és Nyirő Pál) szenvedélyes beszédekkel tüzeltek fel a kiéhezett, rengeteget szenvedett városi lakosságot. A város vezetői hiába intették a prédikátorokat és a feldühödt népet, nem tudták megakadályozni, hogy ne ostromolják meg a jezsuiták házát, kollégiumát és templomát. A hamu alatt közel húsz év óta lappangott és várt kitörésre a szenvedély parazsa. Ezt nemcsak a felekezeti gyűlölet szította, de a jezsuiták tapintatlanságai is, melyek annyiszor kihívták az újhítű lakosság bosszuságát. Mindezt még tetézte, hogy Pietro Maior rektor félrevezette a főbíró, aki az éhező város számára a jezsuiták raktárában felhalmozott gabonából kért kölcsön. A letagadott 300 köböl buza („trecento cuboli grandi di formento”) tudomására jutott a népnek. Elérkezett a leszámolás órája. A prédikátoroknak sikerült úgy felizgatniok a tömeget, hogy nemcsak kifosztották a rezidenciát, hanem magát a kollégium épületét is órákon belül lerombolták, a pátereket ütötték-verték, az ártatlan sekrestyésüket megölték, templomukat meggyalázták, a szentképeket, festményeket elégették, tudományos munkájuk szentélyét, a több ezer könyvet és kéziratot tartalmazó könyvtárukat sárba dobták, széthurcolták vagy megsemmisítették. Argenta és társai jelentéseinek további részletezésével másutt foglalkozom.²⁷ Jelen tanulmányunk számára a kolozsvári könyvtár sorsának fent említett leírása tartalmaz sok kutatásra váró témát. A XVI-XVII. század könyv- és könyvtártörténete addig nem állítható össze, míg legalább nagyvonalú képet nem tudunk magunk számára elkészíteni a korabeli állományról, szellemi központjaink olvasmány-anyagáról. A legutóbbi időkig egyszerűen átsiklott a kutatás e nagynevű jezsuita könyvtáron, megjegyezvén, hogy megsemmisült, vagy – ami még feltűnőbb – klerikális, középkori jelleget tulajdonítván neki, nem tartotta lényegesnek a vele való foglalkozást.²⁸ Dolgozatom befejező részében ennek ellenkezőjét kívánom feltárni Veress Endre elkezdett és saját további levéltári kutatásaim összefoglalásaként.

1. Adatok a jezsuita könyvtár un. idegen anyagáról és sorsáról

Még 1603-ban elrendelték a veszteség-lista összeállítását. Egy bizottság szemtanúk kihallgatása és a vesztesek követelése alapján megállapította, hogy a jezsuita kollégiumot többen felkérték saját értékeik, könyveik megőrzésére. Ha nem is teljes még a kölcsönkapott vagy megőrzésre átadott könyvek listája, mégis érdemes ráfigyelnünk. Ebbe a kategóriába soroltam *Kakas István* tekintélyes könyvtárának itt előkerült adatait is. A neves erdélyi humanista megőrzésre (vagy a jelek szerint használatra) a kollégiumra bízta hosszú évek alatt gyűjtött könyveit. Kakas rokona, Jacobinus János kolozsvári jegyző Székely Mózes engedélyével az éj leple alatt ennek egy részét(?) magához vette. A padovai neveltetésű Kakas könyvei minden bizonnyal nem sorolhatók az elavult és középkorinak nevezett anyag közé. Valamivel többet tudunk *Szamosközy Istvánnak* egy rendkívül becses mondatából, melyből arra lehet következtetni, hogy az ugyancsak padovai neveltetésű történetíró jól ismerte a kolozsvári jezsuitákat, könyvtárakat. A *Hebdomadis VI.* részének első könyvében elmondja, hogy az értékes bibliotékával együtt odaveszett az ő legföltettebb ritkasága, a Mátyás király könyvtárából való (?) díszes kiállítású hártayakódex: *De origine Regum et Regnorum Epitomen*. Azt is megtudjuk, hogy Antonio Marietti jezsuitának adta kölcsön.

A különböző helyekről, személyektől származó kategóriába sorolandó *Szilvási János* Heidelbergben vásárolt bibliája, melyet ő egykor a város pénzén vett és ezért a bizottság egyik tagja, Kendi István úgy döntött, hogy a városi iskola rektorának adja át: „Biblia Tremelli in folio.....dederat Kendius Rectori scholae civitatis.”²⁹

2. A könyvtár értékéről szóló adatok

Ami a szorososan vett jezsuita anyagot, tehát saját tulajdonukat illeti, a fennmaradt beszámolók egyöntetűen kiválónak ítélték. A számtalan kollégiumot, külföldi jezsuita iskolát felkereső Argenta például ámulva írja a kolozsvári drámáról szóló olasz beszámolójában, hogy ez a könyvtár szebb és nagyobb volt, mint ideérkezése előtt hitte volna: „La libreria ch'era bellissima et maggior di quel ch'io mai havrei creduto...” A könyvek értékéről, forintra átszámított becslésükről maguk a jezsuiták vallanak abban az összeírásban, melyet 1603. októberében készítettek megsemmisült anyagi és szellemi eszközeikről. „*Libri praeter manuscripta... 2,000 fl.*” Ez a korabeli viszonylatban igen nagy összeg. A veszteség listán egyedül a kenyérgabona és a pénztárban lévő összeg értéke nagyobb a könyvtárénál. Az előbbi 5,200.- a kasszában lévő érték pedig 6,076 fl. volt.³⁰

3. ifj. Heltai Gáspár mentőakciója és jelentése

A szellemi kincsek megsemmisítésének brutalitása nemcsak Szamosközy Istvánt döbben-tette meg, de számos humanistánkat is, bármilyen világnézethez vagy felekezethez tartoz-

tak is. Van valami mélyen megrendítő abban a hivatalos iratban, melyet a városi tanács parancsára állított össze „*Gaspar Helti typographus Colosw. scribebat mppa*”. Ez a szomorú inventárium közvetlenül az események utáni napokban íródott; aprólékos felsorolása minden elhordott, tönkretett vagy megsemmisített ingóságna a kőpadlózattól kezdve az iskola nagy óráján keresztül a templomi kelyhekig. A művelődéstörténet minden ágát érintő latin-magyar összeírást bizonyára még a nyelvészek, sőt a várostörténészek is elemezni fogják, mert a kerületekre osztott Kolozsvár minden részét képviselő tanúk egy 400 évvel ezelőtti város életéről vallanak. Heltai észrevehetően más hangot üt meg az anyagi jellegű tárgyak felsorolása esetén és nem titkolja együttérző szomorúságát mihelyst művészi vagy írásos dokumentumok, levelek, könyvek egy-egy megmentett darabjáról számol be. Két iratának teljes közlése helyett itt csak néhány kiragadott példát van módunkban felsorolni:

„*Egy virágos Barsony heban valami Levelek*” ... „*Két fekete csontkereszt, lapidum monumentum*” ... „*Egy arany fonálból csinált kereszt Casulára való*” ... „*Szederjes vont arany virágú Bársony egy türetben*” ... „*Az konyha mellett való kis házban (mely a jelek szerint kikerülte a fosztogatók figyelmét) az könyveknek is nagyobb része megvayon... Egy négy szegű o vasas láda, szu ette, Melyben vayon: ...egy néhány kötés Levelek*” ... „*Egy zászló, gyalognak való*” ... Az egy-két szavas jelzők, megjegyzések betekintést engednek a tipografus lelkületébe. Még beszédesebbé válik a második, latin nyelvű összeírásában, melyben egyik nyomdászával együtt végrehajtott mentési munkálatairól ad számot. Hogy mit érzett, amikor betükért lelkesedő szeme a sárba dobott, szétszagatott vagy a kutak mélyébe hányt, felbecsülhetetlen értékű könyveket meglátta, azt egyetlen szóval igyekezett kimondani: „*dolebam*.” Az OL-ben őrzött saját kezével irt feljegyzés néhány könyvtörténeti adata: „*Gregorius typographus*” volt a segítőtársa a mentési munkálatnál. A sárból felvett egyik értékről ezt írja: „*Istius hic est titulus: Rerum Polonicarum tomi tres ab Alexandro Guagnino conscripti.*” Később Radnóti Miklóst és Seres Mártont is segítségül hívta, hogy *álljanak őrséget(!)* a megbecstelenített könyvtár romjai és bemocskolt maradványai felett. Ők mint „*literas et libros amantes*” egyet mást megmentettek, „*pro viribus nostris custodivimus*”. Heltai szünet nélkül újabb és újabb szó-foszlányokkal adja vissza a látottak feletti döbbenetét: „*...vidi ruinas*”, ... „*intravi in domum Reverendi D.Patris Rectoris ... sed iam omnia erant concussa, disseptata et direpta*”. Az éjszakai őrsváltás után Kendihez szaladt, aki megértette Heltai és társai mentési szándékát: „*item cum viderem Kendium pro benepalacito... petii ut mihi ex membranis aliquot daret folia*. Így került hozzá: „*Breviarium Romanum in membrana conscriptum et in folio tenuem alium*”. Látott még „*quosdam libellos quattor vel quinque Indicem in Aristotelem in 12-o; Senecae Sententias similiter, iter transfexum librum Sancti Thomae Aquinatis in folio.*”

Érezte ő is, hogy mi ez a néhány darab a több ezer elveszett kötethez képest. Számunkra mégis felbecsülhetetlen értékű ez a jegyzőkönyv. Egyrészt a benne rejlő mély humanista lelkület miatt, másrészt a megmentett könyvek címe betekintést nyújt az „elavultnak” semmiképp nem nevezhető jezsuita könyvtár állományába. Az utolsó kategóriába foglalt (ezután következő) „*könyvlista*” alig őriz néhány címet, csak általánosítva beszél az itt-ott előkerült könyvekről. De a „*kolozsvári typographus*” a filosz szemével figyelte a felszedett

műveket. Alakja toronymagasan kiemelkedik a felekezeti gyűlölettől elvakult superintendensek köréből. Benne valóban megvalósult a csak kihirdetett, de valójában soha meg nem valósított „erdélyi vallási türelem”. Számára egyenlő értéket jelentett a Breviarium Romanum, az Aristoteles kiadvány vagy Guagnino 1584-ben kiadott frankfurti példánya, csakúgy mint a középkort képviselő Akvinói Szent Summája... A szellemi értékek tisztelője volt, – ezért időtálló 400 év után előkerült mondata: „Alioquin luto protritrus periisset: quod dolebam..”

4. A Városi Tanács hivatalos jegyzőkönyve

A rossz hírű Basta katolikus hite és az anarchia felszámolása miatt elrendelte a még teljesebb vizsgálatot a jezsuitákat ért megsemmisítő rombolás felderítése érdekében. A szigorú parancs értelmében egy két tagú bizottság előtt eskü alatt kellett vallomást tenni mindenkinek bűnrészességéről vagy mások tetteiről. Idézést kapott a főbíró is és végigfésülték a város mindegyik kerületét. A polgárokat mindenütt az un. „tizedbírók” idézték a bizottság színe elé. Az évekig tartó per 1603 okt. 22-én kezdődő jegyzőkönyvi összeirással indult meg. Eltekintve ismét a legcsekélyebb részletezéstől is, a bűnügyi krónikának is beillő jegyzőkönyvből itt mindössze a *könyvtörténeti adatokat* foglalom össze:

„Notarius uram vallja, hogy az szolgájánál látott egy *Calepinust* és *valamely hitvány könyveket*...”
Kannagyártó vallja, hogy az felesége *valami könyveket szedett volt fel*..
Rozmány Istvánnál vadnak *könyvek*, kiket az öccse vitt volt oda házához...
Andreas Lamprichnál *könyvek* is voltak...
Cszizmazia Mihál vallja, hogy ... a páterek csőszének anyjától hallotta, hogy az ő fia *valamely buzát vitt volna el és valamely könyveket is*..
Keomiwes Pálnál 14 grádics keő, *valamely könyvecskék*..
Mathias Birthalbinus *studiosus* quidam omnia quae habuit coram nobis deposuit (feltehetően az „omnia” könyveket is tartalmazott)...
Kálmándy Jánosnál *vayon egy Calepinus*..
Olajos Szabó Mihálynál... *egy Evangélium*..
Geloblich Mihálynál *vayon egy könyv*..
Besenyei Barbély Péternél *C a i u s P l i n i u s (!)*..
Tóthőry Istvánné házánál ... *két könyv*.
Dévay Jánosnénál... *3 könyv, de az könyveket megatta*..
Fazekas Ambrusnál *4 könyv*... ugyancsak Gaál Jánosnál *4 könyv*..
Barbély Bálintnénál ...*valami könyvek*. Ezen Barbélyné vallja, hogy Szabó György egy asszonynak az nyakából egy keresztet metszett ki...
Damakos Márton házánál ... *egy könyv*..
Nyerges Jánosnál egy fél fenekű hordó ... *két magyar könyv (!), két deák könyv*..
Fenessy Mihálynál *egy könyvtartó*..
Aczél Bálintál *4 könyv*..
Fenessy András deáknál *két könyv* és egy rozárium
Tovay Pálnál *egy kis könyv*..
(A Barbély Illés Tizedében lakó) Balassy Bálint adott *egy Bibliát, 1 Calepinust, 3 sidó könyvet (!)*

Barbély Illésnél volt *egy jegyzőkönyv, egy v a g d a l t Calepinus*, melyet az fia egy deáknak adott és elment a deák; *egy Biblia, kit az fia, más könyven elcserélt*. Az többit megatta, csak az *Calepinus* maradt hátra.

Kupás Györgynél *4 könyv...*

István papnénál ... *könyvek* is voltak...

Kádas Gergelynél ... *valami könyvek...*

Bálint papnénál *egy avagy két könyv...*

Ugray Istvánné vallja, hogy egy külföldi embertől vette meg Szappanos Péterné az *Boldogasszony koszoróját...*"

Ha a könyvekről szóló adatok mellé összegyűjtenénk pl. a faragott kövek, arany-ezüst tárgyak vagy akár képek (festmények?) jegyzékét (vö. „Kádár Jánosnál tizenkét kép”), akkor még jobban kidomborodnék a jegyzőkönyvben rejlő *művészettörténeti vonatkozás* is.

A négy kategóriába sorolt adatokról, éppúgy mint a fent említett jegyzőkönyvekről bizonyára még több szó fog esni a szaktudományok részéről. A kutatás sokszínű értékelés lehetőségét nyújthatja. Azt azonban, összegezve e listák legfőbb mondanivalóját, bizonyára egyöntetűen vallhatjuk, hogy a felekezetek irányítóinak bűnét bármennyire elítéljük is, van egy másik oldala a kérdésnek: irni-olvasni szerető mesteremberek, sőt nők is (nemcsak papnék) mohón nyultak az értékes könyvek után. Így került a polgárok kezébe a Biblia mellett *Calepinus, Plinius...*

*

Tanulmányom szükségképpen csak tájékoztatást szándékozott nyújtani egy rendkívül bonyolult, szerteágazó témakörrel, a XVI-XVII. század kb. 30 évének szellemi forrongásáról és annak különösen *vallásfilozófiai, könyv- és könyvtártörténeti* relációiról. Vázlatjellegénél fogva számos részletkérdést el kellett hagynunk. Dolgozatom így is bizonyítéka annak, hogy a magyarországi és erdélyi szellemi mozgalmak történetéhez szervesen hozzátartozik a nemzeti egységért lelkesen küzdő és Báthoryakat pártoló magyar un. Erdélyi Misszionak (Missio Transylvania) pozitív tevékenysége, – valamint bizonyítéka annak, hogy a hazai hitújító mozgalmak ismerete a teljesség igényével csak e misszio magas kultúrájának (írásba foglalt dokumentumok, könyvtár stb) beható feltárása révén lehetséges. Az árnyalt jelenségek sokoldalú analizise után láthatunk csak hozzá az elfogulatlan szintézis megalkotásához.

- ¹ Gromo titkos jelentéseiről' vö. KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya, Regnum 1936. 94. l.
- ² L.LUKÁCS-L.Polgár: Documenta Romana Historiae Soc. Jesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis. 1571-1580. Romae 1965 (Rotaprint Typogr. Pont. Univ. Gregoriana) II. vol. 7 l. – G.Micheli velencei követ Báthory Istvánról: „...riputato capital nimico di quella setta di trinitarii”, vö.: G. TURBA: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Wien 1895. III. 518 l.
- ³ Documenta i.m. II. vol. 66 és 76 l. – A háttérben tevékenykedő Szántó Istvánról, beadványáról (Relatio de Hungaria in Fide iuvanda) és az ehhez fűzött Possevino-i bejegyzésekről uo. 54-65 l.
- ⁴ „disputavi ... cum quodam itaio ... dicebat se medicum hebraeum, ... ex corde defendebat atheismum” vö.: Documenta II. 79 l. – A „Quello predicatore calvinista ungaro” említése uo. 88. l.
- ⁵ Vö.: Documenta i.m. 86, 88, 94, 98, 102, 108 l.
- ⁶ Pisa Bécsben védőíratot készített Erdélyért (1576. ápr. 22.) vö.: Documenta i.m. 124 l. Ebben található az idézett mondat (125 l. 39. sor). Levelezésük kerülő, titkos úton Báthory Istvánnal és az emiatt Leleszinek írt előjárói dorgálás uo. 160, 167 l. – Leleszi és Törös határmenti utazása uo. 164 l. – Pisa „szökése” Lengyelországba uo. 185 l. (Lanoy levele alapján Mercurian római jezsuita generális-hoz) – Leleszi „szökése” Erdélybe uo. 317 l. első gyulafehérvári levele Rómába.
- ⁷ Az arab- ξ örög kódexekről Documenta i.m. 167 l.
- ⁸ J.Wujek azonos a lengyelek nagyhírű bibliafordítójával. L. Lukács jezsuita történész véleménye szerint Pisa ismerte és cáfolta is Nicolaus Paruta és Simon Budnaeus téziseit, vö. Documenta i.m. 427 l.
- ⁹ Az ünnepélyes megnyitásról Documenta i.m. 445-6 l. – Basilius és Blandrata magatartásáról uo. 463 l.
- ¹⁰ A kolozsvári Catalogus Lectionum uo. 447-8 l.
- ¹¹ A jezsuita iskola elleni beadvány (1580. ápr. 2.) és az arra adott fejedelmi válasz (1580. máj. 5.) Documenta i.m. 501 l. Tenchettáról uo. 465, 477 l.
- ¹² Ch.FRANCKEN magyarországi és külföldi szerepéről, John Deehez és az alkimista Edward Kellyhez fűződő kapcsolatairól l. Szőnyi Gy. Endre: Titkos tudományok és babonák. Bp. 1978. 65-66 l.
- ¹³ Ugyanis előbb hatályon kívül akarta helyezni a 22 év óta érvényben lévő és a katolikusok vallásszabadságát, intézményeik működését megsemmisítő törvényeket (pl. az 1557. febr. 6-15 között tartott Gyulafehérvári Országgyűlés végzését: „et secta monachorum explosa est” EOE II. 74. l.) Báthory István és Kristóf megerősödött pozíciója miatt a rendek 1579. okt. 21-én Tordán visszavonták a fenti határozatokat. Ennek nemzetközi visszhangjáról l. Documenta i.m. II. 433 l.
- ¹⁴ A nemrég előkerült levél eddig ismeretlen adatait vö. Documenta III. 13-16 l.
- ¹⁵ A két felekezet ily méretű „baráti kézfogásának” híre megdöbbenést keltett itthon és külföldön, vö. Documenta III. 14 l. 32. sor.
- ¹⁶ Veress Endre: Epistolae et acta iesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory 1571-1613. I-II. Kolozsvár-Budapest, 1911-13 I.k. 137 l.
- ¹⁷ BORSA Gedeon: Három tévesen feltételezett XVI. sz.-i hazai nyomda MKSz. 1965. 348 l. és RMNy, Appendix 41 740 l. – Uj adat Szántó István szerepéről a Kolozsvári Dispután a saját beszámolója alapján: „P.Volfgangus defendet assertiones de verbo Dei, ego et P.Joannes impugnativimus aliquot horis”, vö. Szittyai Dénes kéziratos műve 21 l. (Historia Collegiorum Soc. Jesu in Transylvania cím alatt található Szántó kiadatlan írása). A kéziratra Benda Kálmán hívta fel figyelmemet.
- ¹⁸ SZABÓ RMK. III/1 211. n. 729 Laskai Csókás Péter művét az OSzK példány alapján tanulmányoztam.
- ¹⁹ A szövegkritikában való jártasságára is számtalan példa van. A jezsuita író t. pl. azzal vádolja, hogy Vazul (Basilius egyházatya) idézett szövegét Erasmus már rég koriggálta. Az utalás szövege tehát textus „corruptus” (122 l.). Másutt Schreck görög nyelvtudását bírálja gúnyosan (254 l.)

- 20 „Me praesente Romae” kifejezés jelzi, hogy római tapasztalatait genfi művének írása közben is felhasználta. Vajon a jezsuiták – kérdd – heretikusként nevezik saját pápájukat új Credo-k létrehozása miatt? (ui. épp Laskai római tartózkodása idején hagyott jóvá a pápa egy latin-görög hitvallást, melybe a Purgatorium tételét is bevették) „vel tuo iudicio papa tuus haereticus esset?” 284 l.
- 21 Különösen vét a logika ellen a Caput octavum lapjain (276-308) nemcsak Mária szüzessége kérdésében, de a Gergely-naptár körül kirobbant vitában is. Bibliai alapon bebizonyítottként tekinti a pápa Antikrisztus létét, mivel elrendelte az új naptár bevezetését (288 l.)
- 22 A jezsuiták utolsó öt tézisére (27-31 tételek) Laskai a Caput decimumtertium-ban foglalja össze a választ, ami egyúttal okfejtéseinek, az egész műnek összegezése is (366-394 l.) A pápisták, élükön a jezsuiták „Sodalitas Judae”-jával a Bibliában is szereplő farizeusok szektájának megtestesítői. A zsidók is két részre osztották a Törvényt („Torah sche ketura és Torah sche cavala) (más néven Torah sche beolpe), ugyanígy tesz a római egyház is. A pápa az ezernyi előírást kitaláló zsidó főpapok utódja, – vagyis a reformátorok egyháza a katolikus (egyetemes), a római pedig egy farizeusi szekta.
- 23 A 396-432 közötti lapok tartalmi felosztása: Laskai levele Ilosvai Benedekhez; egy Adamus Thobotius nevű lengyelnek és Laskainak gúnyversei a pápáról; a 402-432 l. között található a Pigmentum originis sectae iesuiticae.
- 24 A nyomdakész állapotban lévő kötet címe: Argenti János jezsuita atya Adalékok Erdély- és Magyarország történetéhez 1603-1623. Gyűjtötte és kiadta dr. VERESS Endre Roma Collegium Hungaricum 1946. – Ifj. Veress Endre megbízásából e nélkülözhetetlen forrásmű sorsáról folytatott megbeszéléseim sikerrel jártak: Veress E. utolsó kötete megjelenik. – Az Országos Levéltárban megtalált kéziratok jelzete: Erdélyi fiskális levéltár XXII, fasc. 13 D.
- 25 Neve több változatban fordul elő. Számomra perdöntő épp eme olasz iratának címlapja. Ennek alapján használom az Argenta változatot Veress „Argenti”-je helyett.
- 26 VERESS i.m. Epistolarium n. 3 a római jezsuita Archivum „Austria 2” anyaga alapján.
- 27 Az erdélyi fejedelmek és a jezsuiták c. kézirat tanulmányom.
- 28 Vö. DANKANITS Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. Kriterion. A könyvre és megállapításaira tett észrevételeim: Helikon 1975/2. 276 l.
- 29 Vö. a 24. jegyzet. Kakas könyvtáráról Heltai kézírásos beszámolója tájékoztat.
- 30 Vö. a 24. jegyzet és VERESS i.m. Appendix 4.

COPIA DI VNA
LETTERA

DEL R. P. GIO. ARGENTA
della Compagnia di GIESU

*Al molto Reuer. P. Claudio Aquauina, Preposito
Generale della medesima Com-
pagnia.*

Delle insolenze delli Heretici Arriani,

Fatte nella Chiesa & Collegio di detti Padri
in Claudiopoli di Transilvania, & come
Iddio hà cominciato à ca-
stigarli.

IN BRESCIA.
Per li Figliuoli di Vincenzo Sabbio. 1608.
Con licenza de' Superiori.

AN OUTLINE OF THE ACTIVITY OF THE JESUIT
„MISSIO TRANSYLVANICA” AND THE HISTORY OF ITS LIBRARY
(1571-1603)

(Summary)

Historical and literary history have more than once raised the question of the activity of Hungarian Jesuits. Work on this topic, which requires numerous and various documents to be elucidated, will occupy research workers for a long period to come. The present study aims on the one hand, to draw attention to this important material from the 16th and 17th centuries and, on the other hand, it will be a report about the activities of the Jesuits known as the Missio Transylvanica and also about the research of this topic.

In addition to the Transylvanian documents of the Roman Jesuit Library, which have been published, a number of domestic libraries also have material available for this research. This material and the Endre Veress bequest contain so much information hitherto unknown that they will enable research into the activity of the Transylvanian College and also, in particular into the activity of the College of Kolozsvár to become more and more possible. On the basis of this data I have tried to outline the activities of a group of patriotic minded Hungarian Jesuits, or rather Italian Spanish Polish Jesuits who sympathized with Hungarians and wished to revive national traditions and flocked around the Báthorys. This group, under the leadership of Leleszi Szántó (Arator) not only refused to obey the Viennese Court and the Austrian Jesuit Province, with respect to their anti-Báthoryan and anti-Hungarian intentions, but abandoning the rather exaggerated obedience of Jesuits, they broke away, escaped from Vienna to Poland and went from there to Transylvania.

We are also in possession of new data about the other activity of the Missio Transylvanica i.e. that of instruction and religious polemics which were placed on a scholarly foundation. The figure of Alfonso Pisa with his enthusiasm for Transylvania and for the Hungarians, widened the scope and raised the activity of the Mission to European level with his learned contributions. The reconstruction of the documents of the Dispute of Kolozsvár and the answer given to it by Geneva makes the intricate picture of the religious polemics more complete. On the basis of the original documents, the inventories made by Gáspár Heltai, Jr. and the Town Council of Kolozsvár, the study deals in detail with the existing pieces of the Jesuit Library in Kolozsvár, which were supposed to be lost. In this we attempted two things. We desired to make the historico-cultural value of the book-stock of the College clear and also to broaden the reading-list left over from the 16th century.

BEITRAG ZUR TÄTIGKEIT DER JESUITISCHEN MISSIO TRANSYLVANICA UND
ZUM SCHICKSAL IHRER BIBLIOTHEK
(1571-1603)

(Auszug)

Die Fachliteratur der Literatur- und Geschichtswissenschaften hat schon wiederholt die Frage nach der Tätigkeit der Jesuiten in Ungarn aufgeworfen. Die weitverzweigte und die Bearbeitung zahlreicher Dokumentationsangabe beanspruchende Arbeit wird die Forscher wahrscheinlich noch lange beschäftigen. Die Absicht der gegenwärtigen Abhandlung ist einerseits, die Aufmerksamkeit auf dieses unentbehrliche Material des 16. und 17. Jahrhunderts zu richten, andererseits will es ein Referat über die Missio Transylvania genannte Tätigkeit der Jesuiten und über die damit zusammenhängenden Forschungen sein.

Ausser dem von der Jesuitischen Bibliothek in Rom veröffentlichten siebenbürgischen Material stehen zahlreiche einheimische Archivalien für die Forschung zur Verfügung. Diese und die Hinterlassenschaft von Endre Veress enthalten so viele unbekanntes Daten, dass man mit ihrer Hilfe die Tätigkeit des siebenbürgischen und besonders des Klausenburger (Kolozsvár) Kollegiums immer mehr rekonstruieren kann. Ich bemühte mich, auf Grund von Daten die Umrisse der Tätigkeit einer Gruppe von patriotisch gesinnten, die nationalen Überlieferungen wachrufen wollenden, sich um die Báthorys scharenden ungarischen oder mit den Ungarn sympathisierenden italienisch- spanisch- polnischen Jesuiten zu zeichnen. Diese Gruppe unter der Leitung von Leleszi-Szántó (Arator) setzte sich nicht nur dem Wiener Hof und der Österreichischen Jesuitischen Provinz, beziehungsweise deren Báthory- und ungarfeindlichen Absichten entgegen, sondern schob die bei den Jesuiten so ausserordentlich betonte Gehorsamkeit beiseite und floh sogar von Wien nach Polen, und von da nach Siebenbürgen.

Wir sind heute auch im Besitz von neuen Daten über die sonstige Tätigkeit der Missio Transylvania, d.h. über den Unterricht und den Religionsstreit auf wissenschaftlicher Basis. Die Figur Alfonso Pisas, sein Enthusiasmus für Siebenbürgen und für die Ungarn, seine wissenschaftliche Mitarbeit erweiterte die Tätigkeit der Mission in jeder Hinsicht und hob diese auf europäische Ebenen. Die Rekonstruktion des Materials des Klausenburger Disputats und die von Genf darauf gegebene Antwort ergänzen noch mehr das aussergewöhnlich komplizierte Bild der Disputationsliteratur. Die Abhandlung behandelt die erhalten gebliebenen Stücke der Klausenburger Jesuiten-Bibliothek, von denen man angenommen hatte, dass sie verloren gegangen wären. Das war möglich auf Grund der originalen Dokumente der Registrierung des Klausenburger Stadtrates und der des Gáspár Heltai jun. Damit wollten wir einem doppelten Zweck dienen. Wir wollen nämlich die kulturgeschichtliche Bedeutung des Büchermaterials des Kollegiums klarstellen und die Liste der aus dem 16. Jahrhundert erhalten gebliebenen Lektüre erweitern.

SZÁMOK

A SZÁZADVÉGI IRODALOM TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ

A címet két sorba kellett tördelni, bár az ismert törvényszerűséghez képest, hogy minél pontszerűbb egy kutatói lencsevégre vett jelenség, annál hosszabb a buvárlati eredmény tárgyi-metodikai koordinátáit átfogó mondat, nem túlon-túl hosszú. Mert először is *csak* számokra telik szegénységünkben. Másodsor, mert a *csak* itt a helyénvaló szerénység kifejezésén kívül módszertani tájékozódást is jelez. A társadalmi jelenségek mennyiségi megragadása kérdésében csatlakozást ahhoz a felfogáshoz, amelyet ma a szociológia arénájában Adorno képvisel, midőn a pozitívizmus módszerközpontuságának bírálata keretében meglehetősen tönkreteszi a kultúrszociológiai szcientizmus statisztikákra, felmérésekre és matematikai kifejezésekre alapozott jó közérzetét. (Órá hivatkozunk, egyrészt mert nevét „jegyzik” a szociológia nyugati tőzsdéjén – s ez informálisan idehaza is tényező a tudományos presztizs mérlegelésénél, másrészt a rövidség kedvéért, utalásul Hegel és Lukács György élő erőkénti érvényesülésére Adorno s a szociológiai „balszárny” gondolkodásában, ami egyebek közt a társadalmi jelenségek kvantifikálhatóságának kérdésével kapcsolatosan világosan megmutatkozik.)¹

A címformálás ilyenét játékos utalásában természetesen nem a statisztikai megközelítés értelmével szembeni általános szkepszis fejeződik ki, amit csak egy lépés (vagy már az sem) választana el a társadalmi jelenségek egyszerűségükben való irracionalista abszolutizálásától. Elvégre számokat, sőt – hadd sóhajtsunk fel – két egész nyár kettős értelemben is verejtékes munkájával gyűjtött és statisztikailag kiértékelt adatok meglehetősen tömegét szeretnénk az olvasó figyelmébe ajánlani. Itt közölt s a továbbiakban más oldalakról még kiegészítendő adatainktól meglehetősen sokat várunk. Amint azonban a szerzőnek munka közben folyton szüksége volt az előbb érintett módszertani mementóra, célszerű ugyanezt az olvasónak is fülébe sugni, valójában nem tépázva, hanem így éppenséggel szilárdítva a *számok* hitelét. Mert amennyire kétségbevonhatatlan Adorno igaza, amikor az esztétikai hatásvizsgálatok egyoldalúságát az esztétikai élmény követhetetlenül összefonódott s a racionális kifejezésnek ellenszegülő tényezőcsomójával állítja szembe,² vagy Lukács Györgyé, amikor a „szociológikus” irodalomtudományt ugyanolyan „izoláltan esztétizálóknak” s az értelmezésre váró jelenséggel szemben éppoly tehetetlennek minősíti, mint a hagyományos irodalomszemléletet,³ annyira áll az is, hogy a saját illetékességi körét ismerő szociológiai kutatás

(s benne a kvantifikatív módszer) más úton felszínre nem jövő ismeretekkel viheti előbbre épp a legösszetettebb társadalmi jelenségek feltárulását a tudomány előtt.

Mi dolgunk most már a címmondat második sorába tördelt századvégi irodalom társadalomtörténetével? (Mint tautológiát szeretjük mellőzni a jelzőket: „századvég” a mi számunkra „tizenkilencedik” és „magyar”.) Az, hogy a Huszadik Század forrásvidékéhez igyekszünk eljutni, a folyóirat egészét átfogó tanulmányokon fáradozva.⁴ A HSz-irodalom-művészet összefüggéseinek mélyebb megismerését célzó vállalkozás kikényszerítő előzményei egyéni természetűek. Elég azonban Lukács Györgyre utalnunk, aki ismételten kifejezi elismerését a HSz fórumán élvezett teljes szabadságért és megbecsülésért (amit ő épp a Nyugatnál tapasztalt tartózkodóbb fogadtatással szemben hangsúlyoz.) vagy Ady fegyverbarátságára a Társadalomtudományi Társaság embereivel, hogy a termékenynek ígérkező téma közérdekű mivoltát is érzékeltessük. Igen ám, de amilyen könnyű volt a készülő monográfia anyagának bányászása közben a már ható és alkotó szociológus nemzedék esztétikai tájékozódását követni, irodalmi, művészeti jelenkorához kapcsolódási pontokat találni, oly nehéz hozzáférni a „honnant?”, „mi okból?”, „mi ellen?”, „milyen átlényegüléseken és közvetítéseken át?” kérdéseire választ ígérő genetikai tényezőkhöz. A *dramatis personae* gyermek- és ifjúkorának gyér adataiból aligha lehetne a nemzetek kultúrtörténetét egyfajta kollektív fejlődésregényként indítani. „Ám legyen akkor a készülő mű virtuális előszava maga a kultúrtörténet, közelebbről a századvégi művészet és irodalom Hauser Arnold értelmében vett társadalomtörténete!” – kínálkozik a megoldás. Így lehetne az indulás összefüggéseit ismert tényekre utalva kifejteni.

Igen ám, de a kultúrtörténet „hiánycikk” – mutat rá Mátrai László a mai tudomány e királyi pöröségére⁵, s tapasztaljuk magunk is, amikor tanulmányaink során beépítésre kész elemeket keresünk a művelődéstörténeti irodalom egyik vagy másik érintkező területén. A kultúrhistoria (s egyáltalán a történeti tudományok) lényegével, működésmódjával általánosan összefüggő ellentmondás, hogy bár az új megismerés mindig előzményeiből fejlődik ki, egy jelenség specifikumának, összefüggéseinek feltárása mindig involvál önálló feladatokat az empirikus megalapozás terén: nincs olyan mű, vagy művek olyan csoportja, amely egész addig a pontig vinné a stafétabotot, ahonnan az új kutatás elindul. (Ami nyilván a legkevésbé sem érinti Mátrai oly szépen megírt tételét, hogy *e studium jelen* hullámvölgyének *időszerű* magyarázata a „módszertani félelem a vegyes emlékü szellemiörténet tudománytalan pozícióba való visszacsúszástól”). A kultúrhistoria nyersanyagát képviselő irodalom: az emlékek, szövegek, adattárak stb., s az ilyenekhez tapadva primer információt közreadó empirikus speciál tanulmányok persze többé-kevésbé zavartalanul vesznek részt az ismeretek áramoltatásában, ugyanúgy, mint a társadalomtudományok más területein. A művelődéstörténeti szintézis és a művelődéstörténeti esszé azonban önálló tudományökonómiai képzetként viszonyult előzményeihez, amennyiben újra meg újra közvetlenül a primer ismeretanyagból, annak önállóan feltárt, de legalábbis önállóan értékelt, rendezett adekvát készletéből kell kiindulnia, még ha ez a készlet – pl. esszék esetében – gyakran nem is egyéb, mint az egyén tudós életvitele folyamán szervesen képződött műveltségi bázis.

Eddig *számaink* metodikai indoklása. Az adatgyűjtés személyes előzményeihez is még csak annyit, hogy a szerzőt mélységesen foglalkoztatja a szépirodalmi olvasmányok, közelebről az un. tömegolvasmányok esztétikai színvonalának problémája – a HSz témától többé-kevésbé függetlenül. Perlekedve a polgári irodalom- és olvasásszociológia apologetáival, azokhoz a – nem is kizárólag marxista – szerzőkhöz csatlakozunk, akik a kapitalista könyvkiadás masszív manipulatív valóságának s a polgári tudomány olyasféle „elméleteinek” egylényegű ideológiai funkcióját ragadják üstökön, mint amilyen Escarpitnál a „circuit lettré” és a „circuit populaire” abszolút különválasztása, vagy az „értékmentes” irodalomszociológiának a triviális irodalomra való szorítkozása.⁶ A munkásosztály irodalmi izlésének és manipulatív kiszolgáltatottságának jellemzésére Mehring tanulmányaiban, vagy Szabó Ervin előadásában a Pécsi Kongresszuson, a számtisztelő irodalomszociológia csak így legyint: „Szavak!”. Mi tehát félszeggel erre a porre is tekintettünk, amikor a színvonal és a manipuláció kérdésében is megpróbáltuk szóra bírni számainkat. Még azon az áron is, hogy az elemzett írókat-műveket ilyen – mereven felfogva valóban naiv – kategóriákba gyömöszöltük, mint „klasszikus”, „jeles szerző”, „szerző”, „szubliteratúra”. Szerencsénkre a segítségül vett lexikonok maguk is alkalmaznak ilyesféle jelzőket, vagy ha nem, már a cikkterjedelem különbségével is értékelnek. Az ilyen kritériumok előtt pedig, mint a cikkterjedelem, épp a „legértékmentesebb” szociológusok emelnek leginkább kalapot. Mit tagadjuk, önálló értékelésünk is belejárt az osztályozásba. Erre már csak az esztétikai érték történeti módosulása is rákényszerített. Pl. egyes századvégi fiatal írókat ma klasszikusnak tartunk, de táblázatunkon – fejlődésük akkori szintjét stb. figyelembe véve – csak „jelesek” lehetnek. (Vagy megfordítva: olyan, ma már a provincializmus, az álirodalom megmosolyogtató alakjaiként emlegetett szerzők, mint Beniczkyné, Pekár vagy Szabolcska, a maguk korában többé-kevésbé jeles számba mentek, éspedig nemcsak az igénytelen közönség szemében. Tanul az osztály-, sőt földi kötöttségei alól tiszteletreméltó mértékben emancipált, s főleg művelt izlésű mágnást, Justh Zsigmondot hadd citáljuk.⁷ A jelenkorok között is jócskán találhatunk ilyen szerzőket, bár ezek objektív osztályozása kevésbé biztonságos. A legnagyobb nehézséget persze mind a régieknél, mind a maiaknál az a szinte antagonisztikus kiváncsóság okozta, hogy – szociológiai szempontú osztályozásról lévén szó – az immanens kritériumok mellett valamilyen módon a művek társadalmi hatása is kifejezésre jusson az értékelésben. Ez mindkét időszakra nézve csak elvileg volt lehetséges, éspedig úgy, hogy az osztályozó a legmesszebb látó progresszív kortársi kritika álláspontjára igyekszik helyezkedni. Gyakorlatilag azonban az álláspontok mint szűkebb-tágabb szférában már eleve is szétszórt pontok léteznek, s az megint csak az osztályozó szubjektív adottságain múlik, milyen hányadára talál rá a „pontoknak”, s mennyiben képes azokat önálló értékrendjébe beépíteni. Ám ha megfontoljuk, hogy mindez csak a határesetekben válik problematikuská, nem fogjuk az amugy is csak tendenciákat érzékeltető osztályozás nehézségeit túlértékelni.) Végül is, amennyire értelmetlen kísérlet egyes szerzők pontos bejelölése egy statikus és lineáris értékskalán, táblázataink annyira reálisan mutatják a nivóbeli megoszlás megközelítő s állandó mozgásban lévőként felfogott arányait.

Ideje azonban bevallanunk, hogy mit vártunk a számoktól, s miben látjuk most, a táblá-

zatok birtokában azok szolgálatát.

A munka megkezdésekor az irodalmi környezet egyszerű leltározására gondoltunk, s a leltározás alapján egy fekete-fehér mozaikkép kirakására, amely főleg negatívumaival tanulságos: világosan megmutatja, mely szerzők, mely művek *nem* vettek részt az irodalmi életben. A marxizmus vulgarizált variánsokban való elterjedése, s a hendikep, amellyel emiatt a marxista fél az ideológiai küzdőtérre indul (pl. amikor egy-egy vulgarizált tétel politikai erővé válik, vagy kihívja a polgári szerzők bírálatát) érlelte bennünk a kételkedést: volt-e a századforduló körüli Magyarországon egyáltalán esélye annak, hogy az autentikus marxizmus széles fronton felvonultassa erőit? A nemleges válasz irodalmi összetevőjére Labriola egy passzusa hívja fel figyelmünket. Elpanaszolja itt az Engelsszel baráti levelezésben álló, s a könyvészetben hivatásánál fogva otthonos római egyetemi tanár, hogy Marx és Engels egy-egy művének megszerzése semmivel sem könnyebb, „mint amennyi fáradságába kerül most rendes körülmények között egy filológusnak vagy történésznek, hogy az ókori Egyiptom összes dokumentumait elolvassa és tanulmányozza”.⁸ Így aligha csodálkozhatunk magunk is, ha pl. Jászi Oszkár jórészt az antimarxista Masaryktól meríti a marxizmusra vonatkozó ismereteit. Magyarországon ui. 1896-ban jelent meg az első fordítás Marx és Engels műveiből (a Kommunista kiáltvány, erősen megcsonkítva), majd a századvégig összesen még kettő (1897: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig; 1898: Bértmunka és tőke.) Eredetiben vagy francia fordításban további 5 művük 16 példánya volt szétszórva 6 helyen azok közt a könyvtárak közt, amelyek katalógusait itt feldolgoztuk. Valamivel több a szocializmusról értekező s a marxizmust tolmácsoló vulgarizálók, revizionisták és nem marxisták idegen nyelvű műveinek száma ugyanezen könyvtárakban. (19 mű 25 példánya, 11 helyen szétszórva.) A magán gyűjtők közt ugyyszólván páratlan Krejcsi Rezső iparkamarai titkár példája, aki megpróbált saját erejéből lépést tartani a szocializmus irodalmával.⁹

A hiányzó Marx, Engels, s a meglevő vulgarizálók, antimarxisták analógiájára kínálkozott a feltevés, hogy a századvég nemzeti bibliográfiájának, és a legműveltebbek nemzetközi kitekintését is érzékeltető könyvtárkatalógusoknak elemzése árulkodni fog az irodalmi progresszió egynémely jeleseinél távollétéről, pozitív értelemben viszont seregszemleszerűen mutatja be, hogyan árasztja el az irodalmi szemét (a szociológusok finom szóhasználatával: a lektür), – amelynek eluralkodását s a művészi irodalomtól és fogyasztásától elkülönülő strukturává alakulását mint a kultúrtörténet új jelenségét, Hauser Arnold a Második Császárság gazdasági-társadalmi viszonyainak jellemzéséből fejti ki,¹⁰ – a magyar könyvvilágot – a sokban hasonlóná váló politikai, gazdasági viszonyok között. (Hogy a mellőzés nemcsak személyekre és irányokra, de egyes nemzeti irodalmakra is kiterjedhet, illusztrálja a Budapesti EK 1900-as gyarapodásjegyzéke, mely szerint a szláv szépirodalom ez évben „nem gyarapodott.”)

Hogy az abszenciák számontartása mily jelentős lehet az irodalom társadalomtörténete számára, Joyce magyarországi hatásának példájával próbálom megvilágítani. A *Portrait of the Artist as a Young Man* (1916) kiadásától negyvenkét évre jelent meg fordításban Magyarországon. „Gyorsabb” volt az 1927-ben megjelent Ulysses átfutása: „már” 1947-ben kézbe vehettük magyar fordítását Gáspár Endre tollából. Ez az ezer számozott példányban

nyomtatott kiadvány is mihamar bibliofil ritkasággá vált, mégpedig anélkül, hogy érdemleges hatást fejthetett volna ki. A Nova könyvkiadó, amelynek égisze alatt piacra került, krimik és erotikák közreadásával tett szert biztos vevőkörre a megfelelő érdeklődésű olvasói rétegekben. Figyelembe véve a könyvtárak akkori fizetésképtelenségét, aligha lehet kétséges: nagyrészt a jelzett speciális érdeklődésű vevőkör szivta fel az ezer példányt. Így a Gáspár fordításakor született nemzedéknek is harmincassá kellett érnie, hogy Szentkuthy méltó tolmácsolásában műveltségbe „szervithesse” az Ulyssset. Amelynek pedig már eredeti megjelenése óta – Sükösd Mihály lelkes, de az ésszerű korrekciókkal általunk is osztott – szavai szerint „másként kellett regényt írni, mint előtte”.¹¹ És hogy e tézist Sükösd mennyire komolyan veszi, elárulja, hogy a joyce-i módszer elsajátítását még Szabó Magdánál is elismerően nyugtázza. (Akit pedig finom iróniával úgy jellemez, hogy „alighanem többen olvassák magyarul, mint Joyce-t angolul.”) Ezt kell tennie, ha csak bele nem akar bonyolódni Joyce kapcsán az Ady utáni magyar irodalom autarkikus jelenségeinek vizsgálatába, vagy annak a még kinosabb sajátosságnak érintésébe, hogy a költők minálunk talán ma még mindig inkább *születnek*, mint *lesznek*. Filológusként azt is világosan látja, hogy amit mond, valószínűsítésre szorul, s ezért Joyce hazai hatását mint sokszoros közvetítésen át érvényesülőt jellemzi.

Ez utóbbi magyarázattal perbe szállni annyi volna, mint vitatni azt, hogy az ember halandó. Sőt, e kérdés kapcsán a magunk részéről az olyan irracionálisan csengő magyarázatot is készséggel elfogadnánk a nehezen kielemezhető szocio-kulturális tényezők jelzéséül, mint „valami volt a levegőben”. Mégis, anélkül, hogy érdemben érintenénk Joyce és módszere jelentőségének, vagy a modern magyar irodalom sajátosságainak kérdését, egyszerűen, mint a *számok* tolmácsa, éppen a „sokszoros közvetítések”, a „levegő” szempontjából látjuk nemlétezőnek Joyce vagy az Ulysses hatását az utóbbi félszázad magyar irodalmi életére. Azok elől, akik a mindig idejében és méltón lefordított Thomas Mann magyar költőtestvéreit kérnék számon, hadd térjünk ki most csak azzal, hogy számokról beszélve mindig egy sereg más tényezőre is gondolunk – s különben is, ez egy más történet. Csak azoknak a kesztyűjét vehetjük fel, akik Szentkuthy Miklóstra, a Joyce-on kívül talál világszerte is legjoyce-ibb íróra mutatnak. Szentkuthy azonban maga is csak a felszabadulás után lett a szó teljes értelmében a társadalomé, főleg éppen a Joyce fordítás és az 1939-1942 közt egyszer már kinyomtatott, de hús-vér társadalmi létre nem kelhetett saját műve, a Szent Orfeusz breviáriuma 1973-as kiadása óta. Hogy e késői életre kelésben mily nagy része volt a Szentkuthyt is sujtó fasiszta vesztégárnak, ki ne látná? De melyik antikváriumlátogató ne tanusitaná, azt is, hogy a már 1934-ben megjelent Prae s a többi jellegzetesen szép tipográfiai kivitelű Szentkuthy-mű évtizedeken át porosodott eladhatatlanul az üzleti polcokon. Jó: Szentkuthy nehéz olvasmány. De mért nem „vitte” olvasmányossága, vagy erotikuma, mint a 47-es Ulyssset? Szerintünk: mert *filíus ante patrem*. „Joyce epigon” (idézőjelben, hisz Szentkuthy inkább „testvér” vagy „megfelelő”) egy Joyce nélküli társadalomban.

Ma *van* majd teljes magyar Joyce-unk, Joyce filológiánk, keblünkre ölelt Szentkuthynk, de volt-e a maga korában, a 10-es, 20-as, 30-as években – finom szóhasználatl – „Joyce-recepciónk”? Hogy e műszó – azon tulmenően, hogy egy művet olvas a (megfelelő kiterje-

désű, összetételű stb.) közönség – művészi, tudományos, stb. aktivitás kiváltását is jelenti, legközvetlenebbül az az (ugyancsak számszerű kifejezést provokáló) tapasztalat érzékelteti, hogy egy-egy jelentős külföldi mű *eredeti* megjelenéséről többnyire csak fáziskéséssel és szórványosan tudósít a hazai sajtó, ugyanazon mű *fordítására* azonban mindig elevenen reagál, s a recenziókon túl e csomópontok körül szaporodnak meg az egyéb jellegű irodalmi reflexek. De mint éppen a Joyce művek magyar kiadásaival közel egyidőben fogant, tematikusan, élményben e művekhez kapcsolódó magyar zeneművek megjelenése illusztrálja, a recepció nem szorítkozik az irodalmi szférára.

A rövidség kedvéért e csupán illusztratív kitérőn támadható pontokat kellett hagynunk. Inkább a saját lelkiismeretünk megnyugtatására próbálunk gyorsan helyére tenni még két dolgot. Egyik, hogy az angol eredetiből olvasás lehetőségét nem hagytuk figyelmen kívül. Ismerjük nagy műveltjeink Joyce-írásait: Németh Lászlót 1931-ből és Babitsét 1933-ból. Találkoztunk továbbá a Nyugatban Hamvas Béla két rövid ismertetésével és Nagypál István kétoldalas megemlékezésével.¹² Mindez azonban híradságnak is meglehetősen gyér, s hasonlóan gyér a felszabadulás előtt az angolul olvasni tudó közönség, beleértve az olvasó író. Végül, csak utalásként: költők, versek recepciója másként megy végbe. Az eredetiben való olvasás jelentősége itt sokkal nagyobb.

Persze, ha a leltár, a fekete-fehér mozaikkép választ tud adni ilyen kérdésekre: „mi volt?“, „volt-e egyáltalán?“, mindjárt egy másik fontos alkalmazásmód szempontjából is bemutatkozik: megerősít vagy szertefoszlat hipotéziseket. Épp a tömegolvasmányról s a manipulációról szóló bekezdések érzékeltetik: hipotézisek nélkül hozzá sem lehet kezdeni efféle elemzésekhez. A hipotézisek egy része azonban nem a kutató közvetlen problémáiból sarjad, hanem mintegy köztulajdona a kutatás szélesebb tartományának. Pl. a könyvkiadás és az izlésformálás kulcsintézményeit kézben tartó *pressure group*ok, az Akadémia, az Egyetem, a Petőfi és a Kisfaludi Társaság, a Budapesti Szemle, a nép-nemzeti konzervatívizmus intézményes és informális pozícióinak ismeretében fel kellett tételezni bizonyos nemzedékek, szerzők mennyiségi értelemben is uralkodó jelentkezését, vagy a Habsburg-német orientációju állami politika megfélemléseként a németből fordított irodalom kiemelkedő arányát. Látni fogjuk: a kultúrtörténeti tudás megszilárdult állománya alapján kínálkozó ilyen hipotézisek egy része nem, vagy a várttól eltérő értelemben igazolódott az adatok síkján. (Pl. úgy, hogy a nép-nemzeti irány mint defenzívába szoruló, ténylegesen már nem uralkodó mutatkozott be.)

Természetesen csak a kész táblázatok birtokában, utólag mutatkozhatott meg a módszer spontán heurisztikus funkciója: az, hogy új problémákra irányítja a figyelmet, vagy választ ad fel nem tett kérdésekre. Pl. az 1971-75-ös évkör nemzeti bibliográfiáját csak azért elemeztük, hogy szert tegyünk némi viszonyítási alapra. Mégis meglepő felismerésként ütközött szemünkbe a fiatal kortárs szerzők viszonylag alacsony arányu képvisellete. Ugyanakkor a vártnál jóval nagyobb arányban adtak ki számaink tanúsága szerint fiatal kortárs magyar szerzőket a századvégen. Bizonyos állandó arányok és összefüggések látszanak kibontakozni a nemzedéki, nyelvi és értékbeli kategóriák megoszlása terén egyfelől a különböző korok könyvkiadása, másfelől az azonos koron belül könyvkiadás és könyvtári gyűjtemé-

nyek viszonylatában. Ez utóbbi összefüggések esetleges törvényszerűségének megismerése természetesen további metszetek összehasonlító elemzését kívánná meg.

Súlyos korlátja az irodalmi sajátosságok mennyiségi tükrözésének, hogy csupa állóképet hoz létre, holott amit ábrázolni kíván, az időben folytonosan változik. Csak közvetve utal a tartalmakra, az esztétikai sajátosságokra: ezeket bizonyos laza körvonalakban csak az értelmezés kapcsolja a számokhoz. Mind a művészi alkotás, mind annak befogadása mélyen egyéni folyamat, s a társadalmi hatás intenzitását, milyenségét is ez hozza létre. Népes írói csoportok, generációk egész életműve (tehát az, amit számaink legadekvátábban át tudnak fogni) hatását tekintve elhanyagolható tényező lehet egyetlen műhöz képest. Mindezekon túlmenően, az *adott* elemzést szerzőjének egyéni korlátaiból adódó fogyatékoságok is terhelik: más országok irodalmi életével való összehasonlítás hiánya, az 1971-75-ös elemzés ki nem terjesztése a könyvtárakra, s a munka két nyárra széthuzottságából eredő következtetlenségek. (Ezek közt menthető következtetlenségnek érezzük a görög-latin ókori szerzők mellőzését a könyvtárkatalogusok és megtartását a bibliográfiák elemzésében. Mivel ezek főként a felső- és középfokú oktatási intézmények könyvtáraiban, s itt is jórészt eredeti nyelven fordultak elő, úgy véltük, hogy mint tananyagként, s nem élő szépirodalomként funkcionáló jelentős réteg, torzítanak a reális arányokat. A századvég és jelenünk könyvkiadásának összevetésében viszont megítélésünk szerint jelentőségük van az irodalmi antikvitás adatainak. Hasonlóan bocsánatos bűnnek érezzük a századvég gyermekirodalmának és népies irodalmának mellőzését a könyvkiadás elemzéséből, ill. azt a következtetlenséget, hogy egyes „gyermekírók” (pl. Benedek Elek, Verne) vagy „népírók” (Christopher Schmidt, Christian Vulpius) irodalmi jelentőségük vagy kultúrtörténeti érdekességük miatt mégis figyelembe vétettek. E vonatkozásban elvi jelentőségű Benedek Elek felszólalása a Képviselőház 1888 február 9-i ülésén, éspedig nemcsak azért, mert eme szubliteraturaként is alig felfogható kiadványtömeg kulturális veszélyességét országos ügyként viszi erre a fórumra, hanem azért is, mert a kommersz gyermekkönyvek tipikus termelési folyamatának jellemzésével világosan megmutatja, hogy az mindenestől az üzleti szférán belül helyezkedik el, az irodalomtól tökéletes elszigeteltségben, a műveltség és a jóízűség legszerényebb kellékeit sem ismerő színvonalon. Hasonló fogódzók alapján fogtuk fel irodalmon kívüli jelenségként a „népies” „irodalom” állami, egyházi, egyleti megrendelésre, jórészt bértollnokok által szerzett, s valóságos olvasmányként alig funkcionált masszáját, e manipulatív szövegek jelentős tömegét, — bár e fürdővizzel együtt a szerves szubliteraturai réteggént működő népi ponyva irodalomszociológiai szempontból vérbő csecsemőjét is ki kellett öntenünk.)

Még néhány mentség és tudnivaló a számokhoz. A történelmi periódushatárok önálló megvonására nem volt lehetőség. A könyvkiadását eleve megszabta, hogy a megfelelő Petrik mű az 1886-tól 1900-ig terjedő évek termését ölelte fel. Az összehasonlításul szolgáló *mai* szakasz végpontját az szabta meg, hogy az elemzés megkezdésekor 1975 volt a Nemzeti Bibliográfia utolsó lezárt évfolyama, kezdetét pedig az, hogy az elemzendő halmaznak kb. meg kellett egyeznie a Petrikben feltárt címmennyiséggel. A könyvtárkatalogusok készletét és időhatárait szintén adottságként kellett elfogadnunk: azokra kellett támaszkodnunk, amelyek nyomtatott formában egyáltalán megjelentek, ill. ezek közt is a DEK gyűjtemé-

nyében meglévőkre.¹³ Néhány katalógus záró éve már innen esik a századfordulón. Enyhíti ezt a hibát a könyvtári beszerzés természetes fáziskésése a megjelenéshez képest, s az 1900 utáni impresszumu címeket magunk is igyekeztünk kiszűrni. Magyarázatra szorul a könyvtári gyűjteményadatok összefoglaló (2.sz.) táblázatán, hogy az elemzett szépirodalmi címek mennyisége lényegesen alatta marad a katalógusokban feltüntetett címek mennyiségének. Az ókori auktorok már említett mellőzésén kívül ez abból ered, hogy értékelésünk csak egyedi művekre terjedt ki (tehát pl. antológiákra nem), hogy több katalógusban az irodalomtudománnyal, utleírásokkal, stb. összekeverten tüntették fel a szépirodalmi címeket, továbbá, hogy az 1800 előtti kiadásokat általában nem tekintettük az irodalmi élet szempontjából figyelembe veendő dokumentumoknak. A régi könyvek igen nagy hányadát tették ki a főiskolai és középiskolai könyvtárak állományának. Ez utóbbiakat egyébként akkori fő funkciójuknak megfelelően a tudományos és szakkönyvtárak közé soroltuk. Végül megvalljuk: időnk nem engedte, hogy az elemzett csaknem 10.000 mű címét külön-külön kicédulázzuk. Ehelyett csak a szerzők nevét jegyeztük fel cédulára, s a név után számmal az adott forrásban feltüntetett művek, kiadások és példányok számát, aztán az utóbbiakat összegeztük, anélkül, hogy részleteztük volna, mennyi volt a mű-féleség, mennyi az egyazon mű ismételt kiadása, vagy könyvtári többspéldánya. A táblázatokon szereplő „cím” megjelölés tehát valójában kiadási ill. gyűjteménybeli „egységet” jelent.

Az elemző munkájának jelzett (s a talán még más, észre sem vett) fogyatékságainál sokkal nagyobb mértékben tompítja a kvantitatív kép élességét, csökkenti az irodalmi élet rekonstrukcióját segítő erejét két adattípus teljes hiánya. Nem volt módunk a kiadványok példányszámának s a könyvtárak használati adatainak rendszeres feldolgozására. Rendelkezünk ugyan szórványosan ilyen típusu adatokkal is, s ezeket – az olvasmányokra vonatkozó személyes adatokkal és vallomásokkal kiegészítve a tervezett HSz monográfia megfelelő részébe majd beépítjük. De ha e tartományokra nézve is érvényesítettük volna az önálló és rendszeres empirikus kutatás előjáróban jellemzett kívánalmát, aligha jutnánk el voltaképeni célunkig.

Mielőtt a táblázatokat kézbeadnánk, – értelmezze, használja az olvasó szükséglete szerint – próbáljuk elhelyezni számainkat a századvég makro-adatai közt:

Magyarország népessége 1890-ben 15.133.494 fő. Magyar 7.356.874 (48,6 %). Irni-olvasni tud 6.725.646 (42,2 %). Értelmiségi 149.048 (1 %). Évi átlagban a századvégen 1.666 szerző 2.666 műve jelent meg, becslésünk szerint művenként legfeljebb 1.000, összesen mintegy 2.500.000 példányban. Ugyanezen adatok 1970-ben: Össznépesség: 10.322.099. Magyar: 10.166.237 (98,2 %). Irni-olvasni tud: 10.150.741 (98,33 %). Szellemi dolgozó: 1.280.605 (12,4 %). A 70-es években évente átlagosan 5.600 szerző 6.200 műve jelent meg, átlagosan 9.500, összesen mintegy 60 millió példányban.

A lakosságra kivetítve:	1886-1900 közt		1971-1975 közt	
	Mű	Példány	Mű	Példány
1.000 lakosra	0,2	165	0,6	580
1.000 magyarra	0,4	340	0,6	590
1.000 irni-olvasni tudóra	0,4	370	0,6	590
1.000 értelmiségire	18	17.000	5	45.000

A századvégen az összes kiadványok kb. 14, a 70-es években kb. 10 %-ára tehető a szépirodalom aránya. (Példányszám terén persze mindkét korban jóval magasabb: a századvégen kb. 2.500, a 70-es években kb. 20.000.) Szépirodalmi művek és példányok száma a lakosságra kivetítve:

	1886-1900 között		1971-1975 között	
	Mű	Példány	Mű	Példány
Megjelent évente kb.	290 mű	725.000 példány	700 mű	14.000.000 példány
1.000 lakosra	0,019 mű	50 példány	0,069 mű	1.350 példány
1.000 magyarra	0,039 mű	100 példány	0,069 mű	1.380 példány
1.000 irni-olvasni tudóra	0,042 mű	100 példány	0,069 mű	1.380 példány
1.000 értelmiségire	2,0 mű	5.000 példány	0,5 mű	10.000 példány

A századvég könyvkiadási adataiból – jelenünkkel összevetve – a kulturális feltételeit megépítő kapitalizmus dinamikus fejlődési szakaszának megfelelő körvonalak rajzolódhatnak ki. A *művek* számát tekintve az értelmiség irodalommal való ellátottsága (a termelés oldaláról nézve: irodalmi produktivitása) viszonylag jobb, mint a jelenben. Csak a *példányszámok* viszonyítása árulja el, hogy mind a termelés, mind a fogyasztás az értelmiségen belül is csak egy igen szűk rétegre korlátozódott, a széles néprétegek pedig könyvhöz (különösen az itt voltaképpen, szűkebb értelemben felfogott szépirodalmi könyvhöz) alig is juthattak. Ellátottságuk a jelenleginek egytizedét sem érte el – mérjük bár azt nem az összes, hanem csupán a magyar anyanyelvű, irni-olvasni tudó lakossághoz. Veres Péter írja le Számadásában gyerekkori ismerkedését az irodalommal, ebben a földmunkás egyleti könyvtár fontos szerepét, de a könyvtár olvasóinak – a szó legteljesebb értelmében vett – könyvinségét is. Századvégi könyvkiadásunk egyik listavezetője, Zola, műveinek politikai vonatkozásai miatt volt kedvelt e szociális érdeklődésű paraszti olvasók közt. De alig győzték kivárni egymás keze közül a könyvet. A népszerű *Germinal*-hoz pedig, amely nem volt meg a könyvtárban, ő maga csak valami tizenöt évvel később tudott hozzájutni.¹⁴ És amint az 1897-ben született Veres Péter művelődési tapasztalatait nem érezzük történetietlen visszavetítésnek, ugyanúgy kortársi tanuként idézhetjük a valamivel idősebb, s a kultúra kérdéseit ellentétes pólusról (a birodalmi nacionalizmus álláspontjáról) megítélő Szekfű Gyulát s a jóval előttük járó Beksics Gusztáv 1884-es röpiratát. Az utóbbiak számára nem kevésbé fájdalmas felismerés volt, hogy a könyvkiadás fent vázolt arányai a bennünket itt közvetlenül érdeklő értelmiségi nemzeték művelődési lehetőségeit eleve behatárolták. „Az összes magyar intelligencia 128 ezer emberből áll” – kezdi a panaszt „Censor” röpirata. „Vagyis ha azok, akiket a magyar intelligencia sorába számítunk, mind valóban intelligens emberek volnának,

akkor 128 ezer előfizetőjük volna az összes könyveknek, szépirodalmi, politikai, tudományos műveknek és hírlapoknak. Az összes előfizetők úgy könyvekre, mint hírlapokra ugyanazon 25-30.000 emberből s olvasó-körökből és kaszinókból kerülnek ki... Az Akadémia könyvkiadó vállalata csak 1.000-1.500 példányban meri nyomtatni a legjelesebb műveket, de ezeken is sokat vesz... A legjelesebb magyar regény legfeljebb 1.000 példány eladására számíthat.”¹⁵ (Még szerényebb az Akadémia forráskiadványainak példányszáma. Ezek Arany sajátkezű „titoknoki” feljegyzései szerint 400-700 példányban jelentek meg.) „Népszerűen megírt gazdasági, társadalmi, történelmi könyvek legfőljebb ha 3-4000 példányban fognak el, holott az országban 4400 középiskolai, 500 főiskolai tanár, 7000 lelkész, 4000 ügyvéd, 6000 orvos, gyógyszerész, 4000 író, művész, 1200 tudós, egyebekkel együtt 229.000 értelmiségi kereső volt” – panaszolja a Három nemzedék.¹⁶ Szekfü adatai azért érzékletesebbek a Censoréinál, mert a kiadási adatokat nem az értelmiség összlélekszámával, hanem az egyes értelmiségi foglalkozási ágak népességével veti egybe. A „népi olvasóra” sem egyikük, sem másikuk nem gondol, noha annak művelődési lehetőségei még a polgári értelmiség képződése szempontjából sem elhanyagolhatók.

Nemzetközi összehasonlító adatunk csak pár évvel korábról, 1875-ből van. A németországi könyvkiadásnak a lakossághoz mért aránya ekkor kisértetiesen egyezik a fent közölt hazaival. Az 54 millió lakosu Németországban 10.561 művet publikáltak, átlagosan kb. 1.000, összesen tíz és félmillió példányban. Ezer lakosonként ez 0,2 műnek felel meg 200 példányban. Ugyanekkor Franciaországban 0,6, Oroszországban 0,1 publikált mű jutott évente 1.000 lakosra.¹⁷ E néhány adat körülbelüli támpontot ad arra nézve, milyen szintet ért el saját korához képest a századvégi Magyarország irodalomtermelése és fogyasztása, s világosan utal e szint összefüggésére a tőkés gazdasági fejlődés helyzetével és tendenciájával. A könyvfogyasztás és közönség összehasonlító képéhez tartozik még, hogy a századforduló környékén a magyarországi analfabétizmus mértéke nagyjából az olaszországinak felelt meg, főleg a nemzetiségeknél volt nagymérvű, de összességében állandóan és erőteljesen csökkent. Országban belüli megoszlásáról az alábbi 1870-es adataink vannak:

	<i>Megyékben</i>	<i>Városokban</i>
Magyarország	52,11 %	40,21 %
Erdély	80,34 %	53,58 %
Horvát-Szlavonország	87,43 %	46,95 %

A fejlődési tendenciát s az analfabétizmus nemzetközi összehasonlítást a következő adatsorok illusztrálják.¹⁸

<i>Magyarország</i>			1900	1910
1880	58,7 %	Ausztria	23,8 %	16,5 %
1890	49,4 %	Olaszország	48,5 %	37,5 %
1900	40,7 %	Románia	78,0 %	60,8 %
1910	33,3 %	Szerbia	79,7 %	
1920	15,2 %	E.Oroszország	73,2 %	
		Finnország	7,0 %	7,2 %
		Németország		0,03 %

A lakosság és a könyvkiadás viszonyításán nyugvó igen durva megközelítés valamelyest finomítható a könyvtárak társadalmi hatásának ismerete alapján. Hisz a könyv egyebek közt abban különbözik a tőkés piacra vitt egyéb típusú áruktól, hogy használati értékét nem egy közvetlen fogyasztó, vagy fogyasztók egy – a vásárlás aktusában már többé-kevésbé meghatározott – korlátolt köre sajátítja el, időben is többé-kevésbé meghatározott, korlátolt módon, hanem a fogyasztóknak a gazdasági értelemben vett „fogyasztás”, a beszerzés aktusa által kevésbé meghatározott (vagy éppen meghatározatlan) köre és időben elvileg végtelen sora. Magyarországon – a 2.000 körüli, 500 kötetesnél kisebb nép- és iskolai könyvtárakat nem számítva – 1885-ben György Aladár adatai¹⁹ szerint 1357 könyvtár működött, együttesen 5.160.729 kötetnyi állománnyal. Elvileg éppenséggel elképzelhető, hogy az évi átlagban megjelent két és fél ezer mű több mint kétfélmillió példánya közül minden, ami a kulturális folyamat továbbvitelében lényeges, eljutott legyen a könyvtárakba. Hisz úgyanekkor pl. az angliai könyvtárak állománya 2,8 milliót, az olaszországiaké 4,3 milliót tett ki. Ha a könyvtári állományt a lakosságra vetítjük ki, 34, ha a magyarokra, 70, ha az irni-olvasni tudókra, 77, ha meg az értelmiségiekre, éppenséggel 3460 volt a 100 főre jutó könyvtári könyvek száma. Ami megint csak szép arány, ha azon idő tájt Franciaországban csak 12,5, Ausztriában 26,8, sőt az Egyesült Államokban is csak 27,2 könyvtári könyv jutott 100 lakosra. De tegyük bár csak egy lépést is közelebb, nyomban kiviláglik, hogy e könyvvagyonnak legfeljebb egy tizede volt olyan nyilvános (pl. városi, egyleti) könyvtár birtokában, amelyet a használat céljára történő rendszeres gyarapítás és a tényleges használat alapján társadalmilag hatékonynak tekinthetünk. Területileg azonban ezek is rendkívül aránytalanul oszlanak meg (főleg a polgárisult városokban összpontosulnak), s elsősorban a kispolgári, polgári rétegek, és – persze – különösen az értelmiség számára hozzáférhetők. Privilegizáltak jönnek tünik a leginkább könyvvel élő értelmiségi rétegek, a diákság, az író és tudós tanárok, a buvárkodó szerzetesek s a különböző hatóságok szervezetében dolgozó szakemberek ellátottsága. A hatósági, szerzetesi, egyházi, iskolai és főiskolai könyvtárak polcain több mint 3 millió könyv sorakozott, sőt, a György által nyilvánosnak nevezett 36

könyvtár közül is 14 tudományos jellegű, ami arra utal, hogy az e kategóriában feltüntetett több mint egymillióssal összefoglalható legnagyobb része is a kutatók kezén forog. Ezeket, a könyvvagyon oroszlánrészét birtokló könyvtárakat azonban – kevés kivétellel – az élettől való nagy fokú elszakadás jellemzi. Legnagyobb részük – bár patriarkálisan folyt – rendszeres fejlesztése már a 18. sz. végén, vagy még korábban megakadt. Varga Zoltánné által (forrás megjelölése nélkül) idézett kortársi panasz szerint nem egy „azon módon hever, amint 50-80 év előtt valamely derék mecénás oda-ajándékozta szülővárosának”, s még csak a kézikönyvek, a szellemi munka e legnélkülözhetetlenebb szerszámainak rendszeres beszerzésére sincs lehetőségük.²⁰ A tanulmányi, kutatási műhelyek e sivár állapotát érzékeltetik a Budapesti Egyetemi Könyvtár forgalmi adatai. Olvasótermét 1892-ben 1.984 beiratkozott olvasó használta 49.629 alkalommal, s 10.134 művet vitt haza kölcsönzés útján. Igaz, e mutatók 1898-ra elég sokat emelkedtek (2.687 olvasó, 49.629 látogatás, 10.134 kölcsönzés), de ahhoz képest, hogy a hallgatók száma ekkor már 10.000 körül mozgott, a napi 150 körüli látogató és a 30 körüli kölcsönzés azt jelzi, hogy *a Könyvtárnak gyakorlatilag nem volt szerepe az egyetemi tanulmányokban*, s az oktatók munkájában is alig.²¹

Derüesebbé – pontosabban: a kibontakozó polgári fejlődést érzékeltetővé – teszik a képet a feltörekvő polgárság új alapítású, gyűjtés és használat szempontjából eleven könyvtárai (pl. az 1872-ben alapított Kolozsvári Egyetem, a Budapesti Iparkamara könyvtára, egyes városi könyvtárak, kaszinói könyvtárak), s összeforrvá a fenntartók politikai mozgalmával, már osztályharcos vívmányként létesülnek a szakszervezeti és a földmunkás egyleti könyvtárak.

A századvégi könyvkiadás, fogyasztás és könyvtári élet ez ellentmondásos – a kulturális téren is diszfunkciókat eredményező feudális maradványok, a szegénység és a korlátozott-ság jegyei ellenére is előrelendítő – viszonyai közt nevelkedett a HSz polgári nemzetéke.²² Hogy irodalmi műveltségét, esztétikai tájékozódását milyen tendenciák alakították, arra nézve – immár szavakkal nem odázandó – *számaink* közt keresünk támpontokat.

TÁBLÁZATOK

1. SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÁSUNK 1886-1900 KÖZÖTT

	<i>Szerző</i>	<i>Cím</i>
Petrik bibliográfiájában (1886-1900) szereplő szerzők és kiadványok összesen:	kb. 25.000	kb. 31.000
Szépirodalom: elemzett szerzők és művek		
a/ magyar	1.100	2.763
b/ külföldi	483	1.556
Ö s s z e s e n :	1.583	4.319
Előbbieik közül a Magyar irodalmi lexikonban, ill. a Világirodalmi lexikonban nem talált szerzők és művek		
a/ magyar	689	910
b/ külföldi	173	222
Ö s s z e s e n :	862	1.132
Statisztikai táblázatainkban kimutatott szerzők és művek		
a/ magyar	411	1.853
b/ külföldi	310	1.334
Ö s s z e s e n :	721	3.187
Az elemzésből mellőzött szépirodalmi jellegű kiadványok		
a/ ifjúsági irodalom	kb. 430	kb. 860
b/ képekonyvek	kb. 150	kb. 300
c/ „népies iratok”	kb. 500	kb. 870
Ö s s z e s e n :	kb. 1.080	kb. 2.030

1.11. A magyar szépirodalom megoszlása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

Szerzők a „Petrik”-ben feltüntetett kiadványaik száma szerint csoportosítva

	1-5	6-10	11-15	16-20	21-30	31-40	41-50	51-100	101-	Összesen	
	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím</i>	<i>cím Szerzőről</i>	<i>Cím</i>	
Klasszikusok	22 6,68 %	5 12,50 %	3 11,53 %	-	4 57,16 %	- 100,00 %	1 66,66 %	2	-	37 9,00 %	416 22,44 %
Jeles szerzők	47 14,28 %	13 32,50 %	5 19,23 %	1 25,00 %	1 14,28 %	-	-	-	1 100,00 %	68 16,54 %	414 22,34 %
Szerzők	250 75,90 %	18 45,00 %	15 57,69 %	3 75,00 %	1 14,28 %	-	-	-	-	287 69,82 %	851 45,92 %
Szubliteratura	10 3,03 %	4 10,00 %	3 11,53 %	-	1 14,28 %	-	-	1 33,33 %	-	19 4,62 %	172 9,28 %
Összes szerzők:	329 (80,04 %)	40 (9,73 %)	26 (6,32 %)	4 (0,97 %)	7 (1,70 %)	-	1 (0,24 %)	3 (0,72 %)	1 (0,24 %)	411	1.853
Címek:	639 34,48 %	302 16,29 %	325 17,53 %	68 3,66 %	165 8,89 %	-	49 (2,62 %)	199 (10,73 %)	106 (5,72 %)		(100 %)

*1.12. A magyar szépirodalom megoszlása a szerzők születési ideje szerint**

Évkör	Szerzőtől	Cím	Kiadott művek átlaga szerzőnként
„15”	2 0,48 %	5 0,27 %	2,5
„16”	4 0,97 %	8 0,43 %	2,0
„17”	27 6,56 %	70 3,78 %	2,5
„180”	9 2,18 %	30 1,62 %	3,3
„181”	22 5,35 %	129 6,98 %	5,8
„182”	21 5,10 %	149 8,06 %	7,0
„183”	30 7,29 %	93 5,03 %	3,1
„184”	65 15,81 %	272 14,72 %	4,1
„185”	78 18,97 %	426 23,06 %	5,4
„186”	103 25,06 %	543 29,39 %	5,2
„187”	48 11,67 %	119 6,44 %	2,4
„188”	2 0,48 %	3 0,16 %	1,5
Összesen:	411	1.853	4,5

* Évtizedenkénti, 1800 előtt évszázadonkénti csoportosításban összegezve. Pl. az 1766-ban született Fazekas Mihály a 18. századiak (ETO jelöléssel: „17”), az 1812-ben született Garay János a 10-es évbeliek (ETO jelöléssel: „181”) közé van sorolva.

1.13. Az 1886-1900 közti könyvkiadásban legtöbb művel (kiadással) képviselt magyar szerzők

- 10 mű ill. kiadás:* Kincs István (1867)
Kóbor Tamás (1867)
Szathmáry Károly (1831)
- 11 mű ill. kiadás:* Eötvös József (1813)
Erdélyi Gyula (1851)
Kozma Andor (1861)
Madarassy László (1840)
Nagy Sándor (1846)
Pálffy Albert (1820)
Péterffy Tamás (1820)
Rudnyánszki Gyula (1858)
Sziklay János (1857)
Szomaházy István (1864)
- 12 mű ill. kiadás:* Gyarmathy Zsigmondné (1845)
Kabos Ede (1864)
Malonyai Dezső (1866)
- 13 mű ill. kiadás:* Csiki Gergely (1842)
Pekár Gyula (1867)
Szabó Endre (1849)
Szabóné Nogáll Janka (1861)
Vértesi Arnold (1834)
Vörösmarty Mihály (1800)
- 14 mű ill. kiadás:* Rákosi Viktor (1860)
Tolnai Lajos (1837)
Váradi Antal (1854)
- 15. mű ill. kiadás:* Bársony István (1855)
Bródy Sándor (1863)
Márkus József (1854)
- 16 mű ill. kiadás:* Bánfi Jenő (1851)
Farkas Emőd (1866)
- 18 mű ill. kiadás:* Berczik Árpád (1842)
Böngérfi János (1859)
- 23 mű ill. kiadás:* Donászy Ferenc (1858)
Mikszáth Kálmán (1847)

Petőfi Sándor (1823)
Tábori Róbert (1855)
Tompai Mihály (1817)

24 mű ill. kiadás: Gárdonyi Géza (1863)
26 mű ill. kiadás: Herczeg Ferenc (1863)
49 mű ill. kiadás: Benedek Elek (1859)
53 mű ill. kiadás: Beniczkyné Bajza Lenke (1840)
65 mű ill. kiadás: Arany János (1817)
81 mű ill. kiadás: Jókai Mór (1825)
106 mű ill. kiadás: Gaál Mózes (1863)

*1.14. A századvég és a századforduló könyvtáráiban szereplő magyar szerzők közül
1880-1900 közt nem adták ki a következőket*

Abafi Lajos (1840)
Ányos Pál (1756)
Báróczi Sándor (1735)
Batsányi János (1763)
Bulyovszky Lilla (1833)
Csató Pál (1804)
Döbrentei Gábor (1785)
Édes Gergely (1763)
Kis János (1770)
Kónyi János (17..)
Lisznyai Kálmán (1823)
Mátrai Béla (1846)
Mindszenty Gedeon (1829)
Pákh Albert (1823)
Pálóczi Horváth Ádám (1700)
Petrichevich Horváth Lázár (1807)
Sárosi Gyula (1816)
Szentjóni Szabó László (1767)
Szokoló Géza (1835)
Vachott Sándor (1818)

1.21. A külföldi széprodalom megoszlása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

Szerzők a „Petrik”-ben feltüntetett kiadványaik száma szerint csoportosítva

	1-5 cím	6-10 cím	11-15 cím	16-20 cím	21-30 cím	31-40 cím	41-50 cím	51-100 cím	101- cím	Összesen Szerzőtől	Cím	
Klasszikusok	93 36,61 %	15 45,45 %	4 40,00 %	3 100,00 %	1 25,00 %	2 66,66 %	1 100,00 %	- -	- -	119 38,38 %	592 44,37 %	(átlag 4,97)
Jeles szerzők	47 18,50 %	2 6,06 %	1 10,00 %	- -	- -	- -	- -	1 50,00 %	- -	51 16,45 %	186 13,94 %	(átlag 3,64)
Szerzők	82 32,28 %	12 36,36 %	2 20,00 %	- -	1 25,00 %	- -	- -	1 50,00 %	- -	98 31,61 %	365 27,37 %	(átlag 3,72)
Szublitteratura	32 12,59 %	4 12,12 %	3 30,00 %	- -	2 50,00 %	1 33,33 %	- -	- -	- -	42 13,54 %	192 14,39 %	(átlag 4,54)
Összes szerzők:	254 81,93 %	33 10,64 %	10 3,22 %	3 0,96 %	4 1,29 %	3 0,96 %	1 0,32 %	2 0,64 %	-	310	1.334	(átlag 4,30)
Összes címek:	484 36,28 %	245 18,36 %	147 11,01 %	55 4,12 %	94 7,04 %	100 7,49 %	42 3,14 %	167 12,51 %				

1.22. A külföldi szépirodalom megoszlása a szerzők születési ideje szerint*

<i>Évkör</i>	<i>Szerzőtől</i>	<i>Cím</i>	<i>Kiadott művek átlaga szerzőnként</i>
„.../03”	37 11,93 %	172 12,89 %	4,64
„04/14”	8 2,58 %	14 1,04 %	1,75
„15”	4 1,29 %	48 3,59 %	12
„16”	12 3,87 %	26 1,94 %	2,16
„17”	44 14,19 %	161 12,06 %	3,65
„180”	24 7,74 %	68 5,09 %	2,83
„181”	29 9,35 %	149 11,16 %	5,13
„182”	29 9,35 %	244 18,29 %	8,41
„183”	35 11,25 %	110 8,24 %	3,14
„184”	36 11,61 %	189 14,16 %	5,25
„185”	30 9,67 %	100 7,49 %	3,33
„186”	21 6,77 %	51 3,82 %	2,34
„187”	1 0,32 %	2 0,15 %	2,00
Összesen:	310	1.334	4,3

* „.../03” az ókor, „04/14” a középkor ETO jelzete. Egyebekben ld. az 1.12 sz. táblázat jegyzetét.

1.23 A külföldi szépirodalom megoszlása nemzeti irodalmak szerint *

<i>Nemzeti irodalom</i>	<i>Szerzőtől</i>	<i>Cím</i>	<i>Kiadott művek átlaga szerzőnként</i>
820	51 16,45 %	185 13,86 %	3,62
820(73)	12 3,87 %	34 2,54 %	2,83
830	61 19,67 %	328 24,58 %	5,37
839.6/8	13 4,19 %	23 1,72 %	1,76
840	85 27,41 %	441 33,05 %	5,18
850	23 7,41 %	55 4,12 %	2,39
860	5 1,61 %	18 1,34 %	3,60
871	19 6,12 %	117 8,70 %	6,15
875	20 6,45 %	63 4,72 %	3,15
882	10 3,22 %	53 3,97 %	5,30
883/888	7 2,25 %	8 0,59 %	1,14
820/89(4)	2 0,64 %	2 0,14 %	1,00
820/89(5)	2 0,64 %	7 0,52 %	3,5
<i>Összesen:</i>	<i>310</i>	<i>1.334</i>	<i>4,3</i>

* Az egyes nemzeti irodalmakat a megfelelő ETO jelzetekkel tüntettük fel. Jelentésük: 820 Angol irodalom; 820(73) Amerikai angol irodalom; 830 Német irodalom; 839.6/8 Skandináv irodalom; 840 Francia irodalom; 850 Olasz irodalom; 860 Spanyol irodalom; 871 Római irodalom; 875 Görög irodalom; 882 Orosz irodalom; 883/888 Egyéb szláv irodalmak; 820/89(4) Egyéb európai irodalmak; 820/89(5) Ázsiai népek irodalmi.

1.24 Az 1886-1900 közti könyvkiadásban a legtöbb művel (kiadással)
képviselt külföldi szerzők

10 mű ill. kiadás:	Szophoklész (i.e. 496) Tacitus (i.sz. 55) Turgenyev (1818)
11 mű ill. kiadás:	Daudet (1840) Gréville, H. (1842) Ouida (1840)
12 mű ill. kiadás:	Sudermann (1857)
13 mű ill. kiadás:	Feuillet, O. (1821) Prévost, M. (1862) Vergilius (i.e. 70)
14 mű ill. kiadás:	Horatius (i.e. 65) Theuriet (1833)
15 mű ill. kiadás:	Schiller (1759)
16 mű ill. kiadás:	Homeros (i.e. 8. sz.) Maupassant (1850)
20 mű ill. kiadás:	Tolsztoj (1828)
21 mű ill. kiadás:	Marlitt, E. (1825)
23 mű ill. kiadás:	Bolanden, K. (1828) Goethe (1749)
24 mű ill. kiadás:	Schmid, Chr. (1768)
32 mű ill. kiadás:	Ohnet, G. (1848) Cicero (i.e. 106)
34 mű ill. kiadás:	Zola (1840)
42 mű ill. kiadás:	Shakespeare (1564)
79 mű ill. kiadás:	Verne (1828)
88 mű ill. kiadás:	Hoffmann, F. (1814)

- Alfieri* (ol. 1749)
Arbes, Jakub (cseh 1840)
Arnim (ném. 1781)
Azevedo (brazil 1857)
Barbey d'Aurevilly (fr. 1808)
Barrès (fr. 1862)
Barrett-Browning, E. (ang. 1806)
Baudelaire (fr. 1821)
Bécquer, G.A. (sp. 1836)
Blackmore, R. (ang. 1825)
Blasco Ibanez, V. (sp. 1867)
Blumauer (ném. 1755)
Börne (ném. 1786)
Bronte, Ch. (ang. 1816)
Bronte, E. (ang. 1819)
Browning (ang. 1812)
Büchner, G. (ném. 1813)
Bürger (ném. 1747)
Caine, H. (ang. 1853)
Camões (sp. 1524)
Caragiale, Ion Luca (rom. 1852)
Chamisso (ném. 1781)
Chaucer (ang. 1344)
Chénier (fr. 1762)
Claudel, P. (fr. 1868)
Cosbuc, George (rom. 1866)
Courteline, Georges (fr. 1858)
Dehmel (ném. 1863)
Diderot (fr. 1713)
Eminescu (rom. 1850)
Erckmann-Chatrian (fr. 1822)
Fénelon (fr. 1651)
Féval, P. (fr. 1817)
Fielding (ang. 1707)
Flaubert (fr. 1821)
Fogazzaro, A. (ol. 1842)
Fontane (ném. 1819)
George (ném. 1868)
Goncsarov (or. 1812)
Gongora y Argote (sp. 1561)
Jirásek, Alois (cseh 1851)
Kalevala (finn)
Keller, Gottfried (ném. 1819)
Klopstock (ném. 1724)
Kotzebue (ném. 1761)
Laboulaye (fr. 1811)
Lafontaine (fr. 1621)
Lagerlöf (svéd 1858)
Lamb, Ch. (ang. 1775)
Leconte de Lisle (fr. 1818)
Lemaitre, J. (fr. 1818)
Lermontov (or. 1814)
Liliencron (ném. 1844)
Maeterlinck (belga 1862)
Malherbe (fr. 1555)
Matthisson (ném. 1761)
Mercier (fr. 1740)
Meredith (ang. 1828)
Metastasio (ol. 1698)
Mirbeau (fr. 1848)
Moore, Th. (ang. 1779)
Nansen, Peter (dán 1861)
Novalis (ném. 1772)
Ossian (Macpherson) (ang. 1736)
Raabe, W. (ném. 1831)
Rabelais (fr. 1490)
Rabener (ném. 1714)
Richardson (ang. 1689)
Rimbaud (fr. 1854)
Rosegger, P. (ném. 1847)
Scheffel, J.V. (ném. 1826)
Schlaf, J. (ném. 1862)
Schnitzler (ném. 1862)
Shaw, G.B. (ang. 1856)
Shelley (ang. 1792)
Sheridan (ang. 1751)
Stendhal (fr. 1783)
Sterne, L. (ang. 1713)
Strindberg (svéd 1849)
Sue, Eugène (fr. 1804)

* **Kurzív.** jelzi azokat, akiknek műveivel könyvtárkatalógusokban találkoztunk. Csak az 1870 előtt született szerzőket vettük figyelembe.

Gorkij (or. 1868)

Gotthelf, J. (ném. 1797)

Gozzi, Carlo (ol. 1720)

Gutzkow, Karl (ném. 1811)

Hacklander, F.W. (ném. 1816)

Hebbel (ném. 1813)

Hérédia (fr. 1842)

Herzen (or. 1812)

Holz, Arno (ném. 1863)

Hölderlin (ném. 1770)

Huysmans (fr. 1848)

Hviezdoslav (szlovák 1849)

Ignjatovič, Jakov (szerb 1822)

Jacobi, J.G. (ném. 1740)

James, Henry (amer. 1843)

Jean Paul (ném. 1763)

Sully-Prudhomme (fr. 1839)

Swinburne (ang. 1837)

Tieck, L. (ném. 1773)

Tissot, Victor (fr. 1845)

Unamuno, Miguel de (ol. 1864)

Uszenszkij, G.J. (or. 1840)

Vajanszki, H.S. (szlovák, 1847)

Verhaeren (belg. 1855)

Verlaine (fr. 1855)

Villiers de l'Isle-Adam (fr. 1838)

Wedekind (ném. 1864)

Whitman, W. (amer. 1819)

Wilde (ang. 1856)

Yeats (ang. 1865)

Young, E. (ang. 1681)

Zachariä, J.Fr.W. (ném. 1723)

2. KÖNYVTÁRAK SZÉPIRODALMI ÁLLOMÁNYA A 19. SZÁZAD VÉGÉN S A SZÁZADFORDULÓ KÖRNYÉKÉN

Elemzett könyvtárkatalógusok:

	<i>Könyvtár</i>	<i>Címek</i>	<i>száma*</i>
		<i>összes</i>	<i>szépirodalmi</i>
Intézményi és hatósági (egyetemi, főiskolai, iskolai, minisztériumi stb.) könyvtárak	12	87 500	4 400
Polgári (egyesületi, városi stb.) közművelődési könyvtárak	7	42 600	4 700
Népkönyvtárak, olvasókörök	7	5 200	3 000
Összesen:	26	135 300	12 100

Elemzésünk szempontjából értékelhető volt 464 szerző, 4 205 műve. Ebből 222 magyar szerző 2 955 műve és 242 külföldi szerző 1 250 műve.

* Egy átlagoldal alapján számított adatok.

2.11 A magyar szépirodalom megoszlása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

	<i>Hány könyvtárban szerepelt?</i>			<i>Összesen</i>	
	<i>1-5</i>	<i>6-10</i>	<i>11-15</i>	<i>Szerzőtől</i>	<i>Cím</i>
Klasszikusok	9 5,96 %	18 33,96 %	12 66,66 %	39 17,56 %	1.591 53,84 %
Jeles szerzők	47 31,12 %	19 35,84 %	6 33,33 %	72 32,45 %	791 26,76 %
Szerzők	76 50,39 %	13 24,52 %	- -	89 40,09 %	440 14,89 %
Szubliteratura	19 12,53 %	3 5,66 %	- -	22 9,90 %	133 4,51 %
Összes szerzők:	151 68,01 %	53 23,87 %	18 8,1 %	222	2.955 cím
Címek:	468 15,83 %	977 33,06 %	1.510 51,09 %		

2.12 A magyar szépirodalom megoszlása a szerzők születési ideje szerint*

	1-5 könyvtárban		6-10 könyvtárban		11-15 könyvtárban		Összesen	
	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím
„15”	1 0,66 %	1	1 1,88 %	12	-	-	2 0,9 %	13 0,43 %
„16”	1 0,66 %	2	3 5,66 %	28	-	-	4 1,8 %	30 1,01 %
„17”	19 12,58 %	44	8 15,09 %	96	5 27,77 %	275	32 14,41 %	415 14,07 %
„180”	5 3,31 %	9	2 3,77 %	20	1 5,55 %	38	8 3,6 %	67 2,26 %
„181”	12 7,94 %	40	5 9,45 %	108	3 16,66 %	201	20 9 %	349 11,08 %
„182”	9 5,96 %	34	4 7,54 %	102	4 22,22 %	650	17 7,7 %	786 26,58 %
„183”	9 5,96 %	38	5 9,45 %	52	-	-	14 6,3 %	90 3,04 %
„184”	27 17,88 %	122	6 11,32 %	78	2 11,11 %	220	35 15,76 %	420 14,61 %
„185”	27 17,88 %	65	7 13,35 %	218	2 11,11 %	52	36 16,21 %	335 11,33 %
„186”	29 19,2 %	85	10 18,86 %	239	1 5,55 %	74	40 18,01 %	398 13,46 %
„187”	11 7,28 %	27	2 3,77 %	24	-	-	13 5,85 %	51 1,72 %
„188”	1 0,66 %	1	-	-	-	-	1 0,45 %	1 0,03 %
Összesen:	151 68,01 %	468 15,83 %	53 23,87 %	977 33,06 %	18 8,10 %	1.510 51,09 %	222	2.955

* Évtizedenkénti, 1800 előtti évszázadonkénti csoportosításban összegezve. Pl. az 1690-ben született Mikes Kelemen a 17. századiak (ETO jelöléssel: „16”), az 1849-ben született Gózdú Elek a 40-es évbeliek (ETO jelzettel: „184”) közé van sorolva.

2.13 Legtöbb könyvtárban előfordult magyar szerzők

10 könyvtárban

Madách (1823)	24 mű ill. példány
Vajda (1827)	28 mű ill. példány
Katona (1791)	29 mű ill. példány
Bródy (1863)	31 mű ill. példány
Gárdonyi (1863)	39 mű ill. példány
Szigligeti (1814)	43 mű ill. példány
Benedek (1859)	46 mű ill. példány
Rákosi V. (1860)	47 mű ill. példány

11 könyvtárban

Reviczky (1855)	17 mű ill. példány
Endrődi S. (1850)	35 mű ill. példány
Kisfaludy S. (1772)	40 mű ill. példány
Kemény (1814)	43 mű ill. példány
Gyulai (1826)	46 mű ill. példány
Herczeg (1863)	74 mű ill. példány

12 könyvtárban

Kölcsey (1790)	26 mű ill. példány
Vörösmarty (1800)	38 mű ill. példány
Vas Gereben (1823)	65 mű ill. példány
Jósika (1794)	129 mű ill. példány
Mikszáth (1847)	147 mű ill. példány

13 könyvtárban

Csokonai (1773)	26 mű ill. példány
Kisfaludy K. (1788)	54 mű ill. példány
Arany (1817)	73 mű ill. példány
Csiky G. (1842)	73 mű ill. példány

14 könyvtárban

Eötvös J. (1813)	85 mű ill. példány
------------------	--------------------

15 könyvtárban

Petőfi (1823)	55 mű ill. példány
Jókai (1825)	484 mű ill. példány

2.14 Az 1886-1900 közt publikáló (Petrik könyvészetében szereplő) magyar szépirodók közül az elemzett könyvtárkatalógusokban nem fordult elő

Alapi Gyula (1872)	Porzsolt Kálmán (1860)
Bolyai Farkas (1775)	Prém József (1850)
Feszty Árpád (1856)	Pulszky Ferenc (1814)
Gabányi Árpád (1855)	Ráday Gedeon (1713)
Geőcze Sarolta (1862)	Rexa Dezső (1872)
Gerő Károly (1856)	Roboz Andor (1869)
Greguss Ágost (1825)	Rudnai Győző (1875)
Heltai Jenő (1871)	Sajó Sándor (1868)
Kálnoki Izidor (1863)	Scossa Dezső (1860)
Karacs Teréz (1808)	Somló Sándor (1859)
Kármán Mór (1843)	Szathmáry Zoltán (1872)
Lázár Béla (1869)	Szávay Gyula (1861)
Lenkei Henrik (1863)	Székely Sándor (1877)
Londesz Elek (1868)	Szemere Bertalan (1812)
Molnár György (1830)	Telekes Béla (1873)
Pásztor Árpád (1877)	Tormay Cécile (1876)
Peterdi Sándor (1868)	Zivuska Jenő (1876)

2.21 A külföldi szépirodalom megoszlása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

	Hány könyvtárban szerepelt?			Összesen	
	1-5	6-10	11-15	Szerzőtől	Cím
Klasszikusok	97	16	5	118	684
	44,9 %	80,0 %	83,33 %	48,76 %	54,72 %
Jeles szerzők	46	1	1	48	305
	21,29 %	5,0 %	16,66 %	19,83 %	24,4 %
Szerzők	37	1		38	122
	17,12 %	5,0 %		15,7 %	9,76 %
Szubliteratura	36	2		38	139
	16,66 %	10,0 %		15,7 %	11,12 %
Összes szerzők	216	20	6	242	1.250
	89,91 %	8,26 %	1,83 %		

2.22 A külföldi szépközlő megosztása a szerzők születési ideje szerint*

	1-5 könyvtárban		6-10 könyvtárban		11-15 könyvtárban		Összesen	
	Szerzőköl	Cím	Szerzőköl	Cím	Szerzőköl	Cím	Szerzőköl	Cím
„04/14”	10	33	-	-	-	-	10	33
	4,62 %						4,13 %	2,64 %
„15”	5	8	1	9	1	41	7	58
	2,31 %		5,00 %		16,66 %		2,8 %	4,64 %
„16”	17	45	1	7	-	-	18	52
	7,87 %		5,00 %				7,47 %	4,16 %
„17”	51	128	7	111	1	42	59	281
	23,51 %		35,00 %		16,66 %		24,38 %	22,48 %
„180”	15	51	1	9	1	29	17	89
	6,94 %		5,00 %		16,66 %		7,02 %	7,12 %
„181”	13	31	3	56	1	35	17	122
	6,01 %		15,00 %		16,66 %		7,02 %	9,76 %
„182”	18	52	3	29	2	195	23	276
	8,83 %		15,00 %		33,33 %		9,5 %	22,08 %
„183”	22	63	1	22	-	-	23	85
	10,18 %		5,00 %				9,5 %	6,8 %
„184”	28	99	3	42	-	-	31	141
	12,96 %		15,00 %				12,8 %	11,28 %
„185”	19	60	-	-	-	-	19	60
	8,79 %						7,85 %	4,8 %
„186”	17	50	-	-	-	-	17	50
	7,87 %						7,02 %	4,0 %
„187”	1	3	-	-	-	-	1	3
	0,46 %						0,41 %	0,24 %
Összesen:	216	623	20	285	6	342	242	1.250
	89,25 %		8,26 %		2,51 %			

* Ld. az 1.12 és 1.22 táblázat jegyzetét.

2.23 A külföldi szépirodalom megoszlása nemzeti irodalmak szerint*

	1-5 könyvtárban		6-10 könyvtárban		11-15 könyvtárban		Összesen	
	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím	Szerzőtől	Cím
820	39	110	4	42	2	76	45	228
	18,05 %		20,00 %		33,33 %		18,59 %	18,24 %
820(73)	5	24	1	12	-		6	36
	2,31 %		5,00 %				2,47 %	2,88 %
830	48	131	6	99	1	42	55	272
	22,22 %		30,00 %		16,66 %		22,72 %	21,76 %
839.6/8	7	22	-		-		7	22
	3,24 %						2,89 %	1,76 %
840	76	239	5	59	2	192	83	490
	35,18 %		25,00 %		33,33 %		34,29 %	39,2 %
850	20	55					20	55
	9,25 %						8,26 %	4,4 %
860	6	10	1	10	-	-	7	20
	2,77 %		5,00 %				2,89 %	1,6 %
882	9	22	2	50	1	32	12	104
	4,16 %		10,00 %		16,66 %		4,54 %	8,32 %
883/888	1	1	1	13	-	-	2	14
	0,46 %		5,00 %				0,82 %	1,12 %
820/89(4)	3	5	-				3	5
	1,38 %						1,23 %	0,4 %
820/89(5)	2	4	-		-		2	4
	0,9 %						0,82 %	0,32 %
Összesen:	216	623	20	285	6	342	242	1.250
	89,25 %		8,22 %		2,53 %			

* Az egyes nemzeti irodalmakat a megfelelő ETO jelzetekkel tüntettük fel az első oszlopban. Feloldásuk: 820 Angol irodalom; 820(73) Amerikai angol irodalom; 830 Német irodalom; 839.6/8 Skandináv irodalom; 840 Francia irodalom; 850 Olasz irodalom; 860 Spanyol irodalom; 882 Orosz irodalom; 883/888 Egyéb sláv irodalmak; 820/89(4) Egyéb európai irodalmak; 820/89(5) Ázsiai népek irodalmi.

2.24 Legtöbb könyvtárban előfordult külföldi szerzők

8 könyvtárban

Sienkiewicz (1846)	13 mű ill. példány
Ebers (1837)	22 mű ill. példány
Turgenyev (1818)	36 mű ill. példány

9 könyvtárban

Goldsmith (1728)	14 mű ill. példány
Schiller (1759)	39 mű ill. példány

10 könyvtárban

Puskin (1799)	14 mű ill. példány
---------------	--------------------

11 könyvtárban

Hugo (1802)	29 mű ill. példány
-------------	--------------------

12 könyvtárban

Tolsztoj (1828)	32 mű ill. példány
Dickens (1812)	35 mű ill. példány
Verne (1828)	163 mű ill. példány

13 könyvtárban

Shakespeare (1564)	41 mű ill. példány
Goethe (1749)	42 mű ill. példány

2.25 Az 1886-1900 közt Magyarországon megjelent (Petriknél szereplő) külföldi szépirodalom közül az elemzett könyvtárkatalogusokban nem fordult elő

Aimard, Gustave (1818)	Kingsley, Charles (1819)
Arago, Étienne (1802)	Labiche, Eugénie (1815)
Banville, Théodore de (1823)	Legouvé, Ernest (1807)
Bayard, Jean Francois Alfred (1796)	Lemonnier, Camille (1845)
Bazin, René (1853)	Louvet de Couvray (1760)
Bechstein, Ludwig (1801)	Margueritte, Paul (1860)
Busch, Wilhelm (1832)	Mayne-Reid (1818)
Carus, Paul (1852)	Meilhac, Henri (1832)
Casanova, Giacomo (1725)	Niebuhr (1776)
Crawford, Francis Marion (1854)	Nodier, Charles (1780)
Ganghoffer, Ludwig (1855)	Ompfeda, Georg (1864)

Gerstäcker, Friedrich (1816)
 Halbe, Max (1865)
 Hauff, Wilhelm (1802)
 Hawthorne, Nathaniel (1804)
 Hebel, Johann Peter (1760)
 Hedenstjerna, Alfred (1852)
 Jacobsen, Jørgen Frantz (1847)
 Jerome K. Jerome (1859)

Orczy Emma (1865)
 Pailleron, Edouard (1834)
 Reade, Charles (1814)
 Rosny, Honoré (1856)
 Ségur (1799)
 Trollope, Anthony (1815)
 Voss, Richard (1851)
 Vulpius, Christian (1762)

3. ÖSSZEHASONLÍTÁSUL: SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÁSUNK 1971-1975 KÖZÖTT

	<i>Szerző</i>	<i>Cím</i>
A Nemzeti bibliográfiában szereplő szerzők és kiadványok összesen:	kb. 28.000	34.000
Szépirodalom: elemzett szerzők és művek összesen		
a/ magyar	985	2.133
b/ külföldi	884	1.418
Ö s s z e s e n :	1.869	3.551
Irodalmi lexikonokban és egyéb biográfiai forrásokban nem talált szerzők és művek		
a/ magyar	371	539
b/ külföldi	334	383
Ö s s z e s e n :	705	922
Táblázatainkban kimutatott szerzők és művek		
a/ magyar	614	1.594
b/ külföldi	550	1.035
Ö s s z e s e n :	1.164	2.629

3.111 A magyar szépirodalom megszólása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

Szerzők a Nemzeti bibliográfia magyar szépirodalmi szakcsoportjában szereplő kiadványok száma szerint csoportosítva

	Művek												
	1-5	6-10	11-15	16-20	21-30	31-40	41-50	51-100	101-	Szerzői	átlaga szer-	zónként	
	dbm	dbm	dbm	dbm	dbm	dbm	dbm	dbm	dbm	Szerzői	dbm	zónként	
Klasszikusok	26	11	4	2	3	1	-	1	-	48	389	8,10	
	4,66 %	32,35 %	30,76 %	50,00 %	75,00 %	100,00 %	-	100,00 %	-	7,81 %	24,40 %		
Jelcs szerzők	49	5	1	-	-	-	-	-	-	55	161	2,92	
	8,79 %	14,70 %	7,69 %	-	-	-	-	-	-	8,95 %	10,10 %		
Szerzők	480	17	7	1	1	-	-	-	-	506	1.001	1,97	
	86,17 %	50,00 %	53,84 %	25,00 %	25,00 %	-	-	-	-	82,41 %	62,79 %		
Szubliteratura	2	1	1	1	-	-	-	-	-	5	43	8,60	
	0,35 %	2,94 %	7,69 %	25,00 %	-	-	-	-	-	0,81 %	2,69 %		
Összes szerzők:	557	34	13	4	4	1	-	1	-	614	1.594	2,59	
	90,71 %	5,53 %	2,11 %	0,65 %	0,65 %	0,16 %	-	0,16 %	-				
Címeik	930	253	149	69	95	33	-	65	-				
	58,34 %	15,87 %	9,34 %	4,32 %	5,95 %	2,07 %	-	4,08 %	-				

3.12 A magyar szépirodalom megoszlása a szerzők születési ideje szerint*

<i>Évkör</i>	<i>Szerzőtől</i>	<i>Cím</i>	<i>Kiadott művek átlaga szerzőnként</i>
„14”	2 0,32 %	2 0,12 %	1,00
„15”	2 0,32 %	2 0,12 %	1,00
„16”	2 0,32 %	3 0,18 %	1,50
„17”	10 1,62 %	19 1,19 %	1,90
„180”	1 0,16 %	7 0,43 %	7,00
„181”	4 0,65 %	18 1,12 %	4,50
„182”	4 0,65 %	97 6,08 %	24,25
„183”	-	-	-
„184”	3 0,48 %	6 0,37 %	6,00
„185”	1 0,16 %	7 0,43 %	7,00
„186”	6 0,97 %	24 1,50 %	4,00
„187”	9 1,46 %	75 4,70 %	8,38
„188”	32 5,21 %	81 5,08 %	2,53
„189”	50 8,14 %	150 9,41 %	3,00
„190”	90 14,65 %	311 19,51 %	3,45
„191”	104 16,93 %	274 17,18 %	2,63
„192”	132 21,49 %	281 17,62 %	2,12
„193”	111 18,07 %	185 11,60 %	1,66
„194”	47 7,65 %	48 3,01 %	1,02
„195”	4 0,65 %	4 0,25 %	1,00
Összesen:	614	1.594	2,59

*Ld. az 1.12 és 1.22 táblázaton adott utbaigazítást.

3.13 Az 1971-1975 közti könyvkiadásban legtöbb művel (kiadással) képviselt magyar szerzők

<i>10 mű ill. kiadás:</i>	Babits Mihály (1883) Erdődy János (1909) Gál György Sándor (1907) Rónaszegi Miklós (1930) Weöres Sándor (1913)
<i>11 mű ill. kiadás:</i>	Fehér Klára (1922) Fejes Endre (1913) Kolozsvári-Grandpierre (1907) Lengyel József (1896) Németh László (1901) Rejtő Jenő (1905) Szilvási Lajos (1932) Tersánszky Józsi Jenő (1888)
<i>12 mű ill. kiadás:</i>	Hegedüs Géza (1912)
<i>13 mű ill. kiadás:</i>	Déry Tibor (1894) Moldova György (1934) Varga Katalin (1928)
<i>16 mű ill. kiadás:</i>	Gárdonyi Géza (1863) Kosztolányi Dezső (1885)
<i>18 mű ill. kiadás:</i>	Móra Ferenc (1879) Passuth László (1900)
<i>20 mű ill. kiadás:</i>	Fekete István (1917)
<i>21 mű ill. kiadás:</i>	Szabó Magda (1917)
<i>23 mű ill. kiadás:</i>	Petőfi Sándor (1823)
<i>24 mű ill. kiadás:</i>	Illyés Gyula (1902)
<i>30 mű ill. kiadás:</i>	Móricz Zsigmond (1879)
<i>33 mű ill. kiadás:</i>	Mikszáth Kálmán (1847)
<i>66 mű ill. kiadás:</i>	Jókai Mór (1825)

3.14 1971-1975 közt nem adták ki a következő magyar szerzőket

Ányos Pál (1756)	Orczy Lőrinc (1718)
Asztalos István (1909)	Palágyi Lajos (1866)
Bajza József (1804)	Petelei István (1852)
Báróczi Sándor (1735)	Peterdi Andor (1881)
Baróti Szabó Dávid (1739)	Pósa Lajos (1850)
Cholnoky Viktor (1868)	Reményik Sándor (1890)
Csiky Gergely (1842)	Révész Béla (1876)
Dayka Gábor (1769)	Reviczky Gyula (1855)
Dutka Ákos (1881)	Sándor Kálmán (1903)
Faludi Ferenc (1704)	Sárközi György (1899)
Gvadányi József (1725)	Sik Sándor (1889)
Ignotus (1869)	Simándi Béla (1899)
Kármán József (1769)	Sinkó Ervin (1898)
Kárpáti Aurél (1884)	Stella Adorján (1897)
Kazinczy Ferenc (1759)	Szabó Dezső (1879)
Kóbor Tamás (1867)	Szentimrei Jenő (1891)
Komjáthy Jenő (1858)	Szentjóni Szabó László (1761)
Lengyel Menyhért (1880)	Szigligeti Ede (1814)
Lesznai Anna (1885)	Szini Gyula (1876)
Makkai Sándor (1890)	Thury Zoltán (1870)
Márai Sándor (1900)	Tompa Mihály (1817)
Markovits Rodion (1888)	Török Sophie (1895)
Méliusz József (1909)	Vas Gereben (1823)
Mohácsi Jenő (1886)	Verseghy Ferenc (1757)
Molter Károly (1890)	Virág Benedek (1754)
Nagy Endre (1877)	Zilahy Lajos (1891)
Nagy Zoltán (1884)	Zsolt Béla (1895)
Oláh Gábor (1881)	

3.21 A külföldi szépirodalom megoszlása a szerzők irodalomtörténeti értékelése szerint

Szerzők a Nemzeti bibliográfia nemzeti irodalmi szakcsoportjaiban szereplő kiadványaik száma szerint csoportosítva

	1-5	6-10	11-15	Összesen		Kiadott
	cím	cím	cím	Szerzőtől	cím	művek átlaga szerzőnként
Klasszikusok	95 18,51 %	19 59,37 %	1 20,00 %	115 20,90 %	313 30,24 %	2,72
Jeles szerzők	142 27,68 %	6 18,75 %	3 60,00 %	151 27,45 %	304 29,37 %	2,01
Szerzők	270 51,63 %	7 21,87 %	1 20,00 %	278 50,54 %	407 39,32 %	1,46
Szubliteratura	6 1,16 %	-	-	6 1,09 %	11 1,06 %	1,83
Összes szerzők:	513 93,27 %	32 5,81 %	5 0,92 %	550	1.035	1,88
Címek	734 70,91 %	238 23,09 %	63 6,00 %			

3.22 A külföldi szépirodalom megoszlása a szerzők születési ideje szerint*

<i>Évkör</i>	<i>Szerzőtől</i>	<i>Cím</i>	<i>Kiadott művek átlaga szerzőnként</i>
„.../03”	21 3,81 %	27 2,60 %	1,28
„04/14”	12 2,18 %	19 1,83 %	1,58
„15”	5 0,90 %	15 1,44 %	3,00
„16”	7 1,27 %	10 0,96 %	1,42
„17”	26 4,72 %	60 5,79 %	2,30
„180”	11 2,00 %	42 4,15 %	3,81
„181”	15 2,72 %	28 2,70 %	1,86
„182”	14 2,54 %	48 4,63 %	3,42
„183”	7 1,27 %	15 1,44 %	2,14
„184”	9 1,63 %	34 3,28 %	3,77
„185”	15 2,72 %	23 2,22 %	1,53
„186”	17 3,09 %	58 5,60 %	3,41
„187”	28 5,09 %	50 4,83 %	1,78
„188”	43 7,81 %	81 7,82 %	1,88
„189”	64 11,63 %	140 13,52 %	2,18
„190”	78 14,18 %	138 13,33 %	1,76
„191”	77 14,00 %	113 10,91 %	1,46
„192”	69 12,54 %	89 8,59 %	1,28
„193”	29 5,27 %	42 4,15 %	1,44
„194”	3 0,54 %	3 0,28 %	1,00
Összesen:	550	1.035	1,88

* Ld. az 1.12 és 1.22 táblázaton adott utbaigazítást.

3.23 A külföldi szépirodalom megoszlása nemzeti irodalmak szerint*

<i>Nemzeti irodalom</i>	<i>Szerzői</i>	<i>Cím</i>	<i>Kiadott művek átlaga szerzőnként</i>
820	59 10,72 %	124 11,97 %	2,10
820(73)	61 11,09 %	124 11,97 %	2,03
830	77 14,00 %	135 13,04 %	1,75
839.6/8	10 1,81 %	16 1,54 %	1,60
840	82 14,90 %	185 17,87 %	2,25
850	27 4,90 %	35 3,39 %	1,29
860	4 0,72 %	5 0,48 %	1,25
860/869.0(7/8)	16 2,90 %	25 2,41 %	1,56
871	13 2,36 %	16 1,54 %	1,23
875	8 1,45 %	11 1,06 %	1,37
882	79 14,36 %	187 18,06 %	2,36
883/888	72 13,05 %	110 10,62 %	1,52
820/89(4)	22 4,00 %	25 2,41 %	1,13
820/89(5)	17 3,09 %	34 3,28 %	2,00
820/89(6)	3 0,54 %	3 0,28 %	1,00
<i>Összesen:</i>	<i>550</i>	<i>1.035</i>	<i>1,88</i>

* 860/869.0(7/8) Latin-amerikai irodalmak; 820/89(6) Afrikai népek irodalmi. Egyebekben ld. az 1.231 táblázathoz adott utbaigazítást.

3.24 Az 1971-1975 közti könyvkiadásban legtöbb művel (kiadással) képviselt
külföldi szerzők

8 mű ill. kiadás:	Balzac (1799) Christie (1891) Mann, Th. (1875) Merle (1908) Puskin (1799) Sziimonov (1915) Twain, Mark (1835)
9 mű ill. kiadás:	Tolsztoj, Lev (1828) Zola (1840)
10 mű ill. kiadás:	Csehov (1860) Gorkij (1868) Shakespeare (1564) Tagore (1861)
11 mű ill. kiadás:	Verne (1828)
12 mű ill. kiadás:	Dosztojevszkij (1821) Dumas, père (1802)
13 mű ill. kiadás:	Hemingway (1898)

3.25 Az egyes években legtöbb művel (kiadással) képviselt 10 szerző

1971		1972		1973		1974		1975	
Jókai	16	Jókai	11	Jókai	12	Jókai	14	Jókai	13
Móricz	6	Mikszáth	11	Tagore	10	Móricz	10	Janikovszky Éva	20
Hemingway	5	Petőfi	8	Mikszáth	8	Janikovszky Éva	8	Móra	6
Mikszáth	5	Illyés Gyula	7	Moldova György	5	Passuth László	6	Mann	5
Illyés Gyula	5	Passuth László	5	Dosztojevszkij	5	Gárdonyi	6	Illyés Gyula	5
Fekete István	4	Móra	5	Móricz	5	Mikszáth	6	Fehér Klára	5
Passuth László	4	Szabó Magda	5	Petőfi	5	Fekete István	5	Tersánszky	5
Krudy	4	Hegedüs Géza	5	Cooper	4	Varga Katalin	5	Krudy	5
Varga Katalin	3	Devecseri Gábor	5	Gorkij	4	Petőfi	4	Déry	5
Móra	3	Szilvási Lajos	4	Fekete István	4	Szabó Magda	4	Arany	6

3.26 Legtöbb példányban kiadott szerzők

Jókai	422.080	Jókai	479.756	Jókai	619.255	Jókai	549.889	Jókai	520.840
Berkesi András	293.400	Mikszáth	347.280	Cooper	379.600	Passuth László	426.700	Christie, Agatha	397.700
Fekete István	265.700	Szilvási Lajos	309.300	Gorkij	297.700	Fekete István	374.000	May, Karl	389.600
Jacta, Maximilian	251.800	Passuth László	302.080	Rejtő Jenő	281.560	Móricz	316.600	Merle, Robert	323.100
Dallos Sándor	225.000	Petőfi	260.700	Dallos Sándor	280.300	Gárdonyi	310.900	Zola	288.300
Varga Katalin	219.700	Berkesi András	260.000	Fekete István	275.200	Varga Katalin	279.120	Móra	272.000
Simenon Georges	215.400	Dumas pere	201.550	Mikszáth	269.960	Szilvási Lajos	219.320	Fekete István	249.000
Dumas pere	201.400	Móra	200.700	Verne	244.500	Berkesi András	213.200	Mann	245.650
Passuth László	195.800	Móricz	186.110	Stendhal	240.650	Petőfi	209.950	Varga Katalin	229.400
Móra	189.900	Rejtő Jenő	179.600	Szilvási Lajos	220.000	Gál György S.	205.000	Szilvási Lajos	226.300

3.27 Legtöbb példányban kiadott regények

1971		1975	
<i>Berkesi</i> András: Akik nyáron is fáznak	184.100	<i>Merle</i> , Robert: A sziget	198.100
<i>Solohov</i> : Emberi sors	183.500	<i>Merle</i> , Robert: Pokolraszállás	148.300
<i>Zbych</i> , Andrzej: Kockázat	165.000	<i>Sienkiewicz</i> : Kereszteslovagok	139.500
<i>Lallier</i> , Bernard-Paul: Vér- bosszu	164.000	<i>Berkesi</i> András: Szól a kakas már	139.000
<i>Simenon</i> , Georges: A majestic pincéi	136.000	<i>Manzoni</i> : A jegyesek	138.100
<i>Chandler</i> , Raymond: Kedve- sem, isten veled	119.100	<i>Dosztojevszkij</i> : A szelid te- remtés	138.200
<i>Carr</i> , John Dickinson: A soro- zatos öngyilkosságok esete	113.300	<i>Istrati</i> , Panait: Kyra Kyralina	137.700
<i>Dallos</i> Sándor: A nap szerel- mese	112.500	<i>Pirandello</i> : Mattia Pascal két élete	137.500
<i>Dallos</i> Sándor: Aranyecset	112.500	<i>Zola</i> : Állat az emberben	137.100
<i>Dumas</i> : Bragelonne vicomte	110.900	<i>Austen</i> , Jane: Büszkeség és balítélet	134.000

3.28 1971-1975 közt nem publikált külföldi szerzők*

Adamov, Arthur (1908)	James, Henry (1843)
Ahmatova, Anna Andrejevna (1899)	Jammes, Francis (1868)
Alberti, Rafael (1903)	Jensen, Johannes (1873)
Anouihl, Jean (1910)	Jevtusenko, Jevgenyij Alekszandrovics (1933)
Asch, Schalom (1880)	Jilemnicky, Peter (1901)
Auden, Wystan Hugh (1907)	Jirásek, Alois (1851)
Bang, Hermann (1857)	Kipling, Joseph, Rudyard (1865)
Barbusse, Henri (1873)	Klabund (1890)
Bataille, Georges (1897)	Lagerlöf, Selma (1858)
Becher, Johannes Robert (1891)	Linna, Vainö (1921)
Beckett Samuel (1906)	Loti, Pierre (1850)
Bernanos, Georges (1888)	Maeterlinck, Maurice (1862)
Bloy, Léon (1846)	Maurras, Charles (1868)
Bontempelli, Massimo (1878)	Musil, Robert (1880)
Bredel, Willi (1901)	O'Neill, Eugene (1888)
Breton, André (1896)	Joyce, James (1882)
Broch, Hermann (1886)	Osztrovszkij, Nyikolaj (1823)
Butor, Michel (1926)	Péguy, Charles (1873)
Carossa, Hans (1878)	Rilke, Rainer Maria (1875)
Céline, Louis-Ferdinand (1894)	Rolland, Romain (1866)

* A teljesség igénye nélküli, illusztratív felsorolás

Claudel, Paul (1868)
D'Annunzio, Gabriele (1863)
Dehmel, Richard (1863)
Döblin, Alfred (1878)
Duhamel, Georges (1884)
Eliot, Thomas Stearns (1888)
Éluard, Paul (1895)
George, Stefan (1868)
Gide, André (1869)
Giono, Jean (1895)
Giraudoux, Jean (1882)
Hamsun, Knut (1859)
Hesse, Hermann (1877)
Hoffmannsthal, Hugo von (1874)
Huch, Ricarda (1864)
Jacob, Max (1876)

Romains, Jules (1885)
Sadoveanu, Mihail (1880)
Sartre, Jean-Paul (1905)
Swinburne, Algernon (1837)
Szaltikov-Scsedrin, Mihail (1826)
Tennyson, Alfred (1809)
Undset, Sigrid (1882)
Verhaeren, Émile (1885)
Voltaire (1694)
Wedekind, Franz (1864)
Wharton, Edith (1862)
Williams, Tennessee (1914)
Zuckmayer, Carl (1896)
Zweig, Arnold (1887)
Zweig, Stefan (1881)

SZÉLJEGYZETEK A TÁBLÁZATOKHOZ

A HSz nemzedékét formáló irodalmi hatások egyéb dokumentumaival együtt kell majd jelzett céljainknak megfelelően szóra bírni számainkat. De azok kedvéért, akik jelen formájukban is hasznukat vehetik, érdemes kiemelni néhány általános tanulságukat.

(Lásd a 179. oldalon!)

Az érték kategóriák, s ezeken belül a szerzők és kiadási (gyűjteményi) egységek mennyiségi arányai alapján az alábbi tendenciákra lehet következtetni:

Századvégi Magyarország

Konzervativság a külföldi szépirodalom recepciója terén, újabb magyar szerzők (= a klasszikusként, jelesként még ki nem emelkedettek) áttörése

(Jelei: külföldi klasszikusok kiemelkedő aránya, a külföldi művekhez képest kevés külföldi szerző, kevés magyar klasszikus viszonylag sok műve, a magyar „egyszerű szerzők” jelentős aránya)

Üzleti és manipulatív törekvések kidomborodása

(Jelei: a biztosan eladható klasszikusok és jelesek, valamint az üzletileg és világnézetileg ugyancsak „megbízható” szubliteratura túltengése, az egy („bevált”) szerzőre jutó kiadások nagy száma.)

A tájékozódás nacionalizmusa – a kiadói üzlet internacionalizmusa. Az üzlet prioritása a tájékozódással szemben

(Jelei: kevés (bevált) szerző sok (sikeres) műve, a magyar *szerzőknek* és a külföldi *műveknek* a mainál magasabb arányszáma, a kápos művek („nagy” és irodalom alatti lektűrök) főleg külföldi szerzők tollából valók

Mai Magyarország

Progresszivitás a külföldi szépirodalom recepciója terén, erőteljes törekvés a kisebb magyar szerzők bemutatására

(Viszonylag nagy számu külföldi szerző csupán átlag 2 körüli művel képviselten, ezen belül, de a magyarok közt is, sok „egyszerű szerző”)

Művelődési törekvések prioritása

(Az írók nagyobb, a művek viszonylag kisebb száma az irodalom minél szélesebb és sokszínűbb bemutatásának törekvésére utal, az élő irodalom oroszánrészt hordozó „közönséges” szerzők kiemelkedő aránya pedig arra, hogy a kiadói politikában az élő irodalom szempontjai érvényesülnek)

A tájékozódás internacionalizmusa – a hazai irodalom erőteljesebb finanszírozása

(Magyar szerzőknek viszonylag több műve jelenik meg, a külföldi *szerzők* választéka viszont szélesebb.)

1. A könyvkiadás és a könyvtári gyűjtés színvonala

Erre nézve az 1.11, a 2,11 és az 1.21 táblázat összegezett adatainak egymásra vonatkoztatott bemutatása segíti az értelmezést:

<i>Magyar szépirodalom</i>	<i>A könyvkiadásban 1886-1900</i>			<i>1971-1975</i>			<i>A századvégi könyvtárakban</i>		
	Szerző	Cím	Cím	Szerző	Cím	Cím	Szerző	Cím	Cím
Klasszikus	37	416	11,2	48	389	8,1	39	1.591	40,8
	9,0 %	22,5 %		7,81 %	22,4 %		17,5 %	53,8 %	
Jeles szerző	68	414	6,0	55	161	2,9	72	791	11,9
	16,6 %	22,3 %		9,0 %	10,1 %		32,4 %	26,8 %	
Szerző	287	851	3,0	506	1.001	2,0	89	440	5,0
	69,8 %	45,9 %		82,4 %	62,8 %		40,1 %	14,9 %	
Szubliteratura	19	172	9,0	5	43	8,6	22	133	6,0
	4,6 %	9,3 %		0,8 %	4,7 %		10,0 %	4,5 %	
Összesen:	411	1.853	4,5	614	1.594	2,6	222	2.955	13,3
	100 %	100 %		100 %	100 %		100 %	100 %	
<i>Külföldi szépirodalom</i>									
Klasszikus	119	592	5,0	115	313	2,7	118	684	5,8
	38,4 %	44,4 %		20,9 %	30,2 %		48,8 %	54,7 %	
Jeles szerző	51	186	3,5	151	304	2,0	48	305	6,3
	16,5 %	13,9 %		27,5 %	29,4 %		19,8 %	24,4 %	
Szerző	98	365	4,0	278	407	1,5	38	122	3,2
	31,6 %	27,3 %		50,5 %	39,3 %		15,7 %	9,8 %	
Szubliteratura	42	192	4,5	6	11	1,8	38	139	3,6
	13,5 %	14,4 %		1,1 %	1,1 %		15,7 %	11,1 %	
Összesen:	310	1.334	4,3	550	1.035	1,9	242	1.250	5,2
	100 %	100 %		100 %	100 %		100 %	100 %	
Magyar + külföldi együtt:	721	3.187	4,4	1.164	2.620	2,2	464	4.205	9,1
Ebből magyar	57 %	58 %		52 %	60 %		47 %	70 %	
Külföldi:	43 %	42 %		48 %	40 %		53 %	30 %	

A könyvtári gyűjtemények szépirodalmi állományának nívó szerinti rétegződése arra utal, hogy a konzervativitás és az opportunizmus e szférában erőteljesebben érvényesül, mint a könyvkiadás területén. (Klasszikusok magas, „egyszerű” szerzők alacsony aránya, sok szubliteratura.) Megjegyzendő azonban, hogy ha egyenként nézzük a gyűjteményeket, egyöntetűség csak a klasszikusok preferálásában mutatkozik. A szubliteratura csak néhány könyvtárra jellemző. (Egyesületi, kaszinói könyvtárak.) Ezekre azonban oly mértékben, hogy az összesített adatokban is megmutatkozik. Az átfogó tájékoztatás igénye (amire a szerzők viszonylag magasabb, a művek, kiadások, példányok alacsonyabb számaránya alapján következtetünk) azonban erőteljesebb, mint a könyvkiadásban.

Ide kívánczik egy módszertani megjegyzés. Mért nem részletezzük adatainkat a más-más olvasóréteget szolgáló, eltérő funkciójú könyvtár típusok csoportjai szerint? Kétségtelenül ezt kellene tennünk, ha az elemzést önmagáért, általános tanulságokért készítenénk. A századfordulón fellépő haladó értelmiségi nemzedék gyermek- és ifjúkori olvasmányvilága szempontjából azonban a különböző olvasmányforrások összetételét együttesen célszerű áttekintenünk. A korviszonyok ismeretében kivételesnek tekintjük azt az esetet, amikor valaki egyetlen könyvtárra (pl. egy nagypolgári ifjú szülei magánkönyvtárára, egy tanárgyerek az apa által is használt igényesen fejlesztett iskolai könyvtárra) hagyatkozva megalapozhatta műveltségét. Az olvasmányszerzés általános képletébe inkább az alkalmi (és mindig tökéletlen) lehetőségek váltakozó felhasználása illik. Pl. a budapesti egyetem hallgatója többé-kevésbé számíthatott arra, hogy szemináriumi s egyéb dolgozataihoz kézikönyveket, monográfiákat s primer kutatási irodalmat talál az Egyetemi Könyvtárban, de ha modern szépirodalmat vagy haladó társadalomtudományt keresett, vehette nyakába a várost, míg egy ismerős házi könyvtárban, vagy (ha bennfentes volt), a Kereskedelmi és Iparkamrájánál véletlenszerűen rábukkant az áhitott műre. Könnyebben nyomába szegődhetett korának, ha utja a szegényebb, de korszerűbb szellemben gyűjtő Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba, vagy akár a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába is elvezetett. Ha házitánítóként, vagy mint vendég, beszabadulhatott egy mágnás kastélyába, finom bőrkötésben tárulkoztak elé a 18. századi felvilágosítók remekművei, egészvásznonban a 19. századi angol közgazdasági és politikai írók, a hölgyek fertályában pedig a francia irodalom sárga papirborítóú ujdonságai. Ha aztán vakációban ráfanyalodott szülővárosának kaszinói könyvtárára, a silány lektür mellett a véletlen (a Párizsról, Londonról álmodó könyvtáros maga fele hajló keze) segítségére lehetett – mondjuk – a francia parnasszisták, az angol preraffaeliták vagy a német expresszionisták felfedezésében. A falusi lélkész nagyapánál esetleg felváltva olvashatta a parókián kezelt népkönyvtár egyen-kötésű Gaál Mózeseit, Gárdonyijait a különöc vénkisasszony nagynénéhez járó folyóirat, a Nietzsche, Ibsen és a polgári radikálisizmus felé tájékozódó „Élet” legfrissebb számaival. Végül: ne hagyjuk ki azt a lehetőséget, hogy közvetlenül vagy közvetve a minisztériumi szakkönyvtárak porlepte polcairól is előkerülhetett, s a nemzedék szellemi kincstárába vándorolhatott az éppen csak ott található gyöngyszem.

2. Az irodalom nemzedéki rétegződése

Bár a hivatalos pozíciókat szilárdan kézben tartotta, a kiadói üzlet területén a „nép-nemzeti” konzervativság korszakunkban már átadta helyét annak a nemzedéknek, amely a látás- és kifejezésmód e mumifikált irányzatának leküzdésében, s a gyorsuló tőkés fejlődés erőinek kitett emberi valóság adekvát megragadásában, s a költői kifejezés ehhez illő eszközeinek kimunkálásában találta meg hivatását. Jól érzékelteti ezt a tendenciát a századvégen kiadott magyar irodalmi művek szerzőinek születési év szerinti csoportosítása. (1.12 táblázat.) Eszerint a harmincas (= a 60-as években született), a negyvenes és az ötvenes nemzedék képviselője a legerősebb. Műveik 29,39 – 23,06 ill. 14,72 %-át teszik ki az össztermésnek. Már a Nyugat nagy nemzedékének fellépését jelzi a 70-es években született húszévesek figyelemre méltó – 11,63, műveiket tekintve 6,44 %-os – aránya, amely vetekszik a hivatalosan preferált 10-es, 20-as évekbeli nemzedékével.

A ma és a holnap magyar íróinak ezt az előretörését még erőteljesebb századvégi jelenségként tünteti fel az összehasonlítás az 1970-es évek megfelelő adataival. Bár napjainkban a kortárs és a legifjabb magyar szerzők támogatása a hivatalos irodalompolitika fontos elemeként valósul meg, az új nemzedék képviselőjének szerzőnkénti s címenkénti aránya meg sem közelíti a századvégit. A huszonévesek művei csak 0,25 %-ban fordulnak elő az új szépirodalmi kiadványok közt. Része van ebben annak az irodalompolitikai törekvésnek is, hogy a szocialista könyvkiadás tegye közkinccsé egész irodalmi múltunkat, s megfelelő arányban hozzáférhetővé a különböző korszakokat, szerzőket. Az 1870-es években született nagy nemzedék művei is csak 4,7 %-át teszik ki az össztermésnek, pedig ide tartoznak a *mi* klasszikusaink. Ami a többi élő nemzedék részesedését illeti, normális aránynak érezzük, hogy legtöbb szerző (21,49 %) az 1920-as években született ötvenes, majd a 30-as évekbeli negyvenes (18,07 %) és a 10-es születésű hatvanéves nemzedékhez tartozott. A *művek* számarányát tekintve a hetveneseké az elsőség (19,51 %), második helyen következnek az ötvenesek (17,62), majd a hatvanasak (17,18 %). A legtöbb művel képviselt nemzedékek jellemző alakjai:

1886-1900

1971-1975

Nevek az 1860-as évek nemzedékéből

Ambrus	–	Abonyi Á.
Bródy	–	Gerő Ö.
Gárdonyi	–	Geőcze S.
Ignotus	–	Herczeg
Justh Zs.	–	Kabos E.
Kóbor	–	Kozma A.
Móra	–	Palágyi L.
Szomory	–	Pekár Gy.
Tömörkény	–	Rákosi V.
		Sebők Zs.
		Szabolcska
		Sz.-né Nogáll J.
		Szomaházi
		Tutsek A.

Nevek az 1900-as évek nemzedékéből

Féja	–	Berczeli A. K.
Illyés	–	Bisztray Gy.
József A.	–	Dallos S.
Németh L.	–	Dékány A.
Radnóti	–	Fekete I.
Szabó L.	–	Gáspár M.
Szentkuthy	–	Kellér D.
Szerb A.	–	Oravecz P.
Zelk	–	Palotai B.
		Passuth
		Rejtő
		Tamkó Sirató K.
		Sziráky J.
		Thury Zs.

A külföldi szerzők kor-táblázatai (1.22 és 3.22) szerint a századvég és a jelenkor könyvkiadása hasonló fáziskéséssel követi a világirodalmat. A 20-30 éves külföldiek alkotásait már a századvég sem hozza oly frissen, mint a hasonló korú magyar írókét. Mintha törvényszerűség húzódná meg amögött, hogy mindkét kor könyvkiadásában időben visszafele haladva, egész a 8. évtizedben születettekig, az egyes nemzedékek több és több művel részesednek az össztermésből, innentől pedig a képviselő aránya csökkenésbe fordul. A legtöbb kiadott művel képviselt 3 nemzedék összehasonlítása:

1886-1900		Címek	1971-1975		
		%-a			
1.	80-89 éve született szerzőktől	18,29	1.	80-89 éve született szerzőktől	13,52
2.	60-69 éve született szerzőktől	14,16	2.	70-79 éve született szerzőktől	13,33
3.	90-100 éve született szerzőktől	11,16	3.	60-69 éve született szerzőktől	10,91

Nevek az 1820-as évekbeli (80-as) nemzedékből		Nevek a századforduló körül született nemzedékből	
Baudelaire	–	Bolanden	–
Goldsmith	–	Feuillet	Christie, Agatha
Meyer, C.F.	–	Marlitt	
A 10-es években születtek:		Aragon	
Bronte		Brecht	
Dickens		Erenburg	
Goncsarov		Faulkner	
Lermontov		Garcia Lorca	
Musset		Hemingway	
Storm		Huxley	
Turgenyev		Majakovszkij	
		Solohov	
		Steinbeck	
		Triolet	
		Tyihonov	

A dataink tanúsága szerint a kiadástörténet mindkét elemzett szakaszán az élő irodalomból már éppen kivonuló, de a jelen világnézeti, izlésbeli kiharcolása-megalapozása alapján elődnek s tanítónak érzett ironemzedéknek van esélye legnagyobb publicitásra. Csak a századvég magyar irodalmi publikációinak nemzedéki megoszlása módosítja ezt a képet, és pedig igen élesen. Az 1810-1820-as születésű nemzedékek pályáját (mint Petőfiét szó szerint, Aranyét, Jókaiét, Eötvösét, Madáchét, Vajdát a társadalmi perspektíva lezárásával) 1849 kiiktatta a társadalom haladó áramlatainak vonzasköréből. Meghatározó élményük 48 bukása maradt, s ezt 67-et követően csak elmélyítette annak átélése, hogy az egyén, a rétegek, a nemzet sorsát valahol nagyon távol, homályba vesző magaslatokon intézik. A kudarc és a tehetetlenség élménye fejeződött ki – a sujtottság és a védettség, a kiszolgáltatottság egyéni fokozatai szerint – a szerzők alkotói menekvésében a képzelet, az esztétikum, a lélek szférájába, művekben, ahol a birtokos nemes polgári erényekben tündöklük, a pórnép uriszteletével bizonyítja derekasságát, a feudális elmaradottság nosztalgikusan szemlélt magyar értékként jelenik meg, vagy bebizonyosul minden forradalmi cselekvés reménytelensége. Az akadémikus kritika pedig, midőn a 10-es-20-as nemzedék művét a látás és izlés örök normájaként rögzítette, e férfi- s öregkori sajátosságok felől közeledett az ifjúkori progresszív alkotásokhoz is. E nyomasztó örökség befolyásolja a fiak nemzedékének látását, késlelteti a kiegyezés utáni társadalmi viszonyok kompromisszumosan, ellentmondásosan bontakozó új vonásainak felismerését, fátyolozza rezignáltságával, illuzionizmusával a közvetlen élmények kritikai feldolgozását. A hatvanas évek körül született unokák nemzedékének azonban – amely, láttuk, csaknem monopolizálja a kiadói piacot – immár nemcsak az időbeli távolság, nemcsak az akadémizmus aggkori elerőtlenedése miatt *lehet* könnyebben eljutnia saját világához, látásmódjához. A monopoltőkés gazdaság gyors előretörése elsöpri a kismesi védettség szögleit, az osztályok, rétegek közti mobilitás megélénkítésével megváltoztatja az értelmiség hagyományos összetételét, s az új viszonyok olyan kérdéseket tesznek fel a nemzet s az egyén létfeltételeire, értelmére s jövőjére vonatkozólag, amelyek az irástudót a valóság kendőzetlen feltárására, igent s nemet cselekvően kimondó válaszokra készít-

ti. És mert az olvasó ugyanezen valósággal viaskodik, sajátjaként ismeri fel az új irodalom látásmódját — s a tőkés kiadó a mában hatásra korszerűsített manipulatív lektűr mellett akarva-akaratlan terjesztője lesz a kibontakozó irodalmi progresszióknak.

Mintha a magyar irodalmi tájékozódás e hangsúlyos maiságával, de még a világirodalom maihoz hasonlóan csekély követési távolságával is merő ellentétet alkotna a régi irodalom kiadásának magas aránya:

	1886-1900		1971-1975	
	Szerző	Cím	Szerző	Cím
1400-1810 közt született magyar szerzők és műveik	42	113	17	33
	10,19 %	6,1 %	2,74 %	2,4 %
Ezen belül 18. sz.	27	70	10	19
	6,56 %	3,78 %	1,62 %	1,19 %
1400-1810 közt született külföldi szerzők és műveik	129	489	82	173
	41,61 %	36,85 %	14,9 %	16,71 %
Ezen belül 18. sz.	44	161	26	60
	14,19 %	12,06 %	4,72 %	5,79 %

Első pillantásra mintha még az a nacionalista kultúrkritika is igazolásra lelne a számokban, hogy a századvég közönsége számára a külföld klasszikusai tömegesen kellett magukat a boltok kirakatában, magyart azonban keresve is alig lelt a böngésző. Ám a jelenkori könyvkiadás megfelelő adataival szembeesítve, ez a feltevés nyomban szétfoszlik. A mai kirakatokban ui. ötször annyi régi külföldi irodalmi mű kínálkozik, mint régi magyar, pedig nemzeti irodalmunk régi értékeinek meglevenítése terén ma inkább lelkes igyekezetre, tervszerű eredményekre hivatkozhatunk, semmint mulasztásokra. A századvégi kirakatnéző — az is, akit nem vezetett nacionalista elfogultság — mégis joggal konstatálta a külföldi klasszikusok előretörését: ez volt hazánkban az egyetemes polgári kultúra, a világirodalom *valóságos* birtokbavételének időszaka. A „valóságos” jelző nem Csokonai, Kazinczy műfordítói érdemét kisebbíti, sem a kort nem óhajtja haladóbbnak feltüntetni ahhoz képest, amelyben Arany, Petőfi, Vörösmarty szövetkezett, hogy a magyar olvasó kezébe adja a teljes Shakespeare-t. Egyszerűen a kapitalista könyvkiadás eleddig nem ismert teljesítőképességére utal, arra, hogy az Olcsó Könyvtár, a Magyar Könyvtár és más népszerű sorozatok kiadása most tette először lehetővé, hogy a kispénzű olvasó is vállalkozni tudjon a világirodalom klasszikusainak rendszeres gyűjtésére — fillérékért. A régi irodalmon belül a külföld előretörése a századvégen tehát nem mint a természetes arányok eltolódása, hanem mint a meggyorsult polgári fejlődés hozta új jelenség figyelemreméltó.

Ami azonban a régi szerzők műveinek kiadását általában illeti, a különbség a jelen és a századvég közt valóban szembetűnő. A régi szerzők s műveik százalékos aránya az össztérzéshez képest a századvégen háromszorosa a jelenleginek. E sajátosság összetevői közt nyíl-

ván szerepe volt az egyetemes polgári műveltség elsajátítására irányuló igyekezetnek, de minden bizonnyal az irodalmi akadémiákkal szemben ellentétes törekvéseinek is. A különbség mélyén azonban a két kultúrtörténeti szintet elválasztó minőségi jelentőségű irodalomszociológiai különbség rejlik. A századvégi művelt olvasó még legkedvesebb költői közt tarthatja kéznél a görög-római klasszikusokat, s ha nem nyugozta nacionalista korlátoltság, hevülhetett Schillerért, kereshetett tisztulást Goethénél. Nem érezte, hogy filológusi koturnust kell öltenie akkor sem, ha Kisfaludy Károlyt, Csokonait vagy Kölcseyt ütötte fel egy-egy magától kinyíló helyen. Christian Vulpius (1762) Rinaldo Rinaldinijét végig tudta izgulni, s kedves gyermekkori emlékei közt őrizte Christopher Schmid (1768) épületes történeteit. És ha a tisztos régieket kezdték is polcairól, idejéből, érdeklődéséből kiszorítani a talán kevésbé tisztos, de a változó világ felfedezésében egyre nélkülözhetetlenebb, ugyanakkor társadalmi rossz közérzetét inkább csak elmélyítő újak, a régi irodalom a dédapák reményteli világába való menekvést hozva, a szorongató hétköznapból katartikusan kiemelve, megbecsült, eleven rétege maradt az olvasmányoknak. A 18. századi irodalom tehát, amelynek aránya a régin belül magasabb, mint ma, e megváltozott funkcióval vesz részt a nemzedék életében. Goethe és Schiller a legtöbbet kiadott 18. századi szerző, Diderot-nak viszont (s ez bizonyára nem véletlen) egyetlen műve sem jelent meg.

A könyvtárak állománya az időbeli rétegek tekintetében nagyjából a várakozásunknak megfelelő képet mutatja. A régi könyvek, különösen a régi magyarok aránya jóval magasabb, mint a könyvkiadáson belül. (A szerzők 20,72, a címek 17,76 %-a 1400 és 1810 közt születettek.) A magyar írók akkoriban 20 év körüli nemzedéke még csak 5,85, műveik 1,72 %-ban van képviselve. A szerzőket nézve, mind magyar, mind világirodalmi viszonylatban az akadémikus értékrend érvényesül: legtöbb az 1820-as, igen sok az 1810-es nemzedékbeli. Érdekes azonban, hogy e megoszlás a művek síkján csak külföldi viszonylatban tükröződik. Az 1860-as, 1850-es magyar írónemzedék művei már a könyvtári gyűjteményekben is uralkodó arányhoz jutnak.

3. Kedvelt szerzők

Egyre a statisztika homályos üvegén át, de színesebben, kontúrosabban tárul elénk az irodalmi kaleidoszkóp, ha a legtöbb művel, kiadással képviselt szerzők névsorát tekintjük át. Így még hangsúlyosabb a kortárs magyar irodalom felé fordulás a századvégen. A könyvkiadásban a 44 legtöbbször megjelenő magyar szerző közül 34 (77 %) úgy az 50 éves időhatáron belül született. (Az 1971-75 közt legtöbbször kiadottak közt ez az arány csak 18 %.) A kiadók által leginkább propagált külföldi szerzők közül a századvégen 26,9, 1971 és 75 közt 0 % az 50 éven aluli kortárs. A könyvtári gyűjteményekben legtöbb művel szereplő szerzők közt is sok a kortárs magyar: 30,76 %. A külföldi kortársak szóródása itt nagyobb: egyikük sem szerepel a 12 könyvtári listavezető közt.

Természetes, hogy a listavezetők közt sok a klasszikus szerző: könyvtárakban a legnépszerűbb külföldiek 66,66, a magyarok 46,15 %-a, ám a könyvkiadás csak külföldi viszony-

latban követi ezt az arányt. (50 %) A legnépszerűbb magyarok túlnyomó részét (45 %) a „szerzők” kategóriájába kellett sorolnunk, tehát az élő irodalomnak ahhoz a derékhadához, amelynek munkái, csatái, közönségformáló vagy izléstörő divatjai a később kiemelkedő hivatottak vívmányaival összefonódva hordozzák az irodalom alkotó folyamatát. Az 1971-1975 közötti könyvkiadásban legtöbb művel képviselt szerzők 39 %, a külföldiek közül 64,7 %. A századvég külföldi listavezetői közt viszonylag sok a szubliteratúrába sorolható szerző (26,9 %), a magyarok közt kevés (14 %). A mai magyar könyvkiadás legtöbb művel képviselt szerzői közt ez utóbbi kategória – ha a bibliográfiában nyilvántartott címeket vesszük alapul – nem számottevő. (A magyarok 18, a külföldiek 6 %-a.) Számottevő azonban, sőt – szerintünk – az üzleti haszon fejében az álirodalomnak, ponyvának menlevelet adó kiadói politikát pusztán mennyiségi adataival elítélő ez a jelenség, ha a napjainkban megjelenő szubliteratúra *példányszámát* is figyelembe vesszük. A publikált, ill. könyvtári gyűjteményekben képviselt műveik száma alapján legnépszerűbbnek tekinthető szerzők jegyzékeiből (az 1.13, 1.24, 2.13, 2.24, 3.13, 3.24 táblázatból) az összevetés kedvéért egymás mellé sorakoztatjuk a tíz legesőt:

Könyvkiadás 1886-1900

Magyar szerzők

Gaál Mózes	(1863)	106 cím
Jókai	(1823)	81 cím
Arany	(1817)	65 cím
Beniczkyné Bajza L.	(1840)	53 cím
Benedek E.	(1859)	49 cím
Herczeg F.	(1863)	26 cím
Gárdonyi	(1863)	24 cím
Donászi F.	(1858)	23 cím
Mikszáth	(1847)	23 cím
Petőfi	(1823)	23 cím

Könyvkiadás 1971-1975

Magyar szerzők

Jókai	(1825)	66 cím
Mikszáth	(1847)	33 cím
Móricz	(1879)	30 cím
Illyés	(1902)	24 cím
Petőfi	(1823)	23 cím
Szabó Magda	(1917)	21 cím
Fekete I.	(1917)	20 cím
Móra	(1879)	18 cím
Passuth	(1900)	18 cím
Gárdonyi	(1863)	16 cím

Könyvkiadás 1886-1900

Külföldi szerzők

Hoffmann, F.	(1814)	88 cím
Verne	(1828)	79 cím
Shakespeare	(1564)	42 cím
Zola	(1840)	34 cím
Cicero	(i.e. 106)	32 cím
Ohnet	(1848)	32 cím
Schmid, Chr.	(1768)	24 cím
Bolanden, K.	(1828)	23 cím
Goethe	(1749)	23 cím
Marlitt	(1825)	21 cím

Könyvkiadás 1971-1975

Külföldi szerzők

Dumas (pere)	(1802)	13 cím
Hemingway	(1898)	13 cím
Dosztojevszkij	(1821)	12 cím
Verne	(1828)	11 cím
Csehov	(1860)	10 cím
Gorkij	(1868)	10 cím
Shakespeare	(1564)	10 cím
Tagore	(1861)	10 cím
Tolsztoj, Lev	(1828)	9 cím
Zola	(1840)	9 cím

**Könyvtári gyűjtemények
Magyar szerzők**

Jókai	(1825)	484 cím
Mikszáth	(1847)	147 cím
Jósika	(1797)	129 cím
Eötvös	(1813)	85 cím
Herczeg	(1863)	74 cím
Arany	(1817)	73 cím
Csiky G.	(1842)	73 cím
Vas Gereben	(1823)	65 cím
Petőfi	(1823)	55 cím
Kisfaludy K.	(1788)	54 cím

**Könyvtári gyűjtemények
Külföldi szerzők**

Verne	(1828)	163 cím
Goethe	(1749)	42 cím
Shakespeare	(1564)	41 cím
Schiller	(1759)	39 cím
Turgenyev	(1818)	36 cím
Dickens	(1812)	35 cím
Tolsztoj	(1828)	32 cím
Hugo	(1802)	29 cím
Ebers	(1837)	22 cím
Goldsmith	(1728)	14 cím

Nincs adatunk arra, hány példányban adták ki Gaál Mózes 106, Beniczkyné 53, Herczeg 26, Donászi 23, ill. F. Hoffmann 88, Ohnet 32, Chr. Schmid 24, Bolanden 23 és Marlitt 21 művét. Nem érezzük azonban különösen merész visszavetítésnek, ha erre a jelenkor nagyon is rendelkezésre álló adatai közt keresünk némi támpontot. A listavezető tíz közt említett Szabó Magda 21, Fekete István 20, Passuth László 18 művét az elemzett 5 év alatt együttesen mintegy 3.104.690 példányban dobták piacra. Még nyilvánvalóbb a példányszám jelentősége, ha a 3.26 és a 3.27 táblázatra vetünk egy pillantást, ahol a művek számára való tekintet nélkül soroltuk fel az 1971 és 1975 közt legtöbb példányban kiadott 10-10 szerzőt, ill. a ciklus kezdő és záró évében legnagyobb példányszámot elért 10-10 regényt. Az egyes évek 10-10 listavezetője közt szereplő mindössze 26 szerzőnek 5 év alatt 14.464.450 példányban adták ki a műveit – figyelmen kívül hagyva azokat az éveket, amikor nem tartoztak az első 10 közé. De ez is *mintegy 20 %-a az összes megjelent szépirodalmi művek példányszámának*. Irodalmi színvonal szerint ez a könyvtömeg fele részben (7.236.770) klaszszikus és jeles szerzők (Jókai, Dumas, Móra, Mikszáth, Petőfi, Móricz, Cooper, Gorkij, Verne, Stendhal, Gárdonyi, Zola, Mann) népszerű alkotása, a többi művészi mértékkel nem mérhető, giccses, vagy más módon izlésrontó irodalom. Társadalmunk ebből eredő kulturális károsodásával itt nem foglalkozhatunk, de utalunk Sz. Szabó László nemrég megjelent munkájára, amelyben ezt a fonalat az olvasó tovább követheti.²³ Számunkra ezek az arányok a századvég irodalmi kultúrája szempontjából azzal a tanulságukkal érdekesek, hogy a szerzők és címek mérlegelése alapján több vonatkozásban pozitívan értékelhető könyvkiadás spektrumán belül az irodalom alatti lektűr termelésének irányzatát – a példányszámokra gondolva – jóval erőteljesebbnek kell becsülnünk, mint ahogy azt számaink közvetlenül mutatják. Bár az általunk itt – jobb híján – szubliteratúrának nevezett nem-irodalom a címek számát tekintve csak 11 %-át teszi ki a szépirodalom össztermésének, ennek legalább háromszorosára becsülhető a részesedése a *példányok* össz mennyiségén belül.

Hogy a nevek mozaikjából kirakott kép valamivel élesebb legyen, kimutattuk, hogy a könyvkiadásban képviselt szerzők közül kiknek a műveit nem találtuk a könyvtárkatalógusokban, és megfordítva: kik voltak azok, akikkel csak a könyvtárakban találkozhatott a könyvtári olvasó. Nem tudtunk ellenállni a kísértésnek, hogy az utóbbiak jegyzékéhez hoz-

zá ne írjuk azokat a külföldi szerzőket is, akiknek nevével a könyvtárkatalógusokban sem találkozunk, noha mint kortársak, vagy a kortársakra ható régiek, meghatározó szerepet vittek az irodalmi világgép és izlés alakításában. Objektív fogódzók híján az összeállításnak ez a része a szerző tájékozottságának megfelelően korlátozott, ugyanakkor azonban a némi- leg szubjektív, de a lényeges alakokra, tendenciákra figyelő szelekció élesebben világítja meg magában a könyvkiadásban ill. a könyvgyűjtésben érvényesült válogatás jellemvonásait, mint ahogy tehetné azt egy teljességre törekvő lista.

Ami a magyar szerzőket illeti, képviselőjük mind a könyvkiadásban, mind a könyvtárakban a szükséges és lehetséges teljességet megközelítő volt. Természetesnek és jellemzőnek tűnik, hogy a névsorok tanúsága szerint a könyvkiadás főleg a régiokről feledkezik meg, a gyűjteményépítő könyvtáros pedig az újakról nem vesz elég gyorsan tudomást. Batsányi és Szentjóni Szabó hiánya a kiadás által életben tartottak, vagy felelevenítettek közül, minden bizonnyal nem csupán régiségükkel, hanem nevüknek a kiegyezéses fülek számára kellemetlen csengésével is magyarázható. Ellenőrző csoportunkból, az 1971-75 közt kiadott magyar szerzők közül főleg azok a régiek hiányoznak, akik kikoptak volt az olvasás élő hagyományából, s inkább csak irodalomtörténetileg tartatnak számon. (Bajza, Baróti Szabó, Dayka, Orczy, Palágyi Lajos, Tompa stb.). Természetesen szocialista kultúrpolitikánknak is megvannak a világnézeti mellőzöttjei, ám ha az 1971-75 közt kiadott Erdélyi József, Sinka István vagy a hat kiadvánnyal képviselt Szabó Lőrinc nevét összevetjük a mellőzött Makkai, Márai, Szabó Dezső nevével, részben a „realizmus diadala” engelsi gondolatát szemléltetjük a könyvkiadás adataival, részben a kiadáspolitikának azt a tanulságát, hogy művészi cenzus alkalmazásával akarva, nem akarva a nem haladó, vagy éppen reakciós jelenségek beáramlásának is gátat vetünk.

Eredeti témánk, a Húszadik Század nemzedékét ért ifjúkori hatások szempontjából ropant érdekes negatívum, hogy azok a külföldi költők, írók, akiknek hatása a legnagyobb mértékben hozzájárult a húszadik századelő irodalmi fellendüléséhez, az új látásmód és formavilág alakításához, nagyrészt hiányoznak a kiadói termésből, de többjük műveit a könyvtárkatalógusokban is hiába keressük. Baudelaire, Dehmel, George, Holz, Rimbaud, Shaw, Strindberg, Wedekind, Yeats sem magyar fordításban, sem a könyvtári polcokon, eredeti nyelven nem volt hozzáférhető a magyarországi olvasó számára. Nem jelent meg, de könyvtárakban található volt Gorkij, Lagerlöf, Verlaine, Wilde – hogy csak néhány legnagyobbat emeljek ki az 50-es, 60-as években született nemzedék tagjai közül. De a korábbi nemzedékekből is főként azok az alkotók sorakoznak hiánylistánkon, akik kisebb vagy nagyobb mértékben ugyancsak hozzájárultak a századforduló irodalmának előkészítéséhez: Fontane, Goncsarov, Hebbel, Hölderlin, Huysmans, Novalis, Shelley, Whitman.

A könyvkiadás és a könyvtári gyűjtés e nagy fehér foltjait, amelyek a magyar viszonylatban progresszióba lendülő irodalmi életünk nemzetközi tájékozódását elmaradottnak, egyoldalunak tüntetik fel, bizonyos mértékig összefüggésbe hozhatjuk a nép-nemzeti akadémizmus retrográd izlésformáló hatásával, de talán még inkább szocio-kulturális viszonyaink egészével, amelyek közt az átlagolvasó nem szemlélhette emberi szituációját a nevekkel jellemezhető magaslati pontokról, s esztétikai műveltsége sem volt elégséges ahhoz, hogy

követni tudja e szerzőket a költői kifejezőmód járatlan utjain. Igaz, a könyvkiadás és a könyvtár csak intézményi nagy medrei az irodalmi folyamatnak, s nem zárják ki, hanem éppenséggel feltételezik a szélsően betorkolló vékony ereket, mondjuk, a Hyperion véletlen felfedezését egy porlepte antikvárium polcon, Rimbaud megpillantását egy vonatbéli utitárs kezében. Igaz továbbá, hogy a századvégen már egy-egy új arcú irányzat nevében fellépő irodalmi folyóiratok valamivel fűgőbbben reagálnak a külföldi újra, s bár példányszámuk alig haladja meg a könyveket (pl. A Hét kb. 3.000 példányban jelent meg), ezt az újat több és színesebb mutatóval tudják prezentálni. Mégis elmondhatjuk, hogy e kor gyermekének – feltéve persze, ha elég jómódu, vagy elszánt – külföldre, leginkább Párizsba kell utaznia, hogy jelenkorának irodalmával, előremutató művekkel találkozzék. Justh Zsigmondtól és Ambrus Zoltántól Nagy Endrén és Szomor Dézson át Ady Endréig az életrajzok és életművek egész sora mutatja, mennyire általános és szükséges utja volt ez az irodalmi hatások felvételének.

Hogy az írók vándorlásának e kényszere mennyire a – finoman szólva – fejlődő kultúrához, az irodalmat kommunikáló intézmények adott szintjéhez kapcsolódik, megmutatja az 1971-1975-ös könyvkiadással való összehasonlítás. Ez időszak nemzeti bibliográfiájában úgyszólván minden név előfordul, amely jelentős az új irodalmi lehetőségek feltárása, irányzatok kiteljesítése szempontjából. S ha még a napra kész seregszemlét nyújtó Nagyvilág című folyóiratra, a kor színvonalán mozgó könyvtárakra, idegen nyelvű könyvkereskedelmre is gondolunk, az itthonról való széttekintést az irodalmi vándorlegénységgel legalábbis egyenértékűnek fogjuk találni. Ami ismét csak nem jelenti azt, hogy az ötéves ciklus folyamán ki nem adottak névsorát ne tartanánk irodalompolitikánkra több szempontból is jellemzőnek. Többségük az alábbi kategóriák egyikébe illeszthető:

– Politikai vagy világnézeti szempontból problematikus szerzők, mint Pound, Weinheber, Hamsun, Céline.

– Avantgarde, ezoterikus, „nehéz” szerzők, mint Broch, Butor, George, Joyce.

– A kordivat által valamikor magasra emelt, de hamar elfelejtett, az élő irodalom menetéből kihullott szerzők, mint Maeterlick, Verhaeren, Wedekind.

A három kategória persze sok tekintetben összemosódik, abban pedig teljesen egylenyegű, hogy a polgári kiuttalanság irodalmának egy-egy aspektusát fogja át.

Végül, tanulságosak a hiánylisták arra nézve is, hogyan emelkedett világirodalmi tájékozódásunk a századvég tanonc szintjéről és nacionalista korlátozottságából valóságosan nemzetközi, a népek irodalmi hazájában otthonossá váló színvonalra. Ezt azonban a szomszéd, skandináv vagy amerikai irodalmak nem ismeretének nevekkel való illusztrálásánál bizonyítóbb erővel tükrözik az 1.23, 2.23 és a 3.23 táblázat számai.

4. Világirodalmi tájékozódás

Vessük össze a nemzeti irodalmak százalékos megoszlását – a klasszikus görögöt, latint ezuttal a könyvkiadás oszlopából is mellőzve:

	<i>A könyvkiadásban</i>		<i>A századvégi</i>
	<i>1886-1900</i>	<i>1971-1975</i>	<i>könyvtárakban</i>
	<i>A címek %-a</i>	<i>A címek %-a</i>	<i>A címek %-a</i>
Angol-amerikai	18,97	24,6	21,12
Ezen belül amerikai	2,94	12,3	2,88
Német	28,42	13,39	21,76
Francia	38,21	18,35	39,2
Olasz	4,76	3,47	4,4
Spanyol	1,55	0,49	1,6
Orosz	4,59	18,55	8,32
Szomszéd és kisebb európai népek	2,85	14,98	3,28
Fejlődő országok	0,6	5,48	0,49

Széljegyzetet ez az áttekintés alig kíván. A magyar századvég számaink tükrében a francia irodalmi tájékozódás időszaka volt, s kezdete az angol-amerikai irodalom felfedezésének. Az orosz fordítások kiadásának számaránya kevésbé tükrözi azt a hatást, amellyel a klasszikus és a modern oroszok már ebben az időszakban gazdagították irodalmunkat – a könyvtárak szépirodalmi állományán belüli 8,32 % már sokkal inkább. A nagy irodalmakkal való lépéstartás egészséges arányainak kialakítása mellett felbecsülhetetlen vívmánya jelenkori könyvkiadásunknak, hogy a szomszéd népek irodalmát a velük való szocialista kultúrközösség kialakítását segítve, érdeme szerinti reprezentálja. A spanyol irodalom 0,49 %-os alacsony képviselése valószínűleg a francoista fasizmus által teremtett kulturális vákuummal magyarázható.

*

E közleménynek nem volt feladata, hogy a fogyasztást is bemutassa a maga differenciáltságában. Sőt, épp az utóbbi megismeréséhez vezető közvetlen támpontok hiányában választottuk a közvetett utat: a könyvfogyasztást termelő tevékenységek, a könyvkiadás és a könyvtár termékeinek, állományának elemzését. A mennyiségi arányok és viszonyok, amelyekkel megkíséreltük eleven tendenciák körvonalait kirajzolni, gyors közönségvisszhangra találó új magyar irodalom dinamikus kibontakozásáról tanúskodnak. Ugyanakkor világosan jelzik a félgymarmati sorból e korszakban kiemelkedő magyar társadalom kulturális elszigeteltségét a világirodalomnak épp azon progresszív tényezőitől, amelyekben akár az írók látása, expresszivitása, akár az olvasók izlése, képfelfogása, mindkettjük irodalmi műveltsége iskolázódhatott, új iránti fogékonysága izmosodhatott volna.

- ¹ ADORNO, Theodor W.: Szociológia és empirikus kutatás. = Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Bp. 1976. 258-261., 264-265., 275. l.
- ² ADORNO, Theodor W.: Az elmélet és az empiria viszonya a szociológiában. = Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Bp. 1976. 507. l. – Uő: Thesen zur Kunstsoziologie. = Bark, Joachim: Literatursoziologie. I. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1974. 63-64. l.
- ³ LUKÁCS György: Schriften zur Literatursoziologie. Ausgew. u. eingel. v. Peter Ludz. Neuwied – Berlin, 1967. 206. l.
- ⁴ Vö.: A „Huszadik Század” szociológiai pozitívizmusa. (Fejezet a folyóirat történetéből.) = Könyv és Könyvtár, 9. 1973. 5-88. l. (Amint a szerzőre nehezedő egyéb kötelezettségek megengedik – reménye szerint egy éven belül – következnek a további fejezetek.)
- ⁵ MÁTRAI László: Alapját vesztett felépítmény. Bp. 1976. 75. l.
- ⁶ Vö.: CSÜRY István: A könyvfogyasztás körei, avagy hogyan mozdítja elő a polgári irodalomszociológia a tömegolvasást? = Előadások Erdélyi János könyvművész életmű-kiállítására alkalmából. Debrecen, 1977. 5-16. l.
- ⁷ JUSTH Beniczkné „literális szobalánynak” aposztrofálja, akinek „művészi érzéke = 0”. Pekárt és Szabolcskát azonban mint írókat, nagyra becsüli és barátságával tiszteli meg. (Vö. Naplója és levelei. Bp. 1977. 325., 564., 602. l.)
- ⁸ LABRIOLA, Antonio: Tanulmányok a történelmi materializmusról. Bp. 1966. 188. l.
- ⁹ KÖHALMI Béla: Krejcsi Rezső könyvtára. = Könyvtári Szemle, 1914. 2. évf. 3.sz. 88-92. l.
- ¹⁰ HAUSER Arnold: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. 2. köt. Bp. 1969. 228., 280. l.
- ¹¹ SÜKÖSD Mihály: Joyce és a válságregény. (Utószó a Szentkuthy-fordította 1974-es kiadáshoz.) 934-935. l.
- ¹² NÉMETH László: Joyce: Ulysses. (1931.) = Európai utas. Tanulmányok. Bp. 1973. 471-477. l. – Babits Mihály: Könnyű és nehéz irodalom. = Nyugat, 1933. II. 179-181. l. – Hamvas Béla: James Joyce Ulyssese. = Nyugat, 1930. I. 814-817. l. – Uő: James Joyce: Anna Livia Plurabelle. = Uo. 1931. I. 626-627. l. – Nagypál István: James Joyce. = Nyugat, 1941. 64-65. l. – Még néhány adat az első magyar kiadásokhoz: A „Portrait”-tal közel egyidőben jelenik meg magyarul a „Chamber Music” (1958) és a „Dubliners” (1959). Ezt megelőzően (1928-1935 közt) csupán három novellájának fordítása jelent meg, elég eldugottan.
- ¹³ Az Aradi Kölcsey-Egyesület Könyvtárának címjegyzéke. 1897. Arad, 1898. – A Budai Könyvtár címjegyzéke. 1. köt. 1-2. r. Népkönyvtári címjegyzék. Bp. 1894-1895. – A Budapesti Galilei Páholy Könyvtárának jegyzéke. Bp. 1904. – [Budapest. Egyetem] Államtudományi Szeminárium Könyvtára. Szak és betűrendes katalógus. Bp. 1913. – [Budapest. Egyetem] A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtárának címjegyzéke. 15. 1890 – 35. 1910. évi gyarapodások. – [Budapest. Műegyetem. Könyvtár.] A magyar Kir. József Műegyetem Könyvtárának címjegyzéke. Bp. 1893. – A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárának katalógusa. Szerk. SZABÓ Ervin. Bp. 1902. – [Debrecen. Református Főiskola Könyvtára] A nyilvános olvasó szakszerű könyvjegyzéke. Debrecen, 1905. A nyilvános olvasó 1905-1909. évi szaporulata. Debrecen, 1905-1910. – Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület. A népkönyvtár könyveinek jegyzéke. Kolozsvár, 1896. – A Földművelésügyi Minisztérium Könyvtárának címjegyzéke. Az 1898. évi állapot szerint. Bp. 1898. – A magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium Könyvtárának lajstroma. Bp. 1909. – A Kassai Múzeum Nyilvános Könyvtárának címjegyzéke. Kassa, 1904. – [Kolozsvár. Egyetem] A Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Könyvtárának szakcímjegyzéke. 1892-1902. évi gyarapodás. Kolozsvár, 1894-1906. – A Kunmadarasi Egyházi Népkönyvtár jegyzéke. Debrecen, 1907. – Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa vándorkönyvtárának jegyzéke. Bp. 1904. – [Pápa. Református Főiskola Könyvtára] A Pápai Református Főiskola Könyvtárának katalógusa. 1900-1911-i szaporulat. Pápa, 1912. – A Pozsonyi Toldy Kör Könyvtárának címjegyzéke. Pozsony, 1905. – A Selmecbányai Városi Közkönyvtár címjegyzéke. Selmecbánya, 1907. – A Soproni Ág. Hitv. Lyceum Könyvtárának jegyzéke. 1. füz. A-K szak. Sopron, 1896. – Szabadkai Közkönyvtár és Múzeum Egy-

- let Könyvtárának és Múzeumának jegyzéke. Szabadka, 1901. — A Székesfehérvári Ciszterci Rend Katolikus Főgimnáziuma ifjúsági könyvtárának jegyzéke. Székesfehérvár, 1909. — A Társadalomtudományi Társaság Pulszky Ágost Könyvtárának betürendes katalógusa. Bp. 1903. — A temesvár-gyárvárosi és temesvár-erzsébetvárosi népkönyvtárak jegyzéke. 1909. és 1910. évi gyarapodás. Temesvár, 1911. — A Temesvár Szab. Kir. Városi Nyilvános Könyvtár szakcímjegyzéke. 1. köt. I-IX. szak. Temesvár, 1904. — GULYÁS Pál: Népkönyvtári címjegyzék. A népkönyvtárak és kisebb könyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke. Bp. 1910. — Felhasználtuk továbbá a köv. katalógusfeldolgozások adatait: INDALI György: A kaposvári szabómunkások szakegyletének könyvtára. = M. Kszle, 85. évf. 1969. — KATSÁNYI Sándor: Irodalmi izlés a századfordulón. (Egyesületi könyvtárak szépirodalmi állománya). = A Veszprém Megyei Könyvtár Évkönyve. 1971. 77-91. l. — KISS Jenő: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből. = M. Kszle, 75. évf. 1959. — NAGY Dezső: Egy földmunkás egyesület könyvtára. = M. Kszle, 77. évf. 1961. — E könyvtárak nem szépirodalmi anyagának elemzéséről más alkalommal adunk számot. — E dolgozat lektora, Katsányi Sándor juttatta el a szerzőhöz DANKANITS Ádám irását: Olvasmányok ötven évvel ezelőtt. = Művelődés, 29. évf. 1976. december. 22-23. l.
- 14 VERES Péter: Számadás. 1937. = Válog. Műv. Bp. 1973. 82. l.
- 15 CENSOR [Bekscics Gusztáv]: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp. 1884. 45-46. l. — A példányszámról: AIGNER Lajos elnöki beszéde a magyarországi könyvkereskedők közgyűlésén. = Koszorú, 8. évf. 1885. 511-512. l.
- 16 SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1922. 449. l.
- 17 ENGELSING, Rolf: Alphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft. Stuttgart, 1973. 117. l.
- 18 LAKY Dezső: Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újkori fejlődéséhez. = A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 23-25. l.
- 19 GYÓRGY Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. (A mű kivonatát közli a M. Kszle 11. évf. 1886. 19-40. l.)
- 20 VARGA Zoltánné: Az imperializmus kora első két évtizedének könyvtárpolitikai előzményei és korszakai Magyarországon. = Könyv és Könyvtár 4. 1964. 66-67. l.
- 21 SZILÁGYI Sándor: Jelentés a budapesti kir. magy. Tudomány-Egyetem könyvtárának gyarapodásáról, rendezéséről és forgalmáról 1885-ben. = M. Kszle, 10. 1885. 255-259. l.
- 22 Az ellenforradalom ideológusai éppen a polgári fejlődés meggyorsulása és a munkásmozgalom feldülése miatt láttatják hanyatlónak ezt a kort. Idézzük SZABÓ Dezsőt: „Milyen Góbi-sivatag volt a nagy emberi századnak vége az ezer éven át magyarrá vásárolt rögök fölött. A hit megszűnt hit lenni: az élet minden pillanatában akaratot formáló, tettet meghatározó, fennebb emelő erő. Ezernyolcszáznegyvennyolc mámore, mely túlélte Világost, túlélte hatvanhetet, úgyszólván teljesen szétpárolgott a lelkekből. Arról az ellenzékiességéről, mely napi üzletévé tette: mind jobban hullott le a nemzeti festék, s a kongó szavak mögött mind jobban kiötlöttek a szatócsüzlet csúnyaságai. Sem a gondolatok terén, sem az irodalomban nem történtek nagy indítások, melyek egységet, célt, új, egészségesebb, igazságosabb hónapok megépítésének vágyát jelentették volna a fiatal lelkeknek. A magyar nihi, mint egy sárga köd terjengett szét, és nem volt lelkiismeret, mely hallotta volna a kakas szomorú hívását.” (Életem. 1. köt. Bp. 1965. 736. l.) Számaink megerősítik a tetemrehívásnak a nacionalista irodalmiság alkonyára vonatkozó részét, de éppen azért, hogy egy társadalmilag előrevivő irodalmiság születéséről tanúskodnak.
- 23 SZ.SZABÓ László: Izlés és közművelődés. Bp. 1978. 119-120. l.

STATISTISCHE BEITRÄGE
ZUR SOZIALGESCHICHTE DER LITERATUR AM ENDE DES XIX. JAHRHUNDERTS*(Auszug)*

Es werden hier Reihen von statistischen Angaben vorgeführt, die im Laufe eines umfassenden Studiums über die Geschichte der Zeitschrift „Huszadik Század“ (Zwanzigstes Jahrhundert, 1900-1919), des näheren, beim Erforschen derjenigen kulturellen Faktoren entstanden, die auf die Entwicklung der Mitarbeiter – Gestalten einer um die Jahrhundertwende aufgetretenen Generation von Schriftstellern, Wissenschaftlern und Politikern – gestaltend einwirkten. Der Auslegung harrenden literarischen Erscheinung gegenüber erscheint zwar die soziologische Literaturwissenschaft genauso hilflos, wie die konventionelle Literaturwissenschaft, vermögen die soziologische Forschung, die ihre Zuständigkeit bescheiden umgrenzt, und deren Rohmaterial, die für die abmessbaren Beziehungen des literarischen Lebens kennzeichnenden quantitativen Daten – als Elemente eines umfassenden Forschungsprogramms – zur Ergründung einer komplexen literarischen Erscheinung doch Kenntnisse beizutragen, die sich auf keinem anderen Wege emporbringen lassen. Über das Kindes- und Jünglingalter der Mitarbeiterschaft des „Huszadik Század“ besitzen wir sehr spärliche biographische Daten. Unsere Kenntnisse über die Bildung und den literarischen Geschmack des ungarischen Publikums am Ende des Jahrhunderts, die allgemeine Ausgangspunkte zu unserem Thema liefern könnten, oder Erhebungen von Daten, auf deren Grundlage der literarische Konsum erforschbar wäre, sind auch sehr spärlich und lückenhaft. Zur Annäherung des Gegenstandes mussten also mittelbare Wege gesucht werden. Einer dieser Wege: Analyse der Verlagsproduktion und der Literaturerwerbung von Bibliotheken als Tätigkeiten, die den Bücherkonsum grundlegend bestimmen. Der heuristische Wert der angewandten Methode liegt in der konkreten Darstellung des literarischen Materials, welches dem zeitgenössischen Leser zur Verfügung stand, oder umgekehrt, in der der Richtungen, Autoren oder Werke, die der Durchschnittsleser *nicht* kennenlernen durfte. Die quantitativen Proportionen und Verhältnisse, die auf Grund einer Analyse von 25.000 Titelangaben der ungarischen Nationalbibliographie zwischen 1886 und 1900, und von 12.000 Titelangaben in 26 Bibliothekskatalogen die literarischen Tendenzen des Zeitalters veranschaulichen, berichten über die Entfaltung einer neuen ungarischen Literatur, die beim Publikum einen schnellen Anklang findet. Sie kennzeichnen zugleich deutlich die kulturelle Isoliertheit der sich in dieser Periode aus ihrer halbkolonialen Lage erhebenden ungarischen Gesellschaft von denjenigen progressiven Faktoren der Weltliteratur, welche den Gesichtssinn der Schriftsteller, ihre Expressivität, den Geschmack, die Bildauffassung der Leser, die literarische Bildung überhaupt geschult hätten und die Empfänglichkeit für das Neue hätten verkräftigen können. Die beiden massenwirksamen Kommunikationssysteme – das Verlagswesen und die Bibliotheken – boten dem ungarischen Publikum die Klassiker der Weltliteratur in grosser Vollständigkeit dar, die Gegenwartsliteratur liessen sie jedoch durch modische Autoren des entgegengesetzten Pols vertreten, durch absatzfähige, einen sicheren Publikumserfolg versprechende Lektüre. (Gréville, Ouida, Sudermann, Feuillet, Prévost, Theuriet usw.) Die hervorragendsten der ungarischen Schriftstellergeneration am Ende des Jahrhunderts haben sich doch einen lebendigen Kontakt zu den modernsten Rich-

tungen und auch persönliche Verbindungen zu den grossen ausländischen Zeitgenossen geschaffen. Diese Möglichkeit erschloss sich aber für diese Schriftsteller nur so, indem sie sich über längere Zeit in Westeuropas bedeutendsten Kulturzentren aufhielten. (z.B. wie Justh, Ambrus, E. Nagy, Szomory, Ady in Paris.)

Im ersten Teil der Arbeit wird die angewandte statistische Methode kritisch bewertet. Darauf folgt die Analyse der belletristischen Produktion des Verlagswesens, bzw. der belletristischen Bestände von Bibliotheken, in entsprechenden statistischen Tafeln veranschaulicht, mit bezüglichlichen erklärenden Bemerkungen im dritten Abschnitt. Die Tabellen behandeln das belletristische Titelmateriale der ungarischen Nationalbibliographie für die Periode 1886-1900 (*Petrik*) und das von 26 um die Jahrhundertwende veröffentlichten ungarländischen Bibliothekskatalogen nach folgenden Gesichtspunkten:

1. Belletristische Veröffentlichungen in Ungarn zwischen 1886-1900 (summarische Angaben und bei der Analyse unbeachtete Kategorien)
 - 1.11 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Schriftsteller
 - 1.12 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach den Geburtsdaten der Schriftsteller (In der ersten Spalte sind die entsprechenden Jahrzehnte und Jahrhunderte nach der Bezeichnungweise des Universalen Dezimalklassifikationssystems angegeben)
 - 1.13 Die in der Verlegerproduktion zwischen 1886-1900 mit den meisten Werken (Auflagen) vertretenen ungarischen Schriftsteller (In der ersten Spalte sind die Zahlen der Werke, bzw. der Auflagen, in der zweiten die Namen und Geburtsdaten der Schriftsteller angegeben)
 - 1.14 Verzeichnis derjenigen, in den Bibliotheken der Jahrhundertwende vorhandenen Autoren, die zwischen 1886 und 1900 nicht publiziert wurden.
 - 1.21 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Verfasser
 - 1.22 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach Geburtszeiten der Verfasser
 - 1.23 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach nationalen Literaturen (In der ersten Spalte sind die einzelnen Nationalliteraturen nach der Bezeichnungweise des Universalen Dezimalklassifikationssystems angegeben 820 englische, 820(73) amerikanisch-englische, 830 deutsche, 839.6/.8 skandinavische, 840 französische, 850 italienische, 860 spanische, 871 römische, 875 griechische, 882 russische Literatur, 883/888 sonstige slawische, 820/89(4) sonstige europäische, 820/89(5) sonstige asiatische Literaturen. In der zweiten Spalte ist die Zahl der Verfasser, in der dritten die der Titel und deren Verteilungsprozent, in der vierten der Durchschnitt der herausgegebenen Werke pro Verfasser angegeben.)
 - 1.24 Die in der Verlagsproduktion zwischen 1886-1900 mit den meisten Werken (Auflagen) vertretenen ausländischen Schriftsteller
 - 1.25 Verzeichnis ausländischer Autoren, die zwischen 1886 und 1900 nicht publiziert wurden. (Ohne Anspruch auf Vollständigkeit. Diejenigen, deren Werke in Bibliothekskatalogen vorzufinden waren, sind unterstrichen.)
2. Belletristischer Bestand von Bibliotheken am Ende des 19. Jahrhunderts und um die Jahrhundertwende. (Umfassende Angaben. Erste Spalte: Bibliothekstypen, 2. Spalte: Zahl der analysierten Bibliothekskataloge, 3. Spalte: Titel insgesamt, 4. Spalte: Zahl der belletristischen Titel. Aus dem Gesichtspunkt der Analyse waren nur 4 205 Werke von 464 Verfassern auswertbar.)
 - 2.11 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Verfasser
 - 2.12 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach Geburtszeiten der Verfasser
 - 2.13 Ungarische Autoren, die in den Bibliotheken mit den meisten Werken vertreten waren

- 2.14 Verzeichnis derjenigen zwischen 1886-1900 publizierten (in der Nationalbibliographie vorkommenden) ungarischen Schriftsteller, deren Werke in den analysierten Bibliothekskatalogen nicht vorzufinden waren.
- 2.21 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Verfasser
- 2.22 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach Geburtszeiten der Verfasser
- 2.23 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach nationalen Literaturen
- 2.24 Ausländische Autoren, die in den Bibliotheken mit den meisten Werken vertreten waren
- 2.25 Verzeichnis derjenigen, zwischen 1886-1900 publizierten (in der Nationalbibliographie vorkommenden) ausländischen Autoren, deren Werke in den analysierten Bibliothekskatalogen nicht vorzufinden waren.
- 3. Zum Vergleich: belletristische Veröffentlichungen in Ungarn zwischen 1971-1975
 - 3.11 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Verfasser
 - 3.12 Verteilung der ungarischen schöngeistigen Literatur nach Geburtszeiten der Verfasser
 - 3.13 Die in der Verlagsproduktion zwischen 1971-1975 mit den meisten Werken (Auflagen) vertretenen ungarischen Verfasser
 - 3.14 Verzeichnis ungarischer Autoren, die zwischen 1971 und 1975 nicht publiziert wurden
 - 3.15 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach literaturgeschichtlicher Bewertung (Niveau) der Verfasser
 - 3.22 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach Geburtszeiten der Verfasser
 - 3.23 Verteilung der ausländischen schöngeistigen Literatur nach Nationalliteraturen
 - 3.24 Die in der Verlagsproduktion zwischen 1971-1975 mit den meisten Werken (Auflagen) vertretenen ausländischen Verfasser
 - 3.25 Die in den einzelnen Jahren mit den meisten Werken (Auflagen) vertretenen 10 Verfasser
 - 3.26 Autoren, deren Werke die höchste Exemplarenzahl erreichten
 - 3.27 Die in höchster Exemplarenzahl herausgegebenen Romane
 - 3.28 Die zwischen 1971-1975 nicht publizierten ausländischen Autoren (Illustrative Aufzählung, ohne Vollständigkeitsanspruch)

KIRCHENSLAVISCHE BÜCHER AUS DER KLOSTERBIBLIOTHEK ZU
MÁRIAPÓCS II.

In unserem vorangehenden Beitrag haben wir das Ziel gesetzt, den Bruchteil des Buchbestandes des Basilianerklosters zu Máriapócs (kirchenslawische Bücher) zu rekonstruieren und dadurch unsere Kenntnisse über die alten Kirchenbibliotheken der Gegend jenseits der Theiß sowie über die Kulturgeschichte des Basilianerordens zu bereichern. Ein Teil der Aufgabe ist bereits getan: wir behandelten die kirchenslawischen Bücher Máriapócs' Provenienz, die nach der Säkularisation in das Verteilungszentrum der Nationalbibliothek Széchényi, später von dort in die Universitätsbibliothek zu Debrecen gelangten.¹

Zu der weiteren Untersuchung haben uns zwei praktische Erfahrungen inspiriert:

1. Auf dem Rücken mancher, von uns bereits beschriebenen aus Máriapócs stammenden Bücher sind aufgeklebte Rückenschilder (oder deren Überreste) mit arabischen Zahlen in Handschrift. Die Zahlen sind in der alten, durch die Schule geprägten Form geschrieben, die man um die Jahrhundertwende gebrauchte. Die auf dem Rücken abgebildete Zahl hat man mit dunkelblauer Kreide auf der Vorderseite des vorderen Schutzblattes wiederholt. Die Zahlen auf den kirchenslawischen Büchern wechseln sich launenhaft ab, von einer Zehner-Größenordnung bis zur Tausender. Die höchste von ihnen ist 1790. Die Bücher hat man unseres Erachtens um die Jahrhundertwende mit den Rückenschildern versehen, auf welchen der numerus currens bezeichnet wurde.

Die Größenordnung der Zahlen ist unterschiedlich, weil man die Bücher in der Máriapócs' Bibliothek systematisch in 19 Klassen ordnete,² und dadurch das kirchenslawische Material nach Themen zerstreute. Der Buchbestand der Bibliothek hat sich nach authentischen Angaben aus dem Jahre 1885 sprachlich folgendermaßen verteilt: von den damaligen 1690 Bänden waren 400 ungarischer Sprache, 600 lateinischer Sprache, 150 deutschsprachig, 360 sonstiger Sprachen.³ In dieser Kategorie der „sonstigen Sprachen“ meinen wir die kyrillischen sowie die griechischen Bücher zu entdecken.

Da wir in unserer vorangehenden Arbeit 65 kirchenslawische Bücher aus Máriapócs behandeln konnten, scheint die Schlußfolgerung logisch zu sein, daß ein Bruchteil des Bestandes noch irgendwo verborgen liegen soll, man muß nur weiter danach suchen.

2. Eine flüchtige Untersuchung der handschriftlichen Verzeichnisse⁴ der in unserem ersten Beitrag besprochenen Bücher läßt darauf schließen, daß in Máriapócs auch in der

griechisch-katholischen Gnadenkirche⁵, die mit dem Basilianerkloster benachbart war, kirchenslawische Bücher gebraucht wurden.

Einige Beispiele ohne Anspruch auf Vollständigkeit: Auf der Vorderseite des vorderen Schutzblattes des Junimenaion (Item 28) weist eine Eintragung von drei verschiedenen Händen auf die Kirche als Possessor hin: „Bal klirosz” (ung.) „Левый клирос”, „Ἀριστερος κληρος”.

Auf der Rückseite des 14. unnummerierten Blattes des Neuen Testament (Item 55) hat der Donator aus dem 18. Jh. seinen Namen, seine Herkunft und den gütigen Beweggrund seiner Gabe verewigt: „Сие с^ное Егеліе П^велебний оц Иоан Билецкий Парох и на-месник (!) Сатмарский за опущение Грехов своих Родителей и своих даровал до Чудотворнаго Престой Две Бици Повчанскаго Рок #аψНа”.

Das Maimenaion (Item 27) enthält auf seinem 37. und 38. Blatt naive Beobachtung über das Gnadenbild der Kirche in ungarischer Sprache: „1870 febr. 15-én a Sz.(űz) Mária mellett a gyertyák láthatóan mozogtak.”) Am 15. Februar 1870 haben die Kerzen neben der Hl. Maria sichtbar gewackelt”) „1905 dec. 3-án 19 napon át könnyezett a Szüz Mária képe” (Am 3. Dezember und 19 Tage danach hat das Bildnis der Hl. Maria getränt) – d.h. das Buch wurde ständig in der Kirche aufbewahrt, benutzt sogar glossiert.

Die Untersuchung der handschriftlichen Eintragungen und der Stempel läßt weiterhin darauf schließen, daß die Bücher der Klosterbibliothek und die der Kirche gegenseitig ausgetauscht wurden, daß die Grenzen des Eigentumsrechts nicht zu steif waren, schließlich wurden ja beide Sammlungen von denselben Personen, von den Mönchen benutzt.

Das Vorhandensein der kirchlichen Büchersammlung ist auch schriftlich belegt. Das gedruckte Statut der ungarischen Basilianer bestimmt als Hauptaufgabe der Ordenslehrer („magistri”) die Novizen in der kirchenslawischen Grammatik zu unterweisen, damit sie die Kirchenbücher („крылосныя книги”) nicht nur lesen sondern auch verstehen: Главнейшею же должностію учителей (магистров) есть преподавати Грамматику старославянску.. чтоб юноши священное писание, к р ы л о с н ы я к н и г и не токмо читати но и разумети призывчаивалися”⁶

Dieser Artikel beweist nicht nur, dass in der Kirche eine ständig benutzte Büchersammlung vorhanden war, sondern gleichzeitig auch die Tatsache, dass die Kenntnis des Kirchenslawischen bei den ungarischen Basilianern des 19. Jh.s weitaus nicht selbstverständlich war, sie mußte sogar gefördert werden.

(Hier bemerken wir, daß von dem regelmäßigen Unterricht des Kirchenslawischen ein Manuskript zeugt, das in der Klosterbibliothek erhalten blieb; eine Kopie der Grammatik des Arsenij Kocak aus dem 18. Jh., die sich zur Zeit in der Manuskriptensammlung der Universitätsbibliothek zu Debrecen befindet. Ihre Signatur: Ms. 106. Das Originalwerk, nach dem die Kopie angefertigt wurde hat I. Pankevych besprochen.⁷)

In der Benutzung kirchenslawischer Bücher in dem Kloster und in der Gnadenkirche zu Márlapócs müssen wir nach 1912 – nach dem Gründungsjahr der Griechisch-katholischen Diözese in Hajdúdorog⁸ – eine Zäsur annehmen, da Máriapócs aus der Kirchenhoheit der Munkácsér Diözese in die des neuen Kirchendistrikts geriet, dessen liturgische Sprache das

durch das Konsistorium bestimmte Altgriechische wurde. („Ad linguam liturgicam huius novae erectae dioecesis quod attinet, praecipimus ut sit graeca antiqua.”⁹)

Die Verdrängung slawischer liturgischer Bücher aus dem Gebrauch wird auch durch die Tatsache motiviert, daß die altgriechische liturgische Sprache in der Praxis nicht mit Ausschließlichkeit galt.¹⁰ In der neuen Diözese wurde auch das Ungarische als liturgische Sprache benutzt.¹¹ Dieses war praktisch bis zum 2. Vatikanum still – schweigend toleriert („... fidelesque graeci ritus in Hungaria numero circ. 350.000 existentes hodie quoque lingua hungarica utuntur, excerpta anaphora Missae graece recitata, quod tacite toleratur.”¹²)

Der Beweis der schriftlichen Quellen wird durch die mündliche Aussage der zeitgenössischen Teilnehmer bestätigt. Aus der gefälligen brieflichen Mitteilung der griechisch-katholischen Pfarrer und ehemaligen Basilianermönche József Hegedüs und Bertalan Dudás weiß ich, daß in der genannten Zeit in Máriapócs das Kirchenslawische als liturgische Sprache nicht mehr gebraucht wurde.

Die Suche nach den „überflüssig” gewordenen kirchenslawischen liturgischen Büchern der Gnadenkirche zu Máriapócs und nach den Resten der Klosterbibliothek führte auf Grund des Ausschließprinzips zu der einzigen ungarischen griechisch-katholischen Büchersammlung, der Bibliothek der Griechisch-Katholischen Theologischen Akademie (in Nyiregyháza, Komitat Szabolcs-Szatmár, im Gebäude des Bistums), die 1950 gegründet wurde.¹³

Durch die Erlaubnis des Hajdúdorogser Bischofs dr Imre Timkó ermöglicht, durfte ich mit der Hilfe des jeweiligen Bibliothekleiters und der Studentenbibliothekare den Buchbestand – der zur Zeit noch unter ziemlich bescheidenen Verhältnissen gelagert wird – durchsuchen.¹⁴

Ich fand 31 kirchenslawische Bücher Máriapócs-er Provenienz¹⁵, von ihnen mache ich im nachfolgenden 19 bekannt, die zur Kategorie der Antiqua gehören; ein Märzmenaion und ein Euchologion waren nicht identifizierbar, auf die anderen 10 Bücher werde ich später zurückkehren.

Den Zeitpunkt, als die Bücher nach Nyiregyháza kamen, kann man nicht genau bestimmen.

Einen gewissen Anhaltspunkt gibt dazu die Mitteilung von dr Marcell Mosolygó. Er war zwischen 1953 und 1962 Hilfspriester in Máriapócs, in dieser Zeit hat man die Bücher, die auf dem inneren Gesims der Gnadenkirche gelagert waren, nach Nyiregyháza geliefert, in der Arbeit hat er selber mitgewirkt.

Nach der Aussage von dr István Cselényi dem Leiter des Diözesenarchivs gibt es keine schriftlichen Belege dafür, daß man die Bücher von Máriapócs beschlagnahmt hätte, es ist viel wahrscheinlicher, daß die Ablieferung auf eine diskretionelle Anweisung erfolgte. Die Bücher hat man auch in der Nyiregyházer Bibliothek systematisch untergebracht, so wurde der Máriapócs-er Bestand auch hier zerstreut. Der Zettelkatalog der kirchenslawischen Bücher ist unbrauchbar, der ehemalige Anfertiger beherrschte nicht einmal die Sprache, die Bücher ohne Titelblatt konnte er nicht identifizieren. Die entsprechendste Unterbringung der Bibliothek ist bereits geplant, die Rekatolisierung des kirchenslawischen Materials

wird die Verfasserin dieser Zeilen durchführen.

Zum Schluß möchten wir aus einem theoretischen Beitrag zitieren, der in den 60-er Jahren veröffentlicht wurde:

„Gegen 1950 löste sich der bedeutende Teil der Ordensbibliotheken unwiederruflich auf, der Buchbestand gelangte in zentrale Buchlager, auf seine Wiederherstellung besteht keine Hoffnung. Deshalb ist es von umso größerer Bedeutung, wenn wir manche von ihnen rekonstruieren können“¹⁶.

1. Apostol' Lvov, 1719, Tip. Bratstva. [13], 245 S.
Petrov 468.

2. ANTONIJ RADIVILOVSKIJ: Venec' Hristov'. Kiev, 1688, Lavra. [20], 543 S.
Svencickij 420.

3. BARONIO Cesare: Dejanija cerkovnyja i graždanskija sokraščennyja P. Skargoju. Moskva, 1719. 6, 1443, 24 S.
Ohne Kolophon
Petrov 469., Undolskij 1595.

4. DMITRIJ ROSTOVSKIJ: Kniga žitij svjatyh. Moskva, 1759, folio. (Dekabr', janvar', fevral' [1], 5, 514, 3 S; mart', aprel' maj [1], 480, [3], 8 S.)
Petrov 746.

5. Evangelion' sireč Blagovestie. Lvov, 1722, Tip. Bratstva. [25], 412 S.
Karataev 1480., Petrov 484.

6. EFREM SIRIN: Kniga bogougodnych' trudov'. Ešče že avvy Dorofea dušespasitelnaja kniga. Moskva, 1701. [1], 5, [1], 6, 518, [1], 126 S.
Karataev 1177. Petrov 371.

7. Evangelie učitel'noe. Krilos, 1606, Tip. Gideona Balabana. 4, 416 S.
Ohne Titelblatt.
Undolskij 163. Petrov 47.

8. INNOKENTIJ GIZIEL': Mir' s' Bogom' čeloveku. Kiev, 1669, Lavra. [30], 666, [8] S.
Karataev 769. Petrov 248.

9. IOANN MAKSIMOVIČ: Bogorodice Devo. Černigov, 1707, Tip. Troicko- Il'inskogo monastyrja. 16, 300 S.
Ohne Kolophon.
Karatev 1274. Kameneva 285. S.

10. IOANN ZLATOUST: Besedy na 14 poslanij svjatago apostola Pavla. Kiev, 1623, Lavra. 17 S., 3202 Spalten.
Karataev 238. Petrov 80.

11. IOANNIKIJ GALJATOVSKIJ: Ključ razumenija. Lvov, 1665, Michail Slioska. [6], 532, [16] S.
Karataev 734. Petrov 231.
12. Irmologion notnyj. Lvov, (?), Tip. Bratstva, 205 Blatter.
Ohne Titelblatt.
13. Leiturgiarion' si est' Služebnik'. Lvov, 1691, Tip. Bratstva. [4], 228, 43 S.
Petrov 320.
14. Leiturgiarion' si est' Služebnik'. Lvov, 1702, Tip. Bratstva. [4], 350, 60, [3] S.
Petrov 375.
15. Leitourgikon' si est' Služebnik'. Unev, 1747, Tip. Obiteli Čina Svjatago Vasilija Velikago.
1, 3, 293, 3 S.
Svencickij 209.
16. Leitourgiarion' ili Služebnik'. Počaev, 1745, Lavra.
Die Paginierung ist unklar!
17. Leiturgikon' ili Služebnik'. Počaev, 1791, Lavra. [3], 347 S.
Svencickij 221. Petrov 1166.
18. Oktoich'. Počaev, 1800, Lavra. 296 Blatter.
Petrov 1280.
19. Triodion' postnyj. Počaev, 1784, Lavra, [6,] 239, [10.], S.
Petrov 1090.
20. VASILIJ VELIKIJ: Kniga o postničestve. Ostrog, 1594, Petr Mstislavec- izdiveniem Konstantina Ostrožskago. [8], 160, 292, 142 S.
Petrov 31. Gorfunkel 19.

Zur Identifizierung der Bücher habe ich folgende Bibliographien benutzt:

GORFUNKEL' A. H.: Katalog knig kirillovskej pečati 16-17 vekov. Leningrad, 1970.

KAMENEVA T. N.: Černigovskaja tipografija, ee dejatel'nost' i izdanija. Trudy Biblioteki im. Lenina III. Moskva, 1959.

KARATAEV N.: Chronologičeskaja rospis' slavjanskich knig', napečatannyh kirillovskimi bukvami 1491-1730. Sanktpeterburg, 1861.

PETROV S. O. – BIRJUK Ja. D. – ZOLOTAR' T.P.: Slavjanskije knigi kirillovskej pečati XV-XVIII. vv. Kiev, 1958.

SVENCICKIJ I.: Katalog' knig' cerkovno-slavjanskoj pečati. Žovkva, 1908.

UNDOL'SKIJ V. M.: Chronologičeskij ukazatel' slavjanorusskich' knig' cerkovnoj pečati s' 1491- go po 1864-j g. Moskva, 1871.

- ¹ E. OJTOZI: Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. Könyv és könyvtár XI. (1977) S. 119-131.
- ² Die ausführliche Beschreibung der 19 Klassen siehe: Magyar Minerva V. Budapest, 1915. S. 385-386.
- ³ Aladár GYÖRGY: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. (Ungarns öffentliche und Privatbibliotheken 1885.) Budapest, 1886. S. 296-297.
- ⁴ Einen Teil der handschriftlichen Verzeichnungen der Máriapócs-er Bücher hat I. Pankevyc besprochen in: Матеріали до історії мови швиденнокарпатських українців. Пряшев, 1970. Annales Musei Kulturæ Ukrainiensiæ Svidnik 4. Seine Materialsammlung ist aber nicht vollständig, das können wir auf Grund der Autopsie behaupten. Die Untersuchung und Auswertung der lateinischen, griechischen und ungarischen Verzeichnungen bleibt eine zukünftige Aufgabe.
- ⁵ Kurze Zusammenfassung über die Gründung der Gnadenkirche und des Klosters sowie über ihr Verhältnis zueinander: Imre TIMKÓ: Keleti kereszténység, keleti egyházak. (Ostchristentum und östliche Kirchen) Budapest, 1971 S. 463-464.
- ⁶ Правила Чина Саго Василя Великаго во Угорщине. Львов, 1858. S. 23.
- ⁷ Славеноруска граматика Арсениа Кошака другої половини ХУІІІ. века. Ужгород, 1927.
- ⁸ Die Bulle des Papstes Pius X.: „Christifideles Graeci ritus catholici“ vom 8. Juni 1912. Der authentische Text in: Gyula GRIGÁSSY: A magyar görög katolikusok legújabb története (Die neueste Geschichte der ungarischen Griechisch-Katholiken) Ungvár, 1913; Anhang, S. 133-140.
- ⁹ Ebenda, S. 137.
- ¹⁰ BÜCHBERGER M.: Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg im Breisgau, 1932. Bd. IV, S. 790: „Die griechische Liturgiesprache war nicht durchzuführen“.
- ¹¹ Das Problem des Ungarischen als liturgische Sprache ist bei den einheimischen Griechisch-Katholiken in umfangreicher Fachliteratur belegt, ihre Erörterung fällt ausserhalb des Rahmens dieser Arbeit.
- ¹² Policarpus RADÓ: Enchiridion liturgicum. Romae-Friburgi Brisg. 1966, Bd. I. S. 58.
- ¹³ Der Sitz des Hajdúdorog-er Bischofs ist seit 1914 Nyiregyháza. Das Bistum funktionierte nie in Hajdúdorog, das in der Gründungsbulle für den Sitz bestimmt war.
- ¹⁴ Auch hiermit möchte ich meinen herzlichen Dank für die geleistete Unterstützung den hochwürdigen Herren Dr Marcell Mosolygó und Miklós Oláh sowie den Theologen József Legeza und László Obbágy aussprechen.
- ¹⁵ Die Provenienz wird durch den Stempel der Klosterbibliothek, durch die Rückenschilder sowie durch die handschriftlichen Possessorverzeichnungen bewiesen.
- ¹⁶ Péter KULCSÁR: A szegedi ferences könyvtár helyreállításáról. (Über die Wiederherstellung der Szegediner Franziskanerbibliothek) Magyar Könyvszemle, 1964. S. 84-85.

ЭСТЕР ОЙТОЗИ

ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИЕ КНИГИ ИЗ БИБЛИОТЕКИ МОНАСТЫРЯ МАРИЯПОВЧАНСКОГО

II.

(Резюме)

Базилиане марияповчанского монастыря книги для постоянного пользования хранили не только в монастырской библиотеке, но и в святыне Богородицы (этот факт можно было установить при анализе устава ордена и рукописных маргиналий книг). При этом между двумя собраниями книг наблюдались взаимосвязь и чередование.

После основания хайдудорогского епископства в 1912-ом году литургическим языком новой епархии стал древнегреческий, при этом молчаливо допускали пользование венгерским языком. Таким образом церковнославянскую коллекцию книг марияповчанской церкви в дальнейшем не использовали, и в 1952-1963 годах книги эти были переданы Библиотеке Грекокатолической Луховной Академии в Ниредьхазе.

В настоящей публикации дается библиографическое описание вышеуказанных книг.

REGISTER VON FACHZEITSCHRIFTEN
UND DIE RATIONELLE LITERATURAUSWERTUNG

Jede Bibliothek besitzt zahlreiche Zeitschriften, die die Nutzer zur Auswertung dringend benötigen. Der Autor hat in ungarischen und DDR-Bibliotheken festgestellt, daß die Erschließung vieler Zeitschriften durch Jahres- und Mehrjahresregister ungenügend ist. Die nachfolgende kleine Untersuchung wurde vorgenommen, um in den sozialistischen Ländern die Registertätigkeit bei Zeitschriften aufzuwerten und die Bibliothekare an den Universitätsbibliotheken auf diese Probleme aufmerksam zu machen.

0. Ausgangspunkte

1789 forderte der deutsche Gelehrte und berühmte Aphoristiker, Georg Christoph Lichtenberg: „Befehl kein merkwürdiges Buch ohne den vollständigsten Index zu drucken, könnte sehr nützlich sein“¹. Und in einem der bedeutendsten deutschen zeitgenössischen Lexika stand schon 1741 geschrieben: „Eine nützliche und nothwendige Sache ist auch, daß gedruckten Büchern ein oder mehr Register beygefüget, darinne der Inhalt derselben, und wo ein jedes zu finden, verzeichnet werde“².

Diese Forderungen für Bücher gelten noch heute und sind gleichermaßen für Zeitschriften zu erweitern, da deren Anzahl und Umfang in den letzten Jahrhunderten fast ins Unermeßliche angestiegen ist. Theoretiker und Praktiker aus dem Verlagswesen, dem Buchhandel und dem Bereich der Bibliotheken und Informationseinrichtungen der DDR fordern zur schnelleren und besseren Bewältigung der Informationsfülle für die Zeitschriften u.a. kürzere und übersichtlichere Artikel³, eine rationelle Textstruktur⁴, die vorrangig kollektive Verfasserschaft⁵ und Formen von Depotartikeln⁶. In einigen Beiträgen wird auch auf die bessere Gestaltung (z.B. Seitenzählung, Beilagen, Inhaltsverzeichnisse, grafische Gestaltung, Standardisierung)⁷ hingewiesen. Auch Einzeleinschätzungen zum Informationsgehalt verschiedener Zeitschriftentitel liegen vor⁸.

Nur in wenigen Beiträgen aber wird die Bedeutung von Registern richtig eingeschätzt und werden Wege aufgezeigt, Register herzustellen und in die Registerarbeit aus der Sicht des Nutzers einzuführen: Jahres- und Mehrjahresregister von Zeitschriften dienen sowohl

der besseren Gestaltung als auch der optimalen inhaltlichen Erschließung⁹

1. Begründung und Nutzen

Im Jahre 1974 erschienen allein in der DDR 515 Zeitschriften in 5 723 Ausgaben mit einer Gesamtdruckauflage von 228 724 Stück Heften¹⁰. Darunter befinden sich ein großer Teil Fachzeitschriften. Schon diese Quantität rechtfertigt eine genaue Erschließung dieser Informationsquellen. Zu beachten ist dabei aber auch, daß von den Bibliotheken in den sozialistischen Ländern als literaturmachweisende und vermittelnde Einrichtungen abonnierten Zeitschriften vielfach „zirkulieren“ und für die folgenden Generationen archiviert werden. Das bedeutet:

1. eine hohe Nutzung der Zeitschriften erfordert eine bequeme Erschließung auch über den „Tagesbedarf“ hinaus
2. die unsystematisch, der Aktualität der Thematik entsprechende Reihenfolge der einzelnen Beiträge verlangen auch für die Zukunft eine Systematisierung und übersichtliche Zugänglichkeit
3. eine Wiederauffindung der unter der Stofffülle der einzelnen Zeitschriftenhefte und -jahrgänge wahrhaft „begrabenen“ Artikel oder Teile davon
4. die Beachtung der Recherchemöglichkeit, um in den kommenden Jahren rückschauend und rückwirkend mit diesen Zeitschriften optimal arbeiten zu können
5. die Beachtung der Tatsache, daß sich bestimmte interdisziplinäre Tendenzen und plötzlich auftretende Bedürfnisse auf früher in Zeitschriften publiziertes Schrifttum zurückführen lassen.

Diese Punkte zeigen, daß der Nutzen von Registern, mit denen man leicht und schnell Zeitschriften erschließen kann, sehr groß ist.

2. Definition

Nach Horst Kunze ist ein Register ein Beitrag zur Rationalisierung der wissenschaftlichen Arbeit¹¹. „Wer sollte daran zweifeln, daß die Erschließung größerer Zeitschriftenreihen eine wichtige Aufgabe ist? Alle diese Generalregister zu mehreren Zeitschriftenjahrgängen sind in der Regel alphabetisch angelegte Sachregister einschließlich der Personen- und Ortsnamen“¹². „Die internationale Wissenschaft brauchte schon längst wieder einmal einen Überblick über die internationale Registerarbeit auf dem Gebiet der Zeitschriften“¹³.

Nach Horst Kunzes vielgelesener Schrift „Über das Registermachen“ und den einschlägigen englischen Publikationen¹⁴ kann man folgende Definition vornehmen:

Ein Zeitschriftenregister ist ein nach bestimmten Gesichtspunkten geordnetes Verzeichnis, das der schnellen und optimalen Erschließung des vielgestaltigen Inhaltes einer periodisch erscheinenden Schrift dient.

Es gibt Jahres- und Mehrjahresregister, die entsprechend der genannten Vielgestaltigkeit dem Inhalt der speziellen Zeitschrift adäquat sein müssen.

Im folgenden sollen nur die Fachzeitschriften behandelt werden, da die Erschließung populärwissenschaftlicher Zeitschriften und von Wochenzeitungen weitere zusätzliche Probleme in sich birgt.

3. Vorschlag für eine Richtlinie „Register von Fachzeitschriften“

Es ist sinnvoll, einen Standard für die Registerarbeit bei Fachzeitschriften aufzustellen¹⁵. Als Vorbereitung dafür sollen aus bibliothekarischer Sicht einige Vorschläge gemacht werden:

1. Der Wert einer Fachzeitschrift wird durch das Vorhandensein von Registern mitbestimmt. Deshalb sollte keine Fachzeitschrift mehr ohne Register erscheinen.
2. Jeder Jahrgang einer Fachzeitschrift ist mit adäquaten Registern zu erschließen. Dabei ist die Summe der Inhaltsverzeichnisse der einzelnen Hefte nicht identisch mit Registern. Auf diese Form des sogenannten Jahresinhaltsverzeichnis ist zu verzichten, weil ihr Ergebnis für die wissenschaftliche Arbeit nicht effektiv ist.
3. Unter adäquaten Registern ist die Vielfalt der Register entsprechend den spezifischen Gegebenheiten der jeweiligen Fachzeitschrift zu verstehen. Vorwiegend werden dies Autoren-, Sach-, geographische und Formalregister sein.
4. Ein Register strebt wissenschaftliche Vollständigkeit an und ist kein Auswahlverzeichnis. Neben Originalarbeiten müssen auch alle Mitteilungen, Diskussionsbeiträge, Briefe an die Redaktion, Berichte über Konferenzen und Rezensionen erschlossen werden. Auch ein Druckfehlerverzeichnis des betreffenden Jahrganges sowie ein Verzeichnis der verwendeten Abkürzungen kann Bestandteil des Registers sein.
5. Die einzelnen Beiträge der Fachzeitschrift sind zu erschließen nach Autoren, Titeln, wichtigen Begriffen, die im Titel ersichtlich oder dem Inhalt der Beiträge zu entnehmen sind sowie Spezifika, die sich aus dieser Zeitschrift ergeben.
6. Das ausgedruckte Register muß das gleiche Format wie die Zeitschrift haben und muß mit einem Titelblatt versehen sein, das alle Elemente für eine vollständige Titelaufnahme enthält.
7. Das Register sollte getrennt und nicht als Bestandteil eines Zeitschriftenheftes erscheinen.
8. Die Typografie des Registers ist mit der Typografie der Zeitschrift abzustimmen; jedes

Register ist typografisch auch aus der Sicht des Nutzers zu betrachten: es muß gut lesbar sein.

9. Der technisch-organisatorischen Arbeit bei der Herstellung von Registern ist größte Aufmerksamkeit zuzuwenden.
10. Autoren und Nutzer sind in der Registerarbeit zu schulen.
11. Den Jahresregistern sollten nach den vorgenannten Prinzipien auch Mehrjahresregister folgen, nach 5, 10, 20 oder 25 Jahren oder in ähnlichen Abständen erscheinen. Diese Register haben eine große Bedeutung für die umfassende zeitökonomische Recherche über größere Zeiträume. Hier treten naturgemäß Probleme bei der Wandlung bestimmter Begriffe über größere Zeiten auf (Rolle des Thesaurus).

4. Praxis des Registermachens

So überschrieb Horst Kunze ein Kapitel, in dem er für die Registerarbeit unerläßliche praktische Hinweise gibt¹⁶. Diese Hinweise gilt es auch bei der Vorbereitung von Zeitschriftenregistern zu berücksichtigen, weil sie das ABC jedes Registers sind. Ihr Inhalt muß aber auch dem Nutzer von Registern in einem vertretbaren Maße vertraut sein, da nicht nur auf die Erarbeitung und Herstellung sondern auch die richtige Benutzung der mit einem Register gegebenen Hilfestellung Wert zu legen ist.

5. Schlußbemerkungen

Mit einem Zeitschriftenjahres- und Mehrjahresregister legen Autoren, Verleger und Redakteure den Grundstein für eine rationelle und auch noch nach längerer Zeit optimale Nutzung ihrer periodisch herausgegebenen Erzeugnisse. Sie erleichtern den Bibliothekaren, Bibliographen, Informatoren und besonders den Lesern die Arbeit mit diesen Erzeugnissen. Bei allen Analysen und prognostischen Überlegungen sollten die allgemeinen Hinweise zur Intensivierung der wissenschaftlichen Arbeit auf das Registermachen bei Fachzeitschriften angewendet werden. Mit den in den sozialistischen Ländern herausgegebenen Fachzeitschriften schreiben wir auch ein Stück Geschichte auf einem speziellen Fachgebiet. 25jähriges Jubiläum einer Zeitschrift *ja* und erfreulich, dies mit einer Festschrift zu begehen wohl *nein*, dafür aber mit einem Gesamtregister! Wollen wir uns nicht von den folgenden Generationen vorwerfen lassen, daß sie die Erschließungsarbeiten für uns erledigen müssen (In den letzten Jahren ist in vielen Ländern der Versuch gemacht worden, Zeitschriften aus dem 17. bis 19. Jahrhundert erstmals durch Register zu erschließen).

- ¹ LICHTENBERG, G.Chr.: Schriften und Briefe. Bd 1. Sudelbücher. (München 1968), S. 660.
- ² Grosses und vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Bd 30. Halle, Leipzig 1741. Sp. 1866.
- ³ PAUCKE, H.: Informationsgewinn durch Verbesserung der Informationsgestaltung bei Veröffentlichungen. In: Informatik 22 (1975)3, S. 45-46.
- ⁴ PLITZKO, K.: Wege zur Erhöhung des Informationseffektes wissenschaftlicher Zeitschriftenartikel durch richtige Adressierung und rationelle Struktur der Beiträge. In: Vermessungstechnik 19 (1971) 5, S. 185-188.
- ⁵ ZIMMERMANN, B.: Gedanken zur weiteren Verbesserung des Informationsgehaltes der „Vermessungstechnik“. In: Vermessungstechnik 19 (1971)9, S. 350.
- ⁶ WASS, N.: Die Bedeutung des Depotsystems in der Fachpresse der Zukunft. In: BBB 136 (1969) S. 950-956.
- ⁷ BARTH, Fr.-G.: Forderungen im Namen der Leser. In: BBB 141 (1974) S. 387-388. – Ivanov, R.: Nauchnyj zurnal: pljusy tipizacii. In: Pravda (1973) 355 vom 21.12., S. 3.
- ⁸ DEUMLICH, F.: Über den Informationsgehalt der „Vermessungstechnik“. In: Vermessungstechnik 21 (1973) 5, S. 161-164. – SPERLING, V.: Erfahrungen bei der Erhöhung des Informationsgehalts von Fachzeitschriften. Eine quantitative Analyse der Zeitschrift „Feingerätetechnik“. In: Feingerätetechnik 21 (1972) 1, S. 1-8.
- ⁹ BARTH, Fr.-G. a.a.O. S. 388. – METZNER, E.: Die Jahresinhaltsverzeichnisse von Zeitschriften – wesentliche Hilfsmittel für retrospektive Recherchen. In: Informatik 21 (1974) 1, S. 44-46.
- ¹⁰ Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1975. Berlin 1975. S. 353.
- ¹¹ KUNZE, H.: Über das Registermachen. 3. Aufl. Leipzig 1968. S. 8.
- ¹² KUNZE, H.: S. 15.
- ¹³ KUNZE, H.: S. 35.
- ¹⁴ Indexing of periodicals. In: The Indexer 7 (1970) 2, S. 70-79. – NARAYANA, G.J., K. RAMASWAMI: Index to a periodical volume. In: The Indexer 4 (1963) 3, S. 59-63, 89. – FERRIDAY, P.: Indexing of periodicals. In: The Indexer 4 (1964) 2, S. 34-38, 50.
- ¹⁵ Ein Ansatz ist zu finden in: The Indexer 2 (1960) 2, S. 63-64.
- ¹⁶ KUNZE, H.: S. 23-36.

ADALÉKOK A HAJDÚSZOBOSZLÓI TURY KÖNYVTÁR TÖRTÉNETÉHEZ

Könyvtártörténettel foglalkozó szakirodalmunk mindezideig elhanyagolt területként kezelte a *népkönyvtárak* létrejöttének, működésének és megszűnésüknek a kutatását. Úgy látszik, hogy főúri, egyházi, iskolai és egyéb közgyűjteményi könyvtáraink mind történetükre, mind könyvészeti anyagaikra vonatkozóan máig elegendő témát biztosítottak a kutatók számára.

A 19. század utolsó harmadában a – nyugateurópai, észak-amerikai mintára – Magyarországon is létrehozott közkönyvtárak viszonylag gyorsan és nagy számban kerültek felállításra. Ezek egyik típusát képviselték az ún. népkönyvtárak, melyeknek létesítését 1882-ben az akkori Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium kezdte el, majd 1894-től a Földművelésügyi Minisztérium is csatlakozott a kezdeményezéshez gazdasági népkönyvtárak felállításával.

E nyilvános könyvtárak létrehozásával az volt a fő törekvés, hogy az általánosan megnyilvánuló művelődési, olvasási igényt az állami célkitűzéseknek megfelelő, hasznos – vallásos, erkölcsnemesítő stb. – irodalommal elégítsék ki. A népkönyvtárak könyvanyagának összeállítását a kor haladó szakemberei erősen bírálták. Szabó Ervin véleménye szerint „hiányos és rosszul összeválogatott az ismeretterjesztő rész. Nincs egyetlen könyv, amely a modern szociális problémákról tájékoztatná az olvasót.”¹

Tényként kell azonban elfogadnunk, hogy az óriási analfabétizmussal, nagymértékű iskolázatlansággal, a nép alacsony műveltségi szintjével küzdő országban a népkönyvtárak pusztja megjelenése is jelentős eredménynek számított. A legnagyobb gondot – az előbb említett okok miatt is – az jelentette, hogy a könyvkölcsönzők száma rendkívül csekély volt. Ezt még az is befolyásolta, hogy egyes néprétegeket (pl. cselédeket) teljesen kirekesztettek a könyvtár használói közül.

A népkönyvtárak az Alföldön, s közelebről a hajdúvárosokban az 1890-es évektől kezdve jelentek meg. Hajdúszoboszlón 1906-ban nyílt meg a népkönyvtár, de ezt megelőzően már az 1860-as évek közepétől működött egy olyan könyvtár, mely a későbbi népkönyvtár funkcióit töltötte be. Ez a Tury könyvtár néven ismert gyűjtemény mintegy 3-4 évtizeden át látta el olvasni valóval az érdeklődőket.

A könyvtár Tury Sámuel szoboszlói származású földbirtokos ügyvéd adományaként került a református egyház tulajdonába. A könyvtár kialakulásának történetét az egyházi

jegyzőkönyv őrizte meg. Érdekes politikai összefüggése is lehetett a könyvtár-teremtő adománynak. Tury Sámuelt ugyanis 1865 őszén választotta országgyűlési képviselőjének Szoboszló városa. Ezt megelőzően, 1865. március 21-én Tury levelet küldött Temesvárról a református egyháznak. Az egyházi presbitériumi gyűlés április 1-én foglalkozott Tury Sámuel levelével: „Szivos Mihály lelkész kijelenti, hogy ügyvéd Tury Sámuel ... halála esetén több ezer pengő értékű frt-ot érő könyvtárából az egyháznak és iskolának hagyományoz; de addig is 255 kötetet ad, s már el is küldte. Kérése, hogy a könyvek az iskolában, az összes tanítói kar által választandó könyvtárnok kezelése alá helyeztessenek, s az előjáróság, tanítók és tanulók által használtassanak.”² Ma már nehéz kiderítenünk, hogy ebben a nemes gesztusban mennyi lehetett a politikai kortesfogás, a választás sikere érdekében a reformátusok megnyerésére irányuló törekvés.

A presbitérium örömmel fogadta az ajánlatot, s az alábbi határozatot hozta: „az iskola egykori tanulójának a tiszteletére, Tury – könyvtárnak nevezik” el a gyűjteményt, s Karácson Sámuel tanítót bízták meg a könyvtár kezelésével.

A könyvtár felállítására az elemi iskola egyik termében került sor. Jelentős számú olvasója lehetett a könyveknek, erről ugyancsak az egyházi jegyzőkönyv tanúskodik.

1868. május 17-i bejegyzéseként olvashatjuk: az egyháztanács ülésén Karácson Sámuel tanító szabályrendeletet nyújtott be, mert az olvasók „visszaéléseket” követtek el a Tury könyvtárral szemben. „Tury Sámuel ur ... az 1865 év tavaszán könyvtárt ajándékozott. Miután e könyvtárt jelen 1868 év tavaszán ujjólag 337... kötettel gazdagította, nehogy e mostmár 592 kötetből álló könyvtár időelőtti elnyűvésnek, vagy épen az azokat elvesztők megtéríteni nem akarása miatt pusztulásnak induljon, szükséges lett mind az olvasó egyéneket érdeklőleg, mind az olvasást illetőleg-szabályokat alapítani.”³

Az előterjesztett szabályzat érdemes arra, hogy teljes terjedelmében ismertessük, mert alighanem az *első vidéki*, népkönyvtári jelleggel működő *könyvtári szabályzattal* van dolgunk.

1. Bár a nemeslelkű adományozó Tek. Tury Sámuel úr nyilván kitüzé, hogy a könyvtár olvasói egyházi képviselők, mindkét egyház hivatalnokai, s tanulók legyenek, mind azáltal az egyházi tanács városunk előjáróit, ugyszinte a nép értelmesebbjeit – kiknél az olvasandó könyvet biztosítva véli – nem óhajtja ennek olvasásától elzárni, elvárva, hogy az alább írott szabályokat elfogadva, pontosan megtartani fogják minélfogva
2. Mind a könyvtár felügyelettel, mind az olvasni óhajtó, s magokat kötelezni kész egyének elfogadásával, egy választmány bizand meg, kik e tekintetbeni utasításaitak a könyvtárnokkal közleni fogják.
3. A fentebbi pontból folyólag egy aláírási ív rovatozva, s alapszabályokkal összefoglalva s egybekötve – mint főkönyv – készítendő, melybe nevét mindegyik olvasótág beirandja, s mely a könyvtárban maradand.
4. E könyvtárnak mindazon olvasótágjai kik a választmány által elfogadtattak, kötelesek lesznek neveik beírásakor azonnal 50 krt – mint évi olvasási díjat – befizetni, mely összeg a választmány kezébe azon célból adatik át, hogy évről-évre azon könyveket, melyek a könyvtárnok által összeirattatnak köttesse be, nehogy tulságosan elrongyoljanak.

5. Mindegyik olvasótag beírásával egyszersmind kötelezendi magát, a netalán kezei közt eltévedt könyv árának bármí értékes legyen is – azonnali megtérítésére – mi a választmányhoz tett bejelentés által, további intézkedés folytán rajta polgári hatóság útján is behajtandó lesz.
6. Ugyancsak a választmány a könyvtárt minden félév végén pontosan átvizsgáládjja, a midőn a könyvtárnok minden olvasás végett kint lévő könyvet behozatni, az illetők pedig azt beküldení kötelesek lesznek.
7. Tanulók, kik saját rendelkezésű vagyonnal nem bírnak, csak azon esetben vehetnek ki könyvet, ha szülők az íránt a könyvtárnoknál leteendő írott biztosítást nyujtanak, vagy magokért jótállót jelölnek ki. Ellen esetben könyv kivitelre nem képesíttetnek.
8. A könyvtár minden kötetében bejegyzendő az olvasási határidő, mely az illető könyvtárnok naplójában pontosan vezetendő lesz, az olvasási határidőre könyvet be nem vivők annyi napról mennyit elhanyagoltak egy-egy krajcárt tartozván mint késedelmi díjjat a könyvtárnoknak átadni, ki arról-mint az olvasási díjjakról is-a választmánynak számoland.
9. Kik a késedelmi díjjat befizetni vonakodnak, ugy szintén mindazok kik a könyveket kézről-kézre bocsátva épen e miatt a kiszabott határidőben beszámolni nem képesek, olvasáshozí jogukat veszítik el.
10. Bárkinek is egy önálló regénynél a vagy tudományos munkánál többet egyszerre kiadni nem lehet, nagy terjedelmű és több kötetekből álló munkánál pedig – a nála levőnek pontos bevitele vagy beküldése után csak egy-egy kötet.
11. Senkinek könyvet cselédje által kéretni meg nem engedhető, ha csak ezíránt a könyvtárnok bármí egyszerű levél által megkeresve nincs, óvatosság tekintetéből azonban leginkább ajánlható, hogy kiki maga behozván, vigyen mást.
12. A könyvtárnok kötelessége minden behozott könyvet átlapozni, ha vajon nincs-e hiány benne? s ha ilyen eset adná magát elő azt a választmány elébe azonnal jelenteni fogja, mely érdeklettet a kérdéses könyv kinyitására azonnal kényszeríteni fogja, ugy szinte, ha abból lapok vesznének el.
13. Tapasztaltatván, hogy több tanulók a kivitt könyvet szünidő elteltével, nemcsak be nem hozzák, sőt magokkal Debrecenbe beviszik, ez többé meg nem engedhető, ilyenmü visszaélés esetében a lehető kár megtérítése mellett bármelyik tanuló elvesztendi könyvkérhetési jogát.
14. Ki netalán közbejehető akadályok miatt a kivitt könyvet határozott idejére át nem olvashatná, köteles azt a könyvtárnoknál bejelenteni, s az olvasási határidőt megújíttatni.
15. Ovhatatlan lévén, hogy szünidőben is helybeli tanulók is könyvet ne kérjenek, a könyvtárnok utasítandó, hogy az ilyenekre nézve kiadáskor különös gondot fordítson, nemcsak a biztosítást illetőleg, hanem hogy azon könyvek általában erkölcsrontók, vagy érzélgést ébresztők ne legyenek.
16. A fent írt pontok foganatba vétele s megtartása után lehetően csak akármelyik könyvtárnok a kezelésére bizott könyvekért felelős, melyek közül bármelyik ha saját gondatlansága miatt veszne el, köteles lesz azt megtéríteni.
17. Míután könyvtárnoknak a könyvtár jelen helyzeténél fogva célírányosan tanító alkalmazható, nehogy a tanítási órák a könyvek kezelése miatt elvonassék: könyv kiviteli s behozási időül szerda délután, s vasárnap reggeli templom utáni idő tüzetik ki, mely figyelmeztetés a könyvtár szabályára kiragasztandó lapon is tudtul adandó lesz.

Ezen szabálytervezet a fentírt módon minden pontjában elfogadtatik.”

Ez a – stílusában is rendkívül érdekes – szabálytervezet több következtetésre ad lehetőséget. Fontos lépésnek tekinthetjük, hogy Tury intézkedésével ellentétben kibővítették a könyvtár használóinak körét, de a lehetséges olvasók köréhez viszonyítva le is szűkítették azt. Állandó bizottság kötelességéül szabták, hogy kiválassza az olvasni szándékozók közül azokat, akik tagjai lehettek a könyvtárnak.

Érdekes megfigyelni, hogy a szabályzat egyes szankciói mennyire hasonlítanak a modern könyvkölcsönzési szabályokhoz, előírásokhoz (4-5 és 8-9 pontok). Külön pontokba gyűjtve foglalkozott a szabályzat a cselédekkel, s a tanulókkal, mint olyan egyénekkel, akik megbízhatatlannak tekinthetők a kölcsönzés szempontjából.

A szabályzat tulajdonképpen megteremtette azokat az alapokat, melyekre később a modern könyvkölcsönzés feltételei is épültek. Az olvasók nyilvántartó könyvének a bevezetése, a kölcsönzési idő meghatározása, olvasó és könyvtáros felelősségének a tisztázása, nyitvatartási idő megállapítása – még ha igen merev kötöttségek között is – jelentős lépésnek tekinthetők.

A szabályzat elkészítése után néhány évvel, 1871. február 11-én megérkezett Tury harmadik könyvadománya is,⁴ mely főleg országgyűlési iratokat tartalmazott.

Több könyv-küldeményről nincs tudomásunk, s így azt sem tudjuk megállapítani egyértelműen, hogy Tury egész könyvtára átkerült-e a szoboszlói egyház tulajdonába. A könyvtár könyveit Karácson Sámuel könyvtárnok leltárba vette. Sajnos a korabeli leltárkönyv elveszett és az 1883-ból meglévő leltárkönyv is hiányos.⁵ A leltárkönyv vezetése a következő években folyamatos volt, s így tudjuk, hogy a könyvtár 1884-ben hat könyvvel, 1885- és 1886-os években egyetlen könyvvel sem gyarapodott.

A másik meglévő dokumentum a Tury könyvtár állományára vonatkozóan – valószínűleg – az 1900-as évek elején keletkezett törzskönyv. Ez 1-393 sorszám alatt 523 darab könyvet sorol fel. Ha a három Tury-küldeményben jelzett könyvállományt véglegesnek fogadjuk el (az 1884-ben vett 6 db könyvet figyelmen kívül hagyva), úgy a Tury könyvtár 255+337+56=648 kötet könyvből állt. A századfordulóra – a törzskönyv kimutatása alapján – ez a mennyiség a természetes elhasználódást figyelembe véve apadt le 523 kötet könyvre.

A könyvtár létéről a szakirodalomban először a Magyar Minerva II. évfolyama ad hirt⁶, a 322-es sorszám alatt. A könyvtár alapítási idejének 1881-et jelölték meg, s még rendezés alatt álló – vagyis nem működő – könyvtárnak minősítik. A könyvtár könyvállományát 918 kötetben jelölték meg.

A Magyar Minervának ez a szűkszavú közlése sokat mond a könyvtár akkori állapotáról. Az a fentiekből is kiderül, hogy az alapításra vonatkozó évszám megjelölés téves információon alapszik.⁷ Ugyan ilyen téves adatközlésnek minősíthetjük a kötetállomány megjelölését is, de ebben az esetben már a szoboszlóiak manipulálása is közrejátszhatott a helytelen információban.

Joggal tételezhetjük ugyanis fel, hogy a Tury-könyvtár látogatottsága, forgalma a század utolsó éveire – a Minerva II. évfolyama 1902-ben jelent meg – erősen megcsappant. Közrejátszhatott ebben, hogy a viszonylag csekély számú könyv 20-20 %-a országgyűlési iratok-

ból, illetve tudományos munkákból állt, s csak a maradék 60 % volt szépirodalmi alkotás. Márpedig a szoboszlóiak közül vajmi kevesen olvashatták az országgyűlési iratokat, tudományos munkákat. A rendelkezésre álló adatok szerint az 1870-es évek elején 15 értelmiségi élt a városban, s ez a szám a századfordulóra éppencsak hogy megduplázódott.

Az „olvasmányosnak” tartott szépirodalmi alkotásokat azonban – legalábbis az első években – annál többen olvashatták: elsősorban a tanulók, a jelentős számú iparos, földbirtokos réteg tagjai. Ezek a könyvek egy-két évtized alatt elrongyolódtak, s miután kötetesükről nem gondoskodtak, szinte olvashatatlaná váltak. Így a 20. század első éveiben lassan elhalt a könyvtár. Ezt a folyamatot segítette elő a népkönyvtár 1906-os megnyitása is. A Magyar Minerva IV. kötete 1912-ben már ezt írta: „kikölcsönzés céljából bármikor bárki-nek díjtalanul rendelkezésére áll, de mivel csupa tudományos munka van benne, nem igen veszik igénybe.”⁸

A Minerva II. kötetében jelzett 918 kötet megjelölés úgy jöhetet létre, hogy – feltételezésünk szerint – restelhettek a szoboszlóiak, hogy nem áldoztak a könyvtár fejlesztésére, s ezért az eredeti könyvvállományhoz hozzá számolták a polgári iskola tanári és tanulói könyvtárának könyveit. Feltételezésünket alátámasztja, hogy a tanári és tanulói könyvtár könyvvállománya⁹ kiegészíti a különbséget (918-648=270 db könyv), s hogy a Tury-könyvtár anyaga jelentős részben ma is megtalálható. Ebben pedig elvtve is alig találunk 1880 után megjelent könyveket.

A Tury könyvtár anyagából ma a hajduszoboszlói református egyház hivatalában több mint 400 kötet könyv található. Hitelességüket bizonyítja, hogy minden könyvtári könyv borítójának belső oldalára beírták: „A Szoboszlói Tury-könyvtár tulajdona. Olvasási idő: ...”. Ez a könyvvállomány módot ad arra, hogy a könyvanyag minőségét is értékelhessük.

A több mint száz darabból álló országgyűlési iratokat nem számítva, megállapíthatjuk, hogy az 1840-1870 között Magyarországon kiadásra került szépirodalmi, történelmi és tudományos művek jelentős része megtalálható volt a könyvtárban. Elhanyagolhatónak tartjuk azt a tényt, hogy a könyvtár már keletkezése pillanatában nem a legfrissebb irodalmat tartalmazta, hiszen az olvasók jelentős részének a könyvtár könyvei teljesen újak, ismeretlenek voltak.

Végig tekintve a szerzők listáját érdemes közülük a legjelentősebbeket név szerint is kiemelni: Abonyi, Bajza, Arany János, Colius, Czuczor, Dickens, Dumas, Eötvös József, Fáy András, Jókai, Jósika, Lessing, Petőfi, Shakespeare, Thaly, Vajda János, Vörösmarty művei mellett Csengery, Fényes Elek, Horváth Mihály, Szalay, Szilágyi Sándor történelmi tanulmányai, Toldy Ferenc irodalmi gyűjteményei, Hunfaly nyelvészeti munkái alkották a könyvtár törzsanyagát.

A könyvtár összetétele természetesen magán viseli az ajándékozó Tury Sámuel izlését. Szerteágazó érdeklődését mutatja, hogy ügyvéd és földbirtokos létére, az irodalmi alkotások mellett a természettudományok is több könyvvel vannak képviselve a gyűjteményben.

A Tury-könyvtárról az első világháború után teljesen elfelejtkeztek. Amikor 1911-ben felépült az új református elemi iskola, a könyvtár anyaga teljes egészében átkerült az egyházi hivatal helyiségeibe. Felleltározására csak az 1960-as évek elején került sor, de ez a nem

szakember által végzett munka nem tett különbséget az egyházi és a Tury-könyvtár állománya között. Erre csak az újabb leltározáskor – melyet e sorok írója 1975-ben végzett el – került sor. A könyvtár jelentőségét – véleményünk szerint – helytörténeti értékén túl az adja, hogy együtt található egy olyan állomány, amely könyvkiadásunk fellendülésének, a szépirodalmi művek nagyszámú megjelenésének az időszakát öleli fel. Ilyen anyaggal pedig nem sok vidéki könyvtár dicsekedhet.

A könyvtár olvasóinak köre pedig azt bizonyítja, hogy Szoboszlón – a hivatalos kezdeményezések előtt egy-két évtizeddel – már működött népkönyvtári jelleggel egy könyvtár, mely Tury Sámuel nagyszerű adományának köszönhette létét.

Kár, hogy a korabeli egyházi és városi vezetők megelégedtek a törzsállomány meglétével, s a tovább fejlesztéssel nem törődtek. Újabb lépést már csak az 1906-ban megnyílt népkönyvtár jelentett az olvasni szándékozók igényeinek kielégítésében.

J E G Y Z E T E K

- ¹ SZABÓ Ervinnek az 1907-es pécsi Szabadtanítási Országos Kongresszuson elmondott beszédéből. Megjelent a kongresszusi Naplóban, Pécs 1908. 366. p.
- ² Hajduszoboszlói ref. egyház jegyzőkönyve 162-180. oldalig
- ³ Uo.
- ⁴ A postára adásról levélben értesítette Tury a lelkészt. A levél eredetije megtalálható a hajduszoboszlói ref. egyház hivatalában.
- ⁵ Ez és a többi Tury-könyvtárra vonatkozó leltárkönyv, s a későbbi leltározások a szoboszlói ref. egyház hivatalában találhatóak.
- ⁶ Magyar Minerva II. évf. 1901-1902. Bp. 1902.
- ⁷ A Magyar Minerva III. évfolyama szerint 1884-ben alapították a könyvtárat. A kötetállományra vonatkozóan is ellentmondásosak a Minerva adatai.
- ⁸ Magyar Minerva IV. évf. 1904-1911. Bp. 1912. 809. sorszám alatt.
- ⁹ A hajduszoboszlói Állami polgári fiúiskola értesítője az 1898/99. évről. Ez közli a tanári és tanulói könyvtár adatait.

BÉLA TÓTH Jr.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE TURV
LIBRARY AT HAJDUSZOBOSZLÓ

(Summary)

Béla Tóth's short paper provides an interesting contribution to the origin of public libraries in the second half of the 19th century. Hungarian authorities only began to establish public libraries in 1882. They endeavoured to satisfy the demands of the reading public by providing „useful” – religious, edifying etc. – literature.

As a result of his research the author is able to point out that the Calvinist Church in the town of Hajdúszoboszló had considered to establish a public library as early as 1865. Samuel Turv, a member of Parliament for the town, donated a considerable part of his private library to the Calvinist Church. The Church established the library in a classroom of the local elementary school, and the librarian, Sámuel Karácson, drew up the directions for its use by May, 1868. These may have been the first known „directions for use” for a public library in Hungary.

Samuel Turv's gifts of books to the citizens of the town continued until 1871. Altogether we know that 648 volumes were given. In the Library's stock there is a rich assortment of books published in Hungary between 1840 and 1860-70. In addition to about 100 Journals of Sessions of Parliament) significant works of fiction as well historiography are to be found in the Turv Library. According to existing sources up to 1900 the Library may have had many readers. Little or no effort was taken to increase its stock. The drop in the number of readers resulted in the closure of the Library in 1911. In 1906, a new public library established by the State opened in Hajdúszoboszló. The Turv Library collection is now on display in the bookcases of the Church Office, where it may be viewed.

БЕЛА ТОТ (младший)

ПРИМЕЧАНИЯ К ИСТОРИИ БИБЛИОТЕКИ ТУРИ
В ХАЙДУСОБОСЛО

(Резюме)

В кратком трактате Белы Тот приводятся интересные сведения по происхождению народных библиотек во второй половине XIX-го века. В Венгрии официальные власти лишь начиная с 1882-го года занимаются проблемами создания народных библиотек. В первую очередь они стремились к тому, чтобы удовлетворить потребности читателей в полезнорелигиозной, морально облагораживающей и т. п. литературе.

Автору в результате исследований удалось установить, что протестантская церковь уже в 1865-ом году занималась мыслью создания в городе Хайдусобосло народной библиотеки.

Самуэль Тури, депутат города в парламенте страны, значительную часть своей библиотеки преподнес в дар протестантской церкви. Церковные власти разместили библиотеку в одном из помещений начальной школы, а к маю 1868-го года Самуэль Карачон составил правила пользования библиотекой. По всей вероятности упомянутые правила пользования — первые правила пользования народной библиотекой.

Книгожертвования Самуэля Тури в пользу жителей Хайдусобосло продолжались до 1817-го года и, по нашим сведениям, в общей сложности составляли 648 томов.

В фондах библиотеки содержалась богатая коллекция книг издания периода начиная 1840-ым годом и кончая 1860-70-ыми годами. Не считая ста журналов заседания парламента, в библиотеке Тури мы встречаемся со значительными произведениями как исторического так и литературного характера.

По свидетельству источников приблизительно до 1900-х годов библиотека посещалась значительным числом читателей. Однако администрация не заботилась о развитии фондов и ввиду отсутствия читателей, в 1911-ом году библиотеку закрыли. В 1906-ом году в Хайдусобосло была открыта новая народная библиотека, основанная государственными учреждениями. Фонды библиотеки Тури попали в шкафы церковной канцелярии, где находятся и по сей день.

SZILÁGYI FERENC

ELSŐ RIMES ANAPESZTUSUNK, 1770-BŐL

Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi izlésformáló szerepéhez

A modern magyar verselés egyik nagy megújító élménye a nyugat-európai – rimes-idő-mértékes – formák fölfedezése s nyelvünkre alkalmazása volt a felvilágosodás századában.

A korábbi századok nagy verstani élménye, amelynek Sylvester János szinte a fölfedező ujjongásával adott hangot Ujszövetség-fordítása jegyzetében, magasztalván „az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát” – a humanizmus és a reformáció korában történt. Az antik irodalmak újrafelfedezése ekkor terelte Európa figyelmét az antik versformákra s ez ösztönözte a költőket, írókat arra, hogy a társadalmi szükségből divatba jött nemzeti nyelven is kipróbálják a mintának tekintett klasszikus auctorok formakincsét. Rendre születnek meg s enyésznek feledésbe – nyelvük alkalmatlansága folytán – az olaszok, a franciák, az angolok, a spanyolok, a németek kísérletei, csak a magyar és a cseh nyelv természete állja a próbát sikeresen.¹ A nemzeti nyelvek és irodalmak második nagy reneszánszának, a felvilágosodásnak idején Csokonai voltaképpen Sylvester gondolatait visszhangozza, mikor ezt írja: „Egész Európában, egyedül csak a magyar nyelv alkalmas arra, hogy mind sarkalatos, mind mértékes verseket lehessen rajta csinálni...”²

A felvilágosodás korának szóban forgó magyar verstani élménye már nem az antik tanulmányokból fakadt. A nyugat-európai nyelvek, amelyek – a rövid és hosszú szótagok határozatlansága folytán – nem bizonyultak alkalmasnak a rímtelen tiszta antik formák művelésére, kifejlesztették a hagyományos rimes formák időmértékes lejtésű sorfajait.

A Gyöngyösi-strófa egyhangúságába beleunt megújuló magyar költészet, keresván a formai változatosságot, az új életre hozott klasszikus formák mellett így fedezte föl a nyugat-európai irodalmak jellegzetes verselését.

Ahogy annak idején, a XVI. században, az antik verselés átprántálói a köznéphez szóló nemzeti irodalmat szorgalmazó humanista műveltségű prédikátorok voltak, úgy most is a szabadabb szellemű polgári műveltség képviselői, a frissebb, világibb nemzeti irodalom úttörői fedezik föl a Nyugat-Európában divatos új formákat. Mivelpedig tudatos tervszerűséggel most is a peregrinus protestáns diákok járják a nyugati egyetemeket, természetes, hogy közülük kerülnek ki az új versformák első kísérletezői és népszerűsítői.

A nyugat-európai formák első hazai kezdeményezőjéről, id. Ráday Gedeonról számon is tartja a verstani szakirodalom, hogy nyugat-európai útján ismerkedhetett meg az új formákkal.³

Az új forma népszerűsítői – Kazinczy és Földi –, ha maguk nem is jártak nyugat-európai egyetemeken, de olyan főiskolákban tanultak – Patakon és Debrecenben –, amelyeknek tanárai külföldi akadémiákat látogattak. Kazinczy maga jegyezte föl a Pályám emlékezetében, hogy egyik pataki professzora mint hívta föl figyelmét a „Göttingi almanach” (Göttinger Musenalmanach) egyik számában Kaestnernek, „a nagy geometrának” egy három sorú epigrammájára, s mint biztatta lefordítására. Az epigramma voltaképpen nyugat-európai formában íródott, s a diák Kazinczy úgy is fordította.⁴

Földi, aki Debrecenben tanult, ilyen iskolai mestereit nem említi. Pedig annak, hogy kellett ilyen hagyománynak élnie a debreceni Kollégiumban is a külföldet járt tanulók és tanárok kezdeményéből, éppen Csokonai diákkori zsongéiban találjuk nyomait.

Ismeretes, hogy az 1785/86. iskolai évben, a poétai osztályban készített versfeladatai között az uralkodó páros rímű tizenkettősök s a hexameterek és disztichonok mellett előfordul néhány rimes anapestikus vers is: a *Lurida sub dulci melle venena latent*, a *Panaszolkodik egy mindenbe szerentsétlen de igaz lelkű ember s a Thisbe keservei*. Juhász Géza e szokatlan és meglepő kísérleteknek mintáját Földi János 1781-ben írt versében látta, amely *Anapestus-Mértékekre* címmel jelent meg a Magyar Musa 1787. évfolyamában.⁵

Idézzük a hét versszakos búcsúztató első két strófáját:

Ah! melly szomorú ez az óra;
Zokogó seregünk bizonyította!
Mert bús libitina szóra
El-epedt ajakit kiki nyitja.

Edgy gyenge virág el-enyészik
Mikoron alig érte nyitását!
Meg-emésztő féрге tenyészik,
'S nem hagyja tovább maradását.

Mivel Csokonai idézett anapestikus lejtésű rimes versgyakorlatai 1785/86-ban keletkeztek s Földi 1781-ben írt halotti verse csak 1787 áprilisában jelent meg, Juhász Géza, aki először foglalkozott behatóbban Csokonai zsongéinak időrendjével és verselésével, föltételezte, hogy a nyugat-európai formák úttörő költőjének művei már kéziratként eljutottak a Kollégiumba.

A *Panaszolkodik...* kezdetű zsongérol szólva ezt írta: „Valószínű, hogy Kovács már ismerte s meg is mutatta Csokonainak Földi *Halotti Versét*, amely még 1781-ben keletkezett rimes anapestusokban. Földi verse *keresztírmes* volt, s talán ez ösztönözte a diákot, hogy ő maga szintén így fejlessze tovább a versét.”⁶

Majd egyik későbbi tanulmányában így fejtette ki föltevését: „úgy kell lenni: mindnyájuk [ti. Csokonai praeceptorai: Háló Kovács József, Nagy Sámuel és Fodor Gerzson] mögött maga Földi János állt, aki ha el is távozott a Kollégiumból, 1781 elején, épp Csokonai zsengei gyaníttatják, hogy nem szakadt el debreceni barátaitól továbbra sem. Közölte velük alkotásait, főképp egyet, a legfontosabbat, amelyet máig úgy tartanak számon, mint nyelvünk első sikeres próbatételét a rimes anapesztusokban (*Halotti vers, edgy gyenge született temetésére 1781-ben*). Ezt ő ugyan 1787-ben adta ki, de a Kollégiumban ismerniük kellett már korábban, hiszen Csokonai legkezdetlegesebb zsengei közt ott találunk egy hasonló zenéjű, balladás halottsiratót (*Thisbe keservei*). Maga Földi is egy azonos »műfajú« latin versből vehette ezt a formát.”⁷ S ehhez még hozzátette: „Csokonai praeceptorai fölött eszerint ott magaslik kezdettől a kor legfölkészültebb prozódia kutatója, s alkotásaiban is úttörője.”

Juhász Géza magyarázatának gyengéje az, hogy azzal bizonyít, ami maga is bizonyításra szorul: nincs ugyanis semmi támpontunk arra, hogy Földi a maga orvosi tanulmányait folytatva Pesten oly szoros kapcsolatot tartott volna fenn a debreceni Kollégiummal. Juhász föltevésének egyetlen kényszerű indoka az volt, hogy Földi idézett versét tartotta verstani szakirodalmunk mindmáig az első magyar rimes anapesztusnak.⁸

De hátha Háló Kovács József Földitől függetlenül adott ösztönzést rimes-időmértékes versek írására kiváló tanítványának, akinek tehetségére elsőként figyelt föl s szokatlan kedvezményekkel pártfogolta?⁹ Háló Kovács irodalomtörténeti sorsa az volt, hogy szinte napjainkig összetévesztették a dunántúli „rím-kovács” Csokonai-epigonnal, ama pátkai Kovács Józseffel¹⁰, s a valóban tőle származó verseket, amelyeknek nagy része kéziratban található, nem tárták föl.¹¹

De nem kell Háló Kovács gazdag kéziratos hagyatékához folyamodnunk, hogy lássuk: nemcsak a páros rímű tizenkettősöket és tizenötösöket kezelte ügyesen Vergilius és Louis Racine fordítója, hanem az időmértékes formákat is; sőt legelső nyomtatásban megjelent műve, a II. József születésnapjára írt 1782-i *Magyar versek*... már rimes időmértékes formában: leoninusokban íródott.¹²

Sajnos, Háló Kovács egész irodalmi tevékenysége, úgyszintén irodalmi kapcsolatai máig föltáratlanok, pedig Csokonai poézisoktatója, akire az országos nevű tanítvány később is nagy tisztelettel és ragaszkodással emlékezett¹³, megérdemelte volna a nagyobb figyelmet.

Önmagában éppen eleget mond az is, ha tudjuk, hogy a korszak egyik legkiválóbb, leguniverzálisabb elméje, Szilágyi Sámuel professzor volt „nagy Joltévője és Mentora”, akinek egy ideig házában is lakott.¹⁴ Szilágyit, e „colossális nagyságú férjfiú”-t Kazinczy élete végéig nem szünt meg csodálni, s nemcsak bravúros vívását, lovaglását jegyezte föl, hanem bravúros verselését is, amellyel Horatius és Klopstock időmértékes műveit magyarra ültette.¹⁵

Kazinczy elsősorban az időmértékes verselés úttörőjét becsülte a nagy debreceni polihisztorban, lemervén írni: „Ha annyi tudománnyal Szilágyi ötven esztendővel jött volna későbbben, hol volnánk most?”¹⁶ S életrajzi értekezését is Szilágyi verstani újításainak áldozva fejezte be, az aszklepiádeszi formájú Klopstock-fordítást összegezve: „Kemény, merész in-

versiök, értelmet elnehezítő elrakásai a' szóknak, hibás lábak, szerencsétlen crásisok ...: de férfias szépségű szólások is, 's példák a' szók' megcsokázására (Dán, Danus), az elisióra ... 's mind ezek egygy 1719. született ember tollából.'"¹⁷

Hogy mik lehettek még a Szilágyi görög, latin, francia és magyar nyelvű verseit tartalmazó „*Silvae Silvanae*” című nyolcadrét albumban, amelyet Kazinczy még látott, csak találgathatjuk, mivel vigyázatlanságból a tűz martaléka lett.¹⁸

De nem nehéz elképzelnünk, hogy Szilágyi, aki Bernben, Baselban s Leidenben tanult, a nyugat-európai formákban is próbát tett. Kazinczy a *Pályám emlékezeté*-ben is mint az időmértékes formák védelmezőjéről emlékezik meg Szilágyi Sámuelről egy 1779-ben történt esettel kapcsolatban.¹⁹

A verstani szakirodalom is úgy tartja számon a jeles debreceni polihisztort, mint időmértékes verselésünk úttörőjét: „*Ráday* és *Szilágyi* is hozzájárultak az idők érleléséhez s az új tanítás befogadására egy-egy kisebb körben addig is fogékonyá tették az elméket” – írja Négyesy.²⁰

Ehhez a körhöz tartozott Csokonai poeseos praeceptor, Háló Kovács József is, akinek nagy jóltevője és mentora volt a verselésben is úttörő debreceni professzor.

S ha az időmértékes formák használatában ezek szerint számolnunk kell is Szilágyi közvetlen ösztönző hatásával Háló Kovács verselésében, a nyugat-európai formákat illetően nincsenek ilyen adataink.

Szilágyi Sámuelen kívül azonban Kovács József idejében volt még egy verselő professzora a debreceni Kollégiumnak, akit nem annyira híressé, mint inkább hírhedtté tettek mesterkedő versei. Varjas Jánosról van szó, aki csupa azonos magánhangzóra írt verseivel írta magát az irodalomtörténetbe s akit most is a „Mesterkedő költészet”-ben tart számon a kutatás.²¹

Varjas fura kísérletére Kazinczy is fölfigyelt, sőt ki is adta „*é vocalisú*” versét, a „Megtért embernek énekjét”,²² valamint életrajzi vázlatát is közölte Sinai Miklós adatai alapján, megjegyezve, hogy a *Megtért embernek énekjé*-n kívül még két hasonló próbát tett: egy prédikációt (*Péter szeretsz e' engemet*) s egy köszöntőt (*Felséges Fejedelem!*) is írt csupa e hangzóval.²³

Kazinczy maga személyesen is találkozott a verselgető tudóssal, aki egy fura szójátékkal, illetőleg betűrejtvényvel lepte meg.²⁴ Más munkájáról nem is sikerült tudomást szereznie, kivéve különféle magánhangzókon írt mesterkedéseit, amelyeknek egyikét „a' vígkedvű Superint. Szilágyi Sámuel ezen rövid válasszal küldé vissza...: *Lúdhúst szúrjunk, úgy újuljunk!*”²⁵

Más művéről nemcsak Kazinczy, de az irodalomtörténet sem tud Varjasnak.

Pedig nemcsak efféle mesterkedései voltak a keleti nyelvek debreceni professzorának. S ha Kazinczy ezeket is ismerte volna, Varjast éppúgy a magyar vers úttörői közt tarthatta volna számon, mint a debreceni superintendenszt a mértékes verselés dolgában.

Történetesen éppen a superintendens fia, ifjabb Szilágyi Sámuel őrizte meg Varjasnak egy rimes-időmértékes művét abban a kéziratot kötetben, amelybe a maga túlnyomórészt vallásos verseit és versfordításait írta be. A kötetben – amely a debreceni Ref. Kollégium

Nagykönyvtárában található – ez a vers olvasható ifj. Szilágyi Sámuel lejegyzésében: Néhai Gróf Urfi Rhédey Ferentz Epitafioma ezüstből készülve az Özvegy Grófné által örök emlékezetre a' Debreczeni Collegium Bibliothecájának ajándékba küldetvén. Eszt [Eszkendőben] Tiszt. Professor Varjas János Uram a' Gróf Urfi tisztességére e' következendő szomorú Verseket készítette:

1. Jaj! hogy maradék magam árván
Egyedül bús Gerlicze formán!
Jaj mély szomorú eseteknek
Nyilai Sebeimbe lövettek.
2. Jaj hogy lehet árva fejemnek
Szereket készíteni Sebemnek?
Gyászos leve mert ma Halottam,
Örökös siralomra jutottam.
3. Ir, flastrom elég ide nintsen
Keressél bár Krésusi Kintsen,
Mert szívre haló daganattya
Tagimba erőmet arattya.
4. Kinos jaj ezerrel-is érő
Te levél Házamba bé-térő,
Mert vig örömöm vala honnan
Szomorú torom érkezik onnan.
5. Kőszikla lehetne szívem bár,
Még-is repedezne talám már,
Mert terhes ez a' keserűség
Nyavajámra hatott ez az ínség.
6. Istenben vagyon bizodalمام,
Ki szememről törli Siralmam,
Gondot visel árva fejemre
Az Öröm Szerit önti szívemre.
7. Jésus! nyavajámba reményem,
Szomorú Gyászomba Te Fényem
Légy, mert darabokra repedeznek
Tagaim, ha Jajim meg-erednek.
8. Oszlasd Nyavajám, ne nagyullyon
Jaj árva fejem szabadúllyon,
Egedbe Jajom bé-fogadjad
Gileádbeli Balsamom adjad.

9. Meg-mérgesedett Sebem' Irja,
Szivemet tsuda mérge víjja,
És már a' Halál tsak a' híjja,
Ha Nadállya Sebem' tépi szijja.

10. Vess véget azért kinaimnak
Pinehést engedj tagaimnak,
Szüntesd valahára, ne rontson,
A' Halál hogy egész' le ne ontson.²⁶

Sajnos, a bejegyzésben az évszám olvashatatlan, megtalálható azonban Rhédey Ferenc ezüst epitáfiuma a Kollégium épületében, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület egyházművészeti állandó kiállításán, ahol is ez olvasható:

„Piae. memoriae. sacrum.
... Francisco Rhedei ...
obiit supr. A. R. S.
MDCCLXX. die. V. Decembr.
Anum. aet. XV. ingressus.”

Ezek szerint Varjas János rímes anapesztusai 1770-ben készültek. S ez elsősorban nem azért fontos számunkra, mivel egy évtizeddel korábbi, az eddig legkorábbinak tartott ilyen lejtésű magyar versnél, Földi munkájánál, hanem mert nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a debreceni költőknek – Csokonainak, Fazekasnak, de magának Földinek is – formaművészete nem valami légüres térben alakult ki. S a közölt vers szerint Szilágyi Sámuel barátjának, a Zürichben és Utrechtben forgolódott Varjas Jánosnak²⁷ is nem kis része volt a debreceni formakultúra kialakításában, ahogy általában nyugat-európai verselésünk történetében is említésre méltó hely illeti meg.

Közelebről – Földi és Csokonai vonatkozásában – pedig úgy látszik, hogy Földi 1781-i rímes anapesztusa sem Varjastól függetlenül jött létre, s ezt megerősítheti egyrészt az is, hogy rímes anapesztusát még debreceni diák korában írta,²⁸ másrészt pedig az, hogy verse éppúgy halotti búcsúztató, ahogy Varjasé.

Az, hogy a mesterkedő költészetet művelő debreceni professzor Prudentius latin nyelvű himnuszát vette-e mintául²⁹ vagy pedig valamelyik nyugat-európai nyelv irodalmában talált-e példát, nem dönthető el, de különben is másodlagos kérdés számunkra.

A Varjas verséből adódó elsődleges következtetés az, hogy nem Földi János írta az első rímes anapesztust irodalmunkban, hanem – a jelek szerint – ő maga is Varjas János debreceni professzor 1770-i búcsúztatójából merített formai ösztönzést.

Ebből pedig egyenesen következik, hogy Csokonai poézisoktatója, Háló Kovács József, amikor 1785-86-ban rímes anapesztusok írására ösztönözte kivételes tehetségű tanítványát, nem Földi versét adta elébe mintául, amely akkor még meg sem jelent nyomtatásban, hanem Varjas János búcsúztatóját, amely közkézen forgott a Kollégiumban.

Mivel pedig Háló Kovács József igen szoros, bensőséges kapcsolatban volt a mértékes magyar verselés úttörőjével, a Kazinczy által is csodált Szilágyi Sámuellel, Csokonai formaművészetének forrásvidékét is elsősorban itt kell keresnünk Szilágyi s a vele baráti kapcsolatban álló Varjas János formai kísérleteiben. Földi szerepe — aki maga is ugyanebből a forrásból merített —, úgy látszik, csak másodlagos volt e tekintetben.

Csokonai poézisoktatójának eddig nagyjából föltáratlan gazdag munkásságával és formaművészetével külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

Talán ez a közlemény is meggyőzően bizonyítja, mily fontosak az újabb levéltári, kéziratári kutatások is ahhoz, hogy tisztán lássunk s a tényeknek megfelelően ítélhessünk a felvilágosodás korának minden kérdésében.

- ¹ Vö. NÉGYESY L.: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 26-27. BALÁZS János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 301-303.
- ² A magyar verscsinálásról közönségesen. Harsányi-Gyulyás: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp. é.n. II. 519.
- ³ „A nyugateurópai technikával bizonyosan németországi időzése alatt ismerkedett meg, amikor tanulmányainak befejezése végett a frankfurti és más egyetemeken három évet töltött, 1730-tól 1733-ig” – írja Négyesy (I.m. 40)
- ⁴ Ld. KAZINCZY Ferenc művei. III. Nemzeti Könyvtár. Bp. é.n. 24-25. Vö. EPhK.
- ⁵ XXIX. sz. [Ápril. 11.] 243. A szakirodalomba Halotti Vers, edgy gyenge szüloött temetésére 1781-ben címmel került (ld. Mixich Lajos, Földi János költeményei. Bp. 1910. RMKvt. 25. 127.), noha a szerző maga cím nélkül közölte. Az utólagos címet Földi bevezető mondatából emelték ki: „Légyen első ez, ámbár nem el-készültebb, melly edgy gyenge szüloött halála alkalmatosságával íratott 1781. esztend.” (I.l. 242)
- ⁶ JUHÁSZ Géza: Csokonai zsengei. It. 1955. 12.
- ⁷ JUHÁSZ Géza: Csokonai verselése. StudLitt. 1963. 51. Klny. is.
- ⁸ Vö. NÉGYESY : i.m. 225-226., Horváth János, Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 106.
- ⁹ Vö. DOMBY Márton: Csokonay V. Mihály élete... Pesten, 1817. 4. 7.
- ¹⁰ Ld. MEZEI Márton: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt. Bp. 1974. 148-149.
- ¹¹ Ennek egyik oka, hogy pl. Stoll Béla bibliográfiája sem választja külön a két Kovács Józsefet, pedig ez rendkívül kívánatos lett volna az évszázados zavar és félreértés elhárításához. Vö. Stoll Béla, A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565-1840). Bp. 1963. 529.
- ¹² Ld. Magyar versek mellyekkel a' felséges Második Jósef római császárt neve napján tisztelte 1782-dik Esztendőben Böjt-más-havának 19-dik napján Kováts Jósef Debretzenben. A' Fellejebb-valóknak Engedelmekből Győrben.
- ¹³ „gyermeki elmémnek, a' gondolkodásra, képzelődésre és érzésre való első kifejtődését, különösen pedig a' Poéták' olvasására, és megízlelésére, 's magára a' Poézisra való hajlandóságomnak jókori vezérlését Tiszt. T. Kováts Jó'sef Kőrösi Prédikátor Urnak mint közönséges Tanítómnak ... köszönhetem” – írta az Anakreoni dalok jegyzeteiben. (Anakreoni dalok Cs. Vitéz M. által. Bétsben, 1803. Jegyzések 20. l.)
- ¹⁴ Ld. FODOR Gerzson: Barátság és emberi szeretet' tüköre, melly a' végre, hogy Jónathán' példájában mutassa néhai n.t. H. Kováts Jó'sef úr életét készítettett a' boldogúlnak eltemettetése szomorú alkalmatosságával u.m. 1830. October 12 dikén Nánási Fodor Gerzson által. 12-13. l. Hozzákötvé CSAPAI Péternek Rövid halotti beszéd... Pest. é.n. munkájához.
- ¹⁵ Ld. KAZINCZY Ferenc: Debreczeni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel' Élete. TudGyűjt. 1820. VIII. 100 kk.
- ¹⁶ I.h. 102.
- ¹⁷ I.h. 104.
- ¹⁸ Kazinczy epésen jegyzi meg e szomorú esetről: „Nem tilthatom el magamtól azt a' gyanút, hogy barátjai tűzbe vetették a' könyvet, ne hogy metricus dolgozásai az ő tiszteletjekre nagy gyalázatot vonjon...” (I.h. 103.)
- ¹⁹ Ld. i.m. 53.
- ²⁰ I.m. 45. Vö. HORVÁTH János i.m. 93.
- ²¹ Ld. MEZEI M. i.m. 151 kk.
- ²² Ld. Magyar régiségek és ritkaságok. I. Pesten 1808. 205-222.
- ²³ Kazinczy úgy tudta, hogy „Sem egyike sem másika nem jött-ki nyomtatásban.” (I.m. 191.) Ez azonban nincs egészen így: a II. Józsefet köszöntő munka megjelent nyomtatásban is: Josepho II. imperatori ... Vacii. 1784. (Magyar nyelven, prózában!) (Vö. SZINYEI, Mírók. XIV. 930.)

- ²⁴ Ld. i.m. 191-192.
- ²⁵ Ld. Kazinczy i.m. 190.
- ²⁶ A kéziratos kötetet ismerteti STOLL is (i.m. 166), s Varjas művét is regisztrálja. A kötet jelzete: R. 607, 44; a vers a 45a-46a oldalon található.
- ²⁷ Ld. KAZINCZY, M. régiségek. I. 193.
- ²⁸ Ld. MIXICH i.m. 6.
- ²⁹ Vö. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Bp. 1975. 445., 479.

L.
D.

FERENC SZILÁGYI

THE FIRST HUNGARIAN RHYMED ANAPAEST

A Contribution to the Role in Taste Moulding of the Debrecen College

(Summary)

In the age of the Enlightenment one of the greatest experiences and accomplishments of our literature was the rediscovery of Hungarian metrical poetry and the discovery and spreading of rhymed metrical poetry („Ráday-Kind”, a Western European metrical form).

Our former prosodical literature was recorded in János Földi's essay of 1787, that touched upon this topic, and also in his rhymed anapaest which appeared at the same time; the school boy verses of (the student) Csokonai, which were written in a similar form about 1785/86, were attributed to the direct or indirect influence of Földi.

However, Csokonai's rhymed anapaests appeared at an earlier date than Földi's poems.

In the Debrecen College the Western European versification was being practiced even earlier and stemmed from the pens of two outstanding professors, Samuel Szilágyi and János Varjas; both of whom had travelled in Western Europe. As early as 1770, János Varjas completed a rhymed anapaest for the epitaph of Ferenc Rhédey, one of the college's students who died young. The poem which was forgotten until now but which is a significant work in the history of our poetic tradition had been presented by Samuel Szilágyi Jr., son of Samuel Szilágyi.

Since József Háló Kovács, poeseos praceptor Csokonai's had been in very close contact with Samuel Szilágyi and János Varjas, the source of the perfection of form to be found in Csokonai's poetry as of his early anapaests must be looked for here. Földi's, who may have availed himself of the same source, could only have played a secondary role.

Thus those students of the College, and later on the professors who had visited Western Europe, played a pioneering part in the spreading of Western European metrical structures, which have enriched our poetic treasure up to the present time.

ФЕРЕНЦ СИЛАДЬИ

ПЕРВЫЙ ВЕНГЕРСКИЙ РИФМОВАННЫЙ АНАПЕСТ С 1770-ОГО ГОДА

Данные к роли Дебреценского Коллегиума в формировании венгерского литературного вкуса

(Резюме)

Одним из великих событий и достижений нашей литературы периода просвещения является открытие и распространение рифмованного метрического стихосложения (тип Радаи, западноевропейская форма).

Наша прежняя литература по теории стихосложения, приводя трактат Яноша Фелди, датируемый 1787-ым годом и затрагивающий вышеупомянутую тему, а также в то же время появившийся и принадлежащий перу Фелди анапест, объяснила сходство стихоупражнений студента Чоконאי написанных в 1785/86-годах под непосредственным и косвенным влиянием Фелди.

Однако, анапест Чоконאי имеет более раннее происхождение, чем стихи Фелди.

В Дебреценском Коллегиуме, благодаря перу двух отличных, побывавших в Западной Европе профессоров, Самуэля Силадьи и Яноша Варьяши, и ранее жила традиция западноевропейского стихосложения.

Так, перу Яноша Варьяш принадлежит рифмовый анапест 1770-го года – эпитафия молодому студенту Коллегиума Ференцу Редей. Забытое произведение было сохранено для нашей истории стихосложения сыном Самуэля Силадьи, Самуэлем Силадьи младшим.

Руководитель поэтических упражнений Чоконאי *poeseos pr aceptor* Йожеф Хало Ковач поддерживал весьма тесные связи с профессорами Самуэлем Силадьи и Яношом Варьяши: здесь следует искать источники загадочных ранних анапестов в художественных формах стихосложения Чоконאי, роль Фельди, который сам черпал из этих источников, могла быть лишь второстепенной.

Так студентам Дебреценского Коллегиума – будущим преподавателям – побывавшим в Западной Европе, выпала новаторская роль в распространении западноевропейских стихотворных форм, форм, которые обогатили сокровищницу нашего стихосложения и влияние которых действительно и по сей день.

LEVÉLTÁRI ADATOK ÉS SZÍNIKRITIKÁK TANUSKODÁSA
A CSOKONAI SZÍNHÁZ FELSZABADULÁS UTÁNI ÚJJÁSZÜLETÉSÉRŐL

Az Egyetemi Könyvtár állományában a különgyűjtemények között egy nevezetes egység a Debreczeni Állandó Színház kézzel írott szöveg-(súgó)-könyvei és azok szerepkirásai. Feldolgozásuk közben – a témával kapcsolatos ismeretek ökonomikus mélyítése, bővítése érdekében is – forrásokhoz nyúltunk. Követtük a színikritikai rovatot illetve – annak a dokumentatív kiegészítéseként – a levéltári forrásanyagot egészen e század közepéig, ameddig színházi anyagunk is kiterjed.

Időközben azonban – a felszabadulás 30 éves évfordulójára – megjelent A debreceni színesztet története c. tanulmánykötet. Ennek egyik dolgozata a felszabadulástól az államosításig mutatja be a Csokonai Színház törekvéseit. – Talán azért került a mi vizsgálódásunk középpontjába is a koalíciós idők (1944-1949) színházi küzdelme, mert ez az átmenet visszavetíthető és előre is mutat.

Időközben azonban – a felszabadulás 30 éves évfordulójára – megjelent A debreceni színesztet története c. tanulmánykötet. Ennek egyik dolgozata a felszabadulástól az államosításig mutatja be a Csokonai Színház törekvéseit. – Talán azért került a mi vizsgálódásunk középpontjába is a koalíciós idők (1944-1949) színházi küzdelme, mert ez az átmenet visszavetíthető és előre is mutat.

Az 1975-ben megjelent *első* feldolgozáshoz szeretnénk csatlakozni azzal az indoklással, hogy ha az azonos jellegű forrásokból más példákat is merítettünk a feltártakhoz képest, ezek a *pótlások* talán még színesebbé tehetik a bemutatott tablót.

A *felszabadulás utáni* legelső levéltári adat dátuma: 1944. november 8. Bihar vármegye alispánja rendeletét ismerteti, amely többek között elrendeli, hogy a „színházak, mozgószínházak, könyvtárak megnyitandók...”¹ Erre Debrecen polgármestere így intézkedik 1944 november 15-én: elrendeli, „a Csokonai színház naponkénti fűtése és tisztítása céljából 1 fűtő és 2 takarító felvételét”.²

Az új élet indulását a színházban egy jegyzőkönyv fogalmazza meg kifejezőbben 1944 november 17-én, amelyet Szatmári András gépész és színházgazda irt alá, aki ezen a napon megjelent a város háza 17. számú szobájában és ott az épület állapotáról beszélt. Az anyagi részen túl elmondta, hogy „az orosz katonaság részére a színházat már több ízben igénybe vették, tehát előadásokra teljesen alkalmas.” Létszám: 1 fűtő, 1 gépész, 2 takarító, 1 házfelügyelő. Egy felhívásra ehhez a taglétszámhoz ugyan még 7-8 művész is társul; ezzel együtt még se társulata, se tőkéje, se gazdasági szakembere nincs a színháznak.

Ekkor – 1944. december 14-i dátummal – újabb jegyzőkönyvet irtak a Közművelődési Ügyosztályon: meghallgatták Kiss József ügyelőt, aki Egerből (ahová a társulat ment) de-

cember 9-én gyalog indult Debrecenbe. Úgy tudta, hogy Beleznay igazgató a színházat feloszlatta, egri működését 1944 október 7-én befejezte, ő elment Budapestre. Az ügyelő tudott néhány művésztől (többek között Deésy Jenőről, Rajz Jánosról, Csengery Aladárról). Javasolta, hogy a Tiszántúlon rekedt színészekkel kollégái alapítsanak konzorciumot, s ők elégítsék ki a színházi kultúrigényeket. A Debrecenből elvitt ruha- és dizlettár Egerben megvan – mondotta. Az orosz katonai parancsnokság útján ezt és a Debrecenbe jönni szándékozókat és hozzátartozóikat katonai teherautókkal el lehetne szállítani Füzesabonyig, onnan már vonattal jöhetnének Debrecenbe.

A sajtóban is felteszik a kérdést: Mikor nyílik meg a színház? Benedek András készít egy riportot Kéry Lászlóval, az Ady Társaság titkárával is a Csokonai színház terveiről. Itt esik először komolyan szó a színházi élet szervezéséről, de az Ady Társaság terveit Antal Gábor erősen bírálja: „Ismerjük és elismerjük az akadályokat, melyek főleg egyfelvonásosok keresésére szorítja az illetékeseket, és elismerjük a klasszikus művek örökérvényű nevelő hatását is. De ez csak egyik szárnya a repülőgépnak, s egy szárnyal bizony a földre zuhan. A másik szárny az aktuálisan ható ... mondjuk ki, *szocialista* színművek előadása. Természetesen nemcsak pártdarabokat értünk ezen, nem *csak* propaganda műveket, melyektől úgy látszik egy kissé borsódzik a társaság. Találunk igen sok színművet, melyek ... nem 'plakátdarabok', és mégis jobban megfelelnek ... mint mondjuk az Oidipus király... Ne menjünk vissza a múltba és vándoroljunk más világtájon, mikor itt van az égető jelen, és itt van minden mitosz, minden színjáték forrása: a nép...” És még egy hír a lapnak ugyanebben a számában, ugyancsak Antal Gábor tollából: Debrecen város „az Ady Társaságnak adott szavával és leíratával *ellentétben*” – megbizta Bihari Istvánt, hogy utazzon Egerbe a volt debreceni színházot ottmaradt tagjaiért.³

Milyen nagy a vállalkozó kedv! A város polgármesteréhez intézett kérelemmel Bihari István és Lindenberger Gyula színészek pályáznak 1944. dec. 1-től – 1945. aug. 31-ig a színházi épület igénybevételére. Az iraton egy lapszéli megjegyzés található: „Unger (értsd Beleznay Unger István, az előző igazgató) a társulatot feloszlatta. Biztosítékot adjanak, tehát igazolják a pénzüket is.” – A kérvényt december 2-án elutasítják, mert érvényesnek tartják a Beleznayval kötött korábbi szerződést és ezért – megérkezéséig – a Csokonai Kört és az Ady Társaságot kéri javaslatételre.⁴

Erre az *adott szóra* hivatkozik a cikkíró, s másnap (december 24-én) rövid hír jelenik meg a Néplapban:

„*Állandó társulata lesz Debrecennek.*”

A város tehát mégsem várt Beleznayra? Nem, hiszen már nyilatkoznak is az új igazgatók a tervekről: a díszletek rendben vannak, a ruhatár egy részét Egerből hozzák, 15 tagú a zenekar, a műszaki gárda teljes és az anyagi fedezetet biztosítják. Fűtenek, jó a büfé. – „Mind a színházi előadás alkalmával a magyar rendőrökön kívül orosz csendőröket és tomácsokat is rendelkezésre bocsájt a városi parancsnokság.” Szilveszterre kabarét ígérnek, de amint a várossal sikerül megegyezni, fel akarják támasztani az olyan jól bevált kamaraszínházat

is, ahol a „legszínvonalasabb prózai darabokat adják elő.”⁵

S ha nem is az év végén, 1945. január 5-én vidám műsorral kezd a Csokonai Színház. Ezt azonban megelőzi egy polgármesteri határozat:

„Arra figyelemmel, hogy az orosz katonai parancsnokság feltétlenül kívánatosnak látja a színház működésének minél előbbeni megkezdését, tudomásul veszem engedélyeseknek ama bejelentését, hogy a Csokonai színházat 1945. I. 5-én délután 1/2 4 órai kezdettel tartandó műsoros délutánnal megnyitják és a magam részéről az előbb említett indokból a bemutatott műsort is tudomásul veszem... Zöld József helyettes polgármester”⁶.

A műszaki ügyosztály január 5-én határoz arról, hogy megkezdődhetnek az előadások. Pedig az épület műszakilag átadhatatlan – ezt igazolja egy 1945. január 6-i rendőri jelentés, amely tulajdonképpen tüzrendészeti felülvizsgálat, s amelyet 18 pontban foglalt a rendőrfogalmazó és jelentett Debrecen rendőrkapitányának. Idézzünk a pontokból:

„1. Összes ablakok (pontosan 680 db. volt) ki vannak törve, és így a fűtés szinte lehetetlen.

2. Az öltözőkhöz vezető jobboldali hátsó feljárati lépcsőnél befurudott egy légi akna ... azonnal el-távolíttassék, mert felrobbanhat.

3. Az öltözőknél mindenhol papirook, színházi kellékek vannak elhányva.

9. A nézőtéren a székekről a nádhuzat le van vagdosva, ezek a székek ülésre nem használhatók. Ennek ellenére tudomásom szerint az este is minden jegy el lett adva a színgazgató által.

11. A ruhatári helyiség az eddig használt ruhatár lett. Tudott dolog, hogy az előadás végeztével itt a legnagyobb a tolongás, és ekkor megtörténik, hogy nagyon sok embernek a ruházatát elcserélik.

A fogalmazó aláírás után még megírja: „Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a színház jelenlegi állapotában előadások tartására csak úgy volna alkalmas, ha az itt felsorolt hiányok azonnal pótolva lennének.”⁷

A rendőrtiszt nagyobb felelősséget érez, mint a színgazgatók.

A színház üzembehelyezésével kapcsolatosan – ez után – elrendelik a leltári tárgyak számbavételét, Egerből történő visszazállítását, az épületnek, a berendezési és felszerelési tárgyaknak jegyzőkönyvben rögzített átadását az igazgatóknak.⁸ Mindez nem oldja meg a színház külső körülményeinek rendezetlenségét. De ez volt a kezdet, amikor még nemcsak a városi illetékesek merészek, nemcsak a színházi vezetők lelkesek a tervezésben. „nagyok a hitben,” de a színházi szakember is. Mert hogyan magyarázható másképpen Benedek András cikke, aki a Sztanyiszlavszkij-módszerről ír, mint követendő példáról: „az igazi művészi ábrázoláshoz ötven-száz próba is kevés lehet – viszont száz-kétszáz előadás nem sok...” Romantikus utópia ez ekkor még itt, Debrecenben! Annál is inkább, mert a társulat bemutatkozása után egy nappal (tehát 1945 január 6-án) nemcsak a rendőrség kifogásolja a színház megnyitóját, de a Néplap kritikusa is: „Aki igények nélkül ül be a Csokonai színház nézőterére és leszámol azzal, hogy kultúrát még halvány nyomokban sem kaphat, az bizonyára kellemes két és félórát tölthet el ott... Mi azonban úgy érezzük, hogy az ország jelenlegi fővárosának egyetlen színháza nem áll feladatának magaslatán, amikor tökéletesen mellőzi a kultúrigényeket...” Igaz, hogy ez még nem bemutató előadás, de öt nappal később az is lezajlik. Fendrik Ferenc: Szerető fia, Péter c. színműve szerepel a műsoron. A kritikát egy nappal a bemutató után ismét megtaláljuk. Megjegyzem, hogy a gyors reflexió nagyon következetes a Néplap színházi rovatában. A kritikus H. F., azaz Hajdú Ferenc volt, a lap későbbi szerkesztője és a színház dramaturga – de néha az irodalmi élet nevezetességei is tol-

lat ragadnak, hogy odamondjanak a jobb ízlés nevében. Ez a hang – a politikus reagáláson túlmenően is – bátor, nem sablonos, nem semmitmondó. Ebben a tekintetben a színházi kritika a későbbi években ellaposodik. Így most nemcsak a rovatvezető méltatja a bemutatót, hanem Juhász Géza is bírál:

„Színházat szeretnél, amelyik érti az idő szavát? Nézd meg a debreceni társulat bemutatkozó előadását... Micsoda korszerűség! [A közönség] tapsorkánba tör ki, akár egy forró népgyűlésen, mikor elharsogja Péter, mi kell ezentúl a parasztnak: emberséges bánásmód, magas napszám, be nem csurgó tető, nagy ablak. Egy parasztpárti államtitkár kuncog mellettem, kajánul megszólít: remélem, meg van elégedve a kisgazdapárt? – Nem népelet ez, hanem gyönygyösbokréta. – Azt hinné az ember, csupa ezerholdas lelkesedik itt, nem egy rakás félreficamított kültelki polgár. Ideje, hogy kinyíljon a szeme! – A társulat is gyöngécske, bizony, különösen a nők.”⁹

És máris új bemutató következik: Eső után köpönyeg – ez a cím! Most már a kritikus is dühöng:

„Az ország többi városaiban a színházak... felismerve feladatuk fontosságát – komoly kultúrmissziót teljesítenek. Gorkij Éjjeli menedékhelye, Darvas József Szakadék-a szerepelnek műsoron. Úgyanekkor a Csokonai színház Békeffi István zenés vígjátékát mutatja be...”

Pár nap múlva higgadtabban mérlegel: „...színházunk gazdasági okokból a kulturális, irodalmi célkitűzéseket háttérbe szorítva, kasszaszempontokat tart szem előtt. Távól áll tőlük a gáncsoskodás. Elismerjük, hogy a város által nyújtott kedvezmények – szubvenció, fűtés, világítás – megvonása erős megpróbáltatások elő állítja a színházat, tagadjuk azonban azt, hogy valóban a könnyű fajsúlyú darabok és operettek színrehozása jelentené az anyagi megoldást. Tény, hogy a színházba járó közönség nagy rétege ezeket a darabokat részesíti előnyben, célunk azonban éppen ennek a rétegnek a megnevelése és izlésének helyes irányba terelése.”¹⁰

Természetes azonban, hogy nem változik semmi, sőt az újabb bemutatók szinte „dacolni látszanak” a bírálatokkal. Szerencsére az igazi főváros is éledezik, s már februárban hírt kapunk arról, hogy ötös színházi bizottság (Both Béla, Gobbi, Major, Várkonyi és Oláh Gusztáv) terjeszti elő majd javaslatait a színházi szakma reformjaira vonatkozólag a Nemzeti Bizottság ülésén. Addig is a fővárosi művészek városunkban galaesten tesznek ki magukért, amely azonban a boldogtalan emlékezetű kívánsághangversenyekre emlékeztet, s ráadásul háromszorosak a helyárok.

Lehet, hogy éppen ez az est robbantotta ki a belviszályt a Csokonai színházban? Tény, hogy másnap jelenti a sajtó, hogy a színészek rendkívüli szakszervezeti taggyűlésén a színház igazgatói és a társulat között nézeteltérések voltak. Leváltották az igazgatókat és Deésy Jenőt kérték fel a vezetésre. Az esemény folytatását csattanós tömörséggel Tar Károly írta meg: Az együttes tagjai felkeresték az Ady Társaság vezetőit. Arra kérték őket, hogy a kultuszminiszterhez forduljanak kérésükkel. Március 12-én fogadta volna őket az akkori miniszter Teleki Géza, de a folyosón talákoztak Beleznay Istvánnal, és így „gyorsan megoldódott az igazgatóválság. Aznap este már Beleznay irányította a színházat.”¹¹

A volt színházi vállalkozók nem tudnak a városnak elszámolni. Összesen 19 119 pengő adósságuk maradt hátra. Jövedelmük viszont mindössze 4-500 pengő volt. A tisztí főügyész szerint is kétes követelés ezt az adósságot behajtani rajtuk. Ügyirataikat ezért július 23-án lezárják.¹²

„Beleznay Unger István a Csokonai színház élén”

Igy üdvözlük a visszatért igazgatót a debreceni sajtóban. Örömmel hangoztatják, hogy a színház vezetése körüli viszályok megoldódtak, s hogy a gyakorlott szakember komoly programmal lép a közönség elé. Ennél sokkal több fényt vet a letűnt periódusra, illetőleg egy újabb kezdetre, hogy a lapnak ugyanezen az oldalán az igazgató is megszólal. A Nyílt térben közli, hogy átvette a színház vezetését és az előzményekért semmilyen felelősséget nem vállal.¹³ Hangja magabiztos, de megvan a fedezete: a város, de különösen a minisztérium nagyon időlegesen kezelte, alkalmi társulatnak tartotta a Bihari-Lindenberger féle vállalkozást. Simon László államtitkár 1945. március 14-én ebben az értelemben értesíti a város polgármesterét és rendőrkapitányát:

„Beleznay Unger István, aki... 1945. augusztus 31-ig Debrecen és Eger városokban magyar nyelvű előadások rendezésére színigazgatói engedélyt kapott, a mai naptól ideiglenesen de haladéktalanul gyakorolhatja az engedélyben számára biztosított jogokat.”

Hangsúlyozta, hogy színi előadásokat csak a VKM által kiadott engedéllyel rendelkező igazgató rendezhet. Ennek megfelelően két nappal később intézkedik a város a színház új vezetése és a művészi színvonal emelése érdekében. Kötelezi az új vezetést, az igazgatót, hogy alkalmazzon dramaturgot, művészi munkájába vonja be az Ady Társaságot és egy később megalakítandó színügyi bizottságot is. A polgármesteri határozat a minisztériumi döntés mellett egyúttal összegez minden előzetes városi intézkedést a színigazgatással kapcsolatosan.¹⁴

Az új igazgató nagy szerzőt, Shakespearet szólaltatja meg, és csodálatosan szép szerepformálásban gyönyörködhet néző és kritikus egyaránt: „Többször éreztük a Rómeo és Júlia előadásán: kár, hogy Havadi Ilonka Júliája elszáll a kimondott szóval – úgy éreztük, ez az alakítás méltán sorakozna a művészet alkotásai, könyvek, szobrok szimfóniák mellé...” – írja még mindig csak a Néplap kritikusa.¹⁵ Igen, igen, Júlia történetének megelevenítése – vajon melyikünk nem szeretné megfoghatóvá varázsolni a színházi pillanatokat, de 1945-ben a régen hiányolt élményben ott bujkált bennünk az átélte borzalmak és a megélt öröm és élvezet együttes íze! Fogékonyabbak voltunk és áhitatosabbak a széppel szemben mi, a nézők is.

A Szent láng bemutatójáról nemcsak a Néplapban, hanem a Debreczenben is megtaláljuk az előadással kapcsolatos véleményt, az új igazgató művészi igényességéről vallott meggyőződést, s emellett azt a lokálpatrióta örömet, amelyet az váltott ki az újságírókból, hogy a városi zeneiskola előadótermében Beleznay felújította a *kamaraszínházi* előadásokat.

„Komoly vágyakozással várta már Debrecen műértő és az igazi színpadi kultúrát szerető közönsége a vidéki városok között ez egyedülálló intézménynek megindulását. Beleznay István megbecsült és elismerést érdemlő kezdeményezése már a múlt színi szezonban is igazolta, hogy művészi vonalvezetés tekintetében a kezdeményezés semmi kivetnivalót sem hagy, de igazolta azt is: ez a vállalkozás művészet-szeretetből, kultúrigényből született, és az anyagi vonatkozások így számba sem jöhetnek a megítélésnél...”¹⁶

Az új vezetés egyelőre – s még sokáig – jelesen helytáll, és nemcsak a színpadon. A két színház igényes megnyitói mellett gondol arra is, kik legyenek a nézői: Színház, színészek és újságírók az újjáépítésért – olvashatjuk nem sokkal a bemutatók után. A Csokonai színház csatlakozik az országos újjáépítési versenyhez. Egyelőre hetenként 20 jegyet bocsájt a vagongyár legjobb teljesítményt végző munkásai rendelkezésére. A színház és az irodalmi kamaraszínház minden pénteki előadására mehet majd el ingyen a vagongyár 10-10 élmunkása. S ezt az akciót a közeljövőben több debreceni nagyüzem munkásaira óhajtja kiterjeszteni. Nem kerüli el mindez a városvezetők figyelmét. A városi kisgyűlés a kései kezdés miatt is a színi évadot – a szerződés rendelkezéseitől eltérőleg – augusztus 31-ig meghosszabbítja.¹⁷ Beleznay is sürgette ezt a döntést, mert mint mondta ez év nyarán nem tud elutazni a nyári állomáshelyre, viszont ha a színház nem játszhat, társulata kenyér nélkül maradna. Ez pedig annál inkább így volt, mivel a város 30 000 pengős készpénz-segélyéről és fűtési kötelezettségéről a színingazgató erre az évre lemondott. Azért ennek is van haszna. Már a következő kisgyűlés határozata szerint a Csokonai színház bérletét Beleznay igazgatóval 1945. szeptember 1-től egy évre meghosszabbítja. És miután emellett döntöttek, kikötötték, hogy az igazgató köteles társulatával kollektív alapon megegyezni, és a havi fizetésen felül haszonrészeseledést adni. Kimondták, hogy szubvenciót a város nem ad a színháznak, a villanyt, a fűtést és gázszolgáltatást pedig a színügyi és közművelődési bizottságban előzőleg már letárgyalt alapon nyújtja.¹⁸

Nem sokkal ezután Beleznay ismét nagy bemutatót csinál, ő is rendezi a darabot, és felvonultatja a teljes prózai társulatot. Műsorra tűzi a tiszazúgi arzén-ügy előzményeit és háttérét tárgyaló Háty Gyula drámát. Ismét a Néplap kommentálásából idézek: „... ezt a publikumot nem érdekelte más, csak a színház. Azok tapsoltak, akik nappal deszkát formáltak éles gyaluval a gyárban, cserzőanyaggal finomabbá teszik a bőrt, lisztet őrölnek gabonából... vagy hajnalban kelnek, hogy elkészüljenek a szigorlatra. Élmény volt figyelni az arccokat... egy-egy mondatnál kirobant a taps, amiből soha nem hallottak ennyit e falak, mint most, amikor végre a színház és a színjátszás is a dolgozóké lett...”¹⁹

Nagyon rokon hangzású ez a cikk Móricz Új közönség című 1919-ben, a Tanácsköztársaság napjaiban írt karcolatával –, de jól jelzi a színingazgatói műsorpolitika reflexióját is.

Ezekben a napokban Deésy Jenő, a színház a művésze emlékezik és emlékeztet a 80 éves színházra, amelyet 1865 augusztus 20-án nyitottak meg ünnepélyesen.

Új darabok előkészületei folynak a színházban: Rahmanov Viharos alkonyatát a Szovjet-Magyar Művelődési Társaság megalakulása alkalmából hozza színre a nagy színház. A kamaraszínház darabja pedig a Szemet szemért c. kétfelvonásos dráma lesz, melyet Karácsony Sándor és Lükő Gábor debreceni professzorok fordítottak magyarra, s mely a román Caragiale műve. „Örvendetes – írja a lap –, hogy a színház igazgatója és a színház ellenőrző szervei ... most már elsősorban a kultúra és a demokrácia céljait tartják szemük előtt.”

Az MSzMT ünnepi estjén bemutatott darab előadásának kezdése előtt négy szónok is beszélt. Sántha Kálmán professzor üdvözölte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megjelent képviselőit. Zilahy Lajos – a Társaság elnöke – után Háty Gyula, a darab írójáról szolt, aki munkás volt és a főszereplő professzor alakját az életből vette. Juhász Géza pedig azt fejte-

gette, hogy nem kell félni a magyar szellem függetlenségét a vörös lobogótól. A vörös lobogó a mi zászlónk is, ez jelképezte Petőfi számára a világszabadságot, ez volt Ady zászlaja, tőlünk tehát nem idegen. A kritikus méltatta a színházi produkciót is: a színészek mindent megtettek a siker érdekében.²⁰

Igen, a színészek – mások voltak ők is a „hősi korszakban”! Alig egy héttel a Rahmanov bemutató után másféle fellépésükről is írnak a lapok.

„...arról van szó itt, hogy az első eset talán az országban, amikor színészek szerszámot ragadnak a kezükbe és fizikai munkával állnak az országos célok szolgálatába... Gyakran előfordul, hogy egy-egy szakszervezeti csoport késve kezdi a munkát. A színészek pontosan 7 órákor már ott voltak a munkaelosztásnál. Hiába, a színházi fegyelem...”

És ezt hangsúlyozza Paál Jób riportja is: A Csokonai színház művészei csütörtökön reggeltől délutánig romot takarítottak és vagonokat raktak a pályaudvaron.²¹

És folytatódik a színházi szezon úgy, hogy egyetlen nap választja el az előző évadot a következőtől. Augusztus 18-án hivatalosan is közzé teszik, hogy Belezna-Unger Debrecen és Nyíregyháza területére az új évadra is megkapta a színigazgatói engedélyt. Ebből az alkalomból a Debreczen interjút készít vele. „A debreceni szintársulat – mondja a Belezna – szeptember 1-én egy napos jelképes szünet után, a mai idők szellemének megfelelően pihenő nélkül megy át az új szezon munkájába.” A színház dramaturgja továbbra is Hajdú Ferenc lesz. A kamaraszínházban minden nap tartanak előadást. Egy darabot *en suit* játszanak. Foglalkoznak a munkásszínház kérdésével is, és olcsó munkabérletet terveznek. Érdekes újítás lesz az is, hogy a darabok előtt az egyik szereplő néhány percben ismerteti a közönséggel a darabot.²²

Szeptember 1-én Zilahy Lajos Fatornyok c. drámájával kezdődik az új évad. A bemutató napján – figyelemfelkeltésül – a darab budapesti bemutatójáról ír a helyi sajtó azért, hogy kiválasztásának történelmet idéző értékéről szóljon. (A német megszállás után ugyanis a Sztójay-kormány betiltotta a már 200 előadást megért sikeres művet.) A debreceni bemutatón az előadás előtt erre emlékezett Márki Géza, a darab egyik szereplője is. A tartalmi méltatás hangsúlyozza azt a tényt, hogy ami másfél esztendővel ezelőtt még lélegzetfójtó aktualitás volt, (ti. a magyar, német és zsidó kérdés), ma: történelem.²³

Három nappal később a Debreczen felveti a debreceni színház államosításának gondolatát. A város három tagú színügyi bizottsága Radó Antal (Polgári Demokrata Párt), dr. Kondor Imre (Nemzeti Parasztpárt), és Felkai Ferenc (Szociáldemokrata Párt) megvizsgálja a színházi ügyeket és megállapítja, hogy a panaszok, kívánságok főleg anyagi természetűek és a gazdasági helyzettel vannak összefüggésben. Ezért a bizottság nem zárkózik el a helyi árk időközi emelésétől, de kiköti, hogy ehhez mérten kell javítani a társulat tagjainak fizetését. A vizsgálat végén Radó Antal hozza szóba a színház államosításának gondolatát. Van is erre példa az országban: a fővárosi és a szegedi Nemzeti Színház már államosították. Javaslatára úgy döntenek, hogy a színügyi bizottság majd a város közgyűlése előtt foglalkozik ezzel a tervvel, amely kulturális szempontból igen jelentős volna.

Itt kezdődik a Belezna igazgatásával szembeni első bírálat. A Csokonai színház vezetésénél súlyosabb, személyeskedésig fajuló a kamaraszínházi működésével kapcsolatos tisztá-

zatlan helyzet közte és a megbízott zeneiskolai igazgató között. Galánffy igazgató ui. jelenti a városnak, hogy a színingazgató a kamaraszínház utáni áramdíjat nem fizeti július 1-től. A városi tanács határozatban szólítja fel Beleznayt, hogy fizessen, lehetőleg felszólítás nélkül – és a hangszerek használatáért is.²⁴

Az új színházi évadban igazgatóhelyettes intézi a kamaraszínház irányítását Kertész Sándor személyében, aki levelet ír a Közművelődési Ügyosztálynak, hogy tájékoztassa a színház és a Zenede között meglévő ellentétekről. A vita tulajdonképpen akörül forog, hogy a korszerűsítés és zajtalanítás érdekében a színház nagy összegeket investált a zenede előadó termébe. Arra is hivatkozik, hogy az orosz parancsnokság ezt a helyiséget tábori posta számára le akarta foglalni – mondván, hogy a németeknek is ez a helyiség szolgálta ugyanezt a célt –, és csak Kertészék közbenjárásának és a szovjet katonák színházszeretetének köszönhető, hogy mentesítették. Ugyanez a színházszeretet – írja – nem mondható el a zenede megbízott igazgatójáról azóta, amióta a színház karnagyi állásától kénytelen volt megválni.

Egy nappal később, tehát 1945. november 9-én Galánffy Lajos is levelet ír a közművelődési ügyosztálynak, hogy – mint írja – tényekkel cáfolhasson minden őt ért támadást. Megírja, hogy ő akkor vállalta el a színház karmesterségét, amikor még se zenekar nem volt, se színészek, és ennek megszervezését egy hónapos előkészülettel Deésy Jenő főrendező és ő végezték el.

„Akkor miért nem volt itt (ti. Beleznay) és miért nem szerette akkor a színházat, melynek társulatát tudomásom szerint Egerben cserbenhagyta?...” Azon is vitatkozik, hogy az előadó termet a színházi vezetők mentesítették volna a katonai igénybevételtől. „...ha ezt Beleznay Unger színingazgató akadályozta meg, úgy hálásan megköszönöm neki, bár meg kell hogy nyugtassam afelől, hogy az oroszok nemcsak színház, hanem zenekedvelők is... így ... az én közbenjárásomra mentesítették volna az intézet hangversenytermét.”

Október 3-án – a már említett alapítási évforduló kapcsán – a városi kisgyűlésnek ismét tárgya a Csokonai színház támogatásának ügye. A közművelődési ügyosztály vezetője, Csillag Miklós tesz előterjesztést Barbai Kálmán és Kondor Imre kisgyűlési tagokkal. A színház nehéz körülményeiről szólnak. Ez volt ui. a forint előtti inflációs korszak.

„Kétségtelen – írja az előterjesztés –, hogy a mai viszonyok között a színingazgatótól nem várhatjuk, hogy magasabb szempontjainkhoz igazodjék, mert hiszen a magánvállalkozó saját zsebéből nem fedezheti azt a ráfizetést, amit a megfelelő nevelő és irodalmi értékű színjátszás jelent. Itt gyökeres megoldást csak az hozhat, ha a színházat az állam saját kezelésbe veszi.”

Az is megoldás volna, hogy ha ebben a színi évadban nem is államosítható a színház, a kormány államilag támogassa. Ezt a javaslatot elküldték a VKM-hez.²⁵

A sajtó a közönséghez appellál, úgy, hogy a vidéki színészek hátrányos helyzetéről is szól hozzájuk. A Néplap egyik cikke mérlegeli az 1945-ös évet, és megállapítja, hogy ez az esztendő a sekélyes ízlés és a komoly kulturális törekvések összecsapását jelentette Debrecen színházi kultúrájában. A látszat azt mutatja, hogy a debreceni közönség nagy része idegenkedik a nemesebb kultúrától. Sokkal inkább kedveli a parlagi mulattatásokat. Ezt a látszatot használták ki az év elején működő dilettáns vezetők. Amikor hozzáértő irányítás alá került a színház, bebizonyosodott, hogy a könnyebb fajsúlyú operettek közé beiktathatók

irodalmi igényű darabok is. Az utolsó hónapokban pedig a közönség már kezdett hozzászokni ahhoz, hogy a színház célja nemcsak a szórakoztatás, hanem a nevelés is. Mindez nem mehetett könnyen. Az ugrásszerű áremelkedések minden alkalommal a színház elemi létérdekeit veszélyeztették, de mégis ragaszkodott célkitűzéseire. Hol van akkor a hiba? Hetenként legalább egy-két bemutató van. A színház vezető színészei tehát 4-6 nap alatt készülnek el egy-egy szereppel, hogy a bemutatót követő napon már a másik, s néhány nap múlva a harmadik szereppel foglalkozhassanak. „A vidéki színészek legsúlyosabb hátránya – írja a kritikus – a pestiekkel szemben mindig a gyors szereptanulás volt. De a szerepet nemcsak tudni kell, hanem átélteni kell tudni.” – Viszont a színház közvetlen anyagi érdekei gyakori bemutatókat kívánnak, ezek így csak csökkent értékűek lehetnek, és ez a túlzott igénybevétel visszahat a színészek fejlődésére is.²⁶

A közművelődési osztály vezetője október 22-én a debreceni vasútigazgatóságot kéri a színház támogatására: „...elképzelhetetlen, hogy az ország harmadik városa színház nélkül maradjon, nem is beszélve arról, hogy a színház bezárása 120 családot kenyértelenné tenné. Debrecen városa azzal a kéréssel fordul az üzletvezetőséghez, hogy a színház fűtéséhez szükséges minimális mennyiséget, havi 2 vagon szenet haladéktalanul rendelkezésre bocsátani szíveskedjék.”²⁷ Egy másik kérelem november 20-án az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához: „A Csokonai színház zavartalan üzemének biztosítása érdekében nevezett intézet részére zongorát kiutalni szíveskedjék.” És hogyan emelkedtek a helyárak? Szeptember 12-én a legmagasabb helyár 100 pengő, a legalacsonyabb 20 pengő, november 21-től ugyanez 1200, illetve 240 pengőre módosult. És ha ez sem elég, akkor elővettek egy – annak idején Fedák Sárinak írt – operettet (címe Tokaji aszú), amelynek főszerepét itt Belezsnayné Kováts Terus játszotta. Szerepel benne a világ összes operettfigurája – a huszártisztet és hegedűművészt kivéve – kegyelmes úr, méltóságos úr, tékozló fiú, megtévedt cseléd, tolvaj intéző, pesti zsúrleány, vidéki fiskális stb. Mondanunk sem kell, hogy a darab rendkívüli sikert aratott. Külön lelkes tapsot kapott az a gyönyörű fehér kenyér, melyet a szereplők a darab folyamán fogyasztanak.

A város költségvetésében is segítséget nyújt a színháznak. 130 tonna kokszt és 4 m³ kemény hasábfát, világítást, a ténylegesen elfogyasztott gáz és a vízdíj kétharmadát fedezi. Fize-tti a gépészt, a tűzoltókat, a házmestert stb. – hosszú még a lista, de mindez nem oldja meg a belső bajokat. December közepén komoly bonyodalom támad az igazgató és a társulat között. Olyan hírek keringenek, hogy az egész társulat felbontotta a szerződést. A Debreczen riportere felkeresi az igazgatót, aki nyilatkozatában elmondja, hogy a színészek fizetésemelést kértek a kollektív szerződésen felül. Az igazgató ellenállt, mire Deák Sándor a társulat nevében bejelentette, hogy akkor felbontják szerződésüket. Erre az igazgató átadta a vezetést helyettesének, Kertész Sándornak. Ez a válság több mint egy hétig tartott. A sajtó kommentálásában ismét van mentség a színészek magatartására:

„Figyelembe kell venni azokat a szempontokat is, hogy a színészeknek hivatásukkal járó rezsiköltségek vannak (festék, színpadi ruha) s ez a legtöbb esetben a fizetéseknek több mint a felét teszi ki. A társulat nagy része emellett nem debreceni, így lakásköltségei is súlyos megterhelést jelentenek.”²⁸

A színgazgató mégsem adott fizetésemelést, de szerzett tőkét ahhoz, hogy a színház tovább működhessék az ő vezetésével.

Új év kezdődik a naptárban, de a színházi évad folytatódik. Január van, és jéghideg színpadon játszanak a színészek. A színgazgató a főispántól kér közbenjárást szén szerzésére. Hónapok óta egy öltözőben tudnak csak próbálni, a társulat nagy része megbetegedett, s emiatt például a Bánk bán premierje első ízben villanyhiány miatt, ezúttal negyedszer fűtésihiány miatt maradt el. A bemutatók így is 4-5 naponként követik egymást. Őry főispán megígérte, hogy kötelezni fogja a várost szerződése betartására.²⁹ Így folytatódnak az előadások, a darabok szerzői pedig Lehár és Niccodémi, Jacobi és Shaw, Huszka és Vaszary Gábor stb. – egy operett, egy vígjáték – a polgári szerzők sora. Ám február elején ösbemutatóra készülnek, és különösen a szociáldemokrata lap méltányolja ezt a gesztust, mert a szerző Sárközi József debreceni munkásember. A mű címe: Elhagyott utcák. A bemutató napján a Debreczen riportere készít interjút a szerzővel, aki munkahelyének a Népháznak pincéjében lakik.

„Kisemberek mindennapi életéről, szürke sorsukról szól a darab – nyilatkozik a szerző –, de ezek a kis életek is a végtelenséget tükrözik vissza.” – A kritika azonban nem tud lelkesedni. „A munkásszerző műve munkáskörnyezetben játszódik, maga a darab azonban valahol a polgári irodalom és a szerelmes ponyva mesgyéjén mozog. Megmondjuk őszintén: munkásszerző darabjától mást vártunk. Két-három elcsévelt vezércikk-szólamtól eltekintve semmi köze sincs a munkásság problémáihoz.”³⁰

Érdekes javaslat olvasható ekkoriban a sajtóban arról, hogy hogyan segíthetnék elő a munkások színházba, moziba járást, könyvvásárlását. Kötelezzék a munkaadókat kulturális-pénz fizetésére. Az ötlet az adott gazdasági viszonyok miatt sem valósulhatott meg, pedig bizonyos fokig a színházak, könyvkiadók, írók, művészek súlyos anyagi helyzetén is segíthetett volna.³¹

Az új színi évadra ismét pályázatot hirdet a város a színház bérbeadására. Három pályázat érkezik. Pályázott Beleznay István, Kőrössy Zoltán, a volt kassai direktor és Kertész Sándor, ez utóbbi kizárólag csak a kamaraszínházra, ahol minden nap prózai előadásokat tartana. Mindebből kitűnik, hogy a kiírt pályázat nem váltott ki olyan érdeklődést, mint várták. A pályázók ajánlatai: Beleznay az eddigi feltételek mellett a színészek jobb ellátását ígéri (előre fizetett gázsi, színészház létesítésének szorgalmazása stb.). Ennek fejében viszont a várostól is kér nagyobb anyagi hozzájárulást és az épület és a színpad korszerűsítését. Ezzel szemben Kőrössy semmit sem kér a várostól, viszont 40 tagú társulatot ígér, szabadtéri előadásokat a stadionban (amelynek helyrehozásához is hozzájárulna), Kertész Új Színház címmel nyitná meg a kamaraszínházat, és társulatával a MÁV műhelytelepen és más üzemekben is tartana előadásokat.

A pályázatokat 1946. május 25-én bontják fel. Azok tanulmányozásában, elbírálásában részt vesz a Közművelődési ügyosztály, a tisztii főügyész és a számvevőség képviselője. Egy héttel később a színiügyi albizottság vitatja meg. A pályázatokról sokáig nem tudnak dönteni, és ezt a lapok is tárgyalják. Innen tudjuk, hogy a város csak Beleznayval tárgyal, aki részben módosította kikötéseit. De a városnak is vannak feltételei: ha a szerződés három évre szól is, egy év után felbontható, amennyiben a színházat a város *házi* vagy az állam *állami*

kezelésbe kívánná átvenni. Közben is bármikor felbontható a szerződés, ha a színgazgató a feltételeket nem teljesítené, vagy a színház művészi vezetése nem felel meg a követelményeknek. A városi tanács végül is június 15-én Beleznaynak adja a színházberletet. Ezt később a VKM és a belügyminisztérium is jóváhagyja.³²

Jól jön a színház épületének javíthatása szempontjából, hogy a város Debreceni Napokra készül. Megjelenik a kultuszminisztérium kiküldöttje, s csak a színház köztételének helyreállítására 2400 billió pengőt ad át – tudatja a kultúr tanácsnak a házi pénztárral. A technikai berendezés pótlására pedig 5 940 000 millió pengő segélyt is ad a minisztérium. Augusztus végén viszont a város műszaki ügyosztálya kér és kap színházi karbantartási munkákra 5000 forint hitelt. Szezonkezdés előtt a város tulajdonát képező ruhatárat leltár szerint használatra átadják az igazgatónak.³³

Augusztus 30-án a színgazgató betérjeszti az 1946/47. évadra szerződötetett társulat névsorát és megkapja az engedélyt ahhoz, hogy idényét szeptember 5-én megkezdhesse.

Mindez nem marad viszhang nélkül a sajtóban. A kritikusok elsősorban a színház művészeti színvonalának emelését igénylik. A cél az, hogy 10 naponként tartsanak bemutatót, s így alaposan előkészített előadásokkal léphessenek a közönség elé. Remény van arra, hogy a prózai részleget állami támogatással fizetik. Ebben az esetben a műsor felét értékes prózai előadások töltenék meg. – A szerződéseket csak a stabilizáció után véglegesítik. Egyelőre a színészek nagy anyagi gonddal küzdenek. Ezt ismerteti a Debreczen egyik cikke.: Színészküldöttség (U.Kováts Terus, Havadi Nagy Ilonka, Deák Sándor és Márki Géza) kereste fel a főispánt – aki egyúttal közellátási kormánybiztos is –, hogy ismertessék a színtársulat tagjainak súlyos helyzetét. Hiába kapják meg – mondották – maradéktalanul a törvényben előírt fizetéseket, hasztalan látja vendégül ezen felül Beleznay igazgató másodnaponként a társulat tagjait – a szó szoros értelmében vett mindennapi élelmük sincs meg, éheznek, nyomorognak. A főispán intézkedett, hogy lisztet, olajat és húst kapjanak gyors segítségként, és elintézte, hogy a közellátási felügyelőségen keresztül bekapcsolódhassanak a központi ellátásba.³⁴

Így zaljott ez a lezáruló szezon, amely az inflációs nyomort is „végigjászta” a színházzal – egészen augusztus közepéig, és kezdődött az új évad a jó forint bevezetése után.

A szezonnyitó társulati ülést szeptember 1-én, vasárnap tartották, és még aznap délután megkezdtek a próbákat. Nagyszabású, művészi a műsorterv. Irodalmi szempontból jelentős, hogy a kamaraszínház heti négy előadásban játszik majd – eddig kettő volt –, mégpedig nemcsak prózát, hanem váltakozva kamaraoperai előadásokat is, melyben a színház énekesein kívül a zeneiskola növendékei is szerepelnek. Bevonták az Ady Társaságot is oly módon, hogy az általuk meghirdetett 20 hangversenyt a kamaraszínház programjába illesztették bele, és ezekre az előadásokra bérletet hírdetnek. Így akarják a kamaraszínházi törzsközönséget kialakítani.

Az első hónap műsora a társulat bemutatkozását öleli fel, annál is inkább, mert oly nagylétszámú (60 tagú), hogy egy előadásban pl. a prózai együtttest sem tudják bemutatni, ezért ez két részben próbál. Az egyik rész Károlyi István rendezésében Harsányi Bolond Ásvayné-ját, a másik – Kormos Lajos vezetésével – a kamaraszínház első darabját, Pristley

Veszélyes fordulóját. Ez az első eset Debrecen színházi életében, hogy egy estén két teljesen független szereposztásban két prózai darab kerülhet színre. Az operettegyüttes – Daniss Győző rendező és Sebestyén András karnagy vezetésével – Kálmán: Bajadér c. művét próbálja, – viszont az operai részleg bemutatkozása helyett Beleznay igazgató meghívja az operaházat, hogy a Déri múzeum kertjében oratórikusan, szabadtéri előadásban adják elő Verdi Aida-ját. Ehhez már csak közönség kell! A színház kedvezményes akcióját kiterjeszti tehát először is a munkásszövetség tagjaira, akik 50 %-kal olcsóbb bérletet válthatnak. Külön olcsó ifjúsági előadásokat is terveznek, úgy, hogy ezek egyúttal a Csokonai színház stúdiójának feladatát is elláthassák. (A társulat fiatal tagjai jutnak tehát itt szóhoz, de ennél is fontosabb, hogy ez a külön program hozzájárulhat a jövő közönségének neveléséhez)³⁵

A premierről három beszámoló is olvashatunk az eseményt követő napon. A leglelkesebb hangú talán a szociáldemokrata párti lap újságírójának tollából telt ki. Kéthasábos, nem a színházi rovatban megjelentetett cikkének már a címe is figyelemre méltó:

„Grande premiere Debrecenben. – Magas nivójú, ragyogó előadással nyitott a Csokonai színház.” „A közönségen, amely már jóval a 7 óras kezdés előtt gyülekezett, meglátszott, hogy érzi az ünnep hangulatát... Halk beszélgetés... kis virágcsokrok a könyöklőn – várakozó arcok: igazi premier hangulat, valódi, théâtre paré,... szétnyílik a függöny és a spontánul feltörő és percekig tartó tapsban ott áll előttünk a Csokonai színház egész társulata: ragyogó, színes, kellemes kép. Az elkövetkező bemutató szereplői A bolond Ásvayné kosztümjeiben és parókáiban, a többiek nagyestélyiben, szmokingban, frakkban... és nézzük a társulatot Beleznay István üdvözlő szavai alatt. A színészeket is megkapja a pillanat egyedüli varázsa. A férfiak szeme is csillog, egyik nő pedig hátul, a második sorban nagyokat nyel: könnyeit nyeli biztosan... – A Himnusz után legördül a függöny, hogy 5 perc múlva kezdődjék az illúzió: a színház... Hála és köszönet illeti csak Beleznay igazgatót azért az áldozatkészségért és bátorságért, amellyel megteremtette a városnak ezt a színházat... A direktor és társulata kitűnőt kapott az első vizsgán, most Debrecen közönségén van a sor, hogy szegényben ne maradjon.”³⁶

Ilyen volt a debreceni színészet 148 éves fennállása óta a 81. idény kezdete. (A debreceni állandó színészet tehát négy évtizeddel idősebb a Nemzeti Színháznál.) Ezért is volt nagy jelentősége annak, hogy ne csak a nagy színház, hanem az irodalmi kamaraszínház is működjék, mert a Csokonai színház vegyes műsorú lévén, a kamaraszínházi előadásokra hárult az a kötelezettség, hogy műsorpolitikáját a nagyműltű színészethez méltóan folytathassa.

Mindehhez valóban két tényező kell: színház és közönség. Mit tett a színház a közönség megnyeréséért? Egyről már volt szó: a Munkásszövetség bérlet-akciójáról. (A munkásbérletek értékét a sajtó ismételtelen aláhúzza.) Leszállították a színházi helyárakat is 20-30 %-kal. (Ez azt jelentette, hogy a bérletesek négy előadás helyett ötöt nézhetnek meg.) A színház ezzel nagy áldozatot hoz, mert a 60 tagú társulat mellett napi 2200 forint rezi is terheli kiadásait. A közönségnek tehát az olcsó helyárakat állandó látogatással kellene viszonznia. Ahhoz, hogy a külterületekről is színházba járhassanak, a város színházi villamost indít előadások után. Mégis a napi bevétel 3-400 forint körül mozog.³⁷

És közben valóságos „kulturális hőstett”: az Aida előadása a Déri-kertben. A legjobb operaházi Aida együttes énekelt, de példátlan botrány zajlik az előadás kulisszái mögött. 40 perces késéssel kezdődik az előadás. Beleznay igazgató lakást, ellátást, 3750 forintot ígért szerződésben az együttesnek. Mégis 5 perccel az előadás kezdete előtt küldöttség kereste

meg, kijelentve, hogy addig nem lépnek fel, amíg a tiszteletdíjukat nem kapják meg. Az igazgató – bár ez szokatlan kérés – fizetni akart, de ekkor a kórus kevesellte az 1200 forintot, helyette 140 kiló szalonnát kért. Ezt az igazgató nem tudta teljesíteni, ezért a kóristák 2840 forintot kértek. Fél 8 volt – és most már a szólisták sem akartak a fellépési díj emelése nélkül énekelni. Tehát már csak a MÁV zenekar állta a szerződést. Közben a rendezőség elhagyta a helyét, sőt megengedte, hogy mindenki szabadon közlekedjék a téren. Az igazgatónak 1600 forint a ráfizetése, amikor tudvalevőleg a Csokonai színház igen rosszul megy. Az igazgató ismét a várostól kér segítséget. Elszámolása szerint a bevétel jegyekből 6955 forint, a kiadás 9385,23 forint, tartozás az Arany Bikának 1000 forint. Kéri, hogy ezt a város fizesse ki, s jölehet ez már megtörtént, a tanács újabb 1000 forintot utal ki az Aida előadás költségeire.³⁸

A Csokonai színház válságos helyzetbe került. Erről ír a debreceni sajtó is. A legszebb előadások dermesztő közönyben, rideg részvétlenségben hálnak el. A színingazgató nagyvonalú műsortervvel állt elő. „A kongó nézőtérén azonban elfagy a legizőbb hit is.” Az igazgató leplezetlen őszinteséggel tárja fel a helyzetet. Katasztrófáisan megy a színház. Eddig az indulás óta 30 000 forint a ráfizetése. 15-én a színészek gázsiját még kifizette, de hogy elsején mi lesz, azt már nem tudja. A terve az volt, hogy a premierbérletre és még másik két estére összejön a közönség; vasárnapra megvan a szokott publikum, a Munkáskultúrszövetségtől várta hogy három estére a színházba be tudják vinni a dolgozókat. „Valamennyi elgondolásban csalódtunk” – mondja Beleznay. A színháznak azonban segítségére lehet sietni. A város azzal, ha elengedi a vigalmi adót és biztosítja a színház fűtését. A kultuszminisztérium is ígért állami támogatást: 16 prózai színész gázsijának a fizetését – ezt valósítsa is meg. Jó lenne az is, ha az állami színházak nagylétszámú társulatából azok, akik alig kapnak foglalkoztatást vállalják a vidéki színház megmentésének misszióját úgy; hogy külön fellépési díj nélkül, csak költségeik megtérítéséért havi 3-4 estén szerepeljenek a vidéki színházakban. – Meg kellene szervezni ezen kívül a debreceni Színészbarátok Társaságát. Havi 10 000 nézővel biztosított a színház fennmaradása, ami egy 130 000 lakosú városban nem utópia.

Van az igazgatónak egy eléggé elkeseredett terve is: megosztani a társulatot úgy, hogy egyik része Nyíregyházára települjön át. Akik itt maradnak, a Csokonai színházban csak operettet játszanak, a prózai előadások pedig a kamaraszínházba szorulnának. (Erre szerencsére nem került sor.)

Van példa a társadalmi összefogásra is: Valóban alakul egy Színpártoló Egyesület. Ennek első ankétján megállapítja Asztalos Sándor szabadművelődési felügyelő, hogy a színház súlyos válságának oka a debreceni közönség részvétlensége. Bérletgyűjtő íveket indítanak – igen kevés sikerrel. (Eredmény: 16 bérlet.) Hangszórókat is állítanak fel a színház erkélyén, melyek a legfrissebb színházi híreket közlik, részleteket, énekszámokat mutatnak be a műsorra kerülő darabokból minden délben és este. Délutáni előadásokban háromszor hetenként 40 fillértől 3 forintig lehet színházjegyet váltani. Emellett gyermekelőadásokra, operabemutatóra, klasszikusok felújítására is sor kerül, ahol pesti prózai vendégművészek (Mezey, Ajtay, Ráday) a főszereplők. Tehetségbemutató előadások folynak a kamaraszínház-

ban (Ferenczi József munkásszerző dalaiból), ősbemutatóra készül a nagy színház Incze Tibor debreceni tanító Voronyezs c. drámájával. Végül ingyenes karácsonyi előadással tesz az igazgató új meg új gesztust a közönség megnyerésére. Ezek a gondok nem kizárólagosan debreceniek. A színházak látogatottságát országosan is felméri a Magyar Közvéleménykutató Intézet, s hozzávetőleg 50 %-os néző-létszámot állapít meg.³⁹

A város, amely 2000 forintot szubvenciót nyújt a színháznak, a VKM-et kéri, hogy ezt 4000 forinttal kiegészítve, együttesen 6000 forint támogatással elsősorban a színészek fizetését biztosítsa. Erről a segélyezésről, a vidéki színházak válságáról, a centralizáció veszélyeiről vezércikk jelenik meg a Debreczenben. A 6000 forintos támogatást is keveselli, hiszen ennek háromszorosát kapják az államosított színházak. Hangsúlyozza, hogy az irodalom, a művészet, az ipar vagy a kereskedelem, egyszóval minden a fővárosba koncentrálódik. Így pedig nem lehet közkinccsé tenni a kultúrát. Nem szabad elfelejtkezni a vidéki nagy és kisvárosok színházairól sem. Mintha erre lenne visszhang Staud Géza cikke a központi színházi lapban. Az ő hangvétele még pesszimistább: „A halálharang szól. A katasztrófák sorozata már megindult. Lehet, hogy már csak egy hónap választ el attól, hogy az egész vidéki magyar színészet leáll.”

Januárban Hont Ferenc, a Színművészeti Akadémia igazgatója is Debrecenbe látogat, és megbeszélést folytat a színtársulat tagjaival. Beszél azokról a tervekről is, melyek alapján a színházak államosításával három éven belül igyekeznek megoldani a vidéki színjátszás problémáit.⁴⁰ Ez azonban még távoli megoldás. Van egy közelebbi esemény is, mely az egész társulatot izgalomban tartja. Február 8-án 25 éves színészi pályáját ünnepli az igazgató. A jubileumi esten jelen vannak, Staud Géza, a Színészek Szabad Szakszervezetének főtítkára és annak elnöke, Abonyi Géza, valamint Major Tamás és Jób Dániel fővárosi igazgatók. A jubiláns a Liliom főszerepét játssza el, de előtte beszél a színház gondjairól, interjújában pedig megismétli, amit már többen mérlegeltek 1947 elején: sokat kell szenvedni és nélkülözni a vidéki színházaknak, szinte verekedni kell a mindennapi kenyérért. „Küzdeni kell itt a sötétség, a hideg és a közöny ellen egyaránt” (a pesti újságíró szerint is minusz két fokos hidegben játszottak az ünnepi esten).⁴¹

A város 2000 forinttal jutalmazta az ünnepeltet. A polgármester a kultuszminisztériumtól az eddigi szubvenció felemelését kéri, és ebben az esetben vállalja a havi 5000 forintot meg nem haladó támogatást. Kéri továbbá a színház forgalmi-, illetményadójának, közmunkaváltságának és OTI tartozásának 12 havi részletfizetési kedvezményét (moratóriumát) 1947 június 1-től kezdődően. A minisztériumból Romhányi osztálytanácsos válaszol. A levél hangsúlyozza, hogy a 48-as centenárium miatt fontos a debreceni színjátszás színvonalának és életlehetőségének minden körülmények között való fenntartása. Március 1-től a színi évad végéig 10 000 forintra emeli a szubvenciót. Így tehát a színház (a városi támogatással együtt) havi 15 000 forintot kap.

A súlyos válságot mutatja az is, hogy az elhangzott kritikákra a színház üzemi bizottsága lemondott, s csak a Színész Szakszervezet közbeavatkozására vállalták tovább feladatkörüket (Kormos Lajos, Sebestyén András és Solti Bertalan).

A kedvezőbb helyzetben – a minisztériumi és városi szubvenció mellett – a városi tanács több jogot formál a színház életébe való beleszólásra is. Hetenként kétszer kedvezményes munkáselőadásokat kér, megszabja, hogy a színészeket az üzemi bizottság fizesse, a színházi pénzügyeket a város ellenőrzi, és havonként előre tudomást kíván szerezni a műsorterrvről.

A március 15-i díszelőadásra 296 db tiszteletjegyet adott a színház a városnak, melyeket a tisztviselők és alkalmazottak kaptak meg. Utólag azonban úgy döntöttek, hogy 3,50-es áron kifizetik a jegyeket a színház üzemi bizottságának. Ehhez az 1000 Ft körüli összeghez fele részben a Nemzeti Bizottság is hozzájárult.⁴²

A város nagyobb fokú támogatása, ugyanakkor beleszólása alapján kezdődik az igazgató és a városi vezetés éleződő vitája. A város az igazgató köztartozásainak fejében kézzizálogként tekinti az igazgató tulajdonát képező díszlet- és ruhatárat. Foglalkoznak a bérleti szerződés idő előtti felbontásával is. Az április 24-i polgármesteri határozat már dönt is erről, élve a szerződés megkötésekor kikötött jogával. Beleznay válaszlévelében ennek tudomásulvétele helyett maga bontja fel a szerződést augusztus 31-vel. A közművelődési osztály vezetője április 24-én részletes tájékoztatást kér az igazgatótól a színház április havi bevételeiről és kiadásairól, a számvevőséget pedig meglepetésszerű leltári felülvizsgálatra kéri. A városi világítási vállalatnál a színház esetleges villanyáram túlfogyasztása felől érdeklődik, mert abban az esetben azt az igazgatóval fizetnének meg.⁴³

A sajtókritika is megváltozik. Kifogásolják a műsortervet és annak előnytelen megváltoztatását. Az egyik darab szerzőjéért (Horthy volt matróza) marasztalják el az igazgatót, a másikat néhány részletének antidemokratikusnak tartott kitétele miatt. A színügyi bizottságnak nem volt előzetes tudomása a műsorváltozásról. Galánffy jelentéséből kitűnik, hogy a kamaraszínházi előadások is deficitesek. Nemhogy a fellépési díjakat, de a terem fűtésének és világításának díját sem fedezik. Tisztázatlanul maradt az Ady Társaság által szervezett koncertbérletek jövedelmének elszámolása is.

Bóka László államtitkár is állást foglal a vidéki színjátszás ügyében.

„Mivel a magyar vidéki színjátszás különös megpróbáltatásokon vergődött át az utóbbi években, szükséges, hogy minden eszközzel segítségére siessen a társadalom. Ezt azonban csak akkor várhatjuk tőle, ha más oldalról a megkívánt művészeti színvonalon mutatkozik be a színjátszók együttese.”

Jelzi, hogy a következő évadban a kormányzat is jóval magasabb támogatást nyújt majd a színháznak, és kéri a várost is nagyobb anyagi áldozat vállalására.⁴⁴

A VKM meghirdeti az 1947/48-as évadra a pályázatot, a többi között a debreceni színi kerületre (Debrecen, Nyíregyháza, Hajdúszoboszló) is. A város gondosan dolgozza ki az új pályázati feltételeket. Az egyik alternatíva szerint a 29 pontba foglalt feltételek egyike kimondja, hogy „Igazgató tudomásul veszi, hogy állami, illetve városi támogatással esetleg létesítendő külön művészeti szerv a színház felett művészeti irányítást, illetőleg felügyeletet fog gyakorolni, amelynek utasításait köteles lesz betartani.”

Ez úgy hangzik, mint első megfogalmazása az állami vezetésnek. Gondolnak a színházi kezelésbe vételére is. De ez azt jelentené, hogy egy évig nincs szintársulat; a színházban csak műkedvelők lépnek fel. A házi kezelés tervezetét is elkészítik, hogy esetleg alternatíve

oldják meg a következő színi évadban a színház működtetését, annak várható államosításáig. Erre azonban nem volt szükség, mert a minisztérium nem járult hozzá a házi kezelésbe vételhez.

A kiírt pályázatok elbírálásával a június 11-i városi közgyűlés foglalkozott. Három pályázó jelentkezett: Kőrössy Zoltán színész, volt győri színigazgató, Perényi Kálmán, a szegedi Nemzeti Színház főrendezője és Kőszegi Géza, volt soproni, később hajdúszoboszlói színigazgató. Miután a beérkezett pályázatok az előírt feltételeknek nem feleltek meg, a vesenytárgyalást a városi tanács eredménytelennek nyilvánította. Úgy döntött, hogy a színházat szabad kézből adja bérbe. A legkedvezőbbnek és legelőnyösebbnek mutakozó pályázóval, Kőszegi Gézával kezdett tárgyalásokat, bevonva a színügyi albizottságot is. Megállapítják, hogy egyedül ő rendelkezik színházi felszerelési és berendezési tárgyakkal, és azt is figyelembe vették, hogy önjerejéből 27 000 forintos költséggel Hajdúszoboszlón egy nyári színházat épített.⁴⁵ A színház és a kamaraszínház bérletét tehát Kőszegi kapta meg.

Közben a színházi évad tovább folytatódik a Beleznay-társulattal, anélkül, hogy az igazgató és a város közötti vita tárgyát képező anyagi ügyeket rendeznék. A színházi társulat július 1-vel nyári állomáshelyére települ, az opera-operett részleg Hódmezővásárhelyre, a prózai Nyíregyházára. A város az igazgatótól június 20-ig a teljes évadról kéri az elszámolást és a leltárilag átvett szerződési tárgyak és berendezés visszaszolgáltatását. Beleznay írásban közli június 27-én, hogy az állami és városi szubvenció felhasználásáról – melyet teljes egészében a színészek javadalmazására fordított – nem tud írásos elszámolást küldeni. A város ezért a további segélyezést megszünteti, az állami segélyezést azonban továbbra is megkapják. Bóka államtitkár azt is kétségbe vonja, hogy a város színügyi bizottságának joga volt-e ahhoz, hogy a szubvenció megadását a műsorterv előzetes bemutatásához és jóváhagyásához kösse.

„A városok kulturális bizottságainak véleményét minden esetben meghallgattam – írja Bóka – és a jövőben is meghallgatni kívánom, de főfelügyeleti jogomnál fogva, szaktanácsadó szerveim által végső fokon a döntést magamnak tartom fenn az egyes vidéki színházak műsorpolitikáját illetően. Ha a színigazgató nem tartotta be az általam előírt művészeti követelményeket, módomban áll bármikor kötelezett-segeinek megtartására figyelmeztetni, és eredménytelenség esetén engedélyét megvonni.”⁴⁶

A minisztérium nagyvonalú a társulat támogatásában, mert az eddigi havi 10 000 forintos segélyt júliusra is kiutalják. Az igazgató számára lehetővé teszik, hogy rendezetlen pénzügyeit megmaradt ingóságai eladása után fizesse meg a városnak. Ennek megtörténtéről sok levéltári adatunk maradt fenn. Beleznay a „Debreczen” c. lapnak adott nyilatkozatában is állítja, hogy minden nehézség ellenére a színészeket kifizette és a városnak is elszámolt. A várost is elhagyó igazgató vezető egyéniségéhez és művészi igényességéhez illő nyilatkozatban búcsúzik:

„Mindazoktól, akik a vezetésem alatt álló Csokonai színház munkáját elősegítették, támogatták, a város és az intézmények vezetőségétől és az előadásainkat látogató színházi közönségtől, jóbarátaimtól sok szeretettel búcsúszom. Kérem, tartsanak meg jó emlékükbem.”⁴⁷

A városi tanács döntését a VKM július 10-én jóváhagyja, azaz *Kőszegi Géza megkapja a színigazgatói engedélyt* 1947. szeptember 1-től 1948. augusztus 1-ig. Szeptember 6-án aláírják a város által összeállított 30 pontban megfogalmazott szerződést, amelyet 25-én a városi tanács is jóváhagyott.⁴⁸ Az új igazgató már július végétől Debrecenben tartózkodik és bemutatkozó látogatásokat tesz. Ezzel új fejezet kezdődik a debreceni színházszász tárgyalat korszakában.

Kőszegi Géza Debrecenben

A debreceni színház bérbeadása tehát sovány eredménnyel végződött, hiszen csak egyetlen számbavehető pályázat érkezett: Kőszegi Gézáé. S az ő működésének is már a kezdete előtt különböző válságjelek mutatkoznak. Vezetői ambíciói jók – de hiába, ha anyagi eszközökkel és erővel nem rendelkezik. Pedig akkoriban egy nagy színház vezetéséhez hatalmas befektetésre volt szükség. Ez nem debreceni gond, hanem országos jelenség. Plasztikusan mutatja meg ennek hátterét Staud Géza egyik cikke:

„Egy lerombolt országban, amikor az állam szegény és súlyos jóvátételi terheket visel, nem szabad a magántőkét elriasztani főleg a művészi vállalkozásoktól, amelynek támogatására az államnak mindig csak utolsósorban telik. Igen is, serkenteni kellene a magántőkét arra, hogy művészi vállalkozásba kezdjen, színházra és filmgyártásra vállalkozzék, és tehermentesítse az államot.”⁴⁹

Ezzel szemben a hajdúszoboszlói színtársulattól több feljelentés érkezik a színészszak-szervezethez, hogy az igazgató már hónapok óta nem fizeti ki a színészek gázsiját. A könyvvizsgálat során kiderül, hogy 22 000 Ft. adóssága van, és nincs olyan könyvelése, amelyből a vagyoni helyzetét meg lehetne állapítani. A szakszervezetnek tehát az az álláspontja, hogy ne adják a Csokonai színház koncesszióját Kőszegi Gézának. És a város mégis erre kényszerül, abban reménykedve, hogy legfeljebb egy évig – az államosításig – elkerülhetetlen ez a szükségmegoldás.

Június 28-án játszott utoljára a Beleznay-társulat, s már július 1-én a városba érkezik Ortutay Gyula kultuszminiszter, hogy megbeszélést tartson a színház problémáiról. Végül is jóváhagyta a városi döntést. Önkéntelen a kérdés: tulajdonképpen ki volt Kőszegi Géza? Debrecenbe kerülése előtt már 17 éve színigazgató. 1941-1944 között Szabadka-Ujvidék-Zombor színi kerületében játszott, majd a Dunántúl gócpontjaiban: Székesfehérvárott, Győrött, Sopronban, Szombathelyen működött társulatával. A hajdúszoboszlói nehézségein átsegíti az, hogy az 1947-48-as szezonban lényegesen jobb körülmények között indulnak a színigazgatók a felemelt állami és városi szubvenciók következtében. Így Kőszegi Géza is az államtól évi 200 ezer, a várostól pedig 100 ezer forint támogatásban részesül, ami nemcsak jó társulat – és így színvonalas előadások tartását – hanem az olcsó helyáratat is biztosítja.⁵⁰ Ez is országos eredménye a színésztársadalom irányítóinak. Hont Ferenc még ennél is többre ösztönöz: „Legyen előzetes a szubvenció, hogy megadja a lehetőséget arra,

hogy a színházak lábraállhassanak és indulhassanak.” Külön gondol ezzel kapcsolatban a vidéki színházak közismert hátrányára, az aránytalanul sok bemutatóra is: „A vidéki színházak a színiévad megkezdése előtt egy hónapig ne játszhassanak. Ez alatt az idő alatt próbálniok kell és a hónap teljes gázsiját az állam fedezze a szubvencióból.”⁵¹

És az új évad nálunk pontosan így indul: Szeptember 1-én megérkezik a társulat. Másnap az első ülésen eldől, hogy a Tragédiával nyitnak egy hónap múlva. Talán nem csak az alapos felkészülés miatt, mert az igazgató már két nap múlva kér a várostól 10 000 forint rendkívüli segílyt személyzeti kiadásainak fedezésére. E mellett a művészeti Tanács javaslatára a Tildy Zoltán-alapból is nagyobb összegű gyorssegélyt kap, hogy programját megvalósíthassa. Jellemző az illetékesek gesztusaira még egy adat: Asztalos Sándor kultúratanácsnok levélben érdeklődik pécsi kollégájától, hogyan tudott a város 20 000 forintos biztosítékot letétbe helyezni a pécsi színház igazgatójának a Színész Szakszervezetnél, „mivel a mi színigazgatónk is majdnem hasonló anyagi helyzetben van, mint Pécs város színigazgatója.”⁵²

De hogy a gazdasági szempontokon túllépünk – az adatok és kommentálások szerint is – a művészeti törekvések szépen indulnak. Van is kikkel bemutatkozni: Inke László tanulja Ádám szerepét, Solti Bertalan a Tudóst formálja, Miklós Klára és Havadi Ilonka kettő szereposztásban tanulja Éva illetve Hippiá szövegét. Sikerült Nagyajtai Teréz jelmezeit is kölcsönvenni a Nemzeti Színháztól. A kitűnő helybeli vezető színészek mellett Majort kérik fel Lucifer eljátszására (mellette Kormos Lajos – a darab rendezője – kapja meg a szerepet). Somlay Artúr is vállal debreceni fellépést: Hauptmann Naplemente előtt című drámájában készül itteni bemutatkozásra egyik legemlékezetesebb szerepében. Máskülönbön Somlaynak a neve fémjelzi a Kőszegi – „korszakot”: úgy kezdődik, hogy ő a művészeti tanácsadó (vagyis az évi prózai műsorterv összeállítója), közösen intézi a szerződéskötéseket az igazgatóval, ő a „kezes” a színészszakszervezetnél, mert Kőszegi nem tud óvadékot adni (s úgy látszik, a város sem ad). A törvényhatósági bizottság közgyűlése szeretné ezt a Somlay-nyilatkozatot megismerni, hiszen ez a színészek fizetésének biztosítékát jelenti. Ugy döntenek, ha az igazgató bemutatja az iratot, a város nem kéri a színigazgató fizetési kötelezettségét, de legalább ennyi fedezethez ragaszkodik. Sajnos, Somlay már a bemutatóra sem tud leutazni pesti elfoglaltságai miatt. Igaz, ezt táviratban közli, amelyben a várost is megnyerni igyekszik: „Debrecen város polgármesterét és közönségét szeretettel köszöntöm és kérem, fogadják bizalommal, jóindulattal és megértéssel a színház társulatának és igazgatójának nemes igyekezetét és munkáját.” – Sőt a Nemzeti Színház igazgatósága is táviratozik amiatt, hogy októberben nem nélkülözhetik Somlayt – de minden hiába, ha az igazgatót anyagilag teljes egészében nem lehet fedezni.⁵³

Amit lehet, így is megtesznek. A Tragédiával párhuzamosan készülnek a Hány János előadására is, amelynek teljes anyagát (díszlet- és ruhatárát és a zenei partitúra anyagot) a szegedi színháztól kéri el és szállítják Debrecenbe a város költségén igen körülményes módon.

A város felújítja a színház épületét a nyári szünet alatt, színházi villamosokat indít, de az igazgató kéri még a megnyitó előtt a páholykönyöklők áthuzását (5432 forintba kerülne), a világítás átalakítását (ez meg kb. 13-14 000 forintba kerülne). A házipénztár ezek kifizetését már nem vállalja. Meg kell állapítani a helyárakat, a bérletek árait külön a kamaraszín-

házét és az ifjúsági előadásokét. Ezt is a városi tanács dönti el, az igazgató csak javasolhat.⁵⁴

A színészszakszervezet közreadja a színészek új, kollektív szerződését, amely szerint a legkisebb fizetés 200 forint, a legnagyobb 2500. Ez a megállapított jövedelem is magyarázza, hogy a színtársulat tagjai még nem mutatkoztak be, de már szóbelileg kérnek az állami támogatásból 5000 forint előleget.⁵⁵

A megnyitó előtt még egy említésre érdemes esemény történik. A színészek és az újságírók az Újságírók Klubjában összejövetelt tartottak, ahol Béber László klubelnök, Ménes János helyettes polgármester, Asztalos Sándor kultúratanácsnok fejtegették a színház feladatait, üdvözölték az új társulatot. Kőszegi válaszában hangoztatta, hogy a színészek átérzik hivatalukat a népi demokráciában.

Így jutunk el az új évad premierjéig. Az ünnepi szónokok közt a színészszakszervezet képviselője Bán Ernő megnyugtatja a debreceni színészeket, hogy törődnek gondjaikkal, és hogy a színingazgatóval helyreállt a szervezet kapcsolata. Az igazgató bizalmat kért, felolvasta Somlay táviratát. A sajtót külön is köszönti. Ezt emeli ki a Népszava kritikus, aki szembeállítja Kőszegi jóindulatát és igyekeését Beleznay „alig titkolt ellenszenvével a haladó színház iránt.” Béber László inkább a rendezést és a bemutatkozást méltatja: „A Csokonai színház arra törekedett, hogy a lehető leegyszerűsítéssel a gondolati szépséget helyezze előtérbe az alpátosz fölött... nem a rendezőn múlott, hogy a tömegjelenetek bizonytalanok, a mellékszereplők zöme selejtes.” - Dicséri Inke László Ádám-alakítását, de „a hármásban Kormos Lajos Luciferje a legjobb: nem démoni, hanem kegyetlenül hideg, okoskodó. Miklós Klára az ösztönös nőt alakítja, nem sokszínű...” Elavultnak tartja Erkel Gyula kísérőzenéjét, gyengének ítéli a zenekar és a kórus szereplését.

Ilyen szigorú a kitünő kritikus a kamaraszínházi bemutatón is, ahol Eötvös József: Éljen az egyenlőség! című vígjátékát játszották. „A választás — írja — eszmeileg helyes... bár a stílust csak páran érzik, másrészt ilyen népes személyzetű darab nem való parányi színpadra. (Nem csoda, hogy a tolongásban az egyik szereplő egyszerűen fennfelejtkezett a színen).”

De térjünk még egy kicsit vissza a Tragédia előadásaihoz, szereplőikhez. A Debreczen riporter statisztikát készít a lap október 8-i színházi rovatában: 13 előadást 20 000-en néztek meg, ezért két nappal meghosszabbítják az előadásorozatot, amelyből az egyik estén 60 %-os kedvezménnyel nézhette meg az ifjúság a drámát. A lap színészportré-rovatot kezd, s az első Inke Lászlóról, Ádám alakítójáról készíti, aki a Madách Színházhoz is szerződhetett volna, és mégis Debrecenre választotta, mert — mint mondja — „minél többet szeretnék játszani és úgy érzem, minden fiatal színésznek szüksége van vidéki gyakorlatra.”⁵⁶

Ez ma is nagyon igaz, csak akkor még sok baj volt a vidéki színházakban, s ezen még a legjobb színészi ambíció sem segíthetett, különösen nem az igazgató pénzügyein. Kőszegivel ugyanis október 10-én a Népszava riporter készít interjút, aki először is a hajdúszoboszlói körülményeiről kérdezi. Az igazgató szerint ottani adósságai a nyári hónapokban keletkeztek, amikor a színházból nem volt bevétele. Különben a 22 ezer forint adósságnak a felét már letörlesztette. „A múlt évi társulatom legnagyobb része most is velem dolgozik... tudván, hogy követeléseiket a lehető legrövidebb időn belül teljesítem.” Pár nap múlva azon-

ban Orosházáról küldenek végrehajtást ellene, ahol 1355 forinttal maradt adós, és a Debrecen város tulajdonában lévő ingóságokból akarják ennek értékét lefoglalni. Ezután a városi tanács nem elégszik meg azzal, ha a szubvenciókról vagy azok előlegeiről az igazgató nyugtát ad, hanem elszámolási jegyzéket is kér tőle az ügyosztály vezetője.⁵⁷ Asztalos Sándor különben változatlanul jóindulatú és megértő Kőszegi Gézával szemben. Ha kell, elvi cikkben fejtegeti – a jó ügy érdekében –, hogy „A színház mindnyájunké!”⁵⁸ Ha pedig eredményeket dicsérhet, ezt hivatalos szerveknek is megírja (a Művészeti Tanácsnak, a VKM-nek, Somlaynak). Már két hónap műsorpolitikája elég alap ahhoz, hogy annak művészi színvonalát, a műsor összeállításának demokratikus kultúrpolitikáját hangsúlyozza, sőt vissza is mutat, hogy ezt: „tapasztaltam sokkal inkább, mint az elmúlt év folyamán.”⁵⁹

A pénzügyi szerveket mindez nem befolyásolja és ha a havi 10 000 forintos szubvenció mellett például 18 000 forintos, a világító berendezést karbantartó számlájának kiegyenlítésére is kér 10 000 forintot az igazgató, a város csak 3000 forintot fizet ki. Vagy, ha a kazán átalakításának ugyancsak 18 000 forintos költségével könnyíthetnének a színház fűtésén, a városi tanács elveti a javaslatot azzal, hogy az olajat zárolták, tehát nem tudnák a fűtőanyagot biztosítani. A számvevőség 20 000 forintot irányzott elő erre az évre a Csokonai színház épület- és gépberendezésének karbantartására. November elején már csak 947 forintja van erre a célra, és ezért is szűkmarkú, ha – az említettekén kívül – váratlanul kap egy festőmester számlát (közel 600 forintos összegről). Ezt – minthogy a munkát már elvégzették – kénytelen kifizetni, de ezek után nem meglepő, hogy amikor ennél jelentősebb gyorssegélyre van szükség, nevezetesen a Tosca előadásköltségeinek támogatására (a két előadás nem fedezte a szerződésben kikötött 8000 forintot), a városi tanács a számvevőség meghallgatása után – „sem részben, sem egészben teljesíteni nem tudja” – a kérést.

Ha már a Tosca operaházi vendégszereplését említettem megjegyzem, hogy már itt elkezdődnek a bonyodalmak a színház ügyeiben. Eltekintve attól, hogy ez az operabemutató botrányaival túlszárnyalta az Aida Déri-kerti előadását – és itt már nem is a kulisszák mögött zajlott a küzdelem az előadások megtartása érdekében. Meg is jegyzi a sajtó ennek kapcsán: „A Csokonai színházban a vezetés körüli bizonytalanságoknak minél hamarabb meg kell szünniök, mert a színház jövőjére beláthatatlan káros hatással lesznek.”⁶⁰

A kultúr tanácsnok értekezletet hív össze, hogy arról döntsenek, hogyan osszák meg a szubvenciót a művészek és a műszaki személyzet fizetésében. A jelenlévők (színigazgató, színházi ÜB., munkáspártok küldöttei) megállapítják, hogy a színházi személyzet túlméretezett; hogy csak használt a színháznak, hogy lapját megszüntette (szezonnyitástól novemberig árusították D. Szabó László Debreceni Színpad c. műsorújságját). Az igazgató semmi ellen nem tiltakozott, és csak azt ígérhette, hogy a társulat egy részével 6 hétig Nyíregyházán játszik, hogy gazdasági ügyei rendbejöjjenek.

Néhány nap múlva azonban az üzemi bizottság átveszi a vezetést, mert a színészek rendszertelenül és hiányosan kapják fizetésüket. Ám újból nyilatkozik az igazgató:

„A Csokonai színház vezetésében semmiféle változás nem történt, mint ahogy erre semmi szükség nem is volt... a színház műsorpolitikájában kitűzött terveimet követem... Hogy az anyagi gondokkal is sikerrel birkózhassunk meg, az ÜB mellém állott, így közös erővel igyekszünk elhárítani a terheket.”⁶¹

Ami a műsorpolitikát illeti, azt nem érheti vád továbbra sem. Csokonai születésének 174. évfordulóján a színház felújítja a Karnyónét. Béber László a költő nevét viselő színház előadásáról szólva a mű frissességét dicséri:

„Ha arra gondolunk, hogy a magyar színpad Csokonai korában dadogta el az első szavakat... ma is meglepő... az eleven karikírozás, az egész játék farsangi bohókássága, úgy hogy a felújítást nem pusztán a kegyelet indokolja.” – És így folytatja: „Debrecen közönségének éppen nem válik dicsőségére, hogy a díszelőadásra még félház sem gyűlt össze.”⁶²

Vagy egy másik alkalommal is szép a műsorterv és annak egyik megvalósult eseménye is: a város február 25-én készül megünnepelni a debreceni színjátszás 150. esztendejét. Vörösmarty Csongor és Tündéjét tűzi műsorra a színház. Ezt megelőzően azonban Solti Bertalant ünneplik 20 éves színészjubiléuma alkalmából. A kitűnő művész a Cyrano de Bergerac címszerepével jubilál. Az ünnepelt előzetesen a színészsorsról szólva pályatársait buzdítja a kitartásra, amíg a színház államosítása bekövetkezik.⁶³ Mert ezt az estét mindössze két nap választotta el attól a minisztériumi intézkedéstől, amellyel azonnali hatállyal megvonták Kőszegi Géza koncesszióját és az évad hátralévő részére Sereghy Andort bízták meg a színház vezetésével.

Mi történt közben? December 4-i dátummal VKM ügyiratszám alatt őriz a levéltár egy Kőszegi Gézához intézett rendelet-másolatot (tulajdonképp Kardos László miniszteri tanácsos levele, amelyet másolatban a polgármesternek is megküldtek).

„Bejelentések érkeztek hozzám arról, hogy Igazgató Ur szerződötett alkalmazottaival és testületekkel szemben fennálló tartozásainak mindeddig nem tett eleget. Nyomatékosan felszólítom Igazgató urat, hogy a folyó színi évadra tőlem kapott színigazgatói engedélyében közölt feltételeknek haladéktalanul tegyen eleget.” Már ez a levél figyelmezteti Kőszegit, hogy visszavonják igazgatói engedélyét, ha nem teljesíti kötelezettségeit. Ezután a minisztérium megküldi a decemberi államsegélyt, amelyből a műszaki személyzet december 1-e előtti és a művészszemélyzet november 15- előtti gázsiját fizetnék ki. De ezuttal a minisztérium is kapkod, mert egyrészt késik a pénz, amikor megérkezik, kiderül, hogy hozzáadták a pécsiek szubvencióját is. Ezt tisztázzák a helyszíneken: Pécsre Hont Ferenc személyesen megy el, a Debrecennek szánt 22 000 forint sorsáról pedig Staud Gézát levélben értesítik.⁶⁴

A Debreczen december 11-i vezércikkre arra figyelmeztet, hogy a színház a megszűnés állandó veszélye közt tengődik. A színészek lehívják Staud Gézát vizsgálatot tartani. A főtitkár már ekkor bejelenti, hogy kérni fogják Kőszegi színigazgatói engedélyének megvonását. De azt is elmondja, hogy az államosításra még nem kerülhet sor az államháztartás pénzügyi helyzete miatt. Ugyanezt erősítette meg január végén Kardos László is, aki az egyik könyvkiadó vállalat ankétjával kapcsolatosan tartózkodott Debrecenben és a Csokonai színház ügyében is tárgyalt. A Néplap munkatársának kijelentette, hogy elégedetlen a Csokonai színház vezetésével, különösen ami a pénzügyi vezetést illeti, s itt sürgős segísre van szükség. Az államosítással kapcsolatosan elmondta, hogy a nagy vidéki városok közül először a debreceni és pécsi színházat fogják államosítani. Ennek terveit már ki is dolgozták, csak anyagi akadályai vannak a megvalósításnak.⁶⁵

Február 14-én két lapunk is kérdezi: Kormánybiztos a Csokonai színház élén? A hír szerint a debreceni és pécsi színházat Both Béla, a Nemzeti Színház rendezője irányítaná ilyen minőségben, s már azt is találgtják, hogy a debreceni színház megbízott igazgatójának kit deignálnak. Még ezen a napon megérkezik Debrecenbe Both Béla, Staud Géza és Sereghy Andor volt kassai, majd budapesti szíinigazgató. Társulati ülést hívnak össze, ahol Both Béla jelenti be, hogy a kormány megvonta Kőszegi koncesszióját, s hogy a megbízott igazgató az évad végéig a kormánybiztos irányítása alatt fogja vezetni a színházat. Ismerteti, hogy előzetesen Asztalos Sándor és Ménes János tárgyaltak erről a minisztériumban, s ott történt ez a megállapodás. Bejelenti, hogy az új társulat minimális fizetését a kultuszminisztérium garantálja, de a színház nem veszi át Kőszegi Géza adósságait, akit magánjogi uton perelni fognak tartozásaiért.

Két nap múlva rendkívüli tanácsülésen a város is foglalkozott a színház ügyével. Itt Staud Géza is megjelent és elmondta, hogy a színház könyveinek átvizsgálása után kiderült: a Csokonai színház az ország legjobban kereső színházai közé tartozik. Az elmúlt hónapban 55 000 forint volt a bevétel. A színtársulat túlméretezettsége volt a baj oka (68 színész volt, pedig 40 is elég lett volna, és az egyes szerepkörökre – pl. szubrett és bonviván – mégsem volt megfelelő színész). Kőszegi Géza adósságai megközelítik a 120 000 forintot. Ebből csak az OTI tartozás 50 000 forint, 10 000 forinton felül van a színház hátraléka a Szinpa-di Szerzők Egyesületénél, sokra rúg a színészeknek járó gázsihátralék is. A túlszervezettség megszüntetése érdekében 16 színészt és 3 műszaki alkalmazottat elbocsátanak. Ezeknek a városi tanács 1000, a kultuszminisztérium 2000, és a szakszervezet is 2000 forint segélyt szavazott meg. – A rendkívüli tanácsülés kimondja, hogy a színház fűtését 1 vagon szénnel és 10 mázsa tűzifával segítik. Ha pedig az Operaház vagy a Nemzeti Színház együttese valóban 25 előadás vendégszereplésére vállalkozik Debrecenben a hátralevő szezon végéig (ez azt jelenti, hogy a két társulat tagjai minden hónapban 5-5 napon át volnának Debrecenben), a vendégművészek költségeihez 20 ezer forint hozzájárulást engedélyez azzal a kikötéssel, hogy „az arányos részletek a megtartott vendégszerepléshez képest fizetendőek.”⁶⁶

Kőszegi Gézaról ezután többen nem hallunk, csak egyetlen utalást olvashatunk a következő színházi kritikában a történetekről: „Az új színházi rezsim első gesztusával igyekezett bebizonyítani, hogy szakít azzal a színházi politikával, amely az utolsó két hónapban a városi komédiássátor nivójára süllyesztette le a Csokonai-színház deszkáit.”⁶⁷ De nem szükséges ilyen túlzásba hajló szimbolizmussal összegezni a félbeszakadt évadot, kifejezőbb ennél egy jóízű szólásmondás: „Se pénz, se posztó, távozik a színlaposztó.” A kérdés csak az:

Hogyan próbálja áthidalni a színház válságát az új igazgató, Sereghy Andor?

Először is átveszi a várostól a színház épületét és tartozékait: berendezési és felszerelési tárgyait, és már február 20-án kéri a Nemzeti Színház együttesének vendégszereplésével kapcsolatosan felmerülő ellátási és elszállásolási költségek részletének kiutalását a várostól. Ugyanis február 18., 19. és 20-án a Dandin György és A kényeskedők c. Moliere vígjátékot játszották Debrecenben a pesti művészek. A város ehhez az első vendégszerepléshez 2400 Ft. rendkívüli segélyt utalt ki a szíinigazgató számára.⁶⁸ De nemcsak fizet a városi tanács, hanem őszintén örül az igényes színházi eseményeknek. A polgármester siet megköszönni a

Művészeti Tanácsnak és a kultuskormányának, hogy felújította a debreceni közönség bizalmát a Csokonai színház iránt az új igazgató irányításával és a vendégjátékok révén. Mert a vendégjátékok valóban megindulnak és nemcsak prózai bemutatkozásokkal, hanem operaelőadásokkal is. Ide kívánczok az a megjegyzés, hogy ebben az időben – Olaszország kivételével – Európában csak Magyarországon volt ún. staggione, vagyis utazó operaegyüttes, amelyhez a zenekart és karmestert – no és a vasúti szerelvényt – a MÁV biztosította, a művészeti személyzetet pedig az Operaház adta. Az operaelőadások között volt olyan is, amelyet éldolgozóknak tartottak (munkásmozgalmi évfordulón, pl. május 1-én), ennek a költségeihez is mindig hozzájárult a városi tanács.⁶⁹

De nemcsak a vendégfellépések szépek és élményt adóak, hanem a társulat is igényes feladatokat kap. Természetesen nehézségek voltak, illetve változatlanul megmaradtak – egészen az államosításig. Fejlődőképes és művészi szempontból kielégítő színházat ugyanis addig senki nem képes produkálni, amíg a társulat tagjai legalább a legkínzóbb anyagi gond alól nincsenek mentesítve. Móricz Zsigmond ezt így fogalmazta meg: „A színház minden pillanatban újra tud születni, mikor csúcsteljesítményt képes produkálni... csak a szegénység, a tudatlanság és közöny öli meg a színházat...”

Cél tehát az államosítás, vagy ahogyan Staud Géza mondja: az egyetlen megoldás.

„Az elmúlt két esztendő bebizonyította, hogy a vidéki színházrendszer fenn maradásában. Nem felel meg sem a megváltozott gazdasági viszonyoknak, még kevésbé elégíti ki az új kulturális igényeket. Nem igaz, hogy a vidéki színházak azért küzdenek anyagi gondokkal, mert nivótlanok, hanem inkább fordítva, azért süllyedtek alacsony művészi színvonalra, mert a gazdasági helyzet sodorta őket oda. Nem segít itt se új igazgató kinevezése, se a kerületek átszervezése. A vidéki színházak egész szervezetét meg kell változtatni. Egyetlen megoldás van, az államosítás. A színház mellett aztán magától fognak kisarjadni az egyéb kulturális intézmények, irodalmi körök és társaságok, mert a színház életet tud lehelni az egész kulturális életbe.”⁷⁰

Valamit azért a nagyvárosok vezetőinek is vállalni kell ezekből a terhekből, mert az államosításkor először rájuk kerül sor. A debreceni polgármesterhelyettes is tárgyal erről Budapesten az illetékesekkel, ahol nincs elvi vita, legfeljebb a fokozatosságra gondolnak (mint Ortutay miniszter), és addig is próbálják a magánszínházak közterheit csökkenteni. A dolgozók kedvezményes színházlátogatásainak is nagy lehetőségei vannak – véli Bóka államtitkár –, amelynek legvégső eredménye az lesz, hogy ez az új közönség tartja majd el a színházat. Ehhez többek között a befogadóképességet is szükséges növelni, ami a Csokonai színházban fél millió forintba kerül.⁷¹

Az évad közben folytatódik Shaw Szerelmi házassága, Rossini Sevillai borbélyja, Puccini Pillangókisasszonya vendégszereplőkkel, Csokonai Méla Tempefője – a centennáris héten – debreceni színészekkel van műsoron. (Utóbbit Juhász Géza átdolgozásában játszották el.) Egy-két operett is becsúszik (Pacsirta, Rigó Jancsi stb.), mert ezt „sokan szeretik.”

A debreceni előadások június 6-án értek véget, de folytatódtak a nyári hónapokban Nyíregyházán és Hajdúböszörményben.

Sereghy igazgató elszámol a várostól kapott készpénzsegéllyel, amely pontosan annyi, amennyit a városi tanács elvállalt: 25 ezer forint. Júniustól augusztusig viszont nem támogatták.⁷²

A lapok mérlegelik az új rezsím néhány hónapos munkáját. Hangsúlyozzák hogy színházunkban az elmúlt esztendő első felében a baj már akkor elkezdődött, amikor „a nézőtér még tele volt, de a színpad már kongott az ürességtől.” A színházi vezetésben volt a hiba. Ez a korszak lezárult. Emelkedett az előadások színvonala, noha az új vezetés is kénytelen volt sokmindennel megalkudni. Nyáron gondosan kell majd a műsortervezetet összeállítani, a korszerűsítést végrehajtani, mert „az államosítás lényegileg megtörténik még akkor is, ha hivatalosan ebben az évben nem nyilvánítják állami színháznak a debreceni színházat.”⁷³

A nyári szünet alatt a kultúrtaácsnok intézkedik a színpad és világítás korszerűsítéséről, Budapesten tárgyal a következő évad szubvenciójáról és kéri a kultuszminisztériumot, hogy szeptember 1-től kezdődően ismét Sereghyt bizzák meg az igazgatással s ezt szerződéskötéssel biztosítsák.⁷⁴

Központilag megállapítják a vidéki színészek kollektív szerződését. A létminimum 500 Ft., illetve a két évnél több ideje működő színészé legalább 650. Érdekes pontja az új szerződésnek, hogy csak képesített színészt lehet társulathoz szerződtetni, ugyanakkor nem kötelező a színészszakszervezeti tagság, önkéntesen bárki kérheti a felvételét, s ha a feltételeknek megfelel, taggá fogadják.⁷⁵

Szeptember 1-én évadnyitó társulati ülést tartottak, ahol az igazgató aláhuzta a debreceni operaelőadások tervét, és bejelentette, hogy Rubányi Vilmos az operaház karnagya ide szerződött. Örömmel közölte azt is, hogy befejeződtek a színházban nyáron megkezdett munkálatok. Egy fennmaradt kérdőív adataiból megtudjuk, hogy milyen is 1948-ban ez az állandóan toldozott, javított – és most bezárt – színházépület. 873 a befogadóképessége, ebből 629 az ülőhelyek száma, 48 páholy van. Az öltözők száma 10. A színpad méretei: szélesség 14, magasság 7 és mélysége 14 méter. Forgószínpada van, zsinórpadlása nem korszerű. Ma is aktuális a 7. kérdés: a színház állapota? És a válasz: „tatarozásra szorul.”⁷⁶

A szeptember 18-i megnyitó előadáson Shaw Barbara őrnagya volt műsoron. A várost Ménes János polgármester képviselte, aki üdvözlő beszédében hangsúlyozta, hogy 1948 a színházban is a fordulat éve lesz. Sereghy Andor a 100 tagú társulat nevében üdvözölte a közönséget.

Pereg a műsor – a tervek szerint – és újból napirendi kérdés a színház ügye a városi tanács előtt. A tanácskozás résztvevői leszögezik, hogy a színháznak sokkal előbb kapcsolatot kell teremteni a közönséggel, mert igaz, hogy szubvenciót kap, de csupán erre támaszkodnia nem szabad. Komoly kifogások hangzottak el a műsorpolitika és a hibás szereposztások ellen is. A színigazgatót arra kérik, hogy terjessze a város elé a színház költségvetését, mert így a tanács már az évad elején mutatkozó válság-kérdésben tisztábban lát. Érdeemes a – több felszólításra végül is – elkészített 1948/49-i színházi költségvetést teljes egészében ismertetni, melyhez Imecsfalvi Domokos számvevősegi tanácsos 1949. január 10-i dátummal tett megjegyzéseket.⁷⁷

Bevételek

(várható évi bevétel havi átlagban)

Állami segély	18.000
Városi segély	10.000
Városi segély operákhoz	1.000
pénztári bevétel	64.000
reklámból	1.500
büffé bér	1.000
ruhatár	600
városi segély fűtésre	1.500
	97.600

Pénztári bevétel részletezése

havi átlag bevétel bérletből	12.685
havi átlag pénztári bevételből	51.715
	64.400

Kiadások

(havi átlagban)

művész személyzet fizetése	22.700
kar személyzet fizetése	8.950
műszaki személyzet fizetése	10.699
nézőtéri személyzet fizetése	2.380,80
adminisztrációs személyzet fizetése	10.850
zenekar (havi 6 előadás után á 500)	8.000
személyzet utáni terhek	13.191,60
jogdíj, pótfiilerek, adók	9.800
napi kiadások	12.425
fűtésre	5.000
	103.996,40

Napi kiadások részletezése

rendőrség, tűzoltóság	
díszletek javítása és készítése	
jegyek, rendezés, színlap, hirdető iroda, fellépti díj	
telefon, postázás, kellék, sajtó, iroda 355 havi 35 ea =	12.525

Személyzet utáni terhek

OTI, közmunka váltság (840,95), illetményadó (5.015,95) =	13.191,60
jogdíj (tantiem) 7450, jegypótfiiller 1300 vigalmi adó 500, forgalmi adó 550 =	9,800
Aláírták: Solti Bertalan Ű.B. eln. és Sereghy Andor ig.	

A költségvetési előirányzatnál az erősebb és gyengébb bevételi hónapokat arányos elosztással veszik figyelembe, így egy hónap költségvetése az évad bármely hónapjára vonatkozatható. A kombinációk szerint 5-6000 Ft. a hiány. Ennek fedezetét a színház a kilátásba helyezett államsegély felemelésétől és egyes darabok kasszasikerétől várja. De ha bármelyik elmarad, és a színházi látogatottság sem a tervek szerint alakul a már mutatkozó deficit az egész színházi idényt végig fogja kísérni. – Az államsegély ebben az évadban havi 18 ezer Ft., de tekintve hogy a színház már az évad kezdedése előtt 20 000 Ft. kölcsönt vett fel a Községi Takarékpénztártól, ennek részleteit levonják, s így csak havi 13 000 Ft-ot kapnak. A város – talán ezt pótlandóan – készpénz-szubbvencióját havi 8000 Ft-ról ezért emelte fel 10 000-re.⁷⁸ – A naptári év végéig még két pénzügyi kérdés elintézésére szólítja fel a tanács az igazgatót: 1. Rendezze a Hírdető Irodával a színházi vasfüggönyre szerelt tüzmentes reklámfüggöny bérelti díját (ez a függöny ugyanis nem a város tulajdona, tehát a Hírdetőnek kölcsöndíj jár érte. A hirdetésekben évi 25 000 Ft. az igazgató bevétele, a függöny kölcsöndíja pedig havi 1000 Ft.) 2. Nyolc napon belül fizessen ki 1515 Ft. tüzbiztosítási díjat, mert különben levonják a legközelebbi készpénz-szubbvencióból.⁷⁹

Hagyjuk el az ismét elkezdődő anyagi huzakodás részleteit, keressünk a műsortervből nevezetes bemutatókat. A kultúr tanácsnak az önállósuló debreceni operarészleg bemutatkozását elősegítendő Goda Gáborhoz, a budapesti kultúr tanácsokhoz fordul levélbeli kérelmével, amelyben a Carmen jelmezeit kéri el a fővárosiaktól. A jelmezekért Versényi Ida személyesen is felkeresi Goda Gábort. (A művésznő úttörő munkát végzett az operarendezés tekintetében, illetve a debreceni operabemutatók megindításában. A színház tagja volt és a zenede tanára. Sokoldalúságát, tehetségét dicséri is a központi színházi lap egyik kritikája. = Színház és Mozi 1949. II. évf. 37. sz.) A bemutató nagy kultúreseménye városunknak, de több is ennél: vidéken egyedüli vállalkozás ekkor még. A debreceni lapok azzal is dicsekednek, hogy Heltai Jenő színgazgatása idején 1917-18-ban már volt Debrecennek operatársulata, de az ő távozásával harminc évig hallgattak, illetőleg csak vendégként, idegen társulatok tolmácsolásában tért néha vissza az operakultúra. Ezért is nagy a jelentősége, hogy a színház ismét operaegyüttest szervezett. Természetesen nagyon sok nehézséggel. Versényi Ida pl. elmondta, hogy „Budapesten nemcsak kinevettek bennünket, hogy operát csinálunk, hanem elzárkóztak minden segítség elől is. Pl. nem adtak egyetlen ruhát sem, holott a Carmen az egyik legnagyobb szereplőgárdájú darab... nem kapunk nagy szubbvenciót, de az igazi művészet iránti szeretet a fiatalság nagyotakarása hajt bennünket.” Nemcsak interjú kérdésekre válaszol az ország egyetlen női operarendezője, hanem cikket is ír, amelyben hangsúlyozza, hogy színház történeti szempontból is fontos esemény az állandó operarészleg megszervezése.

„Szükség volt erre az operára? – Kérdezi, majd meg is válaszolja a kérdést – Eddig Debrecenbe vagy befutott nagy énekes jött egy estére és akkor olyan hatalmas felléptidíjat kért, hogy a felemelt helyárakat csak kiváltságosok tudták megfizetni, vagy az Operaház ösztöndíjasai énekeltek, akiket azért küldtek le, hogy itt szokják meg a színpadot. De ezek is csak egy estére jöttek, tehát Debrecen dolgozóinak csak kis része részesült élményben, vagy abban, hogy kiegyenlített előadás tanúja volt. Mert a kis szereplőket itt szedték össze egy nap alatt. Márpedig aki csak egy kicsit is foglalkozik muzsikával, az jól tudja, hogy ez nem is lehet jó, mert csak összetanult együttestől kaphatunk jó produkciót.”⁸⁰

(Megjegyzem: ma is nagyon szeretik a színházi operabemutatókat Debrecenben – sőt értékelik, jutalmazták kitűnő teljesítményeiket.)

A prózai bemutatók közül Gergely Sándor Vitézek és hősök c. drámájának megérdemelten nagy közönségikere volt. A szerzőt is megkérdezik a debreceni előadásról.

„Feltűnően jó volt – mondja –. Eddig nem akartam elmenni egy vidéki színházba sem, darabom bemutatójára, mert egy kicsit mindig félttem. A szegedi színház is hívott, de azt lemondtam már előre. Most Debrecenben kedvet kaptam, hogy elmegyek és megnézem Szegeden is.” Kormos Lajos alakításáról is érdekesen nyilatkozik: „fasisztákat csak kommunisták tudnak jól megformálni színpadon, mert ők tudják csak igazán, mit jelent a fasizmus.”⁸¹

A kritikus – elég szokatlanul – hangsúlyozottan dicséri a díszleteket is, sőt megjegyzi: a Csokonai színháznak évek óta nem volt ilyen tehetséges díszletezője (Báthy Istvánt dicséri).

De nagy lelkesedéssel tapsolnak a debreceniek Mikszáth Különös házasságának is, amelyet Örkény és Gyárfás írtak színpadra – és nem Harsányi Zsolt! –

Közeleg a naptári év vége, és Olty Magda Debrecenbe látogat – mint a minisztérium kiküldötte –, hogy a színtársulat munkájáról képet formálhasson: elég színvonalas-e ahhoz, hogy nívó-szubvenciót kapjon. Ennek eredménye: a társulat nem, csak Solti Bertalan kap nívódíjat kiváló színészi teljesítményéért.

Van még egy bemutató decemberben: D’Albert A hegyek alján c. operája. Ahhoz képest, hogy még csak a második bemutatkozás – és a közönség nem mutat kellő érdeklődést – féltő, hogy megtörik a vállalkozó kedv. De nem, mert sor kerül a Hoffmann meséi előadására is. A város pedig kétszeresére emeli opera-szubvencióját, mert „mind az előadás, mind pedig a kiállítás kiváló minőségű teljes mértékben megfelelt.”⁸²

A március 15-i díszelőadáson a Bánk bánt még annak rendje-módja szerint mutatják be, de 18-tól a színház vezetését az évad hátra lévő részére Solti Bertalannak adja át a betegeskedő Sereghy. Solti öt tagú bizottsággal intézi az ügyeket. Már megint baj van a kiadásokkal. Kb. 5000 Ft-tal tartoznak a világítási vállalatnak. A számvevőség a szubvencióból fizeti ki ezt a tartozást. Ezt a hiányt pótolja a minisztérium felemelt (25 ezer Ft-os) államsegélye, amelyet félhaviként előlegezve kap a színház, *Solti Bertalan viszont színigazgatói engedélyt kap 1949. március 18-tól augusztus 31-ig.*⁸³

A társulat május 15-én fejezi be debreceni szezonját, hogy utána Nyíregyházán (a Korona Szálló kultúrtermében), nyári állomáshelyén kezdje meg előadásait. S bár Debrecen városa ekkor már nem köteles segélyezni őket – csak amíg Debrecenben játszanak – tekintve, hogy az állami támogatást is tovább kapják, a város is fizet a nyári hónapokban is.⁸⁴

Mérlegelik az évadot. Debrecen állami és szellemi irányítói a színészekkel vitatják meg a színház működésének kérdéseit. Az új igazgatóval külön is beszélgetnek ezekről. Szerinte az elmúlt évben már sikerült rátalálni a helyes utra. Visszatekint az inflációs időkre, amikor a színházi konjunkturát nem a közönség kultúrigénye, hanem a pénz értéktelensége idézte elő. De ez nem volt jó a színészeknek, akik „az éhségtől szédelegve teljesítették vélt kötelességüket, míg a tőkés vállalkozó a befolyó, bőrdöntő megtöltő pénzből aranyat vásárolt.” Ezután a riportter megkérdezte: mit tart értéknek a múlt szezonból? A válasz: „Legszívesebben a tájszínházi

előadásokra emlékszem vissza, amikor a Hamletet, Toscát vittük a hortobágyi, hajdúnánási, vámspércsi, hadházi dolgozóknak. Egy kis büszkeséggel mondom el, hogy vidéki színházak közül egyedül mi vittünk Shakespeare-darabot és operát a falvak, tanyák dolgozóinak.”⁸⁵

A következő nyilatkozatot – már szeptemberben – Asztalos Sándortól halljuk az *államosított* színház helyzetéről és feladatairól. Bekövetkezett tehát ez a döntő változás a Debreceni Csokonai színház életében is! Huszonhat vidéki társulat helyett – szeptember 2-i hatállyal – a kormányhatóság hat vidéki állami színházat szervezett. Az államosított Csokonai színház igazgatója Horváth Jenő élmunkás színész, a szegedi színház volt igazgatója lett. Erről a tanácsot a kultuszminiszter szeptember 9-i rendeletében értesíti.⁸⁶

Az államosítás kétségtelenül a vidéki színházak újjászületését jelentette s a vidéki színészek ezt igazolni, bizonyítani akarták. A kormányzat gesztusát – amelyet a haladásért és kulturális életünkért tett – becsületes és kemény munkával igyekeztek viszonzni az államosított színházak művészei – köztük a debreceniek is.

J E G Y Z E T E K

- 1 HBmL 25009/1944.
- 2 HBmL 41512/1944.
- 3 Tiszántúli Néplap (a továbbiakban: Néplap) 1944. dec. 23.
- 4 HBmL 41829/1944. IV.
- 5 Néplap 1944. dec. 29.
- 6 HBmL 1249/1945. IV.
- 7 HBmL 12284/1945. IV.
- 8 HBmL 1600/1945. VII. (= Műszaki Ugyosztály.)
- 9 Néplap 1945. jan. 14.
- 10 Néplap 1945. jan. 18. és 21.
- 11 Néplap 1945. márc. 9., A debreceni színészet története. Debrecen, 1976. 153. l.
- 12 HBmL 20782/1945. IV., HBmL 5419/1945. IV.
- 13 Néplap 1945. márc. 17.
- 14 HBmL 55601/1945. (a VKM/leirat másolata); HBmL 5255/1945. IV.
- 15 Néplap 1945. ápr. 6.
- 16 Debreczen 1945. máj. 6.; HBmL 3711/1945. IV. (18 pontos határozat az előadások időpontjairól, értékkövetelmények)
- 17 HBmL 141/1945 Bkgy (= Törvényhatósági Bizottsági közgy. határozatok jelzete)
- 18 HBmL 142/1945. Bkgy.
- 19 Néplap 1945. júli 1.
- 20 Néplap 1945. júli 13. és 24. sz.; HBmL 16206/1945. IV. (A város engedélye a helyárák felemeléséről, amelyből az MSZMt is részesül)
- 21 Néplap és Debreczen 1945. aug. 3.
- 22 HBmL 185/1945. Bkgy; Debreczen 1945. aug. 30.
- 23 Néplap és Debreczen 1945. szept. 1. és 2.
- 24 HBmL 18860/1945. IV.; HBmL 28687/1945. IV.
- 25 HBmL 293/1945. Bkgy (= rendkívüli közgyűlés volt)
- 26 Néplap 1945. nov. 11.
- 27 HBmL 24487/1945. IV. (Az igazgató 150000 P. hitelt kap)
- 28 HBmL 485/1945 Kt (= a kultúrtaácsnok levelezése); Debreczen 1945. dec. 15. Néplap 1945. dec. 16. és 19.
- 29 Néplap 1946. jan. 11., Debreczen 1946. jan. 13.
- 30 Tiszántúli Népszava 1946. febr. 10., Debreczen 1946. ápr. 26., Néplap 1946. ápr. 28.
- 31 Tiszántúli Népszava 1946. máj. 25-i vezércikke.
- 32 HBmL 269/1946. Bkgy; HBmL 12846/1946. IV; Debreczen 1946. máj. 26.; Néplap 1946. június 16.
- 33 HBmL 409/1946. Kt.; BHm 18525/1946. IV.; HBmL 23053/1946. VII.; HBmL 24657/1946. IV.
- 34 HBmL 24622/1946. IV.; Debreczen 1946. júni 19.; Néplap 1946. júli 7.
- 35 HBmL 23942/1946. IV.; Debreczen 1946. szept. 1.
- 36 Tiszántúli Népszava 1946. szept. 7. (k.gy. = Kemény György cikke).
- 37 1. Néplap 1946. szept. 8-i sz.-t!
- 38 HBmL 27247/1946. IV.; Néplap 1946. szept. 17./2 cikk is erről szól.)
- 39 1. Debreczen 1946. szept. 29., okt. 17., dec. 24.; Néplap 1946. okt. 8., 13., 27.; és a Tiszántúli Népszava 1946. nov. 15. sz.-t!
- 40 HBmL 4106/1946. IV.; HBmL 34161/1946. IV.; Debreczen 1947. jan. 23. és 25., valamint Színház 1947. (III. évf.) 37. sz.
- 41 Debreczen 1947. febr. 8.; Színház 1947/7.
- 42 HBmL 51/1947 Bkgy; HBmL 184/1947. Kt.; HBmL 8903/1947. IV.; Debreczen 1947. febr. 21. és 1947. febr. 25.

- 43 HBmL 51/1947. Bkgy.; 379/1947. Kt.; HBmL 381/1947. Kt.; HBmL 383/1947. Kt.
- 44 HBmL 22428/1947. IV.; HBmL 17229/1947. IV.; Néplap 1947. máj. 14. és 15.
- 45 HBmL 124/1947. Bkgy.; HBmL 16458/1947. IV.; Néplap 1947. ápr. 20., máj. 6., 8., 11. és Debreczen 1947. ápr. 20. számai.
- 46 HBmL 20703/1947. IV.; VKM 71789/1947. VII. ü.o. (= 5 oldalas másolat, 1947. júli 11. dátummal a debreceni VT IV. ü.o-n.
- 47 1. Mindhárom helyi lap júli 2. („Búcsú”). A következő évadra is átnyúló, pontosan 10 db. – felsorolásra érdemtelen – levéltári ügyirat Beleznay díszlet- és ruhatárának eladásáról ill. átszállításairól. Debreczen 1947. júli 8 (B. – adósságai kifizetése után – vendéglőt nyitott Bp-n).
- 48 HBmL 27002/1947. IV.; Néplap 1947. júli 29.
- 49 Színház 1947/30.
- 50 Debreczen 1947. júni 20.; Néplap 1947. júli 11.; HBmL 28640/1947. IV. (Hivatk. a 194/1947 Bkgy határozatra is!)
- 51 Színház 1947/27.
- 52 Debreczen 1947. szept. 3.; HBmL 27472/1947. IV.; HBmL 32123/1947. IV. + a kultúr tanácsnok szept. 17-i levélmásolata, ikt. sz.n.
- 53 HBmL 1281/1947. Bkgy.; HBmL 34309/1947. IV.; Debreczen 1947. okt. 2.
- 54 HBmL 27912/1947. IV.; HBmL 27913/1947. IV.; HBmL 932/1947. Kt.; HBmL 1008/1947. Kt.; HBmL 31110/1947. IV. (= a Kamara Színházzal kapcs. hat.)
- 55 Debreczen 1947. szept. 16.; Néplap 1947. szept. 25.; HBmL 30038/1947. IV.
- 56 Debreczen 1947. szept. 27., okt. 9.; Néplap 1947. okt. 3. és 12. (b1 = Béber László c.) és a Tiszántúli Népszava 1947. okt. 3. (Balog János írása).
- 57 HBmL 30753/1947. IV.; HBmL 37644/1947. IV.; HBmL 1118/1947. Kt.; HBmL 34123/1947. IV.
- 58 Néplap 1947. okf. 14.
- 59 HBmL 1335/1947. Kt.
- 60 HBmL 33432/1947. IV.; HBmL 30733/1947. VII.; HBmL 32790/1947. VII. Néplap 1947. okt. 26.; Debreczen 1947. nov. 9.
- 61 Debreczen 1947. nov. 12., 16. és 23.
- 62 Néplap 1947. nov. 19.
- 63 Néplap, 1948. febr. 13. (b1, aki a jubileumi előadás egyik szónoka is volt) és Debreczen 1948. febr. 13.
- 64 HBmL 39755/1947. IV. (Hivatk. a VKM 181734/1947. VII. sz. rendeletére); HBmL 544/1947. Kt. HBmL 43133/1948. IV.; Néplap 1947. dec. 17.
- 65 Néplap 1948. jan. 27.
- 66 HBmL 89/1948. Bkgy.; Néplap 1948. febr. 14., HBmL 6429/1948. IV.; Debr. 1948. febr. 14., 15., 17., 27.
- 67 Néplap 1948. febr. 20 (irta: – éter = Pósa Péter)
- 68 HBmL 216/1948. Kt.; HBmL 283/1948. Kt.; HBmL 6412/1948. IV.; Néplap 1948. febr. 20., 21.
- 69 HBmL 311/1948. Kt (= tkp egy aláíratlan fogalmazv.); HBmL 15158/1948. IV. – Néplap 1948. márc. 6., 9., 13. – T. Népszava 1948. márc. 13.
- 70 Színház 1947/26.
- 71 HBmL 236/1948. Bkgy.; HBmL 27651/1948. IV.; Színház 1947/13., 22., 25., 34. – Néplap és Debreczen 1948. márc. 28.
- 72 HBmL 14384/1948. IV.; HBmL 18890/1948. IV.; HBmL 13434/1948. IV.; HBmL 17573/1948. IV.
- 73 Néplap 1948. ápr. 11. és júni 5.; Debreczen 1948. júni 8. és 19.
- 74 HBmL 451/1948. Bkgy.; HBmL 49/1948. Kt.; Néplap és Debreczen 1948. júli 13.
- 75 Debreczen, 1948. júli 30.
- 76 HBmL 254/1948. Kt.
- 77 HBmL 203/1948.
- 78 HBmL 34761/1948. IV.; HBmL 36171/1948. IV.; HBmL 37281/1948. IV.; Debreczen 1948. okt. 31.
- 79 HBmL 33375/1948. IV.; HBmL 38003/1948. IV.

- ⁸⁰ HBmL 520/1948. Kt.; Néplap 1948. okt. 24.; Debreczen 1948. nov. 4. (ezt Versényi Ida írta) nov. 6.
- ⁸¹ Néplap 1948. nov. 3., 11., 18.
- ⁸² Néplap 1948. dec. 30.; HBmL 36171/1948. IV.
- ⁸³ HBmL 18431/1949. IV.; HBmL 304/1949. Kt.; HBmL 11845/1949. IV. (= kézzel írt jkv., amelyben Solti B. átveszi a színház épületét).
- ⁸⁴ HBmL 17590-15136/1949. IV. (kézzel írt ügyirat) Debreczen 1949. máj. 5.; Néplap 1949. máj. 17., júni 9., 21-23.
- ⁸⁵ Néplap 1949. júni 9., 21., 22., 23., 29.; Debreczen, 1949. júni 26. (3 hasábos cikk)
- ⁸⁶ HBmL 28175/1949. IV. (= a VKM kinevezési okiratszámát is tart.: 241562/1949. IV.); – Néplap 1949. szept. 4.; Színház és Mozi 1949/37.

ANNA VERESS

**ARCHIVAL DATA AND THE ATRICAL CRITICISM CONTRIBUTING TO THE
HISTORY OF THE REVIVAL OF THE CSOKONAI THEATRE AFTER THE LIBERATION
(1944-1949)**

(Summary)

The local theatre company of Debrecen has its jubilee this year: it began its activity 180 years ago; this means that it is four decades older than the Hungarian National Theatre.

The theatre building is 133 years old, and due to reconstruction, it has been closed since the beginning of this season.

Thirdly, the relevance of this topic is justified by the fact that from the liberation up to 1975 no published source of theatre repertory and of related cultural policies were available for research workers. Repertoire of all the theatres throughout the country have been registered only after socialization, ie since 1949, in a publication of the Library for Theatre History.

Up to the present the richest and the most obscure material, however, lies in the history of private theatres of the coalition era (1944-1949) and the same is true of these five years in the case of the Csokonai Theatre in Debrecen.

On the basis of the archives of the Country of Hajdú, and of the contemporary press-matters kept in the Debrecen University Library, respectively the first three chapters of this study describe the situation and developments which preceeded the establishment of permanent theatre companies, the efforts made to start cultural life and also the work the theatres. As far as the artistic level of its work is concerned and, in particular the activities of the Literary Repertory Theatre, the Ady Society also supported the „New Beleznyay Epoch” that superseded occasional companies.

However, a considerable part of the theatre-going public still had an dislike to more elevated culture, and the increasing poverty meant that goals which had been set high had to be adapted to the circumstances. Despite a state subsidy amounting to 15.000 forints the company, which consisted of 60 members, went through many critical periods until the end of the 1947 season, just as other provincial companies did.

Theatre manager István Beleznyay Unger ran badly into debt, but competitors had neither a sufficiently large capital nor even stage-properties. One of them, Géza Kőszegi, was also assisted in his initial organizational work by Artur Somlay, his artistic advisor.

By collective agreement the Trade Union of Actors secured a minimum, but fixed, salary for actors.

Manager Kőszegi brought over his earlier debts to Debrecen and here in spite of warnings by authorities, contrived with the middle of when he went bankrupt and his permission to work was revoked.

During the last years before socialization, manager Andor Sereghy, in spite of steady and efficient assistance both from Budapest and from the government commissioner Béla Both, was not able to lead the theatre to the end of the period. He resigned on account of illness. From 18th March, 1949 to 31st August, 1949, Bertalan Solti was entrusted as director of the Csokonai Theatre and saw the theatre trough from that age into the new socialist era of its history.

АРХИВНЫЕ ДАННЫЕ И СВИДЕТЕЛЬСТВА ТЕАТРАЛЬНОЙ КРИТИКИ О
ВОЗРОЖДЕНИИ ТЕАТРА ЧОКОНАИ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ
(1944-1949)

(Резюме)

Дебреценское постоянное театральное искусство в этом году празднует юбилей: 180-ую годовщину со дня основания. Это означает, что оно на четыре десятилетия опередило основание Национального Театра.

Зданию театра исполнилось 133 года и, начиная с сезона этого года, его закрыли для реставрации.

В-третьих, актуальность темы объясняется тем, что до 1915-го года в распоряжении исследователей вообще не было материалов о содержании программы театра после освобождения и связанной с этим политики в области просвещения.

(В масштабах страны — в изданиях Библиотеки истории театра — лишь после национализации, т.е. начиная с 1949-го года регистрируется репертуар театров). Однако, наиболее богатый и наименее известный материал заключает в себе история частных театров действовавших в период коалиции (1944-1949) — и среди них пять лет театра Чоконаи.

Настоящая работа в трех разделах, на основании материалов областного архива и печатных источников того времени, хранимых в Библиотеке Дебреценского Университета, в первую очередь знакомит с постановлениями предваряющими создание постоянной труппы, а также с начинаниями направленными на оживление культурной, в том числе и театральной, жизни.

На художественный уровень деятельности „Новой эпохи Белезнай”, сменившей временную труппу, оказывает влияние и Общество Ади, которое проявлялось особенно в работе Литературного Камерного Театра.

Публика, посещающая театр, однако, нуждается в возвышенной культуре; да и бедность периода инфляции заставляет изменить первоначально назначенным целям и приводит к вынужденным решениям. Труппа из 60-и членов, несмотря на субвен-

цию в 15 тысяч, ежемесячно получаемую от государственных и городских органов, подобно другим провинциальным труппам, вплоть до закрытия сезона 1941-го года, переживает кризисные дни.

Иштван Унгер Белезнай, директор театра, задолжается, однако новые претенденты не обладают ни достаточным капиталом, ни театральным оборудованием.

Среди них в начальной организационной работе Артур Шомлаи в качестве художественного советника поддерживаете Гезу Кесеги.

Профсоюз артистов в соответствии с коллективным договором, обеспечивает обществу артистов выплату минимальной, но постоянной зарплаты.

Кесеги, как директор, прибывает в Дебрецен не погасив своей ранней задолженности, и несмотря на неоднократные замечания компетентных органов, к середине февраля приходит к краху, в результате этого у него отбирают разрешение на деятельность в середине сезона.

В период, непосредственно предшествовавший национализации, несмотря на поддержку уполномоченного правительства Бела Бот и действенную поддержку столицы, директор Андор Шереги не руководит театром до конца сезона. Ссылаясь на состояние здоровья он отказывается от должности и с 18-го марта 1949-го года назначением Берталана Шолти до 31-го августа 1949-го года продолжается период, завершением которого была национализация Театра Чоконани.

A KÖNYVTÁR ÉLETÉBŐL

POSSESSORI ÉS MARGINÁLIS BEJEGYZÉSEK VIZSGÁLATA
A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRÁBAN

A debreceni Egyetemi Könyvtár régóta dédelgetett tervét próbálta megvalósítani, mikor 1976 telén hozzákezdett a possessori bejegyzések feltáráshoz. Ösztönzött minket Herepey Jánosnak¹ munkássága, aki Adattárában egyik forrásanyagként éppen a régi könyvek bejegyzéseit használta. A kolozsvári, debreceni, sárospataki református könyvtárak könyveinek kézírásos bejegyzéseit felkutatva, nagyszerű hozzáértéssel alkalmazta az egykori tulajdonosok feljegyzéseit bizonyító adatként.

Különösen döntő volt munkánk szempontjából az, hogy a „possessor-bejegyzések összegyűjtése a legfontosabb erdélyi könyvtárakban kézirat formában lényegében befejeződött”.² Ez a tény azt a távlati tervet tüzte elénk, hogy össze kell hangolnunk a magyarországi hasonló jellegű munkálatokat és az Erdélyben már elkészült possessor-jegyzéket, hogy létrejöhön egy országos könyvtörténeti bejegyzésnyilvántartás.

Munkánk kezdete előtt tanulmányoztuk a sárospataki református könyvtár possessori jegyzékét, melyet Czegle Imre állított össze³, valamint a Turkuai Egyetemi Könyvtár⁴ már 1948-ban elkészített tulajdonosi kataszterét.

A debreceni Egyetemi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Kollégiumi Nagykönyvtára közti együttműködésre felügyelő állami-egyház bizottság ülésén, Esze Tamás világította meg először a gazdag, régi állományú könyvtárak possessor-feltáró munkájának értelmét. Ekkor még a munka elindításához szükséges minimális feltételek is hiányoztak.

A gyűjtőmunka tervezetét Csűry István az Egyetemi Könyvtár igazgatója dolgozta ki. Ugy döntöttünk, hogy nemcsak a possessor nevek gyűjtésére szoritkozunk, hanem a könyvben szereplő valamennyi kézírásos bejegyzést feltárjuk, mert „a könyvekben található bejegyzések ... baráti, tanítványi, szellemi kapcsolatokról, illetve az egykori olvasók reflexióiról, gondolkodásuk, állásfoglalásaik legbizalmasabb megnyilatkozásai felől nyújtanak olyan becses tájékoztatásokat, amilyeneket mi más forrásokból alig remélhetünk.”⁵

A feltárás alapját képező 1850-nél régebbi keletű könyvek mennyisége könyvtárunkban igen nagy, ezért a munkálatok több évet vesznek igénybe. Ilyen nagy lélegzetű munka esetén célszerű, hogy egyúttal megvizsgáljuk a könyvben szereplő pecsétet is, amelyek érde-

kes adalékokat szolgáltatnak a possessorori névsor kibővítéséhez. Megvizsgáljuk könyveink kötéstábláját is, a kötés minőségét és idejét. Ezek a vizsgálatok egyrészt könyvhigiéniai célokat szolgálnak, másrészt azt, hogy világos képet kapjunk arról is, milyen régi könyveink kötése.

Vállalkozásunk célja, hogy 1. a könyvek kézirásos bejegyzéseiben rejlő történeti, irodalomtörténet, kultúrtörténeti adatokat feltárjuk, 2. segédeszközt hozunk létre Debrecen régi könyv és irodalmi kultúrájának tanulmányozásához, 3. régi szétszóródott, részben nagyobb könyvtárak anyagába beolvadt könyvtárakat rekonstruáljunk, s mindezt bibliográfiai formában feltárjuk, 4. célunk az is, hogy előmozdítsunk olyan tanulmányok írását, melyek régi könyvtárak működéséről és sorsáról szólnak. Röviden: rendszerezett nyersanyaggal mozdítani elő az irodalmi kultúra társadalomtörténetének tanulmányozását. Szeretnénk segítséget nyújtani bibliográfiai formában feltárt anyagunkkal mindazoknak a kutatóknak is, akik régi könyvek egy-egy, kézirásos bejegyzései miatt különösen érdekes példányát tanulmányozni akarják. A vállalkozás heurisztikus értékét érzékeltetik azok a kultúrtörténeti tanulmányok, amelyek egyes művek „fátumát” kísérik végig possessorori bejegyzések alapján. Gondoljunk csak Bán Imre cikkére,⁶ mely a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában lévő J.J.Weckerus: *Medicinae utriusque syntaxes ex Graecorum... thesauris* c. mű kézirásos bejegyzéseinek vizsgálatából született, vagy említhetnénk G.Lábos Olga dolgozatát,⁷ mely a Debreceni Egyetemi Könyvtárban található Milotai Nyilas István: *Agenda* c. művének possessorori bejegyzéseivel foglalkozik.

Munkálataink mindennapos, gyakorlati kivitelezéséről ejtsünk néhány szót. Helyrajzi katalógusunk alapján dolgozunk, kiválasztjuk belőle régi könyveink (a DEK-ben 700.000-es jelzetű anyag) alapcéduláit, a könyvek közül kiemeljük a bejegyzéseket tartalmazókat, majd a művek címfelvételét tartalmazó alapcédulákról 298x210 mm nagyságú lapokra készítünk xeroxmásolatokat. Ezek a lapokon, melyeken szerepel tehát a mű címfelvétele, dolgozunk, erre jegyzünk fel minden számunkra fontos adatot, kézirásos bejegyzést, possessor-nevet, tulajdonbélyegzést, ezek a cédulák alkotják majd a possessorori kataszter alapját. Az egyes cédulákon szerepel még a mű kötéstáblájának leírása, természetesen csak értékes könyvek esetén, valamint a kötés feltételezhető idejének megállapítása. Ha különleges illusztrációt, egyedi betűtípust találunk a műben, arról külön filmet illetve xeroxmásolatot készítünk, s természetesen a műről készült cédulákon ezt is megemlítjük.

Valamennyi kézirásos bejegyzés esetén közöljük a műnek azt az oldalszámát, amelyen a bejegyzés szerepel. Így, jegyzékünk alapján, bárki könnyen megkeresheti a számára érdekes kézírás lelőhelyét. Összefoglalva tehát a következőket vizsgáljuk: 1. a possessor(ok) neve, a bejegyzés éve, helye (amennyiben szerepel), 2. bélyegzők, ex librisek pontos szövege 3. egyéb bejegyzések tárgya, jellege 4. a kötés anyaga, kora.

A munka kezdeti stádiumán nehéz bepillantást nyerni bárkinek is abba, mennyiben lesz hasznos, kinek nyújt majd segítséget a készülő bibliográfia. Az eddig feldolgozott anyag alapján nyert adatokból szeretnénk most egy-két példát bemutatni, hogy szemléltessük régi könyveink kézirásos bejegyzéseit. Eddigi eredményeinkből kiderült, hogy közvetlenül nem is a possessorori névsor, hanem az egyéb bejegyzések tárgya, jellege nyújtja majd a legérdeke-

sebb kultúrtörténeti adatokat. Az egyes könyvtárak possessorjegyzékei csak egy teljes országos possessor-kataszter részeként jutnak teljes tudományos értékükhöz.

A possessori nevek alapján, melyek egyrészt a sajátkezü bejegyzésekből, másrészt a művekben található bélyegzőlenyomatokból származnak megállapítottuk, hogy a könyvtárunkban lévő könyvek a következő forrásokból származnak: 1. magánkönyvtárak 2. egyházi tulajdonban volt könyvtárak (rendi, egyházmegyei, egyházkerületi, egyházi iskolai) 3. korabeli nem-egyházi intézmények könyvtárai.

A kézirásos nevek olvasata sokszor problémát okoz, ezt az írások elmosódott volta, a kapart betűk, az áthúzások, valamint az egyéni írások jellegzetessége okozza. Az olvashatatlan írások olvashatóvá tételéhez segítséget kaptunk a B.M. Bűnügyi Technikai Intézetétől, ahol az okmányszakértők speciális fényképezési eljárással megpróbálták segíteni problémánkon.

A possessori nevek eddig összegyűlt adataiból úgy látszik, hogy a pecséteken található nevek majdnem minden esetben tökéletesen olvashatóak, ezért most ezekből mutatunk be néhányat a pecséteken szereplő szöveghű formában.

1. Magánkönyvtárak possessorai közül néhány:

Csepreghy Kálmán Könyvtára 705401
Dessewffy család Könyvtára Büd-szt-mihály 720051
Horváth István Könyvtárából 702923
Jamniczky Lajos Könyvtára 701474
Jeszenszky Kálmán 702247
Kátai Gáboré 703292
Magyary-Kossa Sámuel Könyvtára T.sz.Márton 702852
Molnár Aladár 703859
Nagy Iván 703365
Petrik Géza és társa Budapesten V.Fürdő utca 4. 705490
Báró Radvánszky Béla Könyvtára 703754
Révész Imre-Kálmán Könyvtár 706686
A Soovári Soós Család Levéltára 701723
dr.Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Könyvtára 705993
Johannes Josephus comes Wildenstein 705522

(A possessor-név mellett a mű helyrajzi száma szerepel).

2. Egyházi tulajdonban lévő könyvtárak (rendi, egyházmegyei, egyházi iskolai)

Aus der Bibliothek des Karmeliter Kloster zu Wohlau 704349
Budapest-Belvárosi ferencrendi Zárda Könyvtárából 706933
A csornai prépostság Könyvtára 705272
Debreceni Ref. Főiskola Könyvtára 706061

Dunamelléki Ref. E[gyház] Kerület Ráday Könyvtár 700436
 Egri Cisterciák Könyvtárát 702650
 A Jászberényi Sz[ent] Ferencrendi Ház Pecsétje 703305
 A Kecskeméti Szent Ferencrendi Zárda Könyvtárának pecsétje 703742
 A Keszthelyi Premontrei Gimnázium Tanári Könyvtára 701496
 Kun-halasi Ref. Gimnázium Könyvtára 702815
 A Magy. Kegyes Tanítórend Könyvtárát 700412
 A Máriapócsi Monostor Könyvtárának Pecsétje 700427
 A M[ármaros] szigeti Ref. Főiskola Könyvtára 702289
 A S[áros] Pataki Oskola Könyvtára 701422
 Nagyenyedi Ref. Tanoda Könyvtára 700465
 Sümegi Sz[ent] Ferenc Rend pecsétje 704458
 A Szécsényi Ferences kolostor Petétje 704389
 A székesfehérvári Sz[ent] Ferencrendi Zárda pecsétje 703445
 A váci kegyes tanítórendi ház Könyvtára 706403

3. Nem -egyházi intézmények könyvtárai

Ex Bib[liotheca] Com[itis] F[rancisci] Széchényi 702759
 Biblioth[eca] Reg[iae] Scient[iarum] Universit[atis] Hungaricae 703757
 Boldogkő-Váraljai Könyvtár 704636
 A budapesti m[agyar] kir[ályi] állami polg[ári] Isk[ola] Tanítóképző Intézet Könyvtára 701556
 Debreceni M[agyar] Kir[ályi] Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma 703730/a.
 Erdélyi Múzeum Könyvtára 703402
 Felső Magyarországi Múzeum 703874
 Grossherzogliches Gymnasium zu Jena 704668
 Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Múzeuma 1943. 701572

A possessori példák korántsem teljesek, hiszen a teljes felsorolásra most nincs módunk, de nem is ez a célunk, hanem az, hogy érzékeltessük, majdani segédeszközüink valóban alkalmas lesz arra, hogy könyvtörténeti forrásanyagul használhassák az érdeklődők.

Térjünk át az egyéb kézirásos bejegyzések vizsgálatára.

Marginális bejegyzéseink a következő két nagy csoportra oszthatók: 1. a mű szövegéhez kapcsolódó 2. a mű szövegéhez nem kapcsolódó bejegyzések.

A mű szövegéhez kapcsolódó bejegyzések eddigi vizsgálataink szerint lehetnek: a. szövegkritikai b. adatkiegészítő c. a műből vett idézetek, lényeges részek kiemelése, ismétlése d. a mű szövegéhez kapcsolódó ima (pl. bibliában), orvosságrecept (pl. fűvészkönyvben) stb. Nézzünk néhány példát ezekre a bejegyzésekre! A bejegyzéseket szövegűen közöljük, s az illető könyv helyrajzi számát, valamint a bejegyzés lelőhelyének oldalszámát is mellékeljük.

Adatkiegészítő bejegyzéseink közül Werbőczy: *Decretum iuris* – Debrecen, 1639, Fodorik⁸ 702330 (1. előzéklap versoján 2. előzéklap rectoján és versoján, 3. előzéklap rectoján) műben találhatóak ezek a sorok: „Ezen kiadás Magyar (!) fordítása a mint megtekintém egyezik a lőcsei 1637 és a bártfai 1632-

diki latin magyar Tripartitumával, csupán az orthográfia (különbözik) némi részben ... Ennél régebb fordítások még: Veres Balázs 1565 meg Heltai Gáspár 1571, Laskai János 1589...”

A műből vett lényeges részek kiemelésére példaként az Agendarius – Tyrnaviae, 1583, ny. n. 701971 ([10] p. [11] p.) műben lévő idézzük: „Micsoda az hit. Az írás szerint a hit az Istennek Christusban ígértetett irgalmasságának bizodalma (lásd meg az Vizkeresztnap után való 3 Vasárnap predikációnak második részében folio 267)”

A mű szövegéhez kapcsolódó imák, fohások, receptek közül az alább említetteket mutatjuk be: orvosság-recept leírása Páriz – Pápai F: Pax corporis – Kolosvár, 1690, Némethi (hátsó 2. szennylap rectoján és versoján) 701387 műben: „Gyermeknek hasa dagadásáru Az keserü laput tüzön meg herasztani (!), mézel (!) meg keni (!) az hasára teni eczekára.” „Guta ütés elen (!) való orvosság (!) Az tyúk hasznot meg kel (!) melegíteni hogy meg higulyon (!) az tiszta sárgáját ki veni (!) az viaszgyertyának hamvával öszve kel (!) keverni mihent eszre veszi az ember az guta ütést mindgyárt (!) kenje meg azt az oldalát egészen.”

magyar nyelvű ima bibliában [Biblia] „Az mi Uronc...” Debrecen, 1586, Hofhalter 700218 (1. rész 231 folio): „Imádság. Dicsőséges Atia In bunös vagjok Irgalmodban legh Irgalmas vetkeimnek mert testem kedvem keresztben nekem ördök Ellenségem akarja ezen lelkem haborgatni neked szolok Uram In parancsolij az te Szentigidnek Gyógyulion megh az mi lelkünk Attianak Fiunak [Szentléleknek]”

magyar nyelvű ima Illyés A: A keresztyéni jóságos ...– Nagyszombat 1688, Egyetemi ny. 701370 (hátsó szennylap versoján): „Oh uram Jesus Kristus Atya Istennek Szelid baránya ate (!) Szent kereszt által vala [szerzett] Szent Sebednek Fajdalma erdemere enged (!) nekem bünösnek hogy a mig (!) neked tetsik élnem minden kerest viselesemet teerted bekevel halakat adok tenjeked minden hozamvalo megmutatot (!) Szeretetednek Ave.”

Nézzük most meg *a mű szövegéhez nem kapcsolódó kézírásos bejegyzéseinket*, melyek eddigi tapasztalataink szerint lehetnek a/ családi feljegyzések (születés, esküvő, halál) b/ korabeli anyakönyvi részletek c/ a mindennapi élet problémái (adásvétel, szolgáló-fogadás, orvosság-recept, lelki-tükör) d/ közigazgatási adatok e/ időjárási feljegyzések f/ csillagászati jelenség leírása g/ a könyvre vonatkozó adatok (a mű ajándékozására, kiadására, nyomtatására szerzőjére vonatkozó marginalia) h/ sentenciák j/ magyar és latin nyelvű imák, fohások, versek.

Néhány érdekes példát választottunk ki a fentebb említettek illusztrálására.

Családtörténeti feljegyzéseink közül Esterházy P: Via lactea – Wien, 1691, Voigt 707920 (1. előzék-lap rectoján és versoján, a hátsó 1. szennylap rectoján és versoján, a hátsó 2. szennylap rectoján és versoján) műben található idézzük: „Anno 1727 die 8 bris a ki szerdára esett éghi jegyben rákban született Mérey Antal fiam,⁹ mellynek keresztelése volt die 12 eiusdem úgy mint vasárnap Pater Bolyky Ignác Beregszászi Plebanos uram által Tekintetes nemzetes...Eötvös Miklós Kereszt Atya és Kedves Hites társa Nemzetes Debreczeni Maria Kereszt Anyja ... jelenlétekben Mlgos Gróff Keresztszeghi Csáky Péter uram eő ngsága ... Kastélyában es adatott neki hármás név tudni illik Miklós Ferencz Antal Kit Isten nevellyen magha Szent nevének dicséretére nekünk pedig Attjának Annyának Vigasztalására Született pedig déli tizen egy órában délben. Mérey Imre”

„Anno 1730 die 5 Aprilis a ki szerdára esett éghi jegyben Scorpioban Született Mérey Anna Cecilia Leányom mellynek Keresztelése volt die eiusdem Nagy Csütörtökön Pater Demeter Paal ... Beregszászi Plebános Uram által Mlgos ... Kereszt atyja ... és Kereszt Anyja eő...jelenlétekben Mlgos Gróff Keresztszeghi Csáky Rosalia ... Udvarházában ... Mérey Imre”

„Anno 1734 die 20 Februar az ki Szombatra esett született Mérey Joseph Fiam éghi jegyben Mértekben, Mellynek Keresztelése volt die 22 eiusdem úgy mint hétfőn Pater Demeter Paál akkori Beregszászi Plebános ur által...”

„Anno 1763 die 10 jan született Zsigmond fiam nyilas jegyben éjjel 10 órákor”

„Anno 1784 die 11 July Mérey Antal Uram Atyám éjféltájban mult ki ez árnyék világból kit is az eörök életben nyugosztallon az Isten”

„1790 die 12 X-br délután egy órákor Jakonovits M.Magdolna Kedves Asszon Anyám mult ki ez árnyék világból kit is az eörök életben nyugosztallon meg az felséges Ur Isten...”

„Anno 1788 die 27 Januarii Hitös Társamnak vettem ell(!) ... Nagy Katalin Feleségemet .. Mérey Zsigmond”

„Anno 1788 die 10 9 bris az ki hetfére esett született Mérey Magdolna Leányom eghi jegyben Kossban megh körösztolése volt a föllebb irt napon ... Isten nevelen maga dicsőségére nekünk pedig Apjának és Anyjának vigasztalásunkra és eörömrünkre...”

Korabeli anyakönyvi bejegyzéseinkből Pázmány P: Imádságos könyv – Nagyszombat, 1701, Egyetemi ny. 701640 (az első kötéstábla versoján) c. könyvben lévő mutatjuk be: „Anno Dni 1731 die 31 Maii ex Calvinismo conversus est Stephanus Zinvarus in Ecclesia Siklosiensi F.F. Minorum Per J.Adalbertum Filoczy. Anno Domini 1732 die 25 Januarii ex Lutheranismo conversus Paulus Kovács apud ... Franciscanos per ... Adalbertum Filoczy. Anno 1732 die 21 Septembris ex Lutheranismo conversa est Catharina Pongrácz ... per Ad.(Adalbertum) Filoczy...”

A *mindennapi élet problémái* összefoglaló szóval említett bejegyzéscsoportból nézzünk meg néhányat.

Becker G: Orator + Nagyvárad, 1656, Szenczi K.Á 702659 (2. előzéklap rectóján) c. műben találtuk a következő bejegyzést, mely egy szolgáló felfogadásáról szó: „Ao (anno) 1782 Die 27 Aprilis fogadtam meg Gazda Asszonynak Debreczenben Nagy ujj utzán Rácz Jánosné Asszonyomat 29 a huszonkilentz ... forintokért esztendeig és az fellebb irt Napon meg-fizettem előre 5 a öt ... forintokat ... Balog Sigmond”

Melchioris J: Fundamenta – Claudiopoli, 1700, Misztótfalusi 703788 ([17] p.) művünkben idézzük a *következő kölcsönadási feljegyzést*: „Vagyon egy Horatiusom Rácz Sigmondnál ad usum, Barabásnál egy verses diariumom...”

Közigazgatási bejegyzéseink közül a Corpus iuris –H.n. [1696] 703730 (1. előzéklap rectóján) c. könyvünkben található mutatjuk be: „Szathmár Vármegye és Közép-Szolnok vármegye között ... Gyöngy, Géres, K.Darócz Helységek Szatmár vármegyébe estek, ellenben Erdélybe ezek estek Alsó Felső Szopor, Illosva...”

Az *időjárásról tudósító bejegyzéseinkből* is kiválasztottunk egyet, a Baranyi P: Lelki Paradicsom –H.n. 1700, ny.n. c. könyvben lévő, bemutatás céljából (701572 a hátulsó szennylap rectóján): „1872-dik December 14-én a kertből még szekfű és viola virágokat szedtünk a pahrba tenni. Imre Ferencné Udvarhelyszék...” ugyanitt olvashatjuk: „1897 be Januárba oly nyári napok voltak, hogy a jövő titok, hogy milyen lész a kikelet.”

Természeti jelenségek leírása is szerepel eddig vizsgált könyveinkben. Nézzük meg Melchioris J: Fundamenta – Claudiopoli, 1700, Misztótfalusi 703788 (a 62 p. utáni üres lap rectóján és versoján) c. műben található! „1824-ben Augusztus [?] Napján az áldott nap le mente (!) után akkor midőn a hold teljesedésben (!) estvéli 8 óra után fel jönne (!), az Egen Nap Nyugatról az Északi polus jobbján tettzet fel egy bizonyos Egi jel fejéres fellegből a [tiszt] égen: mely elsöben egy csillag forma az után egy 3 mas szám: azután egy E de megfordítva tőlünk zárva – abból lett egy zv z az egy farka vé abból ismét egy T az az egy té szerü figura s végtére egy ilyen I az az i betü s igy el mulék a jel az égről s mint egy óráig tartot (!) az ég boltozattyán ezen felséges jelenség amelyből én velekédsem szerént ezen jegy és jel által is az Isteni bölcsesség és lételnek egy tsalhatatlan valóságát szemlélem és meggyőződve az el fajult bünösök előtt a meg térés tárgyául íram le igazán Európában, Erdély országban Kóvár vidékén S.m.Dekol (!) nevü helyiségben a fent irt napon és helyen (!) jövendöbéli bizonyosságul. Soros M Dekli Sárközy Josef...”

Mint fentebb említettük, szinte minden könyvben található magára a könyvre vonatkozó feljegyzés. Ezekből is kiválasztottunk néhányat ismertetés céljából. Ezek a bejegyzések igen gyakran latin nyelvűek, a magyar nyelvű ritkábban fordul elő.

A mű ajándékozására vonatkozó feljegyzések közül Temesvári P: Rosarium ... – Venezia, 1589, 705037 (a címlap versoján) c. könyvben lévő idézzük: „Donavit Bibliothecae regnicolari R.R, D. Cano-

nicus Csanadiensis Andreas Radványi 3. Mart. 1808” Bemutatjuk a Pápai Páriz F: Rudus redivivum – Cibinii, 1684, Jüngling 703347 (1. kötéstábla versoján) műben olvashatót is: „Ex donatione Auctoris ... possidet Michael Bogdányi ... Nagyenyedienis ... 1693”

A mű kiadására utaló bejegyzéseinkből Werbőczy: Tripartitum iuris – Viennae, 1517, 704459 (első kötéstábla versoján) „Editio haec est prima et originalis, quam ipse Auctor propriis sumptibus Viennae in Austria typis Joannis Singrenii Ao 1517 die 8 Maji... procudi curaverat cuius exemplaria nunc sunt rarissima teste Emerico Kelemen, qui in sua Historia Juris hungarici privati Budae 1818 edita ... Quintum exemplar hoc est: Bibliotheca huius Tatensis Schol. piar. (piarum) quod ad notitiam supra laudati Magnifici D. Emerici Kelemen non pervenit.”

Még a könyv kötterését is gyakran megörökítik az egykori tulajdonosok, amint az alább említett példa mutatja. Debreceni Kalocsai János: Isten ajándékával való kereskedés, avagy Énekek Énekének... – Debrecen, 1693, Kassai 701435 (1. szennylap rectoján és versoján) c. műben olvashatjuk a következőt: „Nemes Ifjú Torday Ferencz Deretskei Cur. (curialis) birtokos és azon Helybéli Nemesség Rendszerét való fő Hadnagya bé-köttem az 1820-dik Eszt.Sept. Holnap 7-én.”

Sok bejegyzéseink között a magyar és Latin nyelvű sententia. A „Szent Dávid királynak ... – Cassel, 1704, 701685 (2. rész 221 p.) c. könyvünkben található a következőt: „A szentírás az emberi tiszta jogok evangyelioma, az igaz hitnek menedéke, az összes emberiség közérzetének valódi kinyomata: a szabadság, egyenlőség, testvériség, felvilágosodás és demokrácia vagy a társadalmi munkás és kegyeletteljes élet legboldogítóbb irányulásának leghűbb vezénylője.”

Talán legszebbek kézírásos bejegyzéseink közül a versek, imák, fohászok. Ezek latin és magyar nyelven szerepelnek könyveinkben. Egy magyar nyelvű imát idézünk, mely [Alvinczi P]: Itinerarium... – Debrecen, 1616, ny.n. 700462 (2. előzéklap versoján) c. műben található.

„Éltem minden nyereségem
Tsak az Ur Jesus Kristus
Mert ő általa lett nékem
Meny Országra igaz juss
Jaj hogy nem ohajtánám
Jaj hogy nem kiáltanám
Ki velem jól teni akar
Drága érdemébe takar
Én Jézusom azt jól tudom
Hogy értem is születélt
Az én undok büneimért
Lám meg is feszítettélt...”(!)

A bejegyzések elemzésére, vizsgálatára most nem térünk ki. Célunk csak annyi, hogy bepillantást nyújtsunk könyvtárunk egyik igen sok szépséget, rejtett értéket feltáró munkájába.

Természetesen az itt közölt adatok, példák nem teljesek, hiszen még a munka nagyobb része ránk vár, de a meglévő anyagnak is csak igen csekély százalékát mutattuk be. Egyelőre a „feltárást” végezzük, a napvilágra került adatok feldolgozására, rendszerezésére csak azután kerül sor.

Reméljük, hogy régi anyaggal rendelkező könyvtárak csatlakoznak gyűjtőmunkánkhoz, s így közös munkával feltérképezhetjük Magyarország régi könyvkultúráját.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1-3. kötet. Herepei János cikkei. Bp-Szeged, 1971, Kossuth ny.
- ² Jakó Zsigmond: Irás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976, Kriterion. 311 p. 18. jegyzet.
- ³ Az 1800 előtti possessorokat a sárospataki Református Nagykönyvtárban Czegle Imre gyűjtötte össze. A több ezer cédula, kéziratos formában, a possessor-neveket tartalmazza.
- ⁴ Kallioniemi, Aino: Omistajannimia turun Yliopiston Kirjaston kokoelmissa. Turku, 1948. 1-12 p. (Turun Yliopiston Kirjaston Julkaisuja 4.)
- ⁵ Jakó Zs: i.m. 14. p.
- ⁶ Bán Imre: Rimay János egyik könyvének sorsa. Könyv és Könyvtár 1. 67-68 p. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei Klny. 16.)
- ⁷ Gombáné Lábos Olga: Megjegyzések Milotai Nyilas István Agendájához. Könyv és Könyvtár 11. 85-93 p. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei Klny. 101.)
- ⁸ A művek könyvészeti adatait rövidített formában közöljük.
- ⁹ A nevek biográfiai ismertetésétől, a cikk jellegének megfelelően, most eltekintünk.

ANALYSIS OF POSSESSORIAL AND MARGINAL NOTES
IN THE UNIVERSITY LIBRARY DEBRECEN

(Summary)

The article gives an insight into the work of finding possessory notes in the University Library of Debrecen. The author justifies the necessity for this work by referring to János Herepey's work. István Csúry, the director of the University Library, has devised a method for writing up possessory notes. The material consists of editions of Hungarian and foreign books printed before 1850, all of which are owned by the University Library of Debrecen. The subjects under investigation are:

1. bringing to light the names of the possessory and the dates of the notes in all those books containing notes;
2. the classification of the marginal notes;
3. description of the seals in the books;
4. ascertaining the material and the dates of volumes with valuable bindings.

The aims of this undertaking are: 1. to make the cultural historic data of these hand-written notes public; 2. to produce a reference book which may be used to study the book culture of the old Debrecen; 3. to rediscover old, scattered libraries and to make them known in bibliographic form. This informative article draws on the material that has already been written up and, with examples, illustrates contemporary, private libraries and libraries owned by the church and by secular institutes. The author investigates the notes of two large groups: 1. notes related to the texts and 2. independent notes. From the notes relating to the texts she quotes examples both of facts complementing, and notes criticizing the text. For independent notes she lists nine categories and illustrates them with relevant examples. The nine categories are: a/ family notes; b/ contemporary data from birth marriage etc. registers; c/ problems of everyday life; d/ administrative data; e/ notes about weather conditions; f/ descriptions of astronomical phenomena; g/ data referring to the book; h/ sentences; j/ Hungarian and Latin prayers and supplications.

Beside the notes the abridged titles of the books in question can be found along with their shelf lists and the page numbers of the notes cited. The article describes methods which have been applied with this work. It does not analyse the notes from a scientific viewpoint, its goal being merely to draw attention to them and to present the process involved in a particular work. It makes the reader acquainted with the purpose of the future bibliography, its use and long-term plans. In the long-run its aim is to start a nationwide, historical, book register of marginalia that would complement similar works done in Hungary with the already completed possessory register of Transylvania.

ЮДИТ ЧИБА

ИЗУЧЕНИЕ ВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ ЗАПИСЕЙ И МАРГИНАЛИЙ В БИБЛИОТЕКЕ ДЕБРЕЦЕНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Резюме)

Статья дает краткий обзор работ по изучению владельческих записей ведущихся в Библиотеке Дебреценского Университета. Автор обосновывает необходимость таких работ, ссылаясь на работы Яноша Хереpei.

План работ по исследованию владельческих записей был намечен Иштваном Чюри, директором Библиотеки Дебреценского Университета. Исследуемый печатный материал состоит из книг, изданных ранее 1850-го года и являющихся собственностью Библиотеки Дебреценского Университета.

Предметом исследования являются 1/. установление имени владельца и периода времени в котором записи были сделаны для всех книг, содержащих заметки, 2. определение характера маргиналий на полях, 3. описание найденных в книге оттисков печатей, 4. определение материала и времени происхождения особо ценных переплетов.

Целью настоящего изучения являются:

1. определение историческо-культурного содержания рукописных маргиналий
2. создание пособия по изучению книжной культуры г. Дебрецена,
3. реконструкция фонда старых распавшихся библиотек в библиографической форме.

Статья, ознакомительная по характеру, и исходя из обработанных данных, иллюстрирует частные собрания, а также библиотеки, находящиеся как в собственности церковных, так и в собственности светских учреждений своего времени.

Автор при исследовании владельческих записей объединяет последние в две группы:

1. записи находящиеся в связи с текстом произведения и
2. не связанные с содержанием текста произведения.

К примерам первого типа автор относит замечания к тексту, носящие критический характер или характер дополнения.

Примечания второго типа зазываются на девять категорий и иллюстрируются соответствующими замечаниями. К категориям относятся:

- а/ замечания семейного характера,
- б/ фрагменты метрик того времени,
- в/ повседневные заботы,
- г/ административные заботы,
- д/ замечания, касающиеся погоды,
- е/ описания астрономических явлений,
- ж/ данные, относящиеся к книге,
- з/ сентенции,
- и/ молитвы на венгерском и латинском языках.

Вместе с примечаниями даются краткие описания названий книг, полочный индекс и страница местонахождения данной записи.

Статья ознакомливает с практическим ходом работ. Записи не анализируются с научной точки зрения: цель статьи — привлечь внимание к теме и продемонстрировать своеобразный путь исследования.

Статья дает ознакомление с целями будущей библиографии, приводит доводы касающиеся ее полезности и обрисовывает планы ее дальнейшего развития и использования.

В качестве одной из таких перспективных целей намечает создание государственного каталога владельческих записей по истории книг, в содержании которого нашли бы свое отражение как результаты подобных работ, проводящихся в Венгрии, так и данные реестра владельческих записей уже составленном в Трансильвании.

SCHRIFTLICHE BIBLIOGRAPHISCHE EINFÜHRUNGEN
UND DIE DEBRECENER WERKSTATT BIBLIOTHEKARISCHER FORSCHUNGEN

Es ist beeindruckend, welche Bilanz István Csüry in seinem verdienstvollen Beitrag zur bibliothekswissenschaftlichen Forschung und Lehre an der Universität in Debrecen zieht.¹ In 25 Jahren, von 1950 bis 1975, wurden an dieser bedeutenden Universität 453 Beiträge zur Bibliothekswissenschaft und Bibliographie sowie zu Randgebieten verfaßt. Ein großer Teil von ihnen ist über die Landesgrenzen Ungarns hinaus bekannt geworden und wird gern in Fachgremien zitiert und verwendet.

In einer Themenanalyse weist István Csüry auch „Bibliographien, Kataloge, Bibliotheksführer, bibliographisch-methodische Anleitungen“ in der stattlichen Zahl von 84 aus, das ergibt an der Gesamtzahl prozentual 18,5 %.²

1. Die Bedeutung der Bibliographie für die wissenschaftliche Arbeit

Die Universität in Debrecen hat erkannt, welche Bedeutung die Bibliographie auch oder gerade in Zeiten der fortgeschrittenen Technik spielt. Es hat sich in der ganzen Welt eine Vielfalt bibliographischer Arbeit herausgebildet, die zu nutzen der Wissenschaftler aufgefördert ist. Diese Vielfalt kann aber ohne Vorbildung vom Leser nicht beherrscht und in den wissenschaftlichen Arbeitsprozeß einbezogen werden. Bibliographien wollen – wie alle Informationsquellen – gelesen werden. Nur ist dieses Lesen wesentlich komplizierter als die Lektüre eines Lehrbuches oder eines Zeitschriftenartikels. Lesen bedeutet hier Eindringen in die Arbeitsergebnisse der eigenen Wissenschaftsdisziplin, in die Literaturproduktion einer Nation oder in andere Sachverhältnisse mit Hilfe von Arbeitsmethoden und Arbeitsergebnissen der Bibliothekswissenschaft, Bibliographie und Information/Dokumentation. Lesen bedeutet hier angestregtes wissenschaftliches Arbeiten mit analytischen und synthetischen Lehr- und Lernmethoden unter Inanspruchnahme bibliothekarisch-bibliographischer Hilfsmittel wie der bibliographischen Beschreibung von Informationsquellen (Titelaufnahme), der Erläuterung zu bibliographischen Beschreibungen (Annotation) und der Einordnung verzeichneter Informationsquellen in ein Ordnungsprinzip (Thesaurus, Dezimalklassifikation etc.).

Bibliographien haben im Sozialismus eine große, oft aber noch unterschätzte Bedeutung für Erziehung, Ausbildung, Weiterbildung, Forschung und Produktion, ja auch für die Freizeitgestaltung. Diese Bedeutung hat sich gegenüber früheren Gesellschaftsordnungen wesentlich erhöht, aus der spontanen Form des Zufälligen ist die systematische Einbeziehung in alle gesellschaftlichen Bereiche geworden.

Die Bedeutung der Bibliographie für die wissenschaftliche Arbeit umfaßt aber auch eine Einführung in das Lesen und Verstehen von Bibliographien. Dies ist eine ganz wichtige Aufgabe der Methodik und Technik des wissenschaftlichen Arbeitens sowie der Bibliothekspädagogik.³ Die Einführung darf nicht losgelöst vom geistig-schöpferischen Arbeitsprozeß vorgenommen werden, und zu ihr gehört auch gewissermaßen als Basis ein ausreichender und aktueller bibliographischer Fonds (das Vorzeigen von Bibliographien und die praktische Arbeit mit Bibliographien ist schon immer die effektivste Methode zum Einprägen von Form und Inhalt gewesen).

Sicher kann es keinen einheitlichen Plan für die Propagierung bibliographischer Kenntnisse, Fähigkeiten und Fertigkeiten geben. Die Methoden der Universitätsbibliotheken werden sich wesentlich von denen in einer Bezirksbibliothek oder wissenschaftlichen Betriebsbibliothek unterscheiden. Deshalb muß jede Einrichtung, so wie auch in Debrecen demonstriert, die Maßnahmen ausschließlich unter Berücksichtigung ihrer Möglichkeiten, ihrer Bestände, ihrer Kataloge, ihrer Leserstruktur, der Qualifikation ihrer Mitarbeiter sowie der gesammelten Erfahrungen auf diesem Gebiet selbst beschließen und durchführen. Daß dabei auch die Gedanken anderer Bibliotheken und der reiche Schatz an internationaler bibliothekswissenschaftlicher Literatur in Anwendung kommen sollen, versteht sich fast von selbst.

Es gibt die verschiedensten Formen der Vermittlung von bibliographischem Wissen, die hauptsächlichsten sind

1. *die mündliche Form*: Lehrveranstaltungen zur Methodik und Technik des wissenschaftlichen Arbeitens (Vorlesung, Vortrag, Übung, Praktikum), die auch Kenntnisse zur Bibliographie vermitteln sowie die Bibliothekseinführung und Nutzerschulung als Methode der systematischen Einführung potentieller (= gegenwärtiger und künftiger oder besser: möglicher) Leser auch in die Probleme der Bibliographie
2. *die schriftliche Form*: die Verbreitung von Materialien, meist mit Lehrcharakter, sowie von Einführungsschriften in die Fachbibliographie
3. *die Integration der Lehrinhalte*: Lehrveranstaltungen und Schriften aus und zu einzelnen Wissenschaftsdisziplinen, in denen integriert (also voll einbezogen) z. B. durch den Hochschullehrer, Lehrer an anderen schulischen Einrichtungen und Leiter in Betrieben die Bibliographie mit vermittelt wird als immanenter Bestandteil der täglichen wissenschaftlichen Arbeit.

Im Nachfolgenden will sich der Verfasser ausschließlich auf die Einführungsschriften in die Fachbibliographie – also einen Teil des ebengenannten zweiten Punktes – beschränken, weil sie eng mit der bibliothekswissenschaftlichen und bibliographischen Tätigkeit der

Universität Debrecen verbunden sind und gewissermaßen den Ausgangspunkt dieses Beitrages darstellen.

2. Gedanken zur Begriffsbestimmung und Geschichte der Einführungsschriften in die Fachbibliographie

Einführungsschriften in die Fachbibliographie sind Präzisierungen und Ergänzungen allgemeiner Materialien zur Bibliographie, oft auch zum Fachbibliothekswesen und zur Fachinformation und –dokumentation. Wenn man so will, sind sie die höchste Form schriftlicher Materialien zur Bibliographie überhaupt. Es handelt sich – um eine Definition vorsichtig zu wagen –⁴ um Bibliographien, die die verschiedenen Arten der Nachschlagewerke, Schrifttumsnachweise und Informationsleistungen für einzelne Wissenschaftsdisziplinen erfassen. Sie erscheinen unter dem Eindruck der ständig zunehmenden Literaturfülle und eingedenk der Tatsache, daß jeder Wissenschaftler (der angehende wie der erfahrene!) einen Überblick über seine Wissenschaftsdisziplin einschließlich wichtiger Rand- und Querschnittsgebiete benötigt. Diese Schriften sind

1. eine vorzügliche Ergänzung zum fachbibliographischen Unterricht
2. eine einzigartige Möglichkeit zur Werbung und Nutzbarmachung der Bibliographien
3. eine Form der Einführung in Spezialliteratur einer Wissenschaftsdisziplin
4. eine wirksame Hilfe bei der Rationalisierung der wissenschaftlichen Arbeit.

Von allgemeinen schriftlichen bibliographischen Einführungen unterscheiden sie sich durch

1. die vorrangige Orientierung auf den Leser
2. die Begrenzung auf Fachdisziplinen
3. die Erweiterung auf verschiedene Informationsquellen, besonders Spezialliteratur
4. die Aufnahme von Informationsdienstleistungen.

In der englischen Sprache finden wir als Ausdrücke „Guide to the literature“ oder „Use of literature“ (es folgt dann der jeweilige englischsprachige Begriff der Wissenschaftsdisziplin); in der ungarischen Sprache hat sich das Wort „Utmutató“ eingebürgert; in der deutschen Sprache finden wir eine breite Palette, u.a. „Einführung in die Bücherkunde“, „Einführung in die Bibliographie“, „Fachbibliographische Einführungen“, „Fachliteratur“, „Wie finde ich Literatur“; in der Sowjetunion findet man häufig „Putevoditel“.

Wenn in der obigen Definition gesagt wurde, daß die fachbibliographischen Einführungen in Anbetracht der Literaturfülle zu erscheinen begannen, so ist dies eigentlich nicht ganz exakt. Es gibt nämlich einige Vorstufen schon in der Frühaufklärung.⁵ Im heutigen Sinne wird der Begriff „Bibliographie“ erstmals in dieser Zeit gebraucht – als Literaturbeschreibung, Literaturinformation und bibliographische Tätigkeit.⁶ Die Wurzeln bibliographischer Lehre für die Leser liegen auch hier (auf diese Tatsache wird nur selten verwiesen). Der Jenaer Bibliothekar Burcard Gotthelf Struve begründete mit der beispielgebenden und noch im 19. Jahrhundert verwendeten Schrift „Introductio in notitiam rei litterariae et

usum bibliothecarum”⁷ auch die Lehre der Bibliographie. Erstmals in der langen und dornenreichen Geschichte der Bibliographie gibt er im Unterricht in der Jenaer Universität und in seinen Fachbibliographien⁸ Beispiele der *auswählenden* Fachbibliographie, die den Studenten und Wissenschaftler in ein Wissenschaftsgebiet einführen und zugleich aus der sinnlosen Titelfülle herausführen soll. Es folgen ihm viele Bibliothekare Deutschlands, Österreichs und Frankreichs nach.⁹ Als kleines weithin unbekanntes Beispiel soll die Schrift „Curieuses Studenten-Bibliothecgen”¹⁰ genannt werden. Es handelt sich um eine empfehlende Bibliographie, sie hat als Zusatz zum Titel „worinnen gezeigt wird, was ein Studiosus Theologiae, Juris, Medicinae, Philosophiae u. Politices entweder von nöthigen und nützlichen Büchern sich anschaffen, oder von welchen er einige Nachricht haben solle oder müsse.” Sie war bestimmt für Studenten der angegebenen Disziplinen an den Universitäten Jena, Wittenberg und Leipzig und enthält zahlreiche bibliographische Hinweise für das Studium.

In der Hochaufklärung ist besonders Michael Denis zu nennen. Er führte das Studium der Bibliographie in Österreich ein und hatte mit der Schrift „Einleitung in die Bücherkunde”¹¹ nicht nur in bibliothekarischen Kreisen großen Erfolg.

Aber auch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts finden wir z.B. in Deutschland viele Bestrebungen, die Bibliographie dem Studenten zu vermitteln – allerdings meistens der persönlichen Initiative überlassen. Der Berliner Bibliothekar Georg Schneider und der Münchner Bibliothekar Christian Ruepprecht tun dies mit viel Eifer und Erfolg. Schneider hielt schon 1907 Einführungsvorträge vor den Studenten der Universität in Berlin, deren Mittelpunkt Bibliotheks- und Bibliographiebenutzung darstellten: „Bibliographie in ihrer höchsten Form bedeutet nicht nur Verzeichnen, sondern Beurteilen.”¹² Schneider gab auch die verdienstvolle Reihe „Schriften zur Einführung in die Benutzung der Berliner Universitäts-Bibliothek”¹³ heraus. Ruepprecht verfaßte die populärwissenschaftliche Abhandlung „Bücher und Bibliotheken. Was können sie dem Menschen sein und geben?”¹⁴ und schrieb unter anderem den bemerkenswerten Aufsatz „Bedeutung und Aufgaben bibliographischer Kenntnisse.”¹⁵

Eine Geschichte der fachbibliographischen Einführungen ist noch nicht geschrieben, Arbeiten von und zu einzelnen Bildungseinrichtungen und Bibliothekaren liegen in großer Anzahl vor. Diese Geschichte erst mit den Publikationen aus der Zeit nach 1945 zu beginnen, wie dies Denis Grogan tut,¹⁶ ist sehr problematisch. Durch ein solches Vorgehen werden die fortschrittlichen Traditionen der Aufklärung mißachtet, wird das kulturelle Erbe zumindest umgangen. Vielleicht kann die Debrecener bibliothekswissenschaftliche Werkstatt aus ihrem reichen Erfahrungsschatz ein spezielles Wissenschaftsgebiet abhandeln.

3. Einige Beispiele aus der Vielfalt fachbibliographischer Einführungsschriften

Drei die Universität Debrecen berührende Wissenschaftsdisziplinen sollen in diesem

Zusammenhang erwähnt werden: die Germanistik, die Medizin (einschließlich Pharmazie) und die Chemie (als eine wichtige Grundlagenwissenschaft für andere naturwissenschaftliche Gebiete, die Medizin und die Technik).

3.1. Die Germanistik

Die Universität Debrecen hat mit der Einführung von Anna Molnár¹⁷ einen großen Anteil an der fachbibliographischen Nutzerschulung in der Germanistik, so wie dies auch für vier weitere Disziplinen (u.a. die Geschichtswissenschaft) zu sagen ist. Die Arbeit von Anna Molnár gliedert sich in zwei Teile, einen methodischen und einen auswahlbibliographischen. Nach einer kurzen, sehr klar formulierten Vorbemerkung, in der Titel und Inhalt vorgestellt werden, folgt eine fachspezifisch orientierte Methodik und Technik des wissenschaftlichen Arbeitens. Dem künftigen Germanisten sollen damit die Wege gezeigt werden, wie eine sprachwissenschaftliche Forschung abläuft. Die Autorin nennt ihre vier Phasen Themenwahl – Materialsammlung – Ordnen, Auswerten, Durchdenken – Die geistige Produktion und endgültige Ausführung der Arbeit. Diese Ausführungen sind vorzüglich geeignet und reihen sich ein in umfangreichere Publikationen aus dem deutschsprachigen Gebiet wie etwa „Die schriftliche Form germanistischer Arbeiten“ von Georg Bangen.¹⁸ Abschließend finden wir im methodischen Teil je ein Verzeichnis wichtiger Abkürzungen aus der germanistischen Sprachwissenschaft und der Bibliographie sowie eine kurze Übersicht über die Kataloge der Universitätsbibliothek Debrecen. Die Auswahlbibliographie enthält 614 – leider nicht annotierte – Titel zum eigentlichen Thema, gegliedert in Allgemeines – Deutsche Philologie – Germanistische Sprachwissenschaft – Stilistik – Deutschunterricht – Neue Wege der Sprachwissenschaft – Zeitschriften. Die Publikation wird abgeschlossen durch je ein Register zu Namen und Sachen.

Trotz der Bezogenheit auf Debrecen bzw. Ungarn hat die Arbeit von Anna Molnár etwas Allgemeingültiges und setzt Maßstäbe in der fachbibliographischen Einführung auch anderer Universitäten. Sie führt, sicher in bescheidenem Umfang und mit teilweise anderer Zielsetzung, Traditionen weiter wie etwa die „Allgemeine Bücherkunde zur neueren deutschen Literaturgeschichte“ von Robert F. Arnold,¹⁹ die „Bücherkunde für Germanisten“ von Johannes Hansel,²⁰ die „Einführung in die Bücherkunde zur deutschen Literaturwissenschaft“ von Paul Raabe²¹ sowie die „Einführung in die Bibliographie zur deutschen Literaturwissenschaft“ von Wolfgang Friedrich.²² Sie setzt aber auch Traditionen von Bibliothekaren in gesellschaftswissenschaftlichen Disziplinen fort, wie etwa in der Rechtswissenschaft durch Wilhelm Fuchs²³ oder in der Slawistik durch Annemarie Hille.²⁴

3.2. Die Medizin (einschließlich Pharmazie)

Nach dieser erweiterten Rezension der Arbeit von Anna Molnár soll jetzt kurz die Viel-

falt fachbibliographischer Einführungen in die Medizin und in die eng mit ihr verwandte Pharmazie aufgezeigt werden.

Die Geschichte der Einführungsschriften geht weit in die Zeit der Aufklärung zurück. Im 18. Jahrhundert erschienen u. a.

Christoph Wilhelm Kestner: *Bibliotheca medica*. Jena 1746. 728 S.

P.J. du Mouchaux: *Bibliographie medicinale raisonnee*. 1756. XXXII, 468, 39 S.

Johann Carl Heffter: *Museum disputatorium physico-medicum tripartium*. Zittau 1756-1764.

Carl Martin Weber: *Entwurf einer auserlesenen medicinpraktischen Bibliothek für angehende Aerzte*. Dessau 1784. 538 S.

Johann Jakob Palm: *Versuch einer medicinischen Handbibliothek*. Erlangen 1788. 488 S.

Carl Gottlob Kühn: *Bibliotheca medica*. Vol. 1. Leipzig 1794. XL, 314 S.

Immanuel Vertraugott Rothe: *Handbuch für die medizinische Literatur nach allen ihren Theilen*. Leipzig 1799. VIII, 664 S.

Dieser „Welle“ noch nicht immer wirklich auswählender Bibliographien bzw. bibliographischer Einführungen folgte eigentlich erst nach 1940 die heute noch übliche Einführungstechnik, etwa mit

Gottfried Krickler: *Die Schrifttumsnachweise der Medizin*. Leipzig 1940. 80 S. (2. Aufl. 1941) – eine vorzügliche Übersicht über die medizinischen Bibliographien, Handbücher und sonstigen Nachschlagewerke.

A handbook of medical library practice. Including annotated bibliographical guides to the literature and history of the medical and allied sciences. Based on a preliminary manuscript by M. Irene Jones. Chicago 1943. X, 610 S.

Gottfried Krickler: *Medizinische Bücherkunde und Bibliotheksbenutzung. Ein Grudriss für Studierende und Ärzte*. Leipzig 1943. 54 S. (3. Aufl. 1954.)

William Dosite Postell: *An introduction to medical bibliography*. New Orleans 1943. VII, 98 S.

Emerson Grosby Kelly: *Encyclopedia of medical sources*. Baltimore 1948. V, 476 S.

Walter Artelt: *Einführung in die Medizinhistorik*. Stuttgart 1949. 240 S. – sowohl eine methodische und sachliche Einführung als auch umfassende Bibliographie.

John L. Thorton: *Medical books, libraries and collectors. A study of bibliography and the books trade in relation to medical sciences*. New York 1949. XVIII, 293 S. (2. Aufl. 1966) – ein für die Medizingeschichte vom Altertum bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts unentbehrliches Nachschlagewerk.

Diese Beispiele aus den 40er Jahren, chronologisch geordnet, lassen sich fortsetzen, aber schon sie zeigen das Bemühen von Bibliothekaren und Bibliographen um zeitgerechte fachbibliographische Einführungen. Die heute umfassendsten und überregional bedeutsamsten Schriften sind, wiederum chronologisch verzeichnet,

Gábor Inke: Quellen medizinischer Literaturangaben und Methodik ihrer Bearbeitung. Jena 1960. VIII, 165 S.

Magda Pasztor, Jenny Hopkins: Bibliography of pharmaceutical reference literature. London 1968. 167 S.

Medical reference books 1679-1966. A selected bibliography. and Suppl. 1. Chicago 1967-1970.

A.L. Brunn: How to find out in pharmacy. A guide to pharmaceutical information. Oxford 1969. IX, 139 S.

L.T. Morton: How to use a medical library. 5. ed. London 1971. 128 S.

The use of medical literature. Ed. by L.T. Morton. London 1973. 304 S.

S. Dörnyei: Az orvosudományi tájékoztatás segédkönyvei. Budapest 1974. 232 S.

4. Zusammenfassung

Die fachbibliographische Einführung hat eine große Bedeutung für die wissenschaftliche Arbeit des Eleven und des Praktikers. Die Universitätsbibliothek in Debrecen hat sich wie zahlreiche andere Bibliotheken von Bildungseinrichtungen die Aufgabe gestellt, diesen Prozeß durch die Herausgabe eigener Schriften zu unterstützen. In den drei vorangegangenen Abschnitten wollte der Autor beweisen, daß diese pädagogische Tätigkeit notwendig und lohnend ist. Der Universitätsbibliothek in Debrecen ist viel Erfolg bei der weiteren Inangriffnahme von Objekten und bei der Überarbeitung vorliegender Schriften zu wünschen.

J E G Y Z E T E K

- ¹ CSURY, I.: Könyvtári kutatások Debrecenben 1950-1975. Debrecen 1977, S. 37-68. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 99.)
- ² CSURY, I.: Könyvtári kutatások Debrecenben S. 66.
- ³ Vgl. auch das Stichwort Bibliothekspädagogik in: Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego. Wrocław 1976, S. 240. sowie die vielen ungarischen bibliothekspädagogischen Zeitschriftenartikel, etwa von ZSOLNAI, J.: A könyvtárpedagógia körvonalai. In: Könyvtári figyelő 18 (1972) 1, S. 99-110.
- ⁴ SCHMIDMAIER, D.: Einführung in Fachinformation, Fachbibliographie und Fachliteraturforschung. Probleme und Entwicklungstendenzen. Budapest 1977. 78 S.
- ⁵ SCHMIDMAIER, D.: „Geschichte der Bibliotheken – Geschichte der Erziehung“ am Beispiel bibliothekspädagogischer Bestrebungen in Deutschland und Österreich des 17. und 18. Jahrhunderts. Debrecen 1977, S. 143-152. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 105.)
- ⁶ NESTLER, Fr.: Bibliographie. Leipzig 1977. S. 17-19.
- ⁷ 1. Aufl. Jena 1703; 8. Aufl. Jena 1785!
- ⁸ Bibliotheca iuris selecta. 6. ed. Jena 1725. 840 S. – Bibliotheca philosophica in suas classes distributa. Jena 1704. 203 S. – Bibliotheca Saxonica. 1.2. Halle, Magdeburg 1736. – Selecta bibliotheca historica. Jena 1705. 815 S.
- ⁹ SCHMIDMAIER, D.: „Geschichte der Bibliotheken – Geschichte der Erziehung“ S. 148-151.
- ¹⁰ 1. Aufl. Leipzig 1707. 168 S. – 4. Aufl. Leipzig 1718. 320 S.
- ¹¹ Wien 1795-1796.
- ¹² Zitat aus: Werden und Wirken. Ein Festgruss Karl W. Hiersemann. Leipzig 1924. S. 355.
- ¹³ Berlin 1913-1914.
- ¹⁴ Langensalza 1926. 29 S. (Fr. Mann's Pädagogisches Magazin. H. 1097.)
- ¹⁵ In: Neuphilologische Blätter 27 (1920) S. 165-168.
- ¹⁶ GROGAN, D.: Science and technology. An introduction to the literature. 2. ed. London 1973. S.25-30 im Kapitel „Guides to the literature“ ausschliesslich naturwissenschaftlich-technische Disziplinen.
- ¹⁷ MOLNÁR, A.: Bibliographische Einführung in die Literatur der germanistischen Sprachwissenschaft. Debrecen 1977. 75 S. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiai kiadványai. 5.)
- ¹⁸ In zahlreichen Auflage erschienen, die vierte in Stuttgart 1966.
- ¹⁹ 2. Aufl. Berlin, Strassburg 1919. XXIV, 428 S. (eine Rezension des berühmten Bibliothekars Ferdinand Eichler ist zu finden im Literaturblatt für deutsches Hochschulwesen 1 (1920) 1, S. 23-24).
- ²⁰ 2. Aufl. Berlin (West) 1963. 147 S.
- ²¹ 2. Aufl. Stuttgart 1962. VI, 88 S.
- ²² Halle (Saale) 1967. 115 S.
- ²³ Juristischer Literaturführer und bibliographische Technik für Juristen. 2. Aufl. Münster 1925. 131 S.; ab 3. Aufl.: Juristische Bücherkunde. Linz 1928. VIII, 245 S., 172 S. – Juristischer Elementarunterricht. Leipzig 1931. 76 S. – Juristische Bücherkunde in Göttingen vor hundert und hundertachtzig Jahren. Leipzig 1929. 99 S.
- ²⁴ HILLE, A.: Bibliographische Einführung in das Studium der slawischen Philologie. Halle (Saale) 1959. 148 S.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

- Csűry István*: Párizsi Alapelvek – ISBD – AACR. A bibliográfiai leírás nemzetközi szabványosításának történeti és ideológiai háttéréhez. – Paris Principles – ISBD – AACR. On The Historical and Ideological Background of the International Standardization of Bibliographical Description (Summary) – Principes de Paris – SIBD – AACR. Notes marginales au contexte historique et idéologique de la standardisation internationale de la description bibliographique. (Résumé) 5
- Kilián István*: Iskoladramagyűjtemény a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában. – Schuldramensammlung in der Bibliothek der Lajos Kossuth Universität. (Auszug) – Culegereea de drame scolare in Biblioteca Universitatii Lajos Kossuth. (Rezumat) 29
- Korompai Gáborné*: A debreceni sajtó kutatásának története és irodalma. – Die Presse von Debrecen: Geschichte Ihrer Erforschung und Literatur. (Auszug) 69
- Tóth Béla*: Ramus hatása Debrecenben. – L'influence de Ramus a Debrecen. (Résumé) – Die Wirkung von Ramus in Debrecen. (Auszug) 85

Közlemények

- Barlai Ö. Szabolcs*: Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571-1603). – An Outline of the Activity of the Jesuit „Missio Transylvanica” and the history of its library (1571-1603) (Summary) – Beitrag zur Tätigkeit der jesuitischen „Missio Transylvanica” und zum Schicksal ihrer Bibliothek (1571-1603). (Auszug) 111
- Csűry István*: Számok a századvégi irodalom társadalomtörténetéhez. – Statistische Beiträge zur Sozialgeschichte der Literatur am Ende des XIX. Jahrhunderts. (Auszug) 135
- Ójtozi Eszter*: Kirchenslavische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs. II. – Церковнославянские книги из библиотеки монастыря мариуповчанского. II. (Резюме) – 197
- Schmidmaier, Dieter*: Register von Fachzeitschriften und die rationelle Literaturauswertung. 205
- Tóth Béla, ifj.*: Adalékok a hajdúszoboszlói Tury könyvtár történetéhez. – Contributions to the History of the Tury Library in Hajdusoboszló. (Summary) Примечания к истории библиотеки Тури в Хайдусобосло (Резюме) 211

- Szilágyi Ferenc*: Első rimes anapesztusunk 1770-ből. Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi izlésformáló szerepéhez. – Some contributions to the role of the Debrecen College sharing the hungarian literary taste. (Summary) Первый венгерский рифмованный анапест с 1770-ого года, данные и роли Дебреценского Коллегиума в формировании венгерского литературного вкуса. (Резюме) 221
- Veress Gézané*: Levéltári adatok és szinikritikák tanuskodása a Csokonai Színház felszabadulás utáni újjászületéséről. Archival Data and Theatrical Criticism Contributing to the Story of Revival of the Csokonai Theatre after Liberation (1944-1949). (Summary) Архивные данные и свидетельства театральной критики о возрождении Театра Чоконאי после освобождения (1944-1949) (Резюме) . . 233

A könyvtár életéből

- Czellárné Csiba Judit*: Possessori és marginális bejegyzések vizsgálata a Debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárában. – Analysis of Possessorial and Marginal Notes in the University Library Debrecen. (Summary) Изучение владельческих записей и маргиналий в Библиотеке Дебреценского Университета (Резюме) 269
- Schmidmaier, Dieter*: Schriftliche bibliographische Einführungen und die Debrecener Werkstatt bibliothekarischer Forschungen 281

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Иштван Чюри</i> : Парижские принципы – ISBD – AACR Данные к исторической и идеологической основе международной стандартизации библиографического описания.	5
<i>Иштван Килиан</i> : Собрание школьных драм в Библиотеке Университета им. Лайоша Кошшута	29
<i>Мария Коромпай</i> : История и литература исследования дебреценской печати. . .	69
<i>Бела Тот</i> : Влияние Рамуса в Дебрецене	85

Сообщения

<i>Сабош Барлаи</i> : Очерк о деятельности незуитской „Миссии Трансильванской” и о судьбе библиотеки ее (1571-1603)	111
<i>Иштван Чюри</i> : Статистические данные к социальной истории литературы на рубеже XIX-ого столетия	135
<i>Эстэр Ойтози</i> : Церковнославянские ениги из библиотеки монастыря марияповчанского II	197
<i>Дизтер Шмидмаер</i> : Указатель специальных журналов и рациональная оценка литературы	205
<i>Бела Тот (младший)</i> : Данные к истории Библиотеки им. Тури в городе Хайдусобосло	211
<i>Ференц Силадьи</i> : Первый венгерский рифмованный анапест с 1770-ого года. Данные к роли дебреценского Коллегиума в формировании литературного вкуса	221
<i>Анна Вереш</i> : Свидетельство архивных данных и театральных критик о возрождении дебреценского Театра им. Чоконай после освобождения Венгрии.	233

Из жизни Библиотеки

<i>Юдит Чоба</i> : Исследование владельческих записей и рукописных маргиналий в Библиотеке Университета им. Лайоша Кошшута	269
<i>Дизтер Шмидмаер</i> : Печатные библиотковедческие указатели и дебреценский очаг библиотковедческих исследований	281

CONTENTS

Studies

<i>István Csűry</i> : Paris Principles – ISBD – AACR. On the Historical and Ideological Background of the International Standardisation of Bibliographical Description (With summaries in English and French)	5
<i>István Kilián</i> : A Collection of School Dramas in the Library of Lajos Kossuth University (With summaries in German and Rumanian)	29
<i>Mrs. Mary Korompai</i> : History and Literature of the Research of Debrecen Press. (With summary in German)	69
<i>Béla Tóth</i> : The Influence of Ramus in Debrecen (With summaries in French and German)	85

Communications

<i>Szabolcs Barlai Ö.</i> : An Outline of the Activity of the Jesuit „Missio Transylvanica” and the History of its Library (1571-1603) (With summaries in English and German)	111
<i>István Csűry</i> : Data to the Social History of the Literature at the End of the 19th Century (With Summary in German)	135
<i>Eszter Ojtozi</i> : Church Slavonic Books from the Monastic Library of Máriapócs (With summary in Russian, text in German)	197
<i>Dieter Schmidmaier</i> : Indexes of Journals and a Rational Processing of Literature (Text in German)	205
<i>Béla Tóth Jr.</i> : A Contribution to the History of the Tury Library at Hajduszoboszló (With summaries in English and Russian)	211
<i>Ferenc Szilágyi</i> : The first Hungarian Rhymed Anapaest. A Contribution to the Role in Taste Moulding of the Debrecen College. (With summaries in English and Russian)	221
<i>Mrs. Anna Veress</i> : Archival Data and Theatrical Criticism Contributing to the History of the Revival of the Csokonai Theatre after the Liberation (1944-1949) (With summaries in English and Russian)	233

Library Matters

Judit Csiba: Analysis of Possessorial and Marginal Notes in the University Library
Debreceen (With summaries in English and Russian) 269

Dieter Schmidmaier: Bibliographical Guides and the Debreceen Workshop of Library
Research Work (Text in German) 281

ISSN 0139 – 1305

Felelős kiadó: Dr. Csúry István
Készült 700 példányban a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében, xerox-rota eljárással
Terjedelem: 26 A/5 ív.
KM Kiadói Főig. eng. sz.: 52256
Ny.sz.: 071/80.